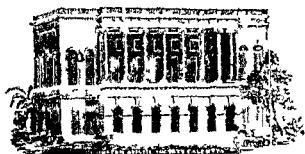

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SIMLA No 982

वर्यक्रियाकौमुदी ।

VARSA KRYA KAUMUDI

BY

GOVINDANANDA KAVIKANAKACHARYA,

EDITED BY

PANDITA KAMU VARSA SUPRABHOSANA
PARTICULAR I

CALCUTTA

PRINTED AT THE HASTING PRESS

AND PURCHASED BY THE

ASIATIC SOCIETY 87 PARK STREET

1901

वर्षक्रियाकौमुदी ।

श्रीश्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

चिन्तामयीयति धातरि प्रजवधूचितेषु पागौयति
श्रीराशि स्तुवति प्रसादविहितग्लामानुजमयीयति ।
यज्ञेचाक्षलवातुरौ जलधिजावह्नामुजेऽलौयति
सौणीभारहराय यादवकुलोत्तमाय तस्मै नमः ॥१॥
धुनोतु ध्वान्तमग्न्याकमन्तश्चिन्ताभिसम्भृतम् ।
गोविन्दवदनोदक्षत्पाञ्चजन्यजयध्वनिः ॥२॥
धेन ज्योतिषपङ्कजेषु नितरां मार्त्तण्डविम्बायितं
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले लीलामरालायितम् ।
वेदान्तस्यतिसन्ततित्रिपथगोम्नेये क्षिमाद्रौयितं
केषां नो परिगौलितो गणपतिर्भट्टः मतां दृग्विधः ॥३॥
तत्तत्तुजगता विदुयामसुरागमधूलिकाभिरासिकः ।
मधुरिपुपदारविन्दश्रद्धामृतमाधुरौरमाभिजः ॥४॥
आलोच्याखिलमङ्गलानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
प्रोक्ताः सम्यग्यो विविच्य मुनिभिर्मन्वादिभिः संहिताः ।
श्रीमत्तातपदारविन्दविलसद्भूतिभरोद्देशतः
श्रीगोविन्दकविः करोति ललितान् वर्षक्रियाकौमुदीम् ॥५॥

अथ संवत्सरकृत्ये निरूपणीये प्रायशः कर्माधिकरणतया विहितानां तिथीनां प्राधान्यात् प्रथमं तावत्तिथिस्वरूपनिरूपण-पूर्वकं कर्मापयुक्तभागा निरूप्यन्ते ।

तिथिस्वरूपमुक्तं सूर्यमिद्धान्ते,—

अर्कादिनिःसृतः प्राचीं पद्यात्यहरहः शशी ।

१[भागैर्द्वादशभिस्तस्यात्तिथिसान्द्रमधं दिनम् ॥]

तच्चन्द्रयानमंग्रेस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः ।

अभावस्थान्तचणे सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमः, प्रतिपदा-रमो अर्कादिनिर्गतः सन् शशी प्रत्यहमर्कात् प्राचीं दिशं प्रयाति तत्प्रत्यहं चन्द्रस्य प्रयाणं द्वादशभिरंग्रे परिमितं तिथिरेका ज्ञेया । यावता कालेनार्कमवधिं कृत्वा द्वादशांगप्रप्यन्तं चन्द्रस्य प्रयाणं स्यात् स कालः तिथिः स्यादित्यर्थः ।

तच्च चन्द्रस्य द्वादशांगप्रयाणं कदाचित् समगत्या षष्टिभिर्दण्डैः कदाचिन्मन्दगत्या किञ्चिदधिकैः कदाचित् शीघ्रगत्या किञ्चि-द्यूनैर्भवति । एवं विंशद्वादशांगप्रयाणे विंशत्तिथयः स्युः पुनरपि दर्शान्ते सहावस्थानमिति । तासाञ्च विंशत्तिथीनां यथाक्रमं प्रति-पदादयः संज्ञाः ।

प्रथमपञ्चदशद्वादशांग्रेः सूर्याचन्द्रमसोः पङ्काग्नन्तरं भवति, स च प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः शुक्लः पक्षः, ग्रेपैस्तु प्रतिपदादि-दर्शान्तः कृष्णः पक्षः । शुक्लपक्षे प्रत्यहं चन्द्रस्य कलावृद्धिः कृष्णे च घटयः । एवं पक्षद्वयेन चान्यो मासो मुख्यो ज्ञातव्यः ।

१ क ख पुस्तके,—[ ]—विद्वितपादद्वयं नास्ति ।

२ ख पुस्तके,—यावत्कालेन ।

तेनाकांत् स्वनिर्गमकालमारभ्य चन्द्रस्य प्रतिदादशांशप्रयाण-
कालस्तिथिरिति लक्षणं सम्यक् ।

अन्ये तु चन्द्रस्य प्रत्येककालानां दृष्टिचयकालस्तिथिरिति
वदन्ति । तन्मन्दं, चयदृष्ट्योर्दयोरननुगमकाले^१ नानार्थतापन्तेः,
अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्यभागेनकलावशिष्ट इति कन्दोग-
परिशिष्टवचने तिथिद्वये एककलाचयप्रतिपादनाच्च ।

तत्र यस्यां तिथौ यत्कर्म विहितं सा तिथिर्धस्मिन् दिने,—
“पूर्वांशो वै देवानां मथ्यन्दिनं मनुष्याणामपरांशः पितृणा-
मित्यादिश्रुतिभिः, तथा पूर्वांश एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजन-
मित्यादिस्मृतिभिश्च” यथायथं विहितेषु दिवा^२[पूर्वांशमप्याह्वा-
पराङ्गराचिकालेषु लभ्यते, तत्र काले तस्मिन् दिने तत्तिथौ
कर्मानुष्ठानमसंग्रयमेव ।

यदा त्वेका तिथिर्दिनद्वये कर्मयोग्या विहितकाले लभ्यते न
लभ्यते वा तदा कदा कर्मानुष्ठानमिति संग्रये युग्मवचनादेव
व्यवस्थामाह गृह्यपरिशिष्टम्,—

युग्माग्निहोतृभूतानि षण्मुन्योर्वसुरग्नयोः ।

रुद्रेण दादशौ युक्ता चतुर्दशाय पूर्णिमा ॥

प्रतिपदाथमावस्था तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्व्याप्तं महाघोरं दन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥

युग्माग्नीति द्वितीयाहतीये हतभूतानि चतुर्योपसृज्यो षण्मुन्योः

१ “ख” अनुगमकाले ।

२ “ग” पुस्तके [ ] चिह्नितसन्दर्भो नास्ति ।

षष्ठीसप्तम्यौ वसुरग्नयोरष्टमीनवम्यौ । प्रथमार्धे षष्ठी चार्धः युग्म-
मित्यनेनान्वयो वा ।

रद्रेण द्वादशी युक्ता एकादशीद्वादश्यौ चतुर्दशीपौर्णमास्यौ
अमावस्याप्रतिपदौ च एतयोर्दयोर्दयोस्तिथ्योर्युग्मं परस्परामिमन्व्यो
महाफलं तत्र कृतस्य कर्मणो महाफलजातदपि ।

तथा अयमर्थः,— यस्मिन् दिने द्वतीयायुक्ता द्वितीया स्यात्
सैव कर्माहं न तु पूर्वदिने प्रतिपद्युक्ता तथा द्वितीयायुक्तैव
द्वतीया कर्माहं न तु परदिने चतुर्थीयुक्तेति ।

अतएव “एतद्व्यस्तं महाघोर”मित्यादिना व्यस्ततिथेर्निन्दानुवादः
कृतः । एवमन्यामामिति तिथीनां बोद्धव्यम् ।

तथा व्यक्तमुक्तं तत्रैव,—

षष्ठ्यष्टम्यमावास्या कृष्णपक्षे चयोदशी ।

एताः पर्युताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

एताः षष्ठ्याद्या एतत्परतिथिभिः सप्तम्यादिभिर्युक्ताः, परास्तु
सप्तम्यादयः पूर्वेण षष्ठ्यादितिथिना युताः पूज्याः कर्माहं
इत्यर्थः । तिथिशब्दो द्विलिङ्गः ।

अत्र कृष्णपक्षे चयोदशीचतुर्दश्युग्मताभिवक्षात् शुक्लचयो-
दश्या अयुग्मत्वमभिहितम् ।

अतएव पूर्ववचने चतुर्दश्याय पूर्णिमेत्युक्तम् ।

तथा शङ्खरगौतायाम्,—

एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यामावस्या उपोष्याः स्युः पराश्विताः ॥

नागविद्धा च या षष्ठी मग्न्या च तथाष्टमी ।

दम्यैकादशी विद्धा ^१[त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धाष्टमावस्था न पाद्या मुनिपुङ्गवेः ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

चतुर्दश्यत्र शुक्ला पूर्ववचनात्, नागतिथिः पञ्चमी,] त्रयोदश्या
चतुर्दशीति शुक्लपक्षविषयं कृष्णपक्षे तयोः पूर्ववचने युग्मताभिधा-
नात् । भूततिथिश्चतुर्दशी । तत्र प्रतिपद्विद्धा द्वितीया ^१[द्वितीया-]
विद्धा चतुर्थ्यपि बोद्धव्या । न पाद्येति दैवकर्मणीति शेषः, उपोष्याः
स्युरित्यभिधानात् पूर्वाक्तवचनानामपि दैवकृत्यमधिहृत्याभिधा-
नाच्च । अतएव नोपवाममात्रविषयमिदं वचनं, एतदर्थमेव “उत्त-
रोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः” इति पुनरुक्तम् । ताः षष्ठ्यादयः ।

तथा व्यक्तमाह जाबाकिः,—

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगे विगृह्यते ॥

दिवा दैवकर्मानुष्ठानेऽहःसु मध्ये युग्मतिथिसंयोगात्तिथयः
पुण्याः प्रास्ताः स्युः, अन्यथाहर्विहिते कर्माण्यहर्विधानमनर्थकं
स्यात् । नक्तादिः प्रदोषः निशामाधोपक्षवर्णं रात्रिप्रते तु रात्रौ
युग्मतिथिसंयोगो विगृह्यत इत्यर्थः ।

शिवरक्षे,—

अष्टम्यैकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

१ “ख” पुस्तके [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ [ ] चिह्नितांशो “ग” पुस्तके नास्ति ।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण मिश्रिताः ॥

एतासि तु वचनानि व्रतादावुभयदिने विहितकाललाभे संशय एव । असंशये तु यदिने विहितकाले तिथिलाभस्तस्मिन्नेवेति प्रागुक्तं । यत्र तु षट्पञ्चमीव्रतादौ सप्तम्यादिपूजनं प्रधानं तदङ्गत्वेनोपवास-विधिस्तत्र यस्मिन् दिने पूजनं तथैवोपवासो निर्विवाद एव ।

यत्र तु रामनवम्यादावुपवासो देवपूजनञ्च प्राधान्येन द्वयं विहितं तत्रोपवासस्याधोरात्रसाध्यत्वात् ^१[यदिने रात्रावपि युग्म-तिथियोगस्तथैवोपवासस्तत्तिथिविहितं पूजादिकन्तु व्यस्ततिथावपि तत्परदिने पूर्वाह्ण एव संशयाभावेन युग्मवचनस्याविषयत्वा]दिति व्यक्तमुक्तम् भविष्ये,—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमौ नाष्टमीयुता ।

यतः सोपामनायेह षष्ठ्यामाञ्जरूपोपणम् ॥

एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।

उपामनाय द्वादश्यां विष्णोर्यददियं तथा ॥

सप्तम्यामुपवासः सूर्यपूजनञ्च विहितं तत्र पूर्वदिने युग्मतानु-रोधात् रात्रिमात्रयोगेऽपि षष्ठीयुक्तेव सप्तम्युपोय्या न तु परदिने सकलदिनव्यापिन्यष्टमीयुक्ता सप्तमौ, यतः साष्टमीयुक्ता सप्तमौ सूर्यसोपामनायार्चनाय भवति तत्रैव पूर्वाह्णे सप्तमीलाभात्,^१ पूर्वाह्ण एव देवहृत्यविधानात् संशयाभावात्, संशये हि युग्म-

१ क., ख., विहितपुस्तकद्वये [ ] चिह्नितान्तो नास्ति ।

२ ग., पुस्तके । सप्तमीलाभादिति पाठो नास्ति ।

वचनप्रवृत्तिः । उपवामन्वहोराचमाध्यन्तादुभयदिनमंगये पष्ठ्यां पष्ठी-
युक्तायां सप्तम्यां पूर्वदिनेषु युग्मादरान्मुनय आहुः ।

अत्र यद्यपि सप्तम्यामुपवामः श्रूयते तथापि सप्तमीपदस्य
स्वमन्वहोराचोपलक्षकता वचनात्, अन्यथा, अहोरात्राभोजन
एवोपवामपदस्य शक्त्यादार्पिकसप्तम्यादिघ्नतत्तोपापत्तिः, न खलु
विच्छेदेन द्वादशसप्तमीमहोरात्रव्यापिता सम्भवति ।

एकादश्यामिति यथा द्वादशीघ्नते द्वादश्यामुपवामो विष्णुपूजा
च विहिता तत्रैकादशीयुक्तायां द्वादश्यां युग्मादरात्^१ पूर्वदिने
उपवामं कुर्वन्ति, परदिनन्तु द्वादश्यां विष्णूपामनाय तत्रैव
पूर्वाह्नलाभात्, तथेयमपि सप्तमीत्यर्थः ।

यदोभयदिने पूर्वाह्नलाभस्तदा पूजापि तत्रैव युग्मादरेणैवेति
ध्येयम् ॥

एवञ्च यत्रैकस्मिन् दिने विहितकाले तिथिः साङ्गकर्माहं
अन्यदिने विहितकाले किञ्चिदवस्थानात् साङ्गकर्मानहं, तत्र
साङ्गकर्माहंस्ततिथेरपि यद्वर्णं संग्रहाभावेन युग्मवचनाविषयत्वात् ।
विधिना तु साङ्गप्रधानकर्मगोचरतयैव तिथिर्विधीयते तदनहं-
यास्तु विधेरेवाप्रवृत्तिः कुतः संग्रहः ।

न चानेनैव युग्मवचनेनान्यतिथिसहायभावेन विहिततिथौ
कर्म विधीयते, अतएव काले खलु समारम्भमकालेऽपि समापये-
दिति वचनमिति वाच्यं । विहिततिथौ साङ्गकर्माणि कृते कर्म-
वेगुणप्रसङ्गात् अन्यतिथिसहायभावेनैव विधानात् ।

अन्ये तु, द्वयमत्र विधीयते एकोऽन्यतिथिनिरपेक्षतया द्विखण्डतानिमित्तेन विहिततिथेर्नियमेन विधिः अन्यसु तिथ्यन्तरसम्प्लिततया विहिततिथिरिति वदन्ति । तद्युक्तं, प्रमाणाभावात् विधिद्वयगौरवाच्च, एकस्मिन् वाक्ये विधिनियमयोरश्रद्धेत्याच्च ॥

वस्तुतस्तु नेदं विधायकं युगमवचनं किन्तु विधिप्राप्तायास्तियेर्द्विखण्डतानिमित्तेन नियमविधायकं विधिस्तु साङ्गप्रधानकर्माह्वयमेवेति ।

काले खल्विति वचनस्य अयमर्थः विहिततिथौ कर्मानुष्ठाने पूर्वार्द्धादिप्राप्तकाले कर्मारभ्य तद्वहिरग्रस्तकालेऽपि कर्म समापयेत् न त्वन्यतिथेः कर्माण्यन्यतिथौ तद्विधिविरोधादिति ।

एवं नक्षत्रस्याप्येकदिनसम्बन्धे तद्दिन एव दिनद्वयसम्बन्धे तु सन्देहे खानादौ युगमविधिः । उपवासे तु,—

उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।

तत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह ॥

इति विष्णुधर्मवचनात्, रात्रिसम्बन्धेन व्यवस्था राधौ नक्षत्रस्य वीर्यवत्तात् ।

यत्र तु विशेषोऽस्ति तत्र यस्तापि तिथिर्याह्या विशेषानुरोधादेव संशयाभावात् ।

अग्निपुराणे,—

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु मत्तमौ ।

दशम्यैकादशी विद्धा कुर्वन् जघ्नात् पुराफलम् ॥

दशम्यैकादशी यत्र नोपोया सा भवेत्तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

शिवतिथिरष्टमी । अत्र 'श्रवणयोगो विशेषः तदनुरोधाद्भक्त-
तिथेरपि ग्रहणम् । यदा द्विभयदिने श्रवणयोगस्तदा युग्मा-
दरेणैव व्यवस्था ।

तथा वारयुक्तितथौ संग्रयाभावात् यस्तेऽपि कर्मानुष्ठानम् ।

यथा देवीपुराणे,—

यदा शुकचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।

तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता ॥

घानदानादिकं कर्षं सर्वमन्त्रयमुच्यते ।

आदिपुराणे,—

शुकपक्षस्य सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ।

सप्तमौ विजया नाम तत्र दानं^१ महाफलम् ॥

घानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।

सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,—

श्रमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमौ ।

चतुर्थी भौमवारेण श्रवणादपि चाक्षया ॥

श्रमावस्यां यदा वारो भवेद्भूमिसुतस्य च ।

गोमहस्रफलं दद्यात् घानमाचरेण जाह्नवी ॥

१ ग, पुस्तके, श्रवणयोगविशेषः ।

२ "ख ग" पुस्तकद्वये, दक्षं ।

ग्निनीवाक्षी कुहर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोमहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

ग्निनीवाक्षी चतुर्दशैयुक्ता अमावस्या व्यस्तापि प्रशस्ता इत्यर्थः ।

शय्यात उत्थानमारभ्य मौनिना सतेत्यर्थः । अन्यथा वैयर्थ्यात्
सर्वदेव स्नाने मौनविधानादिति ।

एवं बुधाष्टमीप्रतापपि ज्ञेयम् ।

वचनात्तु कचिद्व्यस्तित्येवपि ग्रहणम् ॥

यथा भविष्ये,—

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तथा, अस्त्राभे रोहिणीभस्य कार्याष्टम्यस्तुगामिनीत्यादि
विशेषो वक्ष्यते ।

देवीपुराणे,—

युगाद्या वर्षद्विच्य सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमौचने न तत्र तिथियुग्मता ॥

एवं माघसप्तमीविहितं स्नानपूजादिकं यस्मिन् दिने अरुणो-
दयवेक्षायां सप्तमी तत्रैव कार्यं नात्र युग्मवचनावकाशः ।

यथा भविष्ये,—

सूर्योदयवेक्षणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेक्षायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

अथ यदा एकस्मिन् दिने रात्रिगेषे सप्तमी तत्रैव परदिन-
मभियाय्य तत्परदिनेऽपि किञ्चिद्वर्द्धते, तदा अरुणोदयवेक्षायां

दिनद्वये प्राप्नौ युग्मादरेण व्यवस्येति नेषित्, तन्न, तिथिद्वयस्यैक-
दिनमन्वन्धेनैव अयुग्वत्त्वं व्यस्तत्वं चावश्यं वाच्यं अन्यथा तिथियुग्मा-
व्यवस्था च भवति । दिनव्यवहारस्तु सूर्यादयात् परएव । तदुक्तं
सूर्यसिद्धान्ते ।

उदयादुदयं यावत् भावनाहः प्रकीर्तितमिति ।

ततश्चारुणोदयवेला पूर्वदिनस्यैव तत्र च वर्तमाना सप्तमी सम्पूर्णा
परदिने किञ्चिद्विनिर्गताया एव सप्तम्या व्यस्तत्वं । एवञ्च सम्पूर्णायां
तिथौ निःसंगयानुष्ठानात् युगवचनाप्रवृत्तेः परदिमारुणोदयवेला-
यामपि स्थानादिकं स्यात् ।

न च पूर्णतिथेरपि युग्मं प्रशस्तं तिथ्योर्युग्मं महाफलमिति
वचनादिति वाच्यं, व्यस्ततिथ्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्राशस्त्यकथनात्
तदेकवाक्यत्वात्, व्यस्ततिथिनिन्दा हि युग्मतिथिप्रशंसार्था ।

अतएव भविष्ये,—

पष्ठौषमेता कर्त्तव्या सप्तमीत्युक्ता, 'नाष्टमीयुतेत्युक्तं । न चात्र
व्यस्ततिथिनिषेधो विधीयते व्यस्ततिथेः शास्त्रतोऽप्राप्तेः वाक्यभेदा-
पत्तेश्च^१ नापि पर्युदासः युग्मतिथेर्विशेषत्वेन पर्युदासासम्भवात् ।

सामान्यप्राप्तौ हि पर्युदासः, तस्मात् युग्मतिथिविधेरर्थप्राप्तं
निषेधमनूय व्यस्ततिथिनिन्दा तदपेक्षया युग्मतिथिप्रशंसार्था,
अन्यथा षष्टिदण्डात्मिकां पूर्णां तिथिं विहाय परदिने किञ्चि-
द्विनिर्गतायां युगवचनात् प्रतादिकं प्रसज्येत ।

१ क., पुस्तके, नाष्टमीयुक्तं ।

२ ग., पुस्तके • भेदापत्तयः ।

वस्तुतस्तु एवमुभयदिने विशेषाभावादरुणोदयवेलायां यद्यपि
स्नानदानादिकमाधाति तथापि कपालाधिकरणन्यायेन प्रथमोप-
स्थितस्यैव ग्रहणात् परदिनारुणोदयवेलायां स्नानादिकमशास्त्रीयं
किन्तु पूर्वदिन एव प्रतीतः ।

एवमपराहविहितव्रतेऽपि दिनद्वयापराह्णे तिथिशास्त्रौ युग्म-
वचनाद्भवत्या ।

राचित्रतेत्वस्तुसम्बन्धात् विशेषमाह बौधायनः ।

उदयेतृपवासस्य नक्षत्रास्तमये तिथिः ।

मथाह्नयापिनी याद्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥

दिनद्वयेत्वस्तुसम्बन्धे युग्मादरेण व्यवस्था ।

एकभक्तव्रते मथाह्नविहितैकभक्तनियम इत्यर्थः । उदये
तृपवासस्येति पूर्वदिने किञ्चिन्मात्रव्यस्ततिथियोगः ततः पूर्ण-
तिथिज्ञातः परदिने तु किञ्चिन्मात्रतिथिज्ञातस्तथापि पर-
दिन एवोदयगामिन्यामुपवासो युग्मादरास्तु व्यस्ततिथियुक्तायां
पूर्णायां ।

तथा भविष्ये,—

स्नानोपवासनियमे घटिकैकापि चेद्भवेत् ।

सा तिथिः सफला ज्ञेया पितृर्च्ये चापराह्निकी ॥

घटिकार्द्धं चिभागं वा शब्दो दूषयते तिथिं ।

यद्यगव्यघटं पूर्णं सुराया विन्दुको यथा ॥

यत्र तु षष्टिदण्डात्मिका पूर्णा तिथिः परदिने च किञ्चि-
स्मिगता न तत्र युग्मादरः किन्तु पूर्णायामेवोपवासः ।

यथाह परागरः ।

त्रिसन्ध्यव्यापिनी^१ या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवामरात् ॥

दिवारात्र्योः सन्धिः सन्ध्या, तासु तिसृषु सन्ध्यासु उदये
ऽस्तकाले परदिनोदयकाले च वर्त्तमाना षष्टिदण्डात्मिका या
तिथिः सैवोपोज्या, न तत्र परदिननिर्गमे युग्मादरः कार्यः,
व्यस्ततिथ्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्रागस्त्यात् । हरिवामरे एकादशान्तु
न पूर्णाग्रहणं किन्तु तत्र वर्द्धितायामेव उपवासः परदिने वचनात्,
तथा प्रचेताः,—

पूर्णाष्टेकादशौ त्याज्या दितयं^२ वर्द्धते यदि ।

द्वादश्या पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते ॥

दितयमिति द्वादशेकादशौ न तु दशम्येकादशौ, पूर्णं
त्याज्येति वचनात् पारणालाभे पारणयोग्यद्वादश्यालाभ इत्यर्थः ॥

आधुनिकासु युग्मपरतिथिषु सप्तम्यादिषु व्यस्ततिथियोगेऽपि
यद्युदयास्तयाभिस्तदा तत्रैवोपवासः त्रिसन्ध्यव्यापिनीतिवचनादि-
त्याहुः, तन्मन्दं, त्रिसन्ध्यपदानन्वयात् ।

न च मध्याह्नकालोऽपि सन्ध्या अशब्दार्थत्वात्, त्रिसन्ध्यं यः
पठेन्नित्यमित्यत्र तु नित्यपदात् सन्ध्योपासनकालत्रयलक्षणा, नचात्र
तथा प्रमाणाभावात् किञ्च अन्यत्र हरिवामरादिति प्रतिप्रसवो
न सङ्गच्छते ।

१ क विहितपुस्तके यथाह पारस्करः ।

२ छ,, ग,, पुस्तकद्वये द्वितीयं ।

यच्च हरिवासरो द्वादशीतिथ्याख्यातं तदप्यशुद्धं । अक्षमाश्रित्य
तिष्ठन्ति सर्वे पापा हरेर्दिने इत्यादिभ्यनेकमुनिवचनेष्वेकादशी-
परतयोक्तेः ।

यद्भतं दिवा कियद्वाचौ कियत् क्रियते तद्भतं दिवाराचि-
योगिन्यामेव त्रियौ कार्यं नत्वेकयोगिन्यां विहितकालास्त्राभात्
अतएव न तत्र युग्मादरः संशयाभावात् ।

यथा वायुपुराणे,—

दिवाराचौ व्रतं यच्च एकैव त्रियौ स्मृतम्^१ ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रती ॥

यथा मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवार्चने सन्ध्यायां चन्द्रो-
दयेऽर्घ्यदानं गङ्गां भोजनञ्च ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

देवमभ्यर्च्य पुष्यैश्च धूपदीपानुलेपनैः ।

उद्यतश्च च बालेन्दोर्दद्यादर्थं समाहितः ॥

गङ्गां भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति वज्रमाः ।

अक्षय्ये न भुञ्जीत व्रतमङ्गभयाक्षरः ॥

अक्षय्ये चन्द्रे, अथच युग्मादरो विधावेव न तु तिथिस्वरूप-
माचोद्देशविहिततैलमांसादिनिषेधेऽपि

निमित्तं कालमाश्रित्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिर्निषेधः कालमाचके ॥

इति गृह्यपरिमिश्रवचनात् ।

१ अ., पुस्तके स्मृतम् ।

नात्रग्रहणात् पितृकृत्यस्यापि ग्रहणं प्रकरणाद्यभावेन सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् । न च तथाप्यनिर्णय इति वाच्यम् ।

नचचं देवदेवेश तिथिश्चार्द्धविनिर्गताम् ।

दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर जानता ॥

शङ्कर उवाच ।

षा तिथिस्तदक्षोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यासदृष्टौ न कारणम् ॥

षा तिथिस्तदक्षोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यासदृष्टौ न कारणम् ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे सत्ययुगवासप्रश्ने तथा कर्माणीत्युप-
संहारे वज्रवचनात् सकलदैवकृत्ये शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवसादर्श-
नात् । तत्तुल्यत्वेन देवलवचनद्वयेऽपि संशये शुक्लकृष्णपक्षभेदा-
दुदधास्तुभम्भत्वेन व्यवसानियमात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरवचनैकवाक्यतया देवलवचनस्यापि दैव-
कृत्यपरत्वमस्ति वाच्यं, विष्णुधर्मवचनस्य दैवकृत्यमादायैकदेश-
कौर्त्तनपरत्वेनोपपत्तौ देवलवचने आदिपदसङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिन्नेभ्योऽपराहो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ॥

इति गृह्यपरिशिष्टेनाथैकदेशकौर्त्तनपरतया देवलवचनस्य
कृष्णपक्षोपपितृकृत्ये स्मृतिस्तिताश्च कृष्णपक्ष एवापराहो पितृकृत्य-

विधानात्, तिथिर्देवे पिदृक्त्यसंग्रहे विज्ञेयाश्रवणात्^१ दैवकृत्यवत्
व्यवस्थाया न्याय्यत्वाच्च एकश्च दृष्टव्यायात् ।

तथाच निगमपरिग्रिष्टम् ।

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोदिष्टादिदृष्ट्यादौ दृष्टिह्रासेन चोदना ॥ .

चन्द्रस्य दृष्टिह्रासेन शुक्लपक्षकृष्णपक्षभेदेन चोदनाविधि-
रित्यर्थः ।

तथा कालविवेके पिदृक्त्यं प्रकृत्य बौधायनः ।

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदयात् पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः क्षयं याति तदा स्यादस्तकालिकी ॥

एतेन पिदृक्त्यसंग्रहे कपालाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थित-
तिथेर्यदृष्ट्यात् शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिन एव श्राद्धमिति मैथिलोक्तं
निरस्तम् ।

एवं देवे कर्मण्युदयगामिनी पौत्रे कर्मण्यस्तगामिनी तिथि-
रिति संवत्सरप्रदोषव्यवस्थापि निरस्ता । पूर्वोक्तानेकमुनिवचन-
विरोधात् ।

यत्तु,—

देवे^२ कर्मणि सम्प्राप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सफला ज्ञेया पित्रर्धे चापराश्रिकी ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

तस्यायमर्थः,—

अभ्युदितो रविरित्यनेन पूर्वाह्णे लक्ष्यते रव्युदयस्य पूर्वाह्णेना-
विनाभावात् । यस्यां तिथौ पूर्वाह्णलाभः सेत्यर्थः । लक्षणाबीजञ्च
पूर्वाह्णानेकमुनिवचनविरोध एव । अतएव पित्र्यं चापराह्निकीत्य-
पराह्णमात्रमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

पूर्वाह्णे मातृकं आहुमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

यद्यपि मातृप्रधानं आहुं मातृकमिति दुत्पत्त्याऽन्वष्टकाआहुं
द्विआहुञ्चोच्यते, तथापि प्रातर्द्विनिमित्तकमिति पृथक्वचनात्
मातृकमन्वष्टकाआहुम् ।

पूर्वाह्णे, श्रुतुके दिनस्य तृतीयभागे ।

यथा पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः
पितृणामिति ।

न च सङ्गवपरतया पूर्वाह्णपदस्याख्यानं केषाञ्चिद्युक्तं^१ तत्र
शङ्कभावात् लक्षणाबीजाभावाच्च ।

न च प्रातःपदस्य पृथगुपादानमेव लक्षणाबीजमिति वाच्यं
प्रातःपूर्वाह्णपदयोर्व्यापकभावेनार्थभेदादिष्यभेदाच्च विरोधाभावात् ।

अपराह्णे च पैतृकमिति अपराह्णपदद्वयं ब्रह्मपुराणोक्तपञ्चधा-
विभक्तपारिभाषिकापराह्णमध्याह्णविषयं प्रातःपदसमभिव्याहारात्
परिभाषावत्त्वाच्च ।

यथा प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्तौन् सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्तिमुहूर्तः स्यादपराहस्ततःपरम् ॥

सायाह्नस्तिमुहूर्तः स्यात्तत्र आहुं न कारयेत् ।

राघभी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मासु ॥

सर्वकर्मासु दानदानादिव्यपीत्यर्थः । पैटकं छणपचपार्वण-
आहुम् ।

यथा वायुपुराणे,—

शुक्लपचस्य पूर्वार्धे आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।

छणपचापराधे तु रौहिण्यन्तु^१ न लभयेत् ॥

यत्र युगाष्टकादौ विशिष्य प्रशस्तकाक्षो नोक्तः तद्विषयमिदं
[वचने]^२ एकोदिष्टद्व्यष्टकासु तु पूर्वोक्त एव विशेषः ।

तथा नित्यआहुः ।

पञ्चने च ततो भागे संविभागो यथाहृतः ।

इति दक्षेण दिवापञ्चभागो विशिष्योक्तः ।

हारौतेनापि तीर्थे द्रव्योत्पत्तौ च सत्यं आहुं विधीयत इति
तीर्थप्राप्त्यादियाह्वेषु प्राप्यनन्तरकाल एवोक्तः । संक्रान्तौ च
पुण्यकाल एव विशेषः । एवञ्च शुक्लपचे क्रियमाणं पार्वणआहुं
पूर्वार्धे श्रुत्युक्ततृतीयभागे छणपचे च ।

अपराधे तु पैटकमिति पूर्वोक्तवचनैकवाक्यतया ब्रह्मपुराणो-
क्तपञ्चधाविभक्तेऽपराहकाले कर्त्तव्यम् ।

यत्तु शुक्लछणपचपुरस्कारेण विहितं आहुमिति कैश्चिदुक्तं,

१ ख, ग, पुस्तकद्वये रौहिण्यन्तु ।

२ ग,, पुस्तके [ ] चिह्नितपदं नास्ति ।

तन्मन्दं, साग्निकर्त्तव्यपार्वणविधिकर्मावसरिकश्राद्धे पार्वणपौर्ण-
मास्यादौ^१ च शुक्लकृष्णपक्षपुरस्कारेण विधानाभावात् काल-
व्यवस्था न^२ स्यात् ।

अस्मन्मते तु पक्षभेदादस्ति पूर्वापराह्यवस्थितिः । अशक्तौ
तु पूर्वाह्नस्योत्तरावधिमपराह्नस्य पूर्वावधिञ्चाह रौहिणमिति
रौहिणीनक्षत्रसम्बन्धिनं नवममुहूर्त्तं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं पूर्वाह्न-
श्राद्धकर्त्ता न लङ्घयेत् तत्परतो न कुर्यादप्रशस्तत्वात् । एवमप-
राह्नश्राद्धकर्त्ता रौहिणं न लङ्घयेत् रौहिणात् प्रभृत्येव कुर्यात्
अपूर्वकाक्षस्याप्रशस्तत्वात्, तेन शुक्लपक्षे प्रथममुहूर्त्तादूर्ध्वं नवममुहूर्त्तं
यावत् प्रशस्तः कालः तन्मध्ये पञ्चममुहूर्त्तं यावदतिप्रशस्तः कृष्ण-
पक्षेऽष्टममुहूर्त्तादूर्ध्वं सुहूर्त्तचतुष्टयं प्रशस्तं नवममुहूर्त्तादूर्ध्वं *सुहूर्त्त-
त्रयमतिप्रशस्तमिति । विस्तारस्तु श्राद्धकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

मध्याह्नपिष्टकृत्ये त्वयं विशेषः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पित्र्येणं दत्तमवयम् ।

इति ज्ञातातपवचनात् ।

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥

इति गौतमवचनाच्च ।

१ ख,, ग,, शुक्लकृद्देशे पौर्णमासस्यादौ ।

२ ख,, शुक्लके नस्यादित्यत्र नकारो नास्ति ।

३ ग,, शुक्लके रौहिणमिति ।

४ ग,, *सुहूर्त्तात्परं ।

यत्र दिने कुतपरौहिणयोर्विग्रेपतो लाभस्तद्दिने एकोद्दिष्टम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे,—

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ॥

तस्मादनन्तफलदक्षचारम्भो विग्नियते ।

अतएव धारोतः,—

मध्याह्नयापिनौ या तु पूर्वा वा यदि वा परा ।

तस्यां कर्म प्रकुर्वीत ह्यमष्टद्वौ न कारणम् ॥

नचैतद्वचनं देवकृत्यविषयमिति वाच्यं ।

त्रिमुहूर्त्ता च कर्त्तव्या पूर्वादर्शा च वङ्गचैरित्यनेन पितृकृत्य-
मुपक्रम्य धारोतेनोक्तात्, संग्रहे युग्वचनेन शुक्लपक्षे तिथिर्वाङ्मा-
इत्यादिना च देवकृत्यस्य यथायथं व्यवस्थापितत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वार्द्धमध्याह्नानुष्ठेयदेवकृत्यपितृकृत्यसाधारणं वचन-
मिदं अयुग्मदेवकृत्ये^१ पितृकृत्ये त्रिकोद्दिष्टे शुक्लपक्षपार्वणे उभय-
दिने पूर्वाङ्मादिलाभे मध्याह्नयोगिन्यामेव तिथौ कार्यं उभय-
दिने तु मध्याह्नयोगितिथिलाभे शुक्लकृष्णपक्षभेदादुदयास्तसमन्धेन
व्यवस्थेत्याहुः ।

उभयदिने तु कुतपरौहिणयोर्लाभेऽलाभे वा शुक्लकृष्णपक्षभेदा-
दुदयास्तसमन्धेनैकोद्दिष्टमित्युक्तमेवेति ।

कालविवेकस्त एकोद्दिष्टे पूर्वार्द्धविहितश्राद्धे च उशनोवचना-
ज्ञवस्थामाह । ययोगनाः ।

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं त्रिविलक्षणम् ।

खर्वदपों परौ कार्या हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ॥

खर्वः समता दपों वृद्धिः हिंसा वृष्टिः । तदप्यशुद्धं पूर्वोक्तदेव-
लाद्यनेकमुनिवचनविरोधाच्छन्दोगपरिशिष्टवचनैकवाक्यतया दर्श-
नश्रद्धविषयमुग्रनोवचनमिदम् ।

यथा चन्दोगपरिशिष्टम् ।

यदा चतुर्दशीयामन्तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावस्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥

वर्द्धमानाममावस्यां लङ्घयेदपरेऽहनि ।

यामां स्त्रीनधिकान् वापि पित्र्यश्रुततो भवेत् ॥

सन्ध्याया या चतुर्दश्याममावस्या भवेत् कश्चित् ।

खर्वितां तां विदुः केचिदुपेधमिति चापरे ॥

सन्ध्याश्रितेतिवचनं स्तम्भिताविषयं उभयदिने तुल्यपरिमाणा
स्तम्भिता चतुर्दश्यामया पूर्णा पूर्वदिनसम्बन्धिनी या अमावस्या तां
खर्वितां निन्दितां किन्तु परमेव प्रशस्तां केचिदाहुः ।

अन्ये तु उपेधं पूर्वामेव भजध्वमिति मन्यन्ते इत्यर्थः ।

दर्शनश्राद्धव्यवस्थाविशेषस्तु श्राद्धकौमुद्यां द्रष्टव्यो विस्तरभयाद्-
चोपेक्षितः ।

तदयं वाक्यार्थः ।

युग्मवचनाविषये दैवहृत्ये पित्र्यहृत्ये च श्रुतकृष्णपक्षभेदाद्भावस्था ।

तत्रापि यत्र विशेषोऽस्ति न तत्र पक्षभेदविधायकवचनावकाशः
संग्रह एव वचनमवृत्तेः । तेन दशहरादग्रम्यादौ यदा दृष्टाभौम-

वारादियोगस्तदैव स्थानादिकं तथा पूर्व्यांश्चिऽपि सधात्रयोदशीयोगे
दर्शयाद्भानुष्ठानं रात्र्यादिनिषिद्धेतरस्त्रैव आद्धकालत्वात् ॥

इदानीं यान्युच्चावचानि युग्मविषये वचनानि तानि यथायथं
व्याख्यायन्ते ।

युग्मानौतिवचनमुभयपक्षसाधारणमविशेषात् । अतएव तदैव
परवचने छप्पपक्षे त्रयोदशीत्यनेन तन्मात्रविशेष उक्तः ।

स्कन्दपुराणम्,—

प्रतिपत्समुखी षाष्ठा या भवेदपराह्निकी ।

सत् सुख आदिभागो यस्याः सा समुखी अमावस्यायुक्तेत्यर्थः,
तदेव स्पष्टयति चेति अपराह्निकी अस्तगामिनीत्यर्थः ।

पक्षुः,—

प्रतिपत्सद्वितीया या द्वितीया^१ प्रतिपद्युता ।

चतुर्थीसिंघुता या च तृतीया सा फलप्रदा ॥

इत्यापस्तम्भनामकं वचनं यदि साकरं स्यात् तदा गृह्यपरि-
शिष्टवचनविरोधात् साऽफलप्रदा इत्यकारपक्षेपेण व्याख्येयम् ।

पेठीनसिः,—

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च चतुर्दशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या समुखी तिथिः ॥

समुखी पूर्व्वविद्धा दशम्यत्र छप्पा छप्पपक्षे तिथिर्माह्वेति
वचनैकवाक्यत्वात् । चतुर्दश्यप्यत्र छप्पा छप्पपक्षे त्रयोदशीति
प्रागुक्तपरिशिष्टवचनात् प्रतिपच्छुक्तेव युग्मवचनात् ।

यच्च ।

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी उपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ॥

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्युत्तरां तिथिम् ।

इति दृष्टदग्निष्ठनामकं वचनम् ।

तस्यायमर्थः,—

द्वितीयाद्यस्तिथयः स्ववेधात् स्वसंयोगात् पूर्वोत्तरे तिथी यथायथं हन्युः यथा द्वितीया स्ववेधात् पूर्वां प्रतिपदं कचिदुत्तरां रन्भाद्वितीयां युगाद्याद्वितीयाश्च वक्ष्यमाणविशेषवचनात्तथा पञ्चमी उत्तरां षष्ठीं कचित् पूर्वां चतुर्थीं विनायकव्रतविषयां वक्ष्यमाण-वचनात्, दशमी पूर्वोत्तरे नवम्येकादश्यौ त्रयोदशी शक्ता पूर्वोत्तरे द्वादशीचतुर्दश्यौ यथा चतुर्दशी कृष्णा उत्तरासमावस्यां कचित्तु पूर्वां त्रयोदशी ।

यथा राजमार्त्तण्डे,—

त्रयोदश्यां नवम्यां यो देवानिष्टान् प्रपूजयेत् ।

नियतात्माप्युपवसेत् स लभेदीप्सितं फलम् ॥

एतद्विषयैव चतुर्दशीवेधनिन्दा, उपवासेहन्युरित्यभिधानात् तथा सप्तमीद्वत्तरासप्तमीनेवेत्यर्थः ।

अतएव शङ्करगीतायाम्,—

नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धायमावास्या न याद्या मुनिपुङ्गवैः ।

यत्तु,—

द्वितीया च न कर्त्तव्या द्वितीयासहिता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं तत् रम्भाद्वितीयाव्रतविषयम् ।

तदुक्तं तत्रैव ।

रम्भाख्यां वर्ज्जयित्वा तु द्वितीयां दिजसत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

गणयुत्तुर्यं तेन युक्ता इत्यर्थः ।

अतएव^१ शिवरहस्ये,—

अष्टम्येकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु मिश्रिताः ॥

ब्रह्मवैवर्त्त,—

द्वितीयाग्रेषसंयुक्तां रम्भाख्यां ददते तु यः ।

स याति नरकं घोरं काष्ठसूत्रं भयानकम् ॥

तथा,—

चतुर्थीसंयुता कार्या द्वितीया च चतुर्थिका ।

द्वितीयया युता चैव पञ्चम्या नैव कारयेत् ॥

चतुर्थीसंयुता द्वितीयेति रम्भाव्रतविषयं द्वितीयायुता चतुर्थीति

विनायकव्रतविषयम् ।

अतएव,—

चतुर्थीं गणनायस्य माद्विद्धा प्रशस्यते ।

माद्वतिथिस्तृतीया । स्कन्दपुराणे,—

१ ख,, पुस्तके अतएवेत्यत्र इति ।

कर्त्तव्या पञ्चमीयुक्ता चतुर्थी कामदायिनी । --
पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो ॥

यत्तु,—

पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।
न हि षष्ठी नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ।

तत् भिन्नश्रुतिकल्पनाभयात् युग्मवचनविरोधाच्च तदेकवाक्यतया
अयुक्तेत्यकारप्रक्षेपेण व्याख्येयम् । अतएवोत्तरार्द्धं सङ्गच्छते, अन्यथा
द्वयोर्दयोः परस्परसम्बन्धता स्यात्, महार्णवे तु षष्ठ्ययुक्तेति स्पष्टमेव
लिखितं व्याख्यातञ्चेति ।

भट्टनपारिजाते नागपञ्चमीविषयतया व्याख्यातं अवणात् ।
स्कान्दे,—

नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन ।
षष्ठमीसंयुता सा तु कार्या धर्मार्थदायिनी ॥

विष्णुधर्मै,—

एकादश्याष्टमी षष्ठी पौर्णमासीचतुर्दशी ।

अमावस्या द्वितीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

पौर्णमास्याः पूर्वंचतुर्दशी पौर्णमासीचतुर्दशीति समस्तं पदं
शुक्तेत्यर्थं इति व्याख्यातं कालविवेके । क्वचित्तुर्थाचतुर्दशीति
पाठः । स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमीयुतैव कार्या ।

ब्रह्मवैवर्त्त,—

कृष्णाष्टमी

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तियन्ते पारणं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

पञ्चैकादशमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

पञ्चमी परविद्धा च नोपोयं तिथिपञ्चकम् ॥

अष्टमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।

सप्तमीसहिता सेयं न कर्त्तव्या शिखिध्वज ॥

अष्टम्या नवमी मिथ्या नवम्या चाष्टमी तथा ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

पूर्णिमा परविद्धा चेति क्वचित् पाठः ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

सप्तमी नाष्टमीयुक्ता सप्तम्यापि न चाष्टमी ।

सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा ॥

परतो नवमीधुमेत्यर्थः ।

यत्तु,—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुचचित् ॥

इति वचनं, तदमूलमेव साकरत्नाभिमाने रोहिण्यष्टमीविषयं

भनत्थम् ।

पद्मपुराणे,—

नवम्यैकादशी चैव दशाविद्धा यदा भवेत् ।

तदा वज्र्या विशेषेण गङ्गाग्नः सुरया यथा ॥

यत्तु,—

अष्टमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः । :

दशमी च प्रकर्त्तव्या सदौर्गा चैव सर्वदा ॥

इत्यापस्तम्बवचनं तत्कृष्णदशमीविषयं कृष्णपक्षे तिथिर्गच्छेति
वचनात् ।

दुर्गातिथिर्नवमी । एकादशीव्यवस्था तु वक्ष्यते ।

ब्रह्मवैवर्त्तः—

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशीसहिता सुने ।

भूतविद्धा प्रकर्त्तव्या दर्शपूर्वा सदाशुभा ॥

कृष्णपक्षे त्रयोदशीति प्रागुक्तपरिशिष्टवचनञ्च । शुक्लचतुर्दशी
अभावस्था च पर्युत्तैव याद्या युग्मवचनात् ।

जावास्तः—

नागविद्धा च या यष्टी भातुविद्धो महेश्वरः ।

चतुर्दशी कामविद्धाभिषस्ता मलिनाः सूताः ॥

नागः पञ्चमी, भातुः सप्तमी, महेश्वरोऽष्टमी, कामस्त्रयोदशी-
त्यर्थः । चतुर्दशी अत्र शुक्ला ।

अथ सामान्यतिथिमाचोद्देशविहितानि कर्माण्युच्यन्ते । वैशा-
खादिमासविशेषाङ्कितानि तु पञ्चादभिधास्यन्ते ।

अथ प्रतिपत्कृत्यम् ।

भविष्ये,—

तिथीनां प्रवरा यस्माद् ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।

प्रतिपादिता पदे पूर्वं प्रतिपत्तेन सोच्यते ॥

अग्निमिद्धा च ऊला च प्रतिपद्यमितं दृतम् ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥

गारुडे,—

वैश्वानरः प्रतिपदि कुवेरः पूजितोऽर्षदः ।

मत्स्यपुराणे,—

प्रतिपद्येकभक्तागौ समान्ते कपिलाप्रदः ।

वैश्वानरपदं याति शिखिप्रतमिदं सप्तम् ॥

अविशेषादुभयपक्षप्रतिपदि प्रतिमासं कार्यं, समान्ते वत्सरान्ते ।

अथ द्वितीयाहृत्यम् ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणस्तु द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणम् ।

भोजयित्वा च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥

अथ तृतीयाहृत्यम् ।

भविष्ये,—

तृतीयायान्तु वित्तेशं वित्ताख्यो जायतेऽर्चयन् ।

क्रयादिव्यवहारे च लाभो वज्रगुणो भवेत् ॥

मात्स्ये,—

फाल्गुनादितृतीयायां श्रयनं^१ यस्तु वर्जयेत् ।

समान्ते श्रयनं दद्यात् गृहक्षोपस्करान्वितम् ॥

सम्पूज्य विप्रमिश्रुनं भवानी प्रियतामिति ।

गौरीस्तोत्रे वसेत् कल्पं सौभाग्यमतमुच्यते ॥

शुक्लद्वतीयायां व्रतमिदं फाल्गुने आरभ्य प्रतिमासं वत्सर
पर्यन्तं कार्यं गौरीं चात्र देवता पूज्या ग्रथनं ग्रथ्या ।

मास्थे,—

अनग्निसक्तमश्नाति द्वतीयायान्तु यः समाम् ।

गां दत्वा शिवमभ्येति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

समां वर्षं यावत् ।

अथ चतुर्थीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

गणेशः पूजितः कुर्याच्चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु ।

अविघ्नं विद्मिषो विघ्नो भवेत् कार्यं न कर्हिचित् ॥

देवीपुराणे,—

चतुर्थीभरणीयोगे शनैश्चरदिनं भवेत् ।

तस्यां पूज्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिञ्चिद्वैः ॥

शिवा शान्ता सुखा राजन् चतुर्थीं चिविधा स्मृता ।

माघि भाद्रपदे शक्ता शिवा लोकेषु विश्रुता ॥

तस्यां ध्यानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा ।

भवेत् सच्चरुषितं प्रसादादन्तिनो नृप ॥

यास्त्वस्यां कुरुगार्हपत्यं पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।

गुडान्नलवणापूपैः श्वश्रुं श्वशुरमेव च ॥

ताः सर्वाः सुभगाः स्रुर्वै विघ्नेशानुमोदनात् ।

माघे मासि तथा शुक्ला या चतुर्थी मघीपते ।
 सा शान्ता शान्निदा नित्यं शान्तिं कुर्यात् सदैव हि ॥
 स्नानदानादिकं कर्म तस्यां सर्व्वं कृतं विभो ।
 भवेत् सप्तसप्तशतितं प्रसादादन्तिनो नृप ॥
 कृतोपवासो यस्त्वस्यां पूजयेदिद्विनाशकम् ।
 तस्य होमादिकं कर्म भवेत् साहसिकं नृप ॥
 विग्रेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्त्यो गुरु नृप ।
 गुह्यलवणघ्नैर्वीर सुभगाः स्युः कुरुद्वज ॥
 यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।
 तदा सा सुखदा श्रेया सुखानामेति कीर्तिता ॥
 स्नानदानादिकं कर्म सर्व्वमचयमुच्यते ।
 गणेशे कारयेत् पूजां लड्डुकादि प्रदापयेत् ॥
 चतुर्थ्यां विघ्ननाशाय सर्व्वकामप्रसिद्धये ॥
 दन्तिनो गणेशस्य, गुरु यशुश्चशरौ ।

विनायकचतुर्थीव्रतमाह भविष्ये ।

चतुर्थ्यान्तु नरो राजन् निराहारो व्रतान्वितः ।
 दत्त्वा तिलान्नं विप्राय स्वयं भुङ्क्ते तिलौदनम् ॥
 वर्षद्वये समाप्तिर्हि व्रतस्यास्य यदा भवेत् ।
 विनायकस्तस्य तुष्टो ददाति वरमौहितम् ॥

व्रतमिदं विग्रेषानभिधानादुभयचतुर्थ्यां प्रतिमासं वर्षद्वयं कार्य्यं
 विनायकनामा गणेशस्य पूज्यः, तिलौदनं ब्राह्मणाय दत्त्वा तेनैव
 पारणा कार्य्यं ।

ज्योतिषे,—

चतुर्थी भौमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

अमा वै सोमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥

भविष्ये,—

शुक्लाङ्गारकसंयुक्ता चतुर्थी जायते यदा ।

अद्भुता आद्भुतदिप्रो न स प्रेतोऽभिजायते ॥

अङ्गारकचतुर्थीव्रतमाह मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थाङ्गारकदिनं यदा भवति स्नानम् ॥

मृदा घ्नानं तदा कुर्यात् पद्मरागविभूषितः ।

अग्निर्मूर्ध्ना दिवो मन्त्रं जपन्नास्ते उदङ्मुखः ॥

शूद्रस्तृष्णीं स्तुवन् भौममास्ते भोगविवर्जितः ।

अथास्तमित आदित्ये गोमयेनोपलेपयेत् ॥

प्राङ्गणं पुष्पमालाभिरक्षताङ्गिः समन्ततः ।

अभ्यर्च्याभिलिखेत् पद्मं कुङ्कुमेनाष्टपत्रकम् ॥

कुङ्कुमस्थायभावे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥

चत्वारः करकाः कार्या भक्ष्यभोज्यसमन्विताः ।

तण्डुलै रक्तशालेयैः पद्मरागैश्च संयुताः ॥

गन्धमाल्यादिकं सर्वं मङ्गलाय निवेदयेत् ।

सुवर्णगृह्णीं कपिलामषार्घ्यं

रौप्यैः खुरैः कांश्चदुषां सवस्ताम् ।

धुरन्धरं रक्तमतीवधौम्यं

धान्यानि सप्ताम्बरसंयुतानि ॥

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव
 सौवर्णमत्याचतवाज्जदण्डम् ।
 चतुर्भुजं हेममयेऽथ ताम्रे
 स्थितं गुडस्थोपरि संनियुक्तम् ॥
 सामसुरजाय जितेन्द्रियाय
 कुटुम्बिने दम्भविवर्जिताय ।
 समर्पयेद्विप्रवराय भक्त्या
 कृताञ्जलिः पूर्वमुदीर्य मन्त्रम् ॥

भूमिपुत्र महातेजः खेदोद्भव पिनाकिनः ।
 रूपार्थी त्वां प्रयत्नोऽस्मि गृहाणार्थं नमोऽस्तु ते ॥
 मन्त्रेणानेन दत्तार्थं रक्तचन्दनवारिणा ।
 ततो विप्रवरं पूज्य रक्तमाख्यान्वरादिभिः ॥
 दद्यात्तेनैव मन्त्रेण चौमं गोमिथुनान्वितम् ।
 शय्याञ्च शक्तितो दद्यात् सर्वोपस्करसंयुताम् ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विसर्ज्य द्विजपुङ्गवम् ।
 नक्तमचारलवणमश्रीयाद् दत्तसंयुतम् ॥
 भक्त्या यत्तु पुमान् कुर्यादेवमङ्गारकाष्टकम् ।
 चतुरो वा महाराज यत्पुष्पं तददामि ते ॥
 रूपसौभाग्यसम्पन्नः पुनर्जन्मनि जन्मनि ।
 विष्णौ वायु शिवे भक्तः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 सप्तकल्पसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

अङ्गारकदिनं सङ्गलवारः करकाः पाचविशेषाः ।

र्हिताष्टदलपद्ममध्ये वक्ष्यमाणसुवर्णप्रतिमां हेमपात्रे ताम्रपात्रे वा
 संक्ष्वाप्य गुडोपरि सूर्योस्तङ्गते रक्तग्राहितण्डुलनानाविधभक्ष्यभो-
 ज्यसमन्विताभिश्चतसृभिः करण्डिकाभिः रक्तगन्धमाल्यादिभिश्च
 मङ्गलं पूजयेत् । ततः कपिलां रक्तवर्णं धुरन्धरं वृषश्च सप्तधान्यानि
 च वस्त्रसंयुतानि मङ्गलप्रौतये पूर्वमन्त्रमग्निर्मूर्द्ध्नेति मन्त्रमुदीर्य
 सामगवाद्वाङ्मणाय दत्वा रक्तचन्दनमिश्रजलेन भूमिपुत्रेत्यादिमन्त्रेण
 मङ्गलार्घ्यं दत्वा मङ्गलं विसृज्य काञ्चनप्रतिमादिकं शय्याश्च
 सामगवाद्वाङ्मणाय तेनैवाग्निर्मूर्द्ध्नेति मन्त्रेण दत्वा ब्राह्मणं विसृज्य
 रात्रौ हविष्याशं भुञ्जीत एवं वाराष्टकं वारचतुष्टयं वा व्रतं
 कुर्वीत ।

वारचतुष्टये सप्तद्वीपाधिपो भवेदित्यनां फलं, वाराष्टके तु
 सर्वमेवोक्तं फलमिति ॥

अथ पञ्चमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

मागानिद्वाथ पञ्चम्यां न विपैरभिभूयते ।

क्षियञ्च क्षमते पुत्रं त्रियञ्च परमां क्षमेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

सप्तमीमभ्यर्च्य पञ्चन्यासुपवासी भवेन्नरः ।

समान्ते हेमककुशं दशाद्वेनुसमन्वितम् ॥

स वैष्णवं पदं याति सप्तमीर्जन्मनि जन्मनि ।

एतस्यक्षीव्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम् ॥

समान्ते । वासरान्ते ।

अथ पठौदृत्यम् ।

भविष्ये,—

सम्पूज्य कार्त्तिकेयन्तु द्विजः पष्ठ्यां प्रजायते ।

मेधावी ह्यसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥

अथ सप्तमीछत्यम् ।

आदिपुराणे,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥

स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।

सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा मङ्गलमते रविः ।

तदा महाजया सा स्यात् सप्तमी भास्करप्रिया ॥

स्नानं^१ दानं जपो होमः पित्रदेवाभिपूजनम् ।

सर्वं कोटिगुणं पुण्यं भास्करस्य मतो यथा ॥

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदर्चन्तु करो भवेत् ।

तदा सा स्यान्महापुण्या सप्तमी पापनाशिनी^२ ॥

तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुं दिवाकरम् ।

सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥

१ छ, ग, पुस्तकद्वये स्नानदानं ।

२ छ, चिद्धितपुस्तके पापनाशिनी ।

यद्योपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ॥
 करो हस्ता चित्रभानुनामानं दिवाकरमित्यर्थः ।

तथा,—

हस्तर्चं शुक्लसप्तम्यां संक्रमः स्याद्यदा रवेः ।
 महामहेति सा प्रोक्ता विजया नाम सप्तमी ॥
 महापातककोटिघ्नी सूर्यग्रहगतैः समा ।
 स्नानं दानं जपः श्राद्धं देवताविप्रपूजनम् ॥
 भवेदनन्तगुणितं तत्सर्वं नात्र संशयः ।
 अस्थामभ्यर्च्य देवेशमादित्यं जगतां पतिम् ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति सूर्यसायुज्यमाप्नुयात् ।
 तद्योपवासं कृत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अर्थं दत्वा यथावच्च सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तथा,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः ।
 सर्वशुक्लोपचारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम् ॥
 कृष्णपक्षस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः ।
 सर्वरक्तोपचारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ।

तथा,—

‘महीमुपोध्य यः सम्यक् सप्तम्यामर्चयेद्भविम् ।

१ महीमित्यत्र ख एतत्के यस्याम् ।

तत्तुल्यतामर्कभक्तः सर्वं प्राप्नोति चेष्टितम् ॥

पठ्या^१ यो नियतो भूत्वा सप्तम्यां विधिवद्भजिन् ।

सम्पूज्योपवसेत् सोऽपि सुमुचुष्टेष्टितं फलम् ॥

षष्ठीयुक्तसप्तम्यामुपोय्य सप्तम्यां रविमभ्यर्च्य वाञ्छितं प्राप्नोति,
सुमुचुष्टत् पठ्यां नियताशरो भूत्वा सप्तम्यामभ्यर्च्योपवासकृत्वा
द्रेष्टितं मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः ।

मात्स्ये,—

सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात् समान्ते गां पयस्विनीम् ।

सूर्यलोकमवाप्नोति भातुव्रतमिदं स्रतम् ॥

अथ सुहर्त्तानं दिनं नक्तं सौरव्रतत्वात् ।

मात्स्ये,—

आत्मदिगुणच्छायायां यदा सन्तिष्ठते रविः ।

सौरं नक्तं विजानीयादन्यथ निशि भोजनम् ॥

आत्मनो दिगुणश्चाया सुहर्त्ताने दिने भवति ।

अतएव भविष्ये,—

नक्षत्रदर्शनाक्षतं केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

सुहर्त्तानदिनं केचित् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

स्मृतिप्रमुच्ये,—

अर्कायं शुचि गोमयं सुमरिचं तोयं फलञ्चाश्रुते

मूलं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत् श्लैकभक्तं तथा ।

चौरं वाय्वग्रनं घृताग्रनमिति प्रोक्तान्दमूनि क्रमात्
कृत्वा वत्सरसप्तमौरभिमतं वारे त्वेराप्नुयात् ॥

घृताग्रनमपि कर्त्तव्यमिति शेषः ।

एतच्च माघसप्तम्यामारभ्य शुक्लसप्तम्यां सूर्यमभ्यर्च्य क्रमादकां-
दिकं भुक्त्वा वत्सरपर्यन्तं कार्यम् । रविव्रते तु माघप्रथममारभ्य
प्रतिरविवारमर्कमभ्यर्च्य क्रमादुक्तद्रव्याणि भुक्त्वा वर्षपर्यन्तं कार्यम् ।
तत्रापि सुहृत्तानदिनं नक्तं एकभक्तन्तु मथाङ्गे कार्यमिति प्रागुक्त
मेव । अथमेव पाठः स्रुतिसमुच्चयकालविवेकादिषु लिखितः ।
अन्ये तु पाठान्तरं पठन्ति तदप्रमाणम् ।

तथा,—

गोधूममाषमधुमैयुनमद्यमांस
पाषाणपात्रयवयष्टिक^१कांस्रपात्रम् ।
अभ्यञ्जन -- तिस्तांश्च विवर्जयेद्यः
सोऽभीष्टितं लभति सप्तसु सप्तमौषु ॥

एतदपि माघसप्तम्यामारभ्य सप्तसु^२ शुक्लसप्तमौषु सूर्यमभ्यर्च्य
निधताहारो गोधूमादीनि सर्वाणि विवर्जयेत् ॥

अथाष्टमौकृत्यम् ।

मात्स्ये,—

नक्ताशी अष्टमीं यः स्यात् वत्सरान्ते च धेनुदः ।
पौरन्दरं पदं याति सुगतिव्रतमुच्यते ॥

१ ख, ग, पुस्तकद्वये यवयष्टिक० ।

२ ग, विहितपुस्तके सप्तशुक्लसप्तमौषु ।

भविष्ये,—

कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
इह भोगानवाप्नोति परत्र शिवमृच्छति ॥
चतुर्दशां तथाष्टम्यां पचयोः शुक्लकृष्णयोः ।
योऽन्धमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरः शुचिः ॥
यत्पुण्यमचयं प्रोक्तं सततं सचयाजिनाम् ।
तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति ॥

स्कन्दपुराणे,—

चतुर्दशीमष्टमीञ्च पचयोस्तभयोरपि ।
अद्वोराचं क्षिपेद्यस्तु संवत्सरमग्रेयतः ॥
स पुण्यकर्मणा युक्तः सर्वपापविवर्जितः ।
न याति नरकं देवि यमस्य न स पश्यति ॥

भारते,—

अष्टमीमथ कौन्तेय शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् ।
उपोष्य व्याधिरक्षितो रूपवानभिजायते ॥

भविष्ये,—

अष्टम्यां पूजितो देवो गोभृतावरणो हरः ।
ज्ञानं ददाति विपुलान् कामान् स पश्यतेऽखिलान् ॥

राजमार्तण्डे,—

शशिपुत्रसमायुक्ता शुक्लपक्षाष्टमी च या ।
तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः ॥
पतङ्गे मकरे याते देवे जायन्ति माधवे ।

बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्ज्जयित्वा तु चैत्रकम् ॥

प्रसृष्टे तु जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृतं हन्ति पुरातनम् ॥

शशिपुत्रो बुधः । शृङ्गापक्षेऽतिप्रागख्यपरम् अष्टमीं बुधवारेण
पक्षयोरुभयोर्यदेति गरुडपुराणवचनात् ।

पतङ्गे सूर्ये मकरे याते उत्तरायणस्ये माधवे जायतीति आ-
षाढेऽपि हरिशयनसम्भवादपुनरुक्तं सन्ध्याकाल इति निषिद्धसाया-
ङ्गाद्युपलक्षणम् ।

यत्तु महादेव उवाच,—

पौषे मासि यदा देवि शृङ्गाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कौर्त्तिता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।

मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं तच्च व्रतविषयम् किन्तु स्नानदानादि-
विषयं व्रतस्थोत्तरायणविधानात् ॥

अथ नवमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

नवम्यां नववर्षाणि राजन् पिष्टाग्रनो भवेत् ।

तस्य तुष्टा भवेद्देवी सर्वकामप्रदा शुभा ॥

व्रतमिदं पक्षद्वये कार्यं विशेषानभिधानात् पिष्टकश्च नैवेद्यं
देयं स्वयम्भु पिष्टकं भोज्यं व्रतारम्भस्य महानवम्याम् ॥

यथा वाराहे,—

नवम्यां तु मदा पूज्या दुर्गा देवी समाधिना ।
 वरदा सर्वलोकस्य सर्वकामप्रदा शुभा ॥
 नवम्यां यस्तु पिष्टाग्नी भविष्यति च मानवः ।
 नारी वा तस्य सपत्न्याः सर्वे कामा न मंग्रयः ॥
 महानवम्यां प्रथमं कृतस्नानविधिर्नरः ।
 गृह्णीयात् परमं चैतत् सर्वकामप्रदं व्रतम् ॥

भविष्ये,—

योऽध्वमेकं न भुञ्जीत चण्डिकायतने नरः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता ॥
 चण्डिकायतने नवम्यान् ।

तथा,—

दुर्गां सम्पूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतीच्छया ।
 संगामे व्यवहारे च^१ मदा विजयमादिशेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

नवम्यामेकभक्तश्च कृत्वा कन्यास्तु शक्तिः ।
 भोजयित्वा समां दद्यात् जैमकञ्जुकवामसी ॥
 जैमं सिंहश्च विप्राय दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ।
 जन्मार्जुदं स्वरूपः स्याच्छत्रुभिद्यापराजितः ॥
 एतद्दीरव्रतं नाम नारीणाञ्च सुखप्रदम् ।

१ ख,, उक्तके विजये धैव ।

समां वर्षं तदन्ते हेमकक्षुकं वासश्च कन्याभ्यो देयं हेमसिंह-
मात्रं विप्राय ।

अथ दशमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

दशम्यां धर्मराजस्तु सर्वव्याधिहरोऽर्चितः ।

नरकादुपगच्छैव^१ समुद्धरति मानवम् ॥

अथैकादशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

एकादश्यां प्रयत्नेन विश्वेदेवाः^२ प्रपूजिताः ।

प्रजाः पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति मतिन्तथा ॥

वाराहे,—

मार्गशीर्षे शुकपचादारभ्याब्दं विचक्षणः ।

एकादश्यान्तु नक्तेन नरः कुर्याद्यथाविधि ॥

तस्यामनग्निपक्वाग्नी घो भवेन्नियतः शक्तिः ।

तस्यासौ धनदो देवशुष्टो वित्तं प्रयच्छन्ति ॥

नक्तमनग्निपक्वाशनं वर्षं यावत् कार्यं धनदश्च पूज्यः ।

श्रीगोविन्दनखेन्दुप्रभाभिरन्तर्निराकृतध्वान्ताः ।

एकादशीव्यवस्थां विदुषां तोषाय सन्तनुमः ॥

गङ्गपुराणे पितामह उवाच,—

एकादशीं न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ॥
 दशम्यैकादशी मिश्रा गान्धार्या समुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रमतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 दशम्यैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
 दशम्यैकादशी यत्र तत्र सन्निहितोऽसुरः ॥
 बद्धवाक्यविरोधेन सन्देशो जायते यदा ।
 द्वादशी तु तदा यास्या त्रयोदशान्तु पारणम् ॥
 एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः ।
 त्रिमिश्रां वाच कुर्वीत न दशम्या युतां कचित् ॥
 एकादशीकक्षापि स्यादुपोष्या द्वादशी तथा ।
 एकादशी द्वादशी च श्रेये चापि त्रयोदशी ॥
 त्रिमिश्रा सा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा शुभा ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्वन् पुराणश्रवणं नृप ।
 गदाधरं पूजयंस्य उपोष्यैकादशीद्वयम् ।
 रुक्माङ्गदो ययौ मोचमन्ये चैकादशीकृतः ॥
 इति गारुडे महापुराणे एकादशीमाहात्म्यम् ।

एषामर्थः फलकथने प्रवृत्त्यनुबन्धतामापादयन्नाह मान्धातेति ।

तथाच वराहपुराणे,—

एतत्कृत्वा व्रतं हन्ति घोरपापानि मानवः ।
 पापक्षयाद्विष्णुभक्तो मोदते विष्णुना सह ॥
 व्रतमिदं नित्यं फलन्त्वानुषङ्गिकं सन्ध्यादिवत् ।

भविष्ये,—

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सर्वे पापा^१ हरेर्दिने ।

स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥

एकादश्यां न भुञ्जीतेति नायं रागप्राप्तभोजनमात्रनिषेधविधिः
अपरश्च व्रतविधिः काम्यः किन्तु उपवासरूपव्रतं कुर्यादिति नित्य-
व्रतविधिरेक एव विधिद्वयकल्पनागौरवात् फलन्तु आनुपङ्गिकम् ।
वक्ष्यति च । एकादशीमुपवसेदित्यादि उपवासपदन्तु अहोरात्रा-
भक्षणे शक्तं अन्यथा निषेधः कालमाचक इति वचनादेकादशी-
क्षणमतिक्रम्य भोजनं प्रसज्येत पर्वसु मांसादिनिषेधवत् । अतएव
एतत् कृत्वा व्रतं हन्तीति प्रागुक्तम् ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

युधिष्ठिर उवाच,—

एकादशीव्रतं देव नित्यं वा काम्यमेव वा ।

कथं वा क्रियते तत्तु नियमो वाच कीदृशः ॥

कृत्वा वा किं फलं जन्तुः प्राप्नोति पुरुषोत्तम ।

अकृत्वापि किमाप्नोति पापं वा^२ मधुसूदन ॥

एतत्सर्वं समासेन वक्तुमर्हसि मे विभो ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

अहन्ते कथयिष्यामि शृणु पार्थ कुलोदह ।

नित्यमेतद्व्रतं नाम^३ कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् ॥

१ ग पुस्तके सर्वपापाः ।

२ क, पापं वै ।

३ ग पुस्तके “नाम,” इति पदं नास्ति ।

सर्वांशमाणां सामान्यं सर्वधर्मैर्व्यनुत्तमम् ।
 एकादशीव्रतादन्यत्रास्ति पुण्यतमं भुवि ॥
 अपि पापमहस्याणि कुर्वन्नपि सदा नरः ।
 एकादशीं तिथिं सम्यगुपोष्य स सुखी भवेत् ॥
 रटन्तौह पुराणानि श्रुतयः स्मृतिभिः सह ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 वाञ्छद्भिः सर्वदा सद्भिः पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 वाल्यात्मभृति यत्पापं दग्धमुद्यतचेतसा ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 एकादशां न भोक्तव्यं पचयोद्भयोरपि ।
 भुञ्जन् सुरापानममं पापमाप्नोति मानवः ॥
 ब्रह्मन्स्य सुरापस्य स्त्रियनो गुरुतत्पिनः ।
 निष्कृतिर्धर्मगास्त्योक्ता नैकादशन्नभोजिनः ॥

एवञ्च व्रताङ्गतया द्वादशीचणपारणानियमविष्णुपूजादिकमवश्यं
 कर्त्तव्यम् । एतत् सर्वं गदाधरं पूजयंथेति वक्ष्यमाणवचनव्याख्या-
 नावसरे^१ विवेचयिष्यते ।

पचयोद्भयोरपौति गृहस्थव्यतिरिक्तविषयम् । कृष्णपक्षे गृह-
 स्थस्य निषेधश्रवणात् ।

भविये,—

एकादशां न भोक्तव्यं पचयोद्भयोरपि ।

वनस्थयतिधर्माऽयं शुक्तामेव सदा गृही ॥

वनस्थयतीत्युपलक्षणं ब्रह्मचारिणोऽप्ययं धर्मः गृहिमात्रस्य विशेष-
विधानात् । शुक्तामेवेति न कृष्णमित्यर्थः सदेति नित्यार्थम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

इन्दुचयेऽर्कसंक्रान्त्यां एकादश्यां सितेतरे ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रधनान्वितः ॥

कूर्मपुराणे,—

१[संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च एकादश्यां पक्षे तथा ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रधनवत्यात् ॥

वायुपुराणे,—

संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ।

एकादश्यान्तु कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

भविष्ये,]—

संक्रान्त्यामुपवासश्च कृष्णैकादशिवासरे ।

चन्द्रसूर्यपक्षे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

१ यानि च उभयपक्षविधायकानि वचनानि श्रूयन्ते ।

सपुत्रस्य सभार्यस्य स्वजनैर्भक्तिसंयुतः ।

एकादशीमुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ॥

नित्यं भक्तिप्रसादायैर्भक्तिपरायणैः ।

१ ग,, पुस्तके संक्रान्त्या इत्यारभ्य भविष्ये इत्यन्तः [ ] चिह्नितांशो
नास्ति ।

२ ग,, पुस्तके यदि च ।

पचे पचे प्रकर्तव्यमेकादश्यामुपोपणम् ॥

इत्यादीनि संपुचसभार्यवानप्रत्यविषयाणि । यत्तु विवेचयति ।

यो मोक्षा — देकादशां धितासिते ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा आहिताग्निर्धितिस्तथा ॥

स ब्रह्महा सुरापथ छतग्नो गुरुतत्पगः ।

इति वचनं तदमूलं समूलत्वे नरैर्विश्वपरायणैरित्यादिवचन-
स्तरसात् परमवैष्णवैर्मुमुक्षुभिरेव गृहस्थैरुभयं कार्यम् ।

यथा भविष्ये,—

शुक्ला गृहस्थैः कर्त्तव्या भोगसन्तानवर्द्धनी ।

मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता ॥

केचित्तु,—

श्रयणीवोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोध्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

इति वचनास्त्रिविदां व्यवस्थापयन्ति ।

अत्रैवान्ये शुक्लामेव सदा गृहीत्यनेन गृहस्थमात्रनिषेधस्यायं
प्रतिप्रसवः, गृहस्थेनेत्यभिधानात् । तेन पुत्रीतरेणैव गृहस्थेन
श्रयणीवोधनीमध्ये याद्यतस्त एव कृष्णैकादशः कार्या न तु
पुत्रिणेति पूर्ववचनेषु पुत्रिणां निषेधादिति वदन्ति ।

वस्तुतस्त एतस्य वचनस्य सन्दिग्धमूलत्वात् व्यवहारो नैतादृश
इति । उभयदिने एकादशीमासौ दशमीविद्धाया निषेधमाह
दशम्यैकादशी मिश्रेति ।

ननु दशमीविद्धायामपि विधिः श्रूयते ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

दिग्भी रुद्रे समायुक्ते चयेऽहनि तथापरे ।

उपवासस्तु पूर्व्यद्युर्नापवासः परेऽहनि ॥

परेऽहनि द्वादश्यां एकादश्याः चये निःसरणे इत्यर्थः ।

विष्णुरहस्ये,—

पारणाहे न सभ्येत द्वादशी कलयापि च ।

तदानीं दशमीविद्धापुष्यैकादशी तिथिः ॥

पारणाहे द्वादशीदिने यदि द्वादशी एकादशीकलयापि युक्ता न सभ्येत तदा दशमीविद्धैवोष्या इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

एकादशी दशायुक्ता परतोऽपि न वर्द्धते^१ ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोष्या सदा तिथिः ॥

इत्याकाङ्क्षयामास दशम्यैकादशी यजेति हरिसन्निधानात् विद्धायाः कर्त्तव्यत्वमसुरसन्निधानाच्च कर्त्तव्यतानिषेध इति, वज्र-मुनीनां वाक्यविरोधेन सन्देहो यदा स्यात्तदा शुद्धैव द्वादशी उपोष्या न तु विद्धेत्यर्थः ।

तथा ब्रह्मवैवर्त्ते व्यासः ।

दशम्यैकादशी युक्ता यच्च शास्त्रे प्रतिष्ठिता ।

न तच्छास्त्रमहं मन्ये यदि ब्रह्मा स्वयं वदेत् ॥

नारदीये,—

यैः कृता दशमीविद्धा जडवाक्याच्च मानवैः ।

ते गता मरके घोरे युगानेकोनविंशतिम् ॥

विष्णुधर्मात्तरादिवचनानि तु यथाविषयं पश्चात्^१ व्याख्यातव्यानि ।

नन्वेतद्वचनं यत्र किञ्चिदेकादशी द्वादशी च सम्पूर्णा श्रेषे
चयोदशी तत्र पूर्वदिने विद्धां वर्ज्जयित्वा द्वादशुपवासविषयं
भवतु । विष्णुधर्मात्तरादिवचनानि एकादशीचये विद्धापराश्वेव
सुरित्याह एकादशीमुपवसेदित्यादि द्वादशी केवलद्वादशीमित्यर्थः ।
अथैकादशीकार्थं द्वादशीं विधत्ते त्रिमित्रा^२ एकादशी द्वादशी च
श्रेषे चापि चयोदशीत्यादिना वक्ष्यमाणां कश्चित् कदाचिदपि न
दशमीयुक्तां कुर्वतित्यर्थः ।

तथा नारदीये,—

रविचकार्द्धमात्रा च दशमी श्रूयते यदि ।

शुद्धैव द्वादशी याद्या चयोदशान्तु पारणम् ॥

रविचकार्द्धमात्रा रवेरर्द्धादयव्यापिनीत्यर्थः ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे,—

अरुणोदयवेलायां दशमी तिष्ठते यदि ।

तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अत्रारुणः सूर्यः तदुदयवेलायामर्द्धादयव्यापिनी दशमीत्यर्थः ।

नत्वरुणः सारथिः, तदुदयवेलायाः पूर्वदिवसीयत्वात् ।

वराहपुराणे,—

कलार्द्धेनापि या विद्धा दशम्यैकादशी यदा ।

१ ग पुस्तके,, पश्चात् पदं नास्ति ।

२ ग पुस्तके,, त्रिमित्रा ।

तदा द्धेकादशी^१ त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥
 द्वादश्यामुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।
 वत्स मामेव पश्यन्ति मम व्रतपरायणाः ॥

कक्षतरौ च,—

एकादश्यां यदा ब्रह्मन् दिनचयतिथिर्भवेत् ।
 तदा द्धेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा भविष्ये वैश्वभिक्षुसंवादे,—

दशमीमिश्रिता वैश्व या स्यादेकादशी तिथिः ।
 आसुरौ तु भवेदेषा धनपुत्रविनाशिनौ ॥
 शुद्धैव द्वादशी याद्या त्रयोदश्यान्तु पारणम् ।

तथा संवत्सरप्रदीपे,—

ये कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् ।
 विष्णोश्च तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत् ॥
 चिस्त्रा दशमीयुक्ता काव्या नैकादशी बुधैः ।
 हन्ति पुत्रांश्च पौत्रांश्च पुष्टं जन्मप्रतोद्भवम् ॥
 दशमीशेषसंयुक्तं यः करोति हरेर्दिनम् ।
 एकादशीफलं तस्य नश्येत् द्वादशवार्षिकम् ॥
 दशम्यैकादशी विद्धा शुद्धा च द्वादशी परा ।
 द्वादशैव तदोपोष्या त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

मात्स्ये,—

एकादशी विलुप्ता चेद् द्वादशी तु^१ परेऽहनि ।

उपोय्या दादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

केचित्तु प्रकरणापरिचयेन दादशीमतपराणीमानि वचनानौ-
त्याचरते ।

कचित्तु नक्षत्रविशेषयोगवशेन विद्धायामप्युपवासमाह ।
अग्निपुराणे,—

नागविद्धा च^१ या षष्ठी शिवविद्धा^२ तु भग्नमी ।

दशम्यैकादशी विद्धा कुर्वन् अद्यात् पुराफलम् ॥

दशम्यैकादशी यत्र नोपोय्या सा भवेत्तिथिः ।

अवशेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

नराच सन्दिग्धमूचलाशङ्का कल्पतरुशूलपाणिप्रभृतिभि^३लिखि-
तत्वात् । तत्र हि अवशथा विष्णुदेवतत्वेन तद्योगस्य वज्रफलत्वेन
वक्ष्ययस्त्वात् विद्धादोषोऽपि बाध्यते । अतएव एतद्वचनमूलान्येव
दिग्मी रुद्रे समायुक्ते इत्यादीनि दशमीविद्धाविधायकानि
पूर्वोक्तविष्णुधर्मीत्तरादिवचनानि, अन्यथा वाक्यभेदापत्तिः विध्य-
न्तरकल्पनापत्तिश्च स्यात् । अन्ये तु शुक्लकृष्णपक्षभेदाद्व्यवस्थामाहुः ।

कालविवेके कृत्यमघाणवे च, भविष्यपुराणनाम्ना वचनं लिखितम् ।
यथा,—

एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत् ।

पचक्षानौ स्थिते सोमे लघ्वेद्दशमीयुताम् ॥

वर्द्धमाने सोमे शुक्लपक्षे, पचक्षानौ स्थिते सोमे कृष्णपक्षे,

१ ख पुस्तके,, नागविद्धा तु ।

२ ग पुस्तके,, शरविद्धा ।

३ ग पुस्तके,, प्रभृतिभिः,, पदं नास्ति ।

लङ्गयेदुपवसेदित्यर्थः । यद्येतद्वचनं साकरं स्यात् तथापि गृहस्य
दग्गमीविद्धावर्जनं सर्वदैवायातं गृहस्य कृष्णानिषेधात् ।

यदा कृष्णपक्षेऽपि दग्गमीयुतां लङ्गयेत् त्यजेदिति कालविवेक-
वचनार्थः सर्वदैव विद्धां परिहरेदिति तात्पर्यम् ।

यदा तु किञ्चिदेकादशी तंतश्च द्वादशीचयः तत्परदिने द्वा-
दश्यालाभेऽपि दग्गमीविद्धां विहाय कलामात्रैवोपोष्येत्याह एका-
दशीकलापि स्यादिति । एतदेव विवृणोति एकादशी द्वादशी
चेति, चिमिश्रा चिमिश्रमङ्गिकेत्यर्थः ।

तथा विष्णुरहस्ये,—

एकादशीकलायान्तु द्वादशां समुपोषितः ।

अत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

एकादशी द्वादशी च निशान्ते च त्रयोदशी ।

अहःसृक् तदहोरात्रमुपोष्या सा सदा तिथिः ॥

वराहपुराणे,—

एकादशी द्वादशी च परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

एकादशीकलायुक्तामुपोष्य द्वादशीं नरः ।

त्रयोदश्यान्तु यो भुङ्क्ते विष्णुमायुज्यमृच्छति ॥

यत्तु,—

कला काष्ठा मुहूर्तं वा यदि स्यादपरेऽहनि ।

द्वादशद्वादशीं हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इति कूर्मपुराणवचनं तत् द्वादशीमुल्लङ्घ्य त्रयोदशां पारण-
विषयम् । यदि स्यादा षरेऽहनीति पाठे तु यत्र सम्पूर्णाकादशी
परदिनेऽपि किञ्चिन्निर्गता तद्दिने च द्वादशीव्यस्तत्र गृह्यविषये
वक्ष्यमाणपद्मपुराणवचनसमानार्थकं वचनम् । तथा पूर्णापि क्वचित्
त्याज्या ।

यथा प्रचेताः,—

पूर्णाधिकेकादशी त्याज्या द्वितयं वर्द्धते यदि ।

द्वादशां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते ॥

एकादशी विष्टद्धा चेत् गृह्ये कृष्णे विग्रेयतः ।

तत्रोत्तरां घतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेत् गृही ॥

द्वितयमिति द्वादशेकादशौ न दशमेकादशौ पूर्णापि त्याज्येति
वचनात् ।

पारणालाभे पारणायोग्यद्वादशलाभे पूर्णमेकादशीमुपोष्य
परदिने एकादशीं त्यक्त्वा द्वादशां पारणा कार्य्यार्थः तत्परदिने
द्वादशीमुल्लङ्घ्य पारणे दोषवाज्जल्यात् ।

तथा च संवत्सरप्रदीपे,—

सम्पूर्णाकादशी यत्र प्रभाति पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा काव्यां परतो द्वादशी यदि ॥

यदा तु पूर्णाकादशी वृद्धा परदिने किञ्चिन्निर्गता तत्परदिने
द्वादशी किञ्चिदपि नास्ति तच्चाह एकादशी विष्टद्धा चेदिति
एकादशी विग्रेयतो वृद्धा एकादशेव वृद्धा^१ न तु द्वादशीत्यर्थः ।

१ ख विशित प्रसक्ते, एकादशेव वृद्धा, इत्यंशो नास्ति ।

तथा संवत्सरप्रदोषे,—

सम्पूर्णेकादशी, यत्र परतोऽपि दिवर्द्धते ।

तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेत् गृही ।

अत्र यतिपदं गृहीतरपरम् ।

अस्मिन्नेव विषये विष्णुधर्मात्तरे,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

• चिःस्पृशा सा तिथिः प्रोक्ता यतीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा चात्रैव गृहस्थविषये पद्मपुराणम्,—

• एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

अहःस्पृशमहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥ इति ।

चिमिश्रां वाथ कुर्वीतित्यादिवचनन्तु पूर्वदिने दशमीवेधे सतीति बोद्धव्यं न दशम्या युतां कचिदित्युपसंहारात् ।

यदि चैकस्मिन् दिने दशमीविद्धा परदिने किञ्चिदेकादशी पारणादिने पारणायोग्यद्वादशी न लभ्यते किञ्चिन्मात्रमस्ति तदा द्वादशीलङ्घनस्यात्यन्तगर्हितत्वादशमीविद्धापि कार्या ।

यथा विष्णुरहस्ये,—

त्रयोदश्यां यदा न स्याद् द्वादशी घटिकादयम् ।

दशम्येकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

घटौ दण्डः घटौषष्ठ्या दिवानिशमिति ब्रह्मसिद्धान्तवचनात् । घटिकादयमिति पारणायोग्यकालोपलक्षणम् । घटिकादयादूना यदि स्यादित्यर्थः । एतेन दण्डद्वयं पारणायोग्यकाल इत्यायातम् । एवकारो दशमीविद्धा कथं कर्त्तव्येति वितर्कव्यवच्छेदार्थः एवञ्च

यच्च दशमीविद्वैकादशीचयः परदिने द्वादशी वृद्धा मती तत्पर-
दिने किञ्चिन्निर्गता पारणायोग्या न लभ्यते सोऽप्यविषयः ।

यत्तु,—

यदा भवेदतीवान्ता द्वादशी पारणादिने ।

प्रातरेव तदा कुर्यात् कर्म माध्यन्दिनं मुने ॥

इति स्कन्दपुराणवचनं तत्पारणायोग्यद्वादशीलाभविषयम् ।

तथा कूर्मपुराणे,—

मुहूर्तं द्वादशी न स्यात् त्रयोदशां यदा मुने ।

उपोद्या दशमीविद्धा सर्वैरेकादशी तिथिः ॥

अत्रापि मुहूर्तमित्यनेन दण्डद्वयं पारणायोग्यकाल इत्युक्तम् ।

अत्र केचित्,—

द्वादशीलङ्घनस्याद्यन्तनिषिद्धत्वाद्विज्ञायामपि निषेधदर्शनाच्चि-
पेधेऽपि किञ्चिद्भक्ष्यकल्पकवचनदर्शनाच्च विष्णुरक्षस्ववचनानुरोधेन
विज्ञायां किञ्चिद्भक्षणौयम् ।

यथा वराहपुराणे,—

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

उपवासो न सिध्येत्^१ उपवासफलं लभेत् ॥

वायुपुराणे,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

ययमा चापि भैक्षेण नैवाद्वादशीको भवेत् ॥

एवञ्च कृष्णपक्षेऽप्युपवासनिषेधे भक्ष्यं किञ्चिदाचरेदित्याहुः ।

वस्तुतस्तु रागप्राप्त एव निषेधविधिः शास्त्रप्राप्ते त्वर्थे पर्युदास एवेति सिद्धान्तः । ततश्च दशमीविद्धेतसां कृष्णपक्षाविषयां एकादशीं गृह्यस्य उपवसेदिति विधिः सम्पन्नः, तदा च कृष्णपक्षादेर्विध्यगोचरतया कथं तत्र किञ्चिद्विध्यच्छादिकल्पनं उपवासनिषेधे त्विति वचनन्तु द्वादशीलङ्घनभिया विष्णुरहस्यवचनेन यत्र विद्धायां प्रतिप्रसूयते तद्विषयमेव । अतो द्वयोर्वचनयोरेकवाक्यतया जलादिमात्रकिञ्चिद्विध्यच्छादिकल्प एवोपवासः प्रतिप्रसवार्थः । एकभक्तेनेत्यादिवचनन्तु असामर्थ्यरोगादिना ज्ञेयं अत्यन्तासामर्थ्यं तु पत्न्यादिद्वारा कारुयेदिति वक्ष्यते ।

यत्तु श्रीभागवतटीकाकृता श्रीधरस्वामिना ।

कलाद्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीयादूर्द्धमेव हि ।

आमाध्याह्नाः^१क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥

इति नामशून्यं वचनं लिखितम् । तत् चयोदश्यां यदा न स्यादित्यादि साकरविष्णुरहस्यादिवचनदर्शनात् पूर्णाप्येकादशीत्याज्येति, प्रचेतोवचनदर्शनाच्चामूलमिति प्रतिभाति । एकादश्युपवासफलमाह राघो जागरणं कुर्वन्निति ।

एतेन जागरणगदाधरपूजादिकं वक्ष्यमाणद्वादशीपारणनियममैथुनमसूरादिवर्जनपूर्वोत्तरदिनभोजनदयनिवृत्त्यादिकं चोपवासव्रतस्याङ्गमित्युक्तं, तदा च नित्यस्यास्य व्रतस्य कदाचित् किञ्चिदङ्गहान्यापि कर्त्तव्या नित्ये किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु काम्ये इति दर्शितत्वात् । अथवा मोक्षफलकथनाज्जागरणपुराणश्रवणयो-

गुणफलविधितं किन्तु द्वादश्यां विष्णुपूजापारण्योरङ्गान्तरापेक्षया प्राधान्यात् तत्र प्रयत्नो विधेयः ।

अतएव नैवाद्वादशिको भवेदिति वराहपुराणं । यथा सूतके उपवासं पारणाञ्च कृत्वा सूतकान्तेऽपि विष्णुपूजा कार्येति गरुड-पुराणवचने वक्ष्यते । दैवात् कदाचित्तत्रापि अग्रगौ उपवासप्रत-मवश्यमेव प्राधान्यादिति ।

अत्र च गृहस्थस्य स्वमाङ्गदभूपतेरेकादशीद्वयकरणेन मोक्ष-श्रवणात् ह्यष्टौकादशुपवासो मुमुक्षुपर एवेत्युक्तम् । एकादशीकृतः एकादशीकारिण इत्यर्थः ।

अग्रज्जावानुकल्पिकमाह वाराहे,—

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा क्लृप्तं तिक्ताः क्षीरमयाम्बु चाज्यम् ।

यत् पथ्यगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमचोत्तरमुत्तरञ्च ॥

नक्तं हविष्यान्नमित्येकं न तु पृथक् पृथक् चि लघुभोजनेनो-त्तरोत्तरप्राशस्त्यकथनं नोपपद्येत ।

देवौपुराणे,—

हविष्यभोजनं ह्यन्नं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तंभोजी पडापरेत् ॥

इति नक्तं भोजने लघुहविष्यान्नभोजनस्य परिभाषितत्वात् ।

अतो न नक्तं भोजनविधिः किन्तु रात्रावेव हविष्यभोजनविधिः ।

नक्तं भोजनादिकमप्यपरमानुकल्पिकमाह ।

वायुपुराणे,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

पयसा वापि मैत्रेण नैवाद्वादशिको भवेत् ॥

एकभक्तश्च मध्याह्ने कार्यम् । मध्याह्नव्यापिनी याद्या एक-
भक्तमय तिथिरिति देवलेन संग्रहे मध्याह्नव्यापितियेर्विधानात् ।

नक्तं भोजनविधिस्तु भविष्यपुराणोक्त एव । नैवाद्वादशिको
भवेदिति सर्वान्तुकल्पिके द्वादश्यां विष्णुपूजापारणादिनियमविरहे-
णाद्वादशिकः कदापि न स्यादित्यर्थः । अत्यन्ताशक्तौ पुचादिना
कारयितव्यं ।

वराहपुराणे,—

असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
कारयेद्दूर्ध्वपद्मीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥
भगिनीं भ्रातरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।
पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगृन्वादिभ्यमुजाम् ।
अदृष्टार्थमुपोष्यापि स्वयञ्च फलभाग्भवेत् ॥

गरुडपुराणे,—

भर्तुर्भाष्यां व्रतं कुर्यात् भाष्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

तथा,—

सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।
एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमस्य न लुप्यते ॥
द्वादश्यान्तु ततो भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्दनम् ।
पूजयित्वा विधानेन भोजयेत दिशोत्तमम् ॥
व्रतभङ्गान्महद् दुःखं प्राप्नोति नरकं तथा ।

तस्मात् प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा ॥

स्नात्वा कायिव्रतं क्षुप्याद्दानार्चनविवर्जितम् । इति ।

वस्तुतस्तु एतानि वचनानि गृहीतव्रतपराक्षेव प्रतीमः । रवि-
वारादौ केचिन्निषेधं वदन्ति ।

मत्स्यपुराणे,—

संक्रान्तौ रविवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रधनान्वितः ॥

तथा,—

रविशुक्लदिने चैव संक्रान्त्याश्च दिनचये ।

पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

ब्रह्मपुराणे,—

इन्दुचयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रधनान्वितः ॥

इति तस्य एतेषां वचनानां काम्योपवासनिषेधकतयैवोपपत्तौ
नित्यसैकादश्युपवासव्रतस्य अकरणकृतप्रत्यवायानामनुत्पत्तिबोधना-
द्यमत्वात् । किञ्चित्तानि सामान्योपवासनिषेधकवचनानि विशेषवचन-
दर्शनादेकादशीत्यतिरिक्तविषयाणि यथा ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

एकादश्यां यदा राम^१ आदित्यस्य दिनं भवेत् ।

उपोय्या सा महापुण्या पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनी^२ ॥

भृगुभानुदिनोपेता तथा संक्रान्तिमंयुता ।

एकादशी सदोषोऽप्यु पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनी ॥

सनत्कुमारः,—

भानुवारेण संयुक्ता तथा संक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोषोऽप्यु सर्वसम्पत्करौ तिथिः ॥

यत्तु,—

मधुमामे वृषे चैव कन्यायां पार्वतीमहे ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रधनान्वितः ॥

इति पठन्ति ।

यच्च,—

मधुमामे वृषे चैव कन्यायां राजसूतके ।

उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः ॥

इति नामशून्यं वचनं कालविवेके लिखितं तदप्यमूलमेव
समूलत्वाभिमाने तु वचनद्वयं क्रोधादिभिरिच्छोपवासविषयम्
काम्योपवासविषयं वा न मित्योपवासविषयं अकरणे प्रत्यवायात्
वचनस्यान्यथोपपत्तौ तद्वत्तात् प्रत्यवायाभावकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।
एवञ्च गृहीतव्रतस्याद्भूतोपवासोऽपि कर्त्तव्य एवेति ।

अथैकादशीनियमः ।

अयोगे क्षेयहरणमसङ्कल्पे व्रतक्रिया ।

अन्नद्वयं च चर्या च चयं स्यात् कुम्भमक्षितम् ॥

इति हरिवंशवचनात् केषाञ्चित् सङ्कल्पमहत्त्वोपवासकरणमस्त-
माचमेवेति । अतएव सङ्कल्पवाक्यमुक्तं वराहपुराणे,—

एकादश्यां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽपि पुण्डरीकाच्च शरणं मे भवाच्युत ॥

इत्युच्चार्यं ततो विद्वान् पुण्याञ्जलिमुपचिपेत् ।

अतएव वचनान्नित्येऽप्यस्मिन् व्रते सङ्कल्पविधिः । सङ्कल्पवाक्य-
मपीदमेव मुनिभिर्विशिष्येतामृगवाक्यवचनाभिधानात् ।

तत्परिपाटीमाह महाभारते,—

गृहीत्वौडुम्बरं पाचं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासन्तु गृहीत्याद्यदा सङ्कल्पयेद् व्रतम् ॥

यदा अन्यव्रतं सङ्कल्पयेत् मनसा नियमयेत् तदप्येवंविधिना,
गृहीत्यादित्यर्थः ।

तच्च दशम्यां सायंसमये कार्यं देवीपुराणे,—

अथापाठे दशम्यान्तु शुक्लायां क्षधुभुङ्गरः ।

कृत्वा सायन्तर्नीं सन्ध्यां गृहीत्यान्नियमं पुनः ॥

इति शयनैकादश्यां दर्शनादन्यत्रापि तथैव न्याय्यत्वात् ।

यत्तु,—

प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इति वचनं, तदष्टम्याधुपवासविषयं नैकादशुपवासविषयं विशेष-
दर्शनात् ।

विष्णुरक्षे,—

सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

धर्मापवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

नचास्य मन्दिग्धमूलत्वाग्रङ्गा मदनपारिजातकालविवेकस्यति-
ममुच्चयादिभिर्लिखितत्वात् । एतेन यग्यैचिन्ता,—

विष्णुधर्म,—

कांक्षं मापं मसूरश्च पुनर्भोजनमैथुनम् ।

घृतमद्यान्नुपानश्च दग्धस्यां वर्जयेद्बुधः ॥

असत्यभाषणं घृतं दिवास्त्रपञ्च मैथुनम् ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासपरो नरः ॥

असकृत्तोयपानेन ताम्रूलभक्षणेन च ।

उपवासो विनश्येत् दिवास्त्रप्राचमैथुनेः ॥

असकृदिति सकृत्तोयपाने दोषाभावः । तथा च अवभृक्ष-
मभक्षणेति ।

आगस्त्ये,—

उपोयैकादशीखेकं द्विजं यो भोजयेद्विजः ।

गन्धपुध्याक्षतैर्भक्त्या विष्णुमाराध्य भक्तिः ॥

कामानिष्टानवाप्यान्ते विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

नैव तत्कुलजातानां दुःखं दारिद्र्यमेव च ॥

उपोय्य एकादशीमिति शेषः ।

कूर्मपुराणे,—

कांक्षं मापं चुरं चौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम् ।

घृतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनम् ॥

दादग्यां दादगैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ।

विष्णुरहस्त्रे,—

कांक्षं मापं सुरां चौद्रं क्रोधं वितथभाषणम् ।

व्यायामश्च व्यवायश्च दिवास्त्रपमथाश्ननम् ॥

शिलापिष्टं मसूरञ्च द्वादशैतानि वेणवः ।

द्वादशां वर्ज्यन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

निषिद्धाचरणजन्यपापैरित्यर्थः ।

संवत्सरप्रदीपे,—

अभ्यङ्गञ्च परान्नञ्च तुलसीचयनं तथा ।

वस्त्रपौडां तथा घौरं द्वादशां वर्ज्येद् बुधः ॥

अत्र तुलसीचयनादिनिषेधस्त्रिमासविषयः । अतस्त्वयोदशी-
पारणे कर्त्तव्यमेव ।

यथा तच्चैव,—

द्वादशां तुलसी यस्माद्विष्णुना याति सङ्गतिम् ।

तस्मात्तां न विचिन्वीत तुलसीं द्वादशीदिने ॥

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च द्वादशां श्राद्धवासरे ।

वस्त्रं न पीडयेत् स्नानं नापि चारेण योजयेत् ॥

छाद्यते येन तत् स्नानं वस्त्रं एकोद्दिष्टश्राद्धवासरे इति प्राञ्चः ।

अत्र सर्व्वञ्च द्वादशां विष्णुपूजोक्ता तत्र भूतशुद्धिप्राणायाम
श्रद्धादिन्यासमाह्वान्यासशेषवादिन्यासमूर्त्तिपञ्चकन्यासमन्त्रादिन्या-
सपौठन्यासान् कृत्वा विष्णुं ध्यात्वा अर्घ्यपाद्याचमनपात्राणि संस्नाप्य
शालग्रामयन्त्रे मण्डले वा पौठपूजां विधाय तत्र विष्णुभावाच्च
षोडशोपचारैः संपूज्य आवरणदेवताय सम्यूज्य विष्णुमन्त्रं यथाशक्ति
जपित्वा स्तुता प्रणमेदिति विधिः । एतत् सर्व्वं पश्चादिवेचयिष्यते ।

इत्येकादशीव्यवस्था ॥

१ य इच्छके, मन्त्रादिन्यास इति पदं नास्ति ।

इदानीं प्रसङ्गात् सर्वव्रतसाधारणी परिभाषीयते ।

तत्र देवस्तः,—

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्वात्माद्यस्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

प्रातराहारमहर्भोजनमित्यर्थः ।

मुनिभिर्द्विरग्रनं प्रोक्तं^१ विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यं ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः ॥

इत्यनेन कृन्दोगपरिशिष्टता,—

सायं प्रातर्मनुष्याणामग्रनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः ॥

इति वृद्धन्मनुवचने सायंप्रातःपदयोः रात्रिदिवापरतया विवृ-
तत्वात् । अतएव,—

सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातस्य मध्यमे ।

धर्मोपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

इत्यपि सङ्गच्छते । ततश्च अभुक्त्वा प्रातराहारमिति^२ अपराह-
रात्रिव्रतविषयं दिवाव्रतस्य पूर्वार्हविधानात् । अहर्भोजनस्य दक्षिण-
दिवापञ्चमभागे विधानादिति । सूर्याय देवताभ्य इति सूर्यः
धोमो यमः काल इत्यनेन सूर्यादिदेवताभ्यो निवेद्य विज्ञाय व्रत-
माचरेत् सङ्कल्पयेदित्यर्थः । सङ्कल्पन्तु उदङ्मुखेनैव कार्यः ।

१ क ख पुस्तकद्वये द्विरग्रनमुक्तम् ।

२ ख, अपराहारात्रिव्रतस्य पूर्वार्हविधानात् ।

गृहीत्वौडुम्बरं पाचं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

इति पूर्वोक्तमहाभारतवचनात् । औडुम्बरं तावमयमभावेत्ये-
नापि पारिजातः ।

राचिप्रतन्तु निशामुखे सङ्कल्पयेत् ।

प्रतं निशामुखे पाद्यं वहिस्तारकदर्शनात् ।

इति विष्णुवचनात् ।

भविष्ये,—

धर्मा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनियमः ।

देवपूजाम्निहवनं मन्तोषः स्त्रियवर्जनम् ॥

सर्व्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दग्धधा स्यतः ॥

नक्तं भोजनव्रते विशेषमाह, देवौपुराणे,—

हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तंभोजौ षडाचरेत् ॥

सौरनक्तव्रते तु सुहृत्तानदिने भोजनमन्यत्र निश्चेवेति प्रागुक्तम् ।

शातातपः,—

पुष्यालङ्कारवस्त्राणि धूपगन्धानुलेपनम् ।

उपवासे प्रदूष्येत दन्तधावनमञ्चनम् ॥

वस्त्रालङ्कारादीनां विलासानुधारणे एव दोषः ।

भविष्ये,—

उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तधावनम् ।

अपां दादग्गण्डूपैर्मुखगुह्यद्विविधीयते ॥

दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम् ।

विष्णुधर्मै,—

अमरुक्तोयपानेन ताम्बूलभक्षणेन च ।

उपवासः प्रणश्येत् दिवास्वप्नाचमैयूनेः ॥

स्त्रीणान्तु सभर्तृकाणामुपवासनिषेधमाह विष्णुः,—

पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥

भर्तृसाहित्ये तु न दोषः । भर्तुः समानचारित्वं^१ स्त्रीधर्मं
इत्यापस्तम्बवचनात् । तदनुमत्या तु पृथगपि न दोषः ।

यथा शङ्खः,—

कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनां अभ्यासः स्त्रीधर्मं
इति ।

वैश्वशृद्रयोस्तु त्रिरात्रपञ्चरात्राद्युपवासनिषेधमाह देवलः,—

वैश्याः शृद्राश्च ये मोक्षादुपवासं प्रकुर्वन्ते ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥

पुष्टिः फलम् । एतेन काम्यस्यैव निषेधः । प्रायश्चित्तान्तु
कर्त्तव्यमेव ।

प्रातानपः,—

उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कारयेत् सगुणस्तेन उपवासोऽभिजायते ॥

द्विज इति उपवासकर्त्तृमात्रोपलक्षणं अपवर्गोऽभिरूपभोजन-

मिति विष्णुना सामान्यतोऽभिधानात् । क्रियासमाप्तिरपवर्गः अभि-
रूपो ब्राह्मणः । अभ्यङ्गनिषेधमाह मत्स्यपुराणे,—

तस्मात् कृतोपवासेन खानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपं हि परं नृप ॥

सङ्क्षिप्तव्रतमवश्यं कर्त्तव्यमित्याह ङागलः,—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।

जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते ॥

अत्र काममोहित इत्यभिधानादिच्छात्याग एव दोषो न तु
प्रमादादिनापि ।

तथा च देवलः,—

सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुश्रासनम् ।

न व्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥

सर्वभूतभयं राजस्याघ्रादिभयं प्रमादो विस्मरणम् ।

उद्योगपर्वणि,—

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

अशौचे तु गृहीतव्रतं न त्याज्यं 'न व्रतिनां व्रते न सचिष्णं सचे'
इति विष्णुना तत्राशौचपर्युदासात् । तत्राप्यन्यद्वारा पूजादिकं
कारयितव्यं स्वयन्तु कायव्रतमुपवासादिकं कार्यम् ।

मत्स्यपुराणे,—

प्रारब्धतपसां स्त्रीणां रजो हन्याद्व्रतं न हि ।

अन्यैः पूजादिकं कुर्यात् कायिकं स्वयमेव हि ॥

क्रोधात् प्रमादालोभाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि ।

दिनत्रयं न भुञ्जीत शिरसो मुण्डनं भवेत् ॥

तस्मात् प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा ।

ज्ञात्वा कायव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥

कायव्रतन्तु स्त्रीपुंससाधारणं स्वयमनुष्ठेयं दानार्चनन्तु स्वयं
विवर्जयेदित्यर्थः । तत्र मास्ये नारद उवाच,—

उपवासेष्वशक्तानां तदैव फलमिच्छताम् ।

अनभ्यासेन रोगाद्वा किमिष्टं व्रतमुच्यताम् ॥

ईश्वर उवाच,—

उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।

अशामर्थ्यं शरीरस्य पुत्रादीन् कारयेद्व्रतम् ॥

गारुडे,—

भर्तुर्भार्या व्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।

अशामर्थ्यं तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

अथ द्वादशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

द्वादश्यां विष्णुमिद्धा च सर्व्वदा विजयी भवेत् ।

पूज्यश्च सर्व्वलोकानां यथा गोपतिगो हरः ॥

पद्मपुराणे,—

एकादश्यां द्वादश्यां वा प्रतिपद्यन्तु यो नरः ।

दीपं ददाति कृष्णाय शृणु तस्मापि यत् फलम् ॥

सुवर्णमणिभुक्ताब्धं मनोज्ञमतिशोभनम् ।

रत्नमालादलं रम्यं विमानमधिरोहति ॥

मात्स्ये,—

१[द्वादश द्वादशीर्यस्तु समाथोपोषणैः पुनः ।

गोवस्त्रकाञ्चनैर्विप्रान् पूजयेद्भक्तितो नरः ॥

परमं पदमाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्युतम् ।

द्वादशीः शुक्लाः, एकादशीयुक्तैव द्वादशुपोष्या युग्मवचनात् ।

एकादशां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनौषिणः ।

उपासनाय द्वादशां विष्णोर्यद्विदियं तथा ॥

इति प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनाच्च । प्रागेव वचनमिदं व्याख्या-

तम् ॥

अथ त्रयोदशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

कामदेवं त्रयोदशां स्वरूपो जायतेऽर्चयन् ।

दृष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् ॥

अथ चतुर्दशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

इष्टेचरं चतुर्दशां सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।

वज्रपुत्रो वज्रधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः ॥

मात्स्ये,—

चतुर्दशान्तु नक्ताशी समान्ते गोयुगप्रदः ।

गैवं पद्मवाप्नोति एतत् त्रैयम्बकं व्रतम् ॥

यमः,—

अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यमाश्चतुर्दश । भविष्ये,—

यां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण वियतस्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्रौडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात् त्रैलोक्यं इन्द्रजित् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

तत्र चतुर्दश्याय पूर्णिमेति युग्मवचनात् शक्ता चतुर्दशी पर-
युतैव याद्या क्षणा तु त्रयोदशीयुक्तैव ।

षष्ठ्यष्टम्यमावस्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति पूर्वोक्तयुग्मवचनात् ।

अत्र रात्रियुग्मापि याद्या उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् रात्रौ
शिवार्चनविधानाच्च ।

अतएव स्मृतिमनुचये शिवपुराणे,—

उपोषणं - - - चतुर्दश्यां च पारणम् ।

कृतेः सुकृतक्षदैस्तु प्राप्यते वा न वाऽथवा ।

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ॥

पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ।

चतुर्दशीदिने रात्रौ कुक्षयोगो भवेद्यदि ।

तत्र जागरणं नृणां ब्रह्महत्याश्रयाधिकम् ॥

धनुःकर्कटपञ्चास्यकुम्भमीनवृषाक्षिपु ।

कामविद्धो हरः पूज्यः सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥

पञ्चास्यः सिंहः अक्षिर्दक्षिकः कामस्तत्रयोदशी । एतेन चतुर्दश्यां
पारणस्य प्राशस्त्यं दर्शितम् । न तु अमावस्यायां पारणं निषिध्यते
इदमपि तिथिदैधे एव, पूर्णतिथौ तु निःसंशयममावस्यायां
पारणमिति ।

शिवरात्रिप्रते तु चतुर्दशीमुत्तार्थैव पारणं कार्यम् ।

जन्माष्टमी स्कन्दपठौ शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः परयुताः कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

तथा विष्णुरहस्ये,—

अष्टमी शिवरात्रि च कार्ये भद्रजयान्ति ।

ह्रस्वोपवामं तित्यन्ते तदा कुर्वाञ्च पारणम् ॥

मदनपारिजातोऽप्येवम् ।

यत्तु,—

यदोभयत्रापि दिने अस्तकाले चतुर्दशी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यः परेऽहनि विधानतः ॥

इति पठन्ति तदमूलमेव सर्वप्रामाणिकमप्येवमुच्यते, नन्तु-
ल्लाभिमाने तु शक्यपचविषयम् ।

इयञ्च युग्मादरेण व्यवस्था रात्रिः माहृत्यहरदयान्तरे यदि
चतुर्दशी लभ्यते तदैव तत्परतयतुर्दशीन्नामे परदिन इव ।

यथा शिवरहस्ये,—

प्रदोषे वाह्न्यरात्रे वा चियामाहुर्द्वयानने ।

चयोदशी यदा तत्र उपवामं समाचरेत् ॥

शिवराचिमतं तच्च कुर्याज्जागरणं तथा ॥

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं-प्रहरदयम् ।

यत्तु,—

प्रदोषव्यापिनी शस्ता शिवराचिचतुर्दशी ।

राचौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

इति हेमाद्रिलिखितं वचनं तत् प्रदोषावधि चतुर्दशीयोगे-
ऽतिप्राशस्त्यार्थं राचौ जागरणमिति हेतुमन्निगदात् ।

तथा वायुपुराणे,—

चयोदशस्तगे सूर्य्यं चतसृष्वेव नाड्यु ।

भूतविद्धा तु या तच्च शिवराचिमतं चरेत् ॥

तथा ब्रह्मवैवर्ते,—

सूर्य्यंस्ते नवनाड्यु भूतयुक्ता चयोदशी ।

शिवराचिमतं तच्च कुर्याज्जागरणं तथा ॥

भविष्ये,—

अर्द्धरात्रात् परे किञ्चिज्जयायोगो भवेद्यदि ।

पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवराचिः शिवमतैः ॥

जया चयोदशी । अत्र किञ्चिदित्यनेन तृतीयप्रहराद्धाभ्यन्तरे
चतुर्दशीयोग एव उपवासो नान्यथेति । एषु वचनेषु पूर्वं पूर्वं
प्रशस्तम् ।

यत्तु,—

पूर्णा चयोदशी राचौ याममेकं चतुर्दशी ।

उपोष्या सा महापुण्या शशुर्वचनमब्रवीत् ॥

इति नामशून्यं वचनं तदभूलं समूलत्वेऽपि किञ्चिदधिकं याम-
भेकं चतुर्दशीति तस्यार्थः यथा द्वतीयप्रहरार्द्धं चतुर्दशीयोगः
स्यादिति । अतएव वक्ष्यमाणवचनानीमानि रात्रेः द्वतीयप्रहरा-
र्द्धार्द्धं चतुर्दशीयोगविषयाणि ।

यथा लिङ्गपुराणे,—

शिवरात्रिं भूतां कामविद्धां विवर्जयेत् ।

एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

तथा,—

शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।

कुङ्कुमैव कर्त्तव्या कुङ्कामपि च पारणम् ॥

शिवरात्रिः फाल्गुने, अघोरचतुर्दशी भाद्रे, प्रेतचतुर्दशी
फाल्गुने, सावित्री ज्येष्ठे, एतत्सर्वं प्राधान्यतो निदर्शनमात्रम् ।

स्कन्दपुराणे,—

माघासिते भूतदिनं हि राज-

जुपेति योगं यदि पञ्चदशा ।

जयाप्रयुक्तां न तु तत्र कुर्यात्

च्छिवस्य रात्रिं प्रियङ्गुच्छिवस्य ॥

अयया प्रकर्षेण युक्तां प्रकर्षस्तु द्वतीयप्रहरार्द्धाधिकयोगः ।

माघासित इति मुख्यचान्द्राभिप्रायेण गौणचान्द्रे तु सा
फाल्गुनस्येति ।

तथा शिवागमे ।

कुम्भसंख्ये सहस्रांशौ या तु कृष्णा चतुर्दशी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो माघे वापि तिथिक्रमात् ॥
माघे सौर इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वकामफलप्रदा ॥

तथा,—

फाल्गुनस्य च कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वरि ।
अहं यास्यामि भृष्टे रात्रौ मातङ्गगामिनि ॥
स्त्रिङ्गेषु च समस्तेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
संक्रमिष्याम्यसंदिग्धं सर्वपापविशुद्धये ॥

अत्र रात्रावित्यनेन रात्रिप्रतमित्युक्तम् ।

तथा शैवागमे,—

कुम्भसंख्ये सहस्रांशौ कृष्णा शिवचतुर्दशी ।
रात्रियोगे तु कर्त्तव्या जागरादिसमन्विता ॥
प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाश्चैव विशेषतः ।
शिवलिङ्गस्य कुर्वीत अर्घ्यदानञ्च भक्तिः ॥

यन्तु स्कन्दपुराणवचनम्,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये या स्थात् शिवचतुर्दशी ।
अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ॥
जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥ इति ।

तत् रात्रिप्रहरचयाभ्यन्तरे चतुर्दशीयोगे मन्तव्यं एवमन्यान्यपि
वचनानि ज्ञेयानि । अनङ्गस्तिथिस्त्वयोदशौ तिथिभान्ते पारण
मिति रोहिण्यष्टमीविषयं नक्षत्रोल्लेखेन तत्रोपवाचविधानात् ।

इति चतुर्दशीव्यवस्था ॥

अथ पौर्णमासीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यान्तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमात्ररः ।

प्रजावृद्धिं धनं धान्यं कामानिष्टान् लभेत सः ॥

शङ्करगीतायाम्,—

यथावत् पौर्णमास्यान्तु स्रोतस्त्रेवोत्तरांमुखे ।

स्नात्वा प्रेतपुरीं हत्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥

आपाद्रीकार्त्तिकीमाघौ वैशाखौ पु कृतन्तु यत् ।

तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकम् ॥

माससंज्ञे यदा च्छ्वे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः ।

गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्रता ॥

मासस्य संज्ञा यस्मात् तन्माससंज्ञं । कार्त्तिके कृत्तिका, मार्ग-
शीर्षे मृगशिरा, पौषे पुष्या, माघे मघेत्यादयः । तस्मिन्नचक्षे सम्पूर्ण-
मण्डलः पौर्णमासीगतयन्त्रो यदा गुरुणा संयोगं याति गुरुरपि
तस्मिन्नचक्षे तिष्ठतीत्यर्थः तदा सा तिथिः पौर्णमासी महती स्रता
महाकार्त्तिकी महामार्गशीर्षी महापौषीत्यादयः स्युः ।

तथा ज्योतिषे,—

सहितौ यत्र दृश्येते दिवि चन्द्रदृश्यतौ ।

पूर्णिमासी तु महती सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,—

चन्द्रमा मासच्छब्दश्च देवाचार्यल्लयैव च ।

मिलन्ति द्वादशाब्दान्ते तन्महत्वं तिथेः स्मृतम् ॥

रोहिणीनक्षत्रयोगेऽपि महाकार्तिकी महाव्रह्मपुराणे,—

आग्नेयन्तु यदा षष्ठं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता स्नानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यं हि भवति षष्ठं तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा षष्ठं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । महाज्यैष्ठ्यविशेषमाह राजमार्त्तण्डे,—

ऐन्द्रे शमी गुरुयैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठ्यं प्रकीर्त्तिता ॥

पृश्नं ज्येष्ठा, प्राजापत्यं रोहिणी, गुरुवारे रोहिणीस्तरवौ

चेति महाज्यैष्ठ्यफलभूयस्त्वप्रदर्शनपरं महत्तन्तु सकलमाससाधारण-
लक्षणादेवेति ।

अतएव नानामुनिवचनेषु गुरुवारायतिरेकेणपि योग उक्तः ।

(यथा व्याप्रः,—

ऐन्द्र^१ च्छेऽथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

ऐन्द्रं ज्येष्ठा मैत्रमनुराधा, अत्र गुरुवारादियोगो नोक्तः । अनु-
राधास्थितयोरपि गुरुचन्द्रयोर्महाज्यैष्ठौति योगान्तरमण्युक्तम् ।

तथा ज्योतिषे,—

ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

ऐन्द्रस्य पञ्चदशश्च मृगशिरा, मैत्रस्य पञ्चदशं रोहिणी ।
अतः शौराषादेऽपि कदाचित् स्यात् ।

अतएव कालविवेके,—

^१[ऐन्द्रे चन्द्रसुराचार्यौ वृषे युग्मेऽथवा रवौ ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

युग्मे मिथुने इत्यर्थः । राशिद्वयेऽपि रोहिणीमृगशिरशोर-
न्यन्तमस्ये रवावेव पूर्ववचनात् ।

तथा],—

ऐन्द्रे चन्द्रसुराचार्यौ सौम्ये धातरि वा रविः ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

योगान्तरमाह राजमार्तण्डे,—

संवत्सरे यदा वर्षे ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठौ भवेत्तदा ॥

तथा ज्योतिषे,—

सहितौ यत्र दृश्येते दिवि चन्द्रदृश्यतौ ।

पौर्णमासी तु महती सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,—

चन्द्रमा मासच्छब्दश्च देवाचार्यस्तथैव च ।

मिलन्ति द्वादशाब्दान्ते तन्महत्वं तिथेः स्युतम् ॥

रोहिणीनक्षत्रयोगेऽपि महाकार्तिकी महाब्रह्मपुराणे,—

आग्नेयन्तु यदा षष्ठं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा धाम्नं हि भवति षष्ठं तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा षष्ठं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । महाज्यैष्ठ्यविशेषमाह राजमार्तण्डे,—

रेन्द्रे शशी गुरुस्यैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठ्ये प्रकीर्तिता ॥

[ऐन्द्रं ज्येष्ठा, प्राजापत्यं रोहिणी, गुरुवारे] रोहिणीस्वरवौ

चेति महाज्यैष्ठ्यफलभूयस्त्वप्रदर्शनपरं महत्तन्तु सकलमाससाधारण-
लक्षणादेवेति ।

अतएव नानामुनिवचनेषु गुरुवाराव्यतिरेकेणापि योग उक्तः ।

[यथा व्याघ्रः,—

ऐन्द्र^१ च्छवेऽथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

ऐन्द्रं ज्येष्ठा मैत्रमनुराधा, अत्र गुरुवारादियोगो नोक्तः । अनु-
राधास्थितयोरपि गुरुचन्द्रयोर्महाज्यैष्ठौति योगान्तरमप्युक्तम् ।

तथा ज्योतिषे,—

ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

ऐन्द्रस्य पञ्चदशस्य च मृगशिरा, मैत्रस्य पञ्चदशं रोहिणी ।

अतः धौराषाढेऽपि कदाचित् स्यात् ।

अतएव कालविवेके,—

१[ऐन्द्रे चन्द्रसुराचार्यौ वृषे युग्मेऽथवा रवौ ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

युग्मे मिथुने इत्यर्थः । राशिद्वयेऽपि रोहिणीमृगशिरसोर-
न्यतमस्ये रवावेव पूर्ववचनात् ।

तथा],—

ऐन्द्रे चन्द्रसुराचार्यौ सौम्ये धातरि वा रविः ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

योगान्तरमाह राजमातृण्डे,—

संवत्सरे यदा वर्षे ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठौ भवेत्तदा ॥

संवत्सरसंज्ञके वर्षे स च वार्हस्पत्यव्यवस्थया वत्सरपञ्चकस्य
प्रथमवर्षो ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः ।

तथा विष्णुधर्म,—

संवत्सरस्य प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदाख्यस्य तृतीयोऽत्र चतुर्थस्यानुवत्सरः ॥

उत्तुवत्सरस्य कथितस्तथा चैवात्र पञ्चमः ।

तीर्थविशेषेषु महामाघ्यादीनां फलमाह भविष्ये,—

महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ।

शालग्रामे महाचैवी कृताः स्युः सुमहाफलाः ॥

गङ्गाक्षाने तु वैशाखी ज्येष्ठी तु पुरुषोत्तमे ।

आषाढी वै कनखले केदारो आवणी तथा ॥

महाभाद्री वदर्यांश्च कुजांश्च च महाश्विनी ।

पुष्करे कार्तिकी कान्यकुब्जे मार्गश्रिरी तथा ॥

अयोध्यायां महापौषी कृताः स्युः सुमहाफलाः ।

शालग्रामतीर्थे गण्डकां फाल्गुनादिष्वपि महच्छब्दोऽनुपज्यते ।

भविष्ये,—

महाज्यैष्ठ्यान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गासुमज्जनात् ॥

महाज्येष्ठी सुरश्रेष्ठ कृतानन्तफलप्रदा ।

तस्मान्तु जाह्नवीक्षानं सूर्यपक्षप्रताधिकम् ॥

तथा,—

महाज्यैष्ठ्यान्तु संदृश्य पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

परावरान् समुद्धृत्य न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
महाज्यैष्ठ्यां नरो दृष्ट्वा प्रयतः पुरुषोत्तमम् ।
ऊर्ध्वजंशुकं सर्वान् पितृन्सारयतेऽचिरात् ॥

आदिनाह्ने,—

कृष्णं दृष्ट्वा महाज्यैष्ठ्यां रामं भद्रां च भो द्विजाः ।
नरो द्वादश्याचायाः फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥
पृथिव्यां सर्वतौर्येषु सर्वेष्वायतनेषु च ।
यत् फलं स्नानदानेन राज्ञ्यस्ते निष्ठाकरे ॥
तत् फलं कृष्णमालोक्य महाज्यैष्ठ्यां क्षमेन्नरः ।
अयामावस्थाकृत्यम् ।

विष्णुपुराणे,—

न निर्वपति यः श्राद्धं प्रसीतपितृको द्विजः ।
इन्दुचये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

भविष्ये,—

दर्शं स्नात्वा पितृभ्यस्त दद्यात् कृष्णतिलोदकम् ।
श्राद्धश्च विधिवद्द्यात् सन्ततिस्तेन वर्द्धते ॥

वायुपुराणे,—

अमावस्यां प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्वन् शुचिः सदा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गश्चानन्तमश्नुते ॥

मातृसे,—

समां यावद्भवेद्यस्त पञ्चदश्यां पयोव्रतः ।
समान्ते श्राद्धकृद्वाश्च दद्यात् वत्सपयस्त्रिणैः ॥

वासांसि रुचिराण्येव जलकुम्भयुतानि च ।
 स याति वैष्णवं लोकं पितृणान्तारयेच्छतम् ॥
 कल्पान्ते राजराजः स्यात् पिब्रतमिदं स्रुतम् ।
 पञ्चदशब्रामावास्था पिब्रतत्वात् ॥

अथ तिथिनिषिद्धानि ।

राजमार्तण्डे,—

प्रतिपद्यनपत्यः स्यात्तृतीयायामपञ्चीकः ।
 दशम्यामधनः स्नाने सर्वे हन्ति चयोदशी ॥
 भोगार्थे क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
 तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकादहिः ॥

व्यासः,—

दशमी नवमी चैव प्रतिपच्च चयोदशी ।
 द्वतीया तु विशेषेण स्नाने चैता विवर्जयेत् ॥

स्त्रियाः स्नाननिषेधमाह गार्ग्यः,—

नवमी पुद्नाशाय स्ननाशाय चयोदशी ।
 द्वतीया भर्तृनाशाय स्नाने ता वर्जयेदतः ॥
 द्वादशां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कदाचन ।
 सुतसन्तानमिच्छद्भिरपवर्गपरैरपि ॥

जाबालः,—

चयोदशां द्वतीयायां दशम्याच्च विशेषतः ।
 शूद्रविद्वच्चियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

ध्यासः,—

नन्दायां वत्सरेऽतीते निर्वर्त्य चापि मङ्गलम् ।

अनुब्रूय सुहृदन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः ॥

धर्मविद्याचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुनः पुनः ।

तर्पणं वैश्वदेवञ्च ब्रह्मयज्ञञ्च नाचरेत् ॥

निगमः,—

नावर्त्तयेत् पुण्यकर्म तर्पणादिकमचक्षम् ।

काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकत्र वामरे ॥

एकं केवलं । षट्त्रिंशन्मतम्,—

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

नवम्याञ्च न चेत्तत्र निमित्तान्तरसम्भवः ॥

सर्व एवायं निषेधो भोगार्थस्नान एव न वैधस्नाने, अन्यथा-
चरितार्थस्य वैधवाधादमत्यात् ।

अतएव वशिष्ठः,—

पुत्रजन्मनि संक्रान्त्यां आदौ जन्मदिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

वचनमिदं वैधस्नानोपलक्षकं उक्तयुक्तेः । अतएव राजमार्त्तण्डे
नित्यनैमित्तिकादहिरित्युक्तम् ।

राजमार्त्तण्डे,—

प्रतिपच्च द्वितीया च दशमी च त्रयोदशी ।

ह्रच्छस्नानं न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥

ह्रच्छस्नानं रोगान्मुक्तिस्नानम् ।

वौधायनः,—

अमावास्यां नवम्याञ्च सप्तम्याञ्च विप्रेषतः ।

धात्रीफलानि यत्नेन दूरतः परिवर्ज्येत् ॥

षट्त्रिंशन्मतम्,—

दर्शं नवम्यां सप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरारगे च खानमामलकैस्त्यजेत् ॥

भविष्ये,—

तिलैः खानं महापुष्पं कुर्यादामलकैः प्रिये^१ ।

सप्तमी नवमी दर्शं रविसंक्रमणादृते ॥

तुल्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विप्रेषतः ।

सर्वकालं तिलैः खानमिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ॥

तथा,—

नवम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलीवस्त्रं न धारयेत् ।

न चाप्यामलकैः स्त्रायात् न कुर्यात् कलहं नरः ॥

शातातपः,—

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे चुरे ॥

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।

चुरकर्मा चतुर्दश्यां तथा पर्वसु मैथुनम् ॥

षष्ठ्यादिषु यथासंख्येन तैलादिनिषेधो न तु समुदयेनेति
विवृणोति षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमित्यादि, अन्यथा एतदचनस्य वैयर्थ्य-

प्रसङ्गः । तर्ह्यष्टम्यादिषु तैलवस्त्रादीनां कथं वर्जनमिति चेद्वचना-
न्तरादिति ब्रूमः ।

यथा विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यामी वैव अमावस्याय पूर्णिमा ।

पक्षाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांसमभोगी पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।

विन्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥

तर्हि किमर्थं शातातपवचने ययामस्यविधानं, मत्तं, पष्ठ्यां
तैलमाचनिषेधार्थं अष्टम्यादिषु मांसादीनां निन्दातिप्रयार्थञ्च ।
अतएवानेकवचनेषु पष्ठ्यां तैलमाचनिषेधः श्रूयते ।

यथा भविष्ये,—

प्रतिपत्तु नवम्याञ्च पष्ठ्यां पञ्चसु पर्वसु ।

अभ्यङ्गनस्य पादाद्यैस्तैलं नैव स्पृशेन्नरः ॥

स्यतिममुच्ये,—

पक्षादौ च रवौ पष्ठ्यां रिक्तायाञ्च तथा त्रिथौ ।

तैलेनाभ्यञ्जमानस्तु चतुर्भिरपि क्षीयते ॥

उपोषितस्य मतिनः कृपकेशस्य नापितैः ।

अवग्रीप्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥

रवौ रविवारे चतुर्भिरायुःप्रज्ञायमोवसैः ।

अङ्गिराः,—

दन्तकाष्ठममावस्यां चतुर्दश्यान्तु मैथुनम् ।

पष्ठ्यां तैलं तथाष्टम्यां पिशितं वर्जयेत् सदा ॥

मनुः,—

मांसाग्ने पौर्णमासी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी घाम्यधर्मी च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

घाम्यधर्मी मैथुनं ज्वलन्तमपि पातयेदित्यनेन निन्दातिशय उक्तः ।

देवलः,—

पञ्चदश्यां चतुर्दशामष्टम्याश्च विशेषतः ।

तैलं मांसं व्यवायञ्च चुरकर्म्म च वर्जयेत् ॥

बौधायनः,—

पर्बसु नाधीयोत न स्त्रियसुपेयात् न मांसमश्नीयात् न तैलं
सृजेत् न चुरकर्म्माचरेत् ।

पैत्रोऽनसिः,—

पर्बसु न तैलं न मैथुनं न चुरं न मांसमुपेयात् नामाव-
स्थायां हरितमपि क्षिन्वात् ।

हारीतः,—

तैलं मांसं भगं द्यौरं सर्व्वपर्बसु वर्जयेत् ।

पर्बसु लक्ष्मीर्वसति तैले मांसे भगे चुरे ॥

एतेषु वचनेषु पर्बसु स्त्रीतैलमांसचुरकर्म्माणां सर्व्वेषां निषेधः,
षष्ठ्यान्तु तैलमाचम्येवेति । एतेन केषाञ्चित् षष्ठ्यामपि स्त्रीमांस-
वर्जनभ्रमो हेय एवेति ।

स्यतिसमुच्चये,—

मायंसन्ध्यां पराञ्चञ्च शिलापिष्टं तथैव च ।

अमावास्यां न सेवेत रात्रिभोजनमैषुने ॥

भविष्ये,—

सायंसन्ध्यां पराश्वं पुनर्भोजनमैयुनम् ।

तैलं मांसं त्रिलापिष्टमनावास्यां विवर्जयेत् ॥

षट्चिंशत्तमम्,—

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहुवामरे ।

वस्त्रं न पीडयेच्चैव चारेणापि च धोजयेत् ॥

भविष्ये,—

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैश्चार्पणमञ्जनम् ।

सप्तम्यां नैव कुर्वीत काश्यपात्रे च भोजनम् ॥

सप्तम्यां स्मृतमौलमिष्टा भाज्यां विनम्रति ।

गिरःकपालमन्त्राणि नखचर्मतिलास्तथा ।

एतानि क्रमगो नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥

गिरो नारिकेलमष्टम्यां कपालमलावुं नवम्यां अन्नं कलम्विकां दशम्यां नखं त्रिम्बिकानेकादश्यां [चर्मं पृतिकां द्वादश्यां] तिलान् वार्त्ताकुं त्रयोदश्यां वर्जयेत् । नारिकेलादीनां गिरःकपालादि-
सादृश्यात्तद्व्यपदेशः वार्त्ताकुवीजानां तिलसादृशम् । अग्रादेव तिथिविशेषनिषेधादन्यत्र कलम्वीभक्षणं प्रतीयते सामान्यनिषेधस्तु दीर्घलताप्रतानरक्तकलम्वीपर इति श्रावः । दोषविशेषार्थस्तिथिविशेषनिषेध इत्यन्ये ।

वामनपुराणे,—

चित्रासु हस्ते यवणे च तैलं

चौरश्च षष्ठ्यां प्रतिपत्तु वज्र्यम् ।
 मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं
 योषिन्मघाकृत्तिकमूलभेषु ॥
 नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे
 चौरन्तु शुक्रे च कुजे च मांसम् ।
 बुधे च योषां न समाचरेत्
 शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥

ज्योतिषे,—

पुत्रनाशो यशो मृत्युर्विघ्नं सम्पद्भूतक्षयः ।
 आयुरकांदिवारेषु तैलाभ्यङ्गाद्यथाक्रमं ॥

गार्ग्यः,—

पञ्चमी दशमी चैव द्वितीया च त्रयोदशी ।
 एकादशी द्वितीया च पक्षयोः सभयोरपि ॥
 अभ्यङ्गस्पर्शनाद्यैर्योऽत्र तैलं निषेवते ।
 चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्भूनापत्यवलायुषाम् ॥

अथ कक्षैलग्रन्थार्थः । तत्र केचित् ग्रन्थमात्रे तैलपदं रूढं
 सर्पपैरण्डकरश्चतैलादिप्रयोगात् शिशुमारतैलादिप्रयोगाच्च, तच्च,
 एतेऽपि तैलपदप्रयोगप्रसङ्गात् ।

अन्ये तु बीजभवच्छेदे रूढं प्राणिभवच्छेदे तु तैलपदं भाक्तमिति
 वदन्ति, तदपि मन्दं वैपरीत्यस्य सुवचलात् ।

वस्तुतस्तु तिलभवच्छेदे यौगिकं तैलपदं, न च तिलमोदकादि-
 च्छतिप्रसङ्ग इति वाच्यं पङ्कजशब्दे पश्यत् छेदलभच प्रयोगोपाधि-

रिति । नचावयवशक्तेर्विलम्बितप्रतीतिशब्देन लाघवात् वीजप्रभव-
स्त्रेहो वर्षासु रथकार आदधीतेतिवदिति वाच्यं कृत्रयोगसम्भवे
रूढिकल्पनाया अन्याय्यत्वात्^१ कल्पनागौरवात् ।

तदुक्तं भट्टपादैः,—

लभ्यात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी ।

कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगवाधतः ॥ इति ।

अतएव प्रोक्षणावामादयेदित्यत्र प्रोक्षणीपदं न संस्कृतास्वपठं
किन्तु प्रोक्षणकरणयोगाद्यौगिकमेवेत्युक्तं वर्षासु रथकार आद-
धीतेत्यत्र तु सङ्करजातिविशेषे रथकारशब्दस्य रूढिः कृत्रेति न
यौगिकरथकर्तृत्वैवर्णिकपरता अवयवशक्तिविमर्षात् विलम्बितप्रती-
तेरतः कृत्ररूढेरेव योगापहारित्वम् ।

तथाचोक्तं रूढिर्योगं व्याहन्तीति ।

कल्पनीया तु रूढिर्न कृत्रं योगं बाधितुमीष्टे स्वयमभिद्धत्वा-
दिति सार्षपादिस्त्रेहो तैलपदं लाक्षणिकं अतएव तत्र सार्षपं तैल-
मित्यादिमोपपदप्रयोग एव, निरूपपदतैलपदन्तु तिलभवस्त्रेहस्यैव
प्रतीतिरुदित्यतस्तत्रैव विधिनिषेधाविति ।

यत्तु घृतप्रदीपः प्रथमस्त्रिलतैलोद्भवस्तत इत्यादौ तिलतैलपदं
स्त्रेहो तिलजिति पाणिनिसूत्रात् स्त्रेहानुविहितेन तैलच् प्रत्ययेन
सिद्धं अतएव तु यस्य यवा भ्रातुः प्रजावतीत्यादिवत् तिलस्य
तैलमिति प्रयोगोऽगुह्य एव । एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानी-

त्यादौ तु कृत्रिनो गच्छन्तीतिवदजहत्स्वार्थलक्षणा मार्षपादिस्त्रेहो-
ऽपि लक्ष्यते, वक्तुस्तथैव तात्पर्यात् विधिनिषेधयोस्तु लक्षणाप्रमाणा-
भावादिति । अतएव अतैलं मार्षपं तैलमिति वचनम् । पक्तैलं
तु न निषेधविषयम् ।

यथा स्मृतिममुच्ये व्यासः,—

अमावास्यां न गच्छेत प्राप्तकालामपि स्त्रियम् ।

तैलञ्च न स्पृशेदामं वृषादींश्छेदयेच्च च ॥

अत्राममिति श्रवणात् पक्तैले दोषाभावः प्रतीयते ।

एवञ्च पूर्वोक्तविष्णुपुराणादिवचनेषु तैलपदमपक्वपरं मन्तव्यम् ।

तथाच षट्चिंशन्मतनाम्ना वचनं पठन्ति ।

आदित्यादिषु वारेषु निषिद्धासु तिथिष्वपि ।

स्नाते वा यदि वाऽस्नाते पक्तैलं न दूष्यति ॥

मार्षपे त्वामे इव न दोषः निषेधविरुद्धादिति श्रिष्टाचारो-
ऽप्येवम् ॥

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय हृदयान्तरे ।

सूर्य्यन्दोरधुना सम्यगुपरागो विविच्यते ॥

पक्ष्णयोग उक्तो ज्योतिषे,—

षट्काष्टके वाप्यथ सप्तमे वा

द्विर्द्वादशे वा तमसो युतौ वा ।

राकावग्रेषे पक्ष्णं सुधांशो-

दर्शावग्रेषे कमलैकबन्धोः ॥

तमसो राहोः । राका पौर्णमासी । अत्रापि राहणा केतुना

वा मह चन्द्रस्य नक्षत्रपादचतुष्टयाभ्यन्तरे यद्यवस्थानं स्यात् तदैव चन्द्रग्रहणं नान्यथेति । •

एवं राहुणा केतुना वा मह नक्षत्रपादत्रयाभ्यन्तरे सूर्य-
स्यावस्थानं यदि स्यात्तदैव सूर्यग्रहणं नान्यथा तत्रापि कदा-
चिद्वाभिचारो गणनया निर्णयः सा च गणना जातकार्षवघ्न्ये
मया विवृतेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे राज्ञं प्रति ब्रह्मवाक्यम्,—

पर्वकाले च सम्प्राप्ते चन्द्रार्कौ द्वादधिय्यति ।

भूमिकायानुगद्यन्द्रशुभ्रगोऽर्कं कदाचन ॥

संक्षादधिय्यसि यदा तदा भावमवाप्स्यसि ।

छाने जप्ते तथा दाने होमे आद्वे सुरार्चने ॥

पुण्यः स कालो भविता नित्यमेवासुरेश्वर ।

भावं प्रीतिं पर्वकाल इत्यभिधानात् अपर्वव्युत्पातग्रहणस्य न
पुण्यकालत्वमित्यभिहितम् । अत्र चन्द्रसूर्यापरागस्य निमित्तत्वं
प्रतीयते ।

तथा ज्ञातातपः,—

अयने विपुवे^१ चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोपितः स्वात्मा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे,—

नित्यं द्वयोरयनयोस्तथा विपुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रमत्तात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥

नित्यं सर्वदा सायाह्नादिनिषिद्धकालेष्वपीत्यर्थः । अहोरात्रो-
षितः पूर्वं दिने कृतोपवासः इत्यर्थः । अतीतार्थकप्रत्ययनिर्देशात्
इदन्तु नावश्यकं किन्तु फलभ्रमार्थं कलविशेषोक्तेः ।

तथा ज्योतिःशास्त्रे,—

यस्त्रिरात्रमुपोष्यैव पक्षणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च भक्तिः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोषतः ॥

व्यासः,—

पक्षे सूर्ये तथा चन्द्रे यस्तु श्राद्धं प्रकल्पते ।

तेनेयं सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

छन्दोगपरिशिष्टम्,—

सुधुन्यन्मःसमानि स्युः सर्वाण्यन्मांसि भूतस्त्रे ।

कूपस्थान्यपि चन्द्रार्कपक्षणे नात्र संग्रहः ॥

गारुडे,—

चन्द्रसूर्यपक्षे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।

स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्पमटते महौम् ॥

इत्यादिनानामुनिवचनेषु पक्षणमात्रनिमित्तता प्रतिपाद्यते
वैदिके तु कर्मणि घातस्यैव निमित्तत्वं स्मृतं अन्यथाऽसत्कल्पतया

पुरुषप्रवृत्तेरभावात्, अथवा नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधि-
कारी भवतीति^१ निमित्तज्ञानमवश्यमपेक्षणीयं तच्च ज्ञानं चाद्युप-
मेव दर्शनप्रतिपादकं यज्जतरवचनात् ।

यथा ज्ञातातपः,—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वे राज्ञदर्शने ।

अकुब्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सौदति ॥

यस्यान्पधनस्य श्राद्धकरणेन सर्वस्वव्ययो भवति तेनापि कर्त्तव्यं
एतेन पङ्के गौरिव सौदतीत्यनेन च श्राद्धस्य निमित्तत्वं दर्शितम् ।

यमः,—

दानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं राज्ञदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

विष्णुः,—

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विषच्छणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राज्यदर्शनम् ॥

राज्यदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचञ्चतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीषं पितृणामुपतिष्ठते ॥

देवस्तः,—

राज्यदर्शनसंक्रान्तिविवादात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निश्चि काम्यव्रतेषु च ॥

पराशरः,—

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्थानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

इत्यादिषु दर्शनपदश्रवणात् दृष्टेः चाक्षुषज्ञान एव मुख्यत्वात्
ज्ञानमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् रात्रौ सूर्यग्रहे दिवा चन्द्रग्रहे च
मेघरुस्रतया राज्ञदर्शनाभावे स्थानादिकं न कर्तव्यमेवेति
निमित्तस्य चाक्षुषज्ञानस्याभावात् ।

अतएव व्योतिषे,—

रात्रौ सूर्यग्रहचन्द्रग्रहो यदि भवेद्दिवा ।

अनादेः शतमं रात्रौ यच्च सूक्ष्मतमं भवेत् ॥

न च,—

नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इति मनुवचनात् दर्शननिषेधाद्दर्शनपदमत्र ज्ञानमात्रपरमिति
वाच्यं, रागप्राप्तद्वितीयादिदर्शनमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात्
वैधस्त्वानाद्यङ्गभूतप्रथमराज्यदर्शनस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् अन्यथासिद्धस्य वैधाङ्गवाधाचमत्वात् अतएव मा
हिंस्यात् सर्वाभूतानीति प्रागप्राप्तहिंसैव निषिध्यते न तु पशु-
यागाङ्गहिंसेति । तच्च चाक्षुषं स्थानादिकर्तुरेव प्रकृतत्वात्
लघुवाच्च, एवञ्च स्पष्टेऽपि यासेऽपश्यतो नाधिकारः । कल्पतरु-
कारस्यापि मतमेतत् ।

ननु स्थानादिक्रियाकाले सर्वदा दर्शनस्यासम्भवादतीतमेव
ग्रहणदर्शनमधिकारसम्पादकं तदा च ग्रहणकालात् परमपि कथं
स्थानादिकं न प्रसज्येत दृष्टवतोऽधिकारात् ।

मायम्,—

मंकान्तेः पुण्यकान्तु^१ योद्धगोभयतः कक्षा ।

चन्द्रसूर्य्यपह चैव यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावालेन दर्शनयोग्यकालस्य पुण्यकालप्रतिपादनात् योग्यता च पुनर्दर्शने शब्दोपगोच्यतिरिक्त्वाधकर्मानाभावः स च मेघवृत्तादिव्यवधानेऽप्यस्ति मेघाद्यपररणेन पुनर्यामदर्शनस्य सम्भवात् मेघाद्यावृत्तेन दर्शनाभावस्यानुमानायोगात् दिवाचन्द्रपक्षरात्रिसूर्य्यपहयोस्तु दिवातनत्वादिना दर्शनाभावोऽनुमातुं शक्यत एव एवं यामं दृष्टवतोऽपि यस्तास्तायोश्चन्द्रसूर्य्ययोः सत्यपि यामे न कर्मानुष्ठानं पुनर्दर्शनवाधे प्रमाणसम्भवात्^२ । एतेन वर्तमानघट्टणमेव कर्माङ्गमित्युक्त्वा यस्तास्तानन्तरमपि ग्रामादिकं कर्त्तव्यमिति यत् कैश्चिदङ्गं तस्मिन्मत् । जावालेन यावद्घट्टणमित्यनभिधाय यावद्दर्शनगोचर इत्युक्त्वा दर्शनयोग्यकालस्येव प्रतिपादनात् दर्शनयोग्यता च दिवाचन्द्रपक्षरात्रिसूर्य्यपहयोनांस्तीति सर्व्वमस्मत्मेवेति ।

अन्ये तु, प्रयत्नानपेयप्रतिबन्धकविरहो योग्यतेत्याहुः, तद्युक्तं दर्शनोत्तरं मेघवृत्ते यामेऽनधिकारः स्यात् मेघस्यापि प्रयत्नानपेयत्वात् ।

यत्तु जीमूतवाहनेनोक्तं दर्शनपदं चक्षुर्मूलकज्ञानपरं चक्षुर्मूलता च ज्ञानस्य साक्षात् परम्परया वा ततश्चान्वयान्वयेन दृष्टाभिहिते

१ क पुस्तके, मुख्यकालस्तु ।

२ ख पुस्तके, -सद्भावात् ।

यहणे खानाद्यधिकारः चाक्षुषज्ञानमूलाप्रवाक्यजन्यज्ञानयोगित्वा-
दिति । तन्मन्दम् । न हि दर्शनपदं चक्षुर्मूलकज्ञानवाचकं अनु-
मित्यादेरपि दर्शनपदार्थत्वापत्तेः किन्तु चक्षुर्विषयसन्निकर्षज-
ज्ञानाभिधायकं तदा च चक्षुर्मूलकज्ञानपरत्वे लक्षणापत्तिरिति
अतो नान्यस्याधिकारः ।

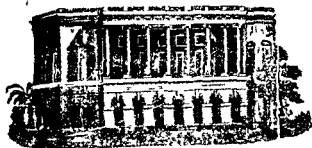
अन्ये तु, पूर्वाक्तयमविष्णुशातातपदेवसादिवचनेषु राज्ञदर्शनस्यैव
निमित्तत्वमवगम्यते ततश्च नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीति
निमित्तस्य राज्ञविषयकचाक्षुषज्ञानस्य ज्ञानान्तरमपेक्षणीयं तदा
च आप्रवाक्यादिप्रमाणेन राज्ञदर्शनरूपनिमित्तस्य निश्चयज्ञाना-
न्तरसद्भाव एव खानदानादिकर्मणामधिकारः । यच्च चाक्षुषज्ञान-
मात्रं तस्य तत्पार्यव्यवसायरूपज्ञानान्तरमभावः अयंव्यवसायाभावेन
हि तस्य प्रमाणाभावात् । दिवाचन्द्रोपरागादिस्थले तु दीपान्तर-
वासिनां चाक्षुषज्ञानस्य शब्दादिप्रमाणावेद्यतया निश्चयाभावाच्चि-
मित्तत्वाभावः । ततो राज्ञमदृष्टाप्यन्यदीयराज्ञविषयकचाक्षुषज्ञानं
प्रमाणेनावधार्य खानादिकं कार्ये अतएव श्रीभागवते सूर्यग्रहणे-
ऽन्वस्य धृतराष्ट्रस्य समागमनवर्णनं सद्गच्छते इति नारायणो-
पाध्यायेनापि समयप्रकाशे ग्रहणखानादावन्यस्याधिकारोऽस्तीत्युक्त-
मित्याहुः ।

तदपि मन्दम् । यद्यपि पूर्वाक्तवचनेषु कचित् ग्रहणस्य कचित्
राज्ञदर्शनस्य च निमित्तत्वमवगम्यते तथापि लाघवात् ग्रहणमेव
निमित्तं न तु राज्ञदर्शनं तस्य ज्ञानान्तरापेक्षणेन गौरवपक्षत्वात्
तदा च नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीति न्यायसम्भं

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 990

वपक्रियाकोमुदी ।

VARSA KRYA KAUMUDI

BY

GOVINDANANDA KAVIKANAKANĀCĀRYYA

EDITED BY

PANDITA KAMĀLAKRŚNA SMRTIBHŪŚAN

FASCICULUS II

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK

1901.

निमित्तस्य यद्वणस्य ज्ञानं यमदेवतादिवचनैश्चाद्युपतया विग्नियते
ततश्चान्यदृष्टे यासे नान्यस्याधिकारः किञ्च भवतु वा राज्ञदर्शनं
निमित्तं तथापि प्रकृतत्वाप्लाघवाच विधिवाक्योपस्थापितत्वानादि-
कर्तुः स्वीयदर्शनस्यैव निमित्तत्वं न त्वन्यस्येति । यत्तु श्रीभागवते
सूर्य्ययद्वणे कुरुचेवे धृतराष्ट्रागमनमात्रं श्रूयते तत्तत्रागतानां
वह्मनां मुनीनां मित्राणां श्रीगोविन्दस्य च नमस्कारप्रियास्त्रापाद्यथं
मङ्गच्छते इत्यलं वज्रना ।

राज्ञदर्शनस्याशुभसूचकत्वमाह वराहमंहितायाम्,—

जन्ममप्राप्तरिष्वाङ्गदग्मस्ये निशाकरे ।

दृष्टो रिष्टप्रदो राज्ञर्जन्मर्धे निधनेऽपि च ॥

रिष्कं द्वादशं श्रद्धो नवमस्यानं जन्मर्धं विजन्मनवत्रं निधनं
चयोविंशनवत्रम् । तथाच तत्रैव,—

वैनाशिके षष्ठे दृष्टं यद्वणं सुधांशभास्करयोः ।

जनयति रोगं वज्रधा क्लेशं वित्तचयश्चाशु ॥

दृष्ट इत्यनेनादर्शने रिष्टाभाव इत्यर्थः रिष्टमैधिकदुःख-
रोगादिपीडा ।

यच्च,—

जन्ममप्राप्तरिष्केषु चतुर्थे दग्मने तथा ।

नवमे च निशानाथे न कुर्याद्राज्ञदर्शनम् ॥

इति राजमार्तण्डनाम्ना गङ्गावाक्यावलीकारेण राज्ञदर्शन-
निषेधविधायकं वचनं लिखितं तत् राजमार्तण्डेऽदृष्टतया

१ ख पुस्तके, नवस्यानं ।

निर्मूलमिति प्रतिभाति समूलत्वेऽपि निषेधोऽयं न सर्वसाधारण-
विषयः किन्तु विन्यस्तममूलवचनैकवाक्यतया रिष्टपरिहारेच्छुना
जन्मादिवन्ने विजन्मतारासु वैनाशिकनचने च राङ्गर्नेचितव्य इति
रिष्टपरिहारेच्छुविषय एव । तत्रापि ऐहिकाल्परिष्टदोषमहिष्णुना
पयात् प्रतीकारेण तद्दोषप्रशमनेच्छुना वा स्नानदानआह्लादीनां
पारलौकिकाद्यफलामिलापुकेण राङ्गर्नेचितव्य एव ।

न चानिष्टसाधने कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यं वल्लवदनिष्टाननु-
वन्धीष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । दृश्यते हि लोके वल्लव-
दिष्टमिष्टाच्चादिवाञ्छायां स्वल्पश्लेषसाधने पाकादौ प्रवृत्तिः तथा
शास्त्रौघे श्वेनयागचिराचोपवासव्यतादावपि । अतएव रिष्टस्यैव
दर्शने प्रतीकारोऽपि वक्ष्यते ।

अथवा वैधक्रियानधिकारिगोचरं रागप्राप्तदर्शनमादाय निषेध-
विधेयवितार्थत्वात् वैधस्यानाद्यङ्गभूतदर्शनं निषेद्धं न शक्यते अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् न च वैधस्य निषेधः किन्तु रागप्राप्तस्यैव अन्यथा
सिद्धस्य वैधवाधाच्चमत्वात् अतएव न पशुयागाङ्गहिंसाबाधः ।
तथा नोपसृष्टमिति मनुवचनात् रागप्राप्तद्वितीयादिदर्शनस्यैव
निषेधो न वैधस्येति प्रागुक्तम् ।

न च जन्मरागादिगतचन्द्रादित्यतिरिक्तस्यैव राङ्गर्नेचितव्य इति
पर्युदासः, भवेदेवं यदि वीक्षणविधिर्मुख्यस्तिष्ठेत् न च तथा वीक्षण-
स्थानुपादेयत्वात् किन्तु वीक्षणानन्तरं स्नानदानादीनामुपादेयत्वा-
त्तस्यैव विधिप्रवृत्तेः, दृश्यते च सर्वत्र स्नानदानादिस्यैव विधिः । किञ्च
सङ्गप्रकारेण निषेधविधिसम्भवे पर्युदाससत्त्वणायान्याय्यत्वमेवेति ।

ग्रहणे च शावागौचतुल्यमगौचं विमुक्तौ जन्मागौचतुल्य-
मगौचम् ।

यथा ब्रह्माण्डपुराणे,—

ग्रहणे शावमागौचं विमुक्तौ सौतिकं सूतम् ।

तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपसृग्य क्रियाक्रमः ॥

तयोरगौचयोरुपसृग्य स्वात्वेत्यर्थः सम्पत्तिमात्रेणैव विधानादन-
न्तरक्षण एव स्नानं न तु विसम्भः कार्यः ।

अतएव यन्तास्ते सूर्ये रात्रौ मुक्तिं निर्णय्य स्वातव्यम् ।
भोजनन्तु परदिनस्नानानन्तरमेवेति वक्ष्यते ग्रहणे ग्रहणदर्शने
इत्यर्थो वक्ष्यते तेन ग्रहणदर्शने यच्छावागौचं तस्य ज्ञानान्निरुक्तिः
अन्यथा विमुक्तावगौचान्तरविधानमनर्थकं स्यात् ।

यत्तु,—

सूतके मृतके चैव सूतकं राजदग्ने ।

इति लिङ्गपुराणवचनं तद्वदपि रागादिना स्नानाकर्तुरगौचं
बोधयति ।

वस्तुतस्तु,—

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ।

इत्युत्तरार्द्धपर्यालोचनया सूतके मृतके नैव सूतकमित्येव पाठो
जननमरणागौचापवादक इति वक्ष्यते ।

तेनादौ मज्जनरूपं शुद्धिस्नानं कृत्वा [मङ्गल्य काम्यवैधस्नान-

दानादि] क्रिया^१ कार्या पुनरपि विमुक्तौ जन्माग्रौचं तृस्यापि
 स्नानान्निवृत्तौ क्रिया कर्त्तव्या अस्मादेव मुक्तिस्नानानन्तरक्रिया-
 कर्त्तव्यतोपदेशात् यस्मास्ते चन्द्रे गणितागतमुक्तिकालं निर्णीय
 शुद्धिस्नानं कृत्वा तर्पणदेवाचानित्यग्राद्धादिकं कार्यमेव वक्ष्यमाण-
 वचनात् भोजनस्यैव तत्र चन्द्रोदयपर्यन्तं निषेधः ।

दृष्ट्वाय पठन्ति,—

यदैवास्तङ्गतश्चन्द्रो राहोराननगोचरः ।

आलोच्य मुक्तिकालन्तु स्नात्वा कार्या क्रिया बुधैः ॥

एवञ्च मेघाच्छन्नतया मुक्त्यदर्शनेऽपि मुक्तिकालं निर्णीय
 शुद्धिस्नानं कृत्वा देवाचानित्यं भोजनञ्च कार्यं नचात्र दर्शनापेक्षा
 वचनाभावात् ।

अतएव देवस्तवचने यस्मास्तएव विशेषो वक्ष्यते एवञ्च चिर-
 दिनमेघावरणेऽतिप्रसङ्गदोषोऽपि परिहृतः ।

अतएव पठन्ति,—

मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलय्य तु तं कालं भुञ्जीत ज्ञानपूर्वकम् ॥

अत्र शावाग्रौचजन्माग्रौच^१ तुल्यताभिधानात् तदन्तरविमुक्तौ
 पाकस्थालीपकाद्योक्त्यागः ।

अतएव षट्त्रिंशन्मतम्,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

१ ग तर्पणक्रिया ।

२ ख पुस्तके, जन्माग्रौचपदं नास्ति ।

द्यात्वा कर्माणि कुर्वीत सूतमन्नं विवर्जयेत् ॥

एवञ्च ग्रहणादर्गिनापि स्यात्तौपकानयोस्त्यागः स्नानञ्च कार्यं मुक्तिमात्रस्यैव जन्मागौचातिदेशनिमित्तत्वप्रतिपादनात्, प्रावागौचातिदेशनिमित्तता तु ग्रहणदर्शनस्यैव षट्चिन्मन्त्रवचनात् ।

ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे मेधाच्छन्ने दर्शनात् प्रागण्यगौचं प्रसज्येत । प्रावागौचातिदेशफलन्तु तत्कालस्यैष्टमन्त्रयभाण्डपरित्याग-
मचेल्लक्षणादि । अतएव ग्रहणदर्शनस्नानं मुक्तिस्नानश्चागौचानन्तर-
माधमर्पणपूर्वकमचेलमज्जनरूपमेव, ग्रहणे स्नानन्तु मध्याह्नस्नान-
विधिकं षतर्पणमेव । तेन,—

अहोरात्रञ्च नाश्रीयाच्चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा विधानतः ।

सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान् याति मानवः ।

धौतपाशा विशुद्धात्मा मोदते दिवि देववत् ॥

इति प्रातातपेन स्नानं कृत्वा विधानत इति यदुक्तं तदगौचान्त-
विधानतो मन्तव्यं ।

अत्र तद्दिने भोजनविधानात् अहोरात्रञ्च नाश्रीयादिति
पूर्वदिनोपवासविधायकं काम्यं ।

अहोरात्रोपितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य सादृश्यञ्च तत् ॥

इति पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनसमानार्थे सूर्याचन्द्रमसोर्लोका-
नित्यादिना फलकथनात् ।

अतएव मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीतेति मुक्तिदर्शनमपि काम्याधि-

तथाच नारदीयपुराणम्,—

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा चन्द्रग्रहो भवेत् ।

मायं तत्र न भुञ्जीत नतु प्रातरभोजनम् ॥

तथा कामधेनुलिखितं कूर्मपुराणवचनम् ।

नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमङ्गि मायं शश्विग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात्प्रात्याश्रीयादिमुक्तयोः ॥

मुक्ते शश्विनि भुञ्जीत यदि न स्थान्महानिशा ।

दृष्ट्वा स्यात्वा परेऽङ्गयाद्वस्त्रास्तमितयोस्तयोः ॥

शश्विग्रहात् पूर्वं मायं रात्रिभोजनं न कुर्व्यादित्यर्थः ।

महानिशा देवलौका ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तत्र,—

मुनिभिर्द्विरग्रनमुक्तं विप्राणां मर्त्यैवाश्विनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥

इति परिशिष्टवचनपर्यालोचनया सार्द्धप्रहरोपरि यामद्वयं महानिशा । नाचरेत् सग्रह इति सग्रहे यस्ते चन्द्रे सूर्ये इत्यर्थः ।

अत्र दर्शनयोग्यग्रहणस्यैव भोजननिषेधे निमित्तत्वं तेन सूक्ष्म-
ग्रहणे द्वीपान्तरयासे च तत्पूर्वं तत्काले च भोक्तव्यमेव, योग्यता च
बाधविरहः । तथैवेति तथैव ग्रामदशायामस्तमुपागते सतीत्यर्थः ।
तद्भोजनं कथं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह मुक्तिं दृष्ट्वेति ग्रामपरदिने
उदयं निर्णय्य स्यात्तैव भुञ्जीतेत्यर्थः ।

अत्र केचित्,—

यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्रीयान्तावदेव तु ।

इत्यनेनैवोदयानन्तरं भोजनप्राप्तौ, मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्थानं
कृत्वा परेऽहनि । इति पुनर्विधानं परदिनेऽप्युदयानन्तरं मेघा-
दिना दर्शनाभावे भोजननिषेधार्थम् । किन्तु तत्रापि दर्शनपूर्वकमेव
भोजनं अन्यथा मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीतेत्यनर्थकं स्यात् इत्याहुः ॥

तदयुक्तम् । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीतेत्यनेनैव सिद्धौ यावत्स्यान्नोदय
इति वचनार्द्धस्य वैफल्यं दुर्निवारमेव । उत्तरार्द्धवैफल्यग्रहात् तु
सुगन्धधूविलसितमिव उदयानन्तरितभोजनस्य मुक्तिनिर्णयानन्तरि-
तस्थानोत्तरकर्त्तव्यत्वविधानेन भाष्येणात् ततश्च मुक्तिं दृष्ट्वेत्यस्य उदयं
ज्ञात्वा इत्यर्थः । अन्यथा त्रिपञ्चमप्राज्ञादिषु मेघावरणेऽनिन्तारः ।
एवञ्च दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति देवस्तवचनेऽपि दृष्ट्वेत्यस्य उदयं
ज्ञात्वेत्यर्थः सम्पन्नः ततश्च यस्तास्ते चन्द्रे मुक्तिकालं निर्णीय शुद्धिस्थानं
कृत्वा उदयात् प्राक् देवाच्चादिकं पाकञ्च कृत्वा कदाचिन्मेघाद्या-
वरणे उदयमनुमाय पुनः स्नात्वा भोक्तव्यम् ।

सूर्ये तु यस्तास्ते मुक्तिकालं निर्णीय रात्रौ शुद्धिस्थानं कृत्वा
परदिने सूर्यादयमनुमाय स्नात्वा भोक्तव्यम् ।

तथाच संवत्सरप्रदीपे,—

यस्ते चास्तङ्गते त्विन्दौ कृत्वा मुक्त्यवधारणम् ।

स्नात्वा पाकादिकं कार्यं भुञ्जीतेन्दूदये ततः ॥

अव मुक्तिष्ठानं कृत्वा चन्द्रसूर्याभ्यामर्थं ददातीत्याचारः ।
वचनञ्च पठन्ति ।

उत्तिष्ठ गम्यतां राक्षो त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः ।

कर्म ^१चाण्डालयोगोत्थं मम पापं व्यपोहर ॥

अयन्तु ग्रहणकाले, ग्रहणात् पूर्वञ्च भोजननिषेधो य उक्तः
स स्नानाद्यकर्तृणामपि ज्ञातव्यः ।

चन्द्रसूर्य्यपङ्के भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्राच्छुद्धिरित्युच्यते ॥

इति भवदेवभट्टलिखितवचने सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेष्टात् ।

अन्यथा ग्रहणकालेऽपि कर्माकर्तुर्भोजनप्रसङ्गः ।

किञ्च,—

सन्ध्याकाले यदा राक्षसं सते शशिभास्करो ।

तदा दिवा न भोक्तव्यमातुरस्त्रीशिशून् विना ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचने आतुरस्त्रीशिशुव्यतिरेकेणान्येषां सर्वेषां
भोजननिषेधात् । कर्मकर्तृमात्रगोचरनिषेधे तु आतुरादिप्रति-
प्रसवो नोपपद्येत ।

तथा हृद्भूगोतमः,—

सूर्य्यपङ्के तु नाश्रीयत् पूर्वयामचतुष्टयम् ।

चन्द्रपङ्के तु यामांस्त्रीन् हृद्भूवालातुरैर्विना ॥

यामचतुष्टयमिति दिवोपलक्षणं यामांस्त्रीनिति अर्द्धरात्रादध-

यन्मघहे बोद्धव्यम् । यस्मास्ते भोजननिषेधस्तु दृष्टोपरागविषय एवेति
केचित्, तन्न, सर्व्वञ्च सामान्योपक्रमात् सामान्यत एव निषेधात् ।

यहणस्नानश्राद्धादिकर्मशौचेऽपि कार्य्यम् ।

नित्यस्य कर्मणो हानिः केवलं मृत्युजन्मनोः ।

न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ॥

इति वामनपुराणवचनादिति कल्पतरुसमयप्रकाशादयः ।

अतएव लिङ्गपुराणे,—

सूतके मृतके नैव सूतकं राज्ञदर्शने ।

तावदेव भवेच्छ्रद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

सूतके मृतके इति कर्म्मनिधिकारोपलक्षकं न तु नैमित्तिको-
च्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चनेत्यत्र कथञ्चनेत्यभिधानात् ।

अतएव दक्षः,—

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

तेन मलमासे रक्तादिपातेऽपि यहणे स्नानादिकं कार्य्यम् ।

गङ्गावाक्यावलीकारस्तु,—

सूतके मृतके चैव न दोषो राज्ञदर्शने ।

स्नानमात्रं प्रकुर्व्वीत दानश्राद्धं विवर्ज्ययेत् ॥

इति नामशून्यवचनात् स्नानमेव कर्त्तव्यं नान्यदित्याह तत्तु
राजादिभिरलिखितत्वान्निर्मूलमेव । समूलत्वेऽप्ययमर्थः सूतके मृतके
राज्ञदर्शने स्नानादिकर्मसु दोषो नास्तीति पूर्वाद्धं नित्यस्य
कर्मणो हानिरिति प्रागुक्तवचनसमानार्थमेव न दोष इत्युपादानात्

उत्तरार्द्धन्तु महागुरुनिपातिविषयं महागुरुनिपातीं तु संवत्सर-
पर्यन्तं मृतकेऽपि स्नानमाचमेव कुर्वीत न तु दानश्राद्धादिकम् ।

अतएव मत्स्यपुराणे,—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वस्त्रित्यनेन सपिण्डनात्
प्रागुपरागश्राद्धं नास्तौक्तम् ।

यत्तु,—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥

इति लिङ्गपुराणवचनमिति कृत्वा कालविवेके लिखितं तत्
सूतकमृतकयोरपि राज्ञदर्शनजनितशावाशौचापनोदनार्थं शुद्धि-
स्नानविधायकं, अतएव अस्नायी मृत्युमाप्नोतीत्यकरणे दोष उक्तः
स्नायीत्यादिना च अशौचरूपपापापनोदनफलं स्पष्टमुक्तं काम्यस्नान-
दामादिकन्तु कामिनामैच्छिकं नैमित्तिकत्वात् सूतकेष्वप्युदस्त-
मेवेति ॥

अथ यज्ञकर्मव्यवस्थाणि ।

विष्णुधर्म,—

स्नाने जपे तथा दाने होमे श्राद्धे सुरार्चने ।

पुण्यः स कालो भविता नित्यमेवासुरेश्वर ॥

नित्यं राचिषायाज्ञादिकालेष्वपीत्यर्थः ।

तथा यमः,—

स्नानं दानं जपः श्राद्धमननं राज्ञदर्शने ।

आसुरी राचिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

स्नानमत्र सतर्पणं वैधम् । यक्षपक्ष्मिणे च नदीरजोदोषो नास्ति ।

ययदयं यावणादि सर्वा नद्यो रजस्तृणाः ।

आसु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ।

इति बन्दोगपरिशिष्टवचनात् । ययो मामः साचात् समुद्रगा
म तु परम्परया, सर्वासां तथात्वात् । आङ्गुसामानेनैव^१ ।

आपद्यनग्नौ तीर्थं च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमग्राङ्गं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु मदैव हि ॥

इति प्रचेतोवचनात् । एतच्च आङ्गं नित्यमिति प्रागुक्तं सर्व-
मन्यद्गच्छे कार्यं ।

भविष्ये,—

योऽर्चयेद्विधिवद्गंगां यक्षणे चन्द्रसूर्ययोः ।

कृतोपवासो विधिवत् स भवेत् पुत्रवाचरः ॥

आगमे,—

अथवान्यप्रकारेण पुरस्करणमिष्यते ।

यक्षणेऽर्कस्य चैवेन्दोः शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥

^१[नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमाचोदके स्नितः ।

यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः^२ पूर्वमुपोषितः ॥]

स्पर्शादिमुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ।

१ ख पुस्तके, आङ्गुसामानेनैव ।

२ ग पुस्तके, [ ] चिह्नितंशो नास्ति ।

३ ख पुस्तके, स्नानशुद्धः ।

गङ्गायां स्नानफलमाह गारुडे,—

चन्द्रसूर्य्ययज्ञे चैव योऽवगाहेत जाऋवीम् ।

स स्नातः सर्वतौर्थांषु किमर्थमटते महीम् ॥

अथेत्यादि चन्द्रयज्ञे सूर्य्ययज्ञे वा पृथिव्यधिकरणकसर्वतौर्था-
स्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो जाऋवीस्नानमहं करिष्ये इति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यक्दत्तस्य यत् फलम् ।

तत् फलं जाऋवीस्नाने राज्ञयज्ञे निशाकरे ॥

दिवाकरे पुनस्तच्च दशसंख्यमुदाहृतम् ।

अथेत्यादि राज्ञयज्ञे निशाकरे गोकोटिसहस्रसम्यग्दानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति । राज्ञयज्ञे
दिवाकरे चन्द्रग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलदशगुणफलप्राप्तिकामो
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

गारुडे,—

सूर्य्ययज्ञः सूर्य्यवारे सोमे^१ सोमयज्ञस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तदा योगः प्रकीर्तितः ॥

अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ।

राज्ञयज्ञे चूडामणियोगेऽस्मिन् गङ्गाधिकरणकान्यकालीन-
सूर्य्ययज्ञस्नानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जले स्नानमहं
करिष्ये । चन्द्रग्रहणे च चन्द्रग्रहणस्नानजन्येति विशेषः ।

अन्यत्र तु चूडामणियोगेऽस्मिन् अन्यकालीनचन्द्रसूर्यग्रहण-
स्नानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जले स्नानमहं करिष्ये ।
पुण्यनद्यादौ फलमाह^१ व्यासः,—

इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणञ्च तत् ।

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोर्कोटौ रवेर्दश ॥

अन्यकाले यत्तीर्थस्थाने यत्फलं चन्द्रग्रहे तत्र स्नाने तत्फलं
लक्षगुणं रविग्रहे तु दशलक्षगुणं गङ्गायान्तु अन्यकालीनगङ्गा-
स्थाने यत्फलं तदिन्दुग्रहे कोटिगुणं सूर्यग्रहे तु दशकोटिगुणं
भवतीत्यर्थः ॥

अद्येत्यादि राजपक्षे निशाकरे अन्यदैतत्तीर्थस्नानजन्यफललक्ष-
गुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिंस्तीर्थं स्नानं करिष्ये । सूर्यग्रहे तु दश-
लक्षगुणेति विशेषः । गङ्गायान्तु राजपक्षे निशाकरे अन्यकालीन-
गङ्गास्नानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गास्नानं करिष्ये इति ॥

सूर्यग्रहे तु दशकोटिगुणेति विशेषः ।

सम्पूर्णग्रहणे फलमाह मार्कण्डेयपुराणे,—

चन्द्रे वा यदि सूर्यं दृष्टे राहौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं तत्राप्यर्कं विशेषतः ॥

यद्यप्यक्षये पुण्ये विशेषो नास्ति तथापि तज्जन्यस्य स्वर्गफल-
स्योत्कर्षादिशेषः । सम्पूर्णग्रहे चन्द्रे अक्षयपुण्यप्राप्तिकाम इति
वाक्यम् ।

मात्स्ये,—

गङ्गाकनखले पुण्ये प्रयागं पुष्करं गया ।

कुरुचेचं महापुण्यं राज्जगत्ते दिवाकरे ॥

अत्र गङ्गासाहस्र्यात् कुरुचेचादिव्यपि सूर्य्यगृहे प्रागुक्तगङ्गा-
स्नानफलमेव ।

तथा तत्रैव,—

कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।

हत्वा सूर्य्यगृहे स्नानं विमुञ्चति महोदधौ ॥

दशजन्मकृतं^१ पापं स्नानान्नशति पुष्करे ।

शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसङ्गमे ॥

जन्मनान्तु सहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।

तत्सर्वं सन्निहत्यायां राज्जगत्ते दिवाकरे ॥

तत्सर्वं पापं सन्निहत्यानामनदीविशेषे स्नानान्नशतीति पूर्वेण
सहास्रयः । अत्रोपक्रमोपसंहारयोः सूर्य्यगृह इत्यभिधानात् सूर्य्यगृह
एवैतत् फलं न चन्द्रगृहे ।

अथ पक्षणे वृत्ते निषिद्धानि ।

मनुः,—

व्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ।

ज्योतिषे,—

अनिष्टे चिविधोत्पाते सिद्धिकासूनुदर्शने ।

सप्तराचं न कुर्वीत याचोदाहादिमङ्गलम् ॥

त्रिविधत्वं दिव्यभौमान्तरोक्षभेदेन, अत्रापि राक्षोर्दग्गनादेव दोषो न तु मेघादिनाऽदग्गन इति ।

षण्णाङ्गीनचचेपु ग्रहणे दोषमाह ज्योतिषे,—

रोगाद्यागमवित्तनाशकलक्षाः संपौडिते जन्मभे
सिद्धिं कर्म न याति कर्मणि हते भेदस्तु सांघातिके ।
द्रव्यस्योपचितस्य^१ मामुदयिके संपौडिते संबध्यो
वैनाग्रे तु भवन्ति कार्यविपदयित्तासुखं मानसे ॥

जन्मादिसंज्ञामाह अत्रैव,—

जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दग्गमं सांघातिकञ्च पौडगभम् ।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः पङ्क्तः स्यात् ।
नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकैर्^२ ॥

यस्मिन् पुंसो जन्म तदाद्यं नक्षत्रं ।

अत्रिः,—

यस्य जन्मर्चमासाद्य यथेते शशिभास्करौ ।
व्याधिं प्रवासं क्षेत्रञ्च दिग्नेतस्य महद्भयम् ॥

दोषकालमाह ज्योतिषे,—

ग्रहणं रविचन्द्रममोर्नाङ्गीनचचवासरे यस्य ।
अन्दाद्वाभ्यन्तरतो दोषो नाङ्गीसमं तस्य ॥
पूर्वोक्तं जन्मादिनक्षत्रपट्कं नाङ्गीसंज्ञम् ।

१ ख पुस्तके, द्रव्यस्यापचितस्य ।

२ क •भिषेकैर्च ।

तत्रैव,—

शुचिः सभृतसम्भारः प्राग्दर्भैः कृत्पितासनः ।

आसीनः प्राग्दग्वाचैर्दर्शयान्त्वथ सभुखः ॥

शुचिः, स्नानकरप्रचालनाचमनैः शौचसम्पन्नः ।

तथाच शारदातिलके,—

देशिको विधिवन्त् स्नात्वा कृत्वा पौर्वाङ्घ्रिकीः क्रियाः ।

यायादलङ्कृतो मौनी यागार्थं^१ यागमण्डपम् ॥

पौर्वाङ्घ्रिकीः प्रातःसन्ध्याद्याः, अलङ्कृतः शुचिवस्त्रतिलका-
दिनेत्यर्थः । पादप्रचालनमाह देवलः,—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रचालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैदके दक्षिणामुखः ॥

आचमनञ्च द्विः कार्यम् ।

निष्ठौविते तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

इत्यादिवायुपुराणवचनात् ।

सभृतसम्भार इति । प्राक् प्रथमं निर्वर्त्तितपूजासाधनः न तु
तदर्थं पुनरुक्तिश्चेत्यर्थः । दर्भैः कृत्पितं समद्वं आसनं यस्य तथा,
प्रागपैर्दर्भैः कृत्पितासन इति वा ।

आगच्छे,—

खगट्टे शुद्धभागे तु विलिप्ते गोमयाम्बुना ।

शुद्धासने समामीनः पूजयेच्च खगजितः ॥

आसनमुक्तं पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।

सर्वसिद्धौ व्याघ्रचर्मं ज्ञानसिद्धौ मृगाजिह्वम् ।
 वस्त्रासनं रोगहरं वेचजं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं काम्बलं सर्वसिद्धिदम् ।
 वंशासने च दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दारुणासने ॥
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः पाषाणे व्याधिसम्भवः ।
 तृणासने यमोक्षानिः पल्लवे वित्तविभ्रमः ॥
 न दौर्चितो विशेष्यातु कृष्णसाराजिने गृध्री ।
 कुशाक्षरवस्त्राब्जं चतुरस्रं समन्ततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥
 स्वस्तिकादिफलेष्वैव विशेषेण निराकुलः ।
 स्वस्तिकं पद्मकं वीरं भद्रञ्चेति चतुष्टयम् ॥

कास्तिकापुराणे,—

आसनञ्चार्घ्यपाचञ्च भग्नमासादयेत्तु ।

तथा,—

सर्वाणि परकौयाणि यानि तानि च वर्जयेत् ।

आसीन इति प्राक् प्राङ्मुख उदक् उदङ्मुखः । अर्चा प्रतिमा
 तस्यां स्थिरायान्तु सम्मुखः प्रतिमाभिमुखोपविष्टः सन्नित्यर्थः ।

तथा तत्रैव,—

शुचिः सम्मुख आसीनः प्राणसंयमनादिभिः ।

देहं विशोध्य विन्यासकतरचोऽर्चयेद्भरिम् ॥

शारदातिजके,—

विशेन्मृदासने मन्त्री प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ।

एतेन प्राचैदिम्बदन इति क्रमदीपिकादर्शनादिष्णुपूजायां
प्राङ्मुखत्वनियमः । इति यत् कैश्चिदुक्तं तच्चिरस्तं तदचनस्यैकदेश-
कीर्त्तनपरतयैवोपपत्तेः ।

रात्रौ तूदङ्मुखत्वनियममाह गोतमः,—

रात्राबुदङ्मुखः कुर्यादैवकार्यं सदैव हि ।

शिवार्चनं सदैवैवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥

देवीपूजायामुत्तरदिङ्मुखत्वमुक्तं कालिकापुराणे,—

दिग्भिर्भागेषु कौवेरी दिक् शिवाप्रीतिदायिनी ।

तस्मात्तत्पुत्र आसीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥

नीचैरासनमासाद्य सर्वान् देवान् प्रपूजयेत् ।

प्रारदाति लोके,—

अनन्तरं देशिकेन्द्रो दिव्यदृष्ट्यावलोकनात् ।

दिव्यानुत्सारयेद्विघ्नानस्ताद्विघ्नान्तरौचगान् ।

चिर्भांमानिति विघ्नान् निवारयेत् । मन्त्रपूता दृष्टिः दिव्य-
दृष्टिः, अस्ताङ्गिः अस्ताय फडित्यस्त्रमन्त्रजप्ताभिरङ्घ्रित्यर्थः ।

योगिनीतन्त्रे,—

नीचैरासनमासाद्य खस्तिकादिप्रमेण तु ।

विश्वेश्विराकुलस्तत्र पादौ संक्वाद्य वाससा ॥

कुसुमाक्षतमिड्डार्थान् नाराचास्तधिया बुधः ।

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्मिताः ॥

ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ।

इत्यन्तेऽस्त्वं समुच्चार्य मण्डपान्तः परिचिपेत् ॥

अस्त्रं फट्कारम् । शारदातिलके,—

स्नापयेद्दक्षिणे भागे पूजाद्रव्याणि साधकः ।

सुवासिताम्बुसम्पूर्णं घये कुम्भं सुशोभनम् ॥

जताञ्जलिपुटो भूत्वा वामदक्षिणपार्श्वयोः ।

नत्वा गुरुं गणेशानं भूतशुद्धिं संमाचरेत् ॥

अत्रेष्टदेवतानमस्कारोऽपि बोद्धव्यः ।

नत्वा गुरुं गणेशानं पुरतः स्नेष्टदेवताम् ।

इति पुरस्चरणचन्द्रिकावचनात् ।

क्रमदीपिकायाम्,—

ततोऽस्त्रमन्त्रेण विग्रोध्य पाणी

चित्तान्दिग्बन्धज्जताग्रशालान् ।

विधाय भूतात्मकमेतदङ्गं

विशेषयेच्छुद्धमतिः क्रमेण ॥

ज्जताग्रशालोऽग्निप्राकारः ।

शारदातिलके,—

करशुद्धिं समासाद्य कुर्यात्तिलत्रयं ततः ।

कर्तुं कर्तुमस्त्रमन्त्रेण दिग्बन्धमपि साधकः ॥

अस्त्रमन्त्रेण अस्त्रायकङ्कित्यनेन ।

भूतशुद्धिमाह तच्चैव,—

सुपुष्पावर्तनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ।

योगयुक्तेन विधिना चिन्मन्त्रेण समाहितः ।

कारणे पञ्चभूतानि तत्त्वान्यपि विचिन्तयेत् ॥
 बीजभावेन लीनानि व्युत्क्रमात् परमात्मनि ।
 ततः संशोषयेद्देहं वायुबीजेन वायुना ॥
 वज्रबीजेन तेनैव निर्दहेत् सकलां तनुम् ।
 विक्षेपयेत्ततो दोषानमृतेनामृताभ्या ॥
 आशायापादयेद्देहमापादतप्तमसृकम् ।
 आत्मलीनानि भूतानि स्वस्थानं प्रापयेत्ततः ॥
 आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेत् परमात्मनः ।
 मनुना हंसदेवस्य कुर्याद्ग्रामादिकं ततः ॥

आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेदित्युपसंभारात् ध्येय आत्मा स्थितो
 योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुरिति याज्ञवल्क्याच्च, हृदयस्थितमात्मानं
 जीवं दीपशिखाकारं ध्यात्वा शिरसि सहस्रदलकमलस्यै परमात्मनि
 सुपुष्पानाङ्गीवर्त्मना चिन्तयेत् हंस इति मन्त्रेण योजयेत् ।
 तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

नयनानयनार्थं हि हंसः सोऽहमित्तीरयेत् ।

ततश्च सर्वकालेन^१ परमात्मनि पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि
 तत्त्वान्यहङ्कारादीनि च व्युत्क्रमेण बीजरूपेण सूक्ष्मभूतकारणरूपेण
 लीनानि चिन्तयेत् ।

अथमर्थः, पादे पृथिव्याः, लिङ्गमूले जलस्य, हृदये तेजसः,
 मुखे वायोः, भाले आकाशस्यावस्थितिः ।

तत्र व्युत्क्रमेण पृथिवी^१ सूक्ष्मरूपेण जले जलञ्च तेजसि तेजस्य वायौ वायुश्चाकाशे आकाशञ्च परमात्मनि नयेत् ।

यथाक्रममष्टौ तु श्रुतिः,—

आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापः अद्भ्यः पृथिवीति ।

अतएवागस्त्यसंहितायाम्,—

भूतानि नाम पृथिवी जलं तेजो मरुद्वियत् ।

यद्यतो जायते तस्मिन् प्रलयोत्पादनं पुनः ॥

प्रलयो लीनता तस्मात् पुनरुत्पादनञ्च सन्धिरार्यः । ततः संगोपयेद्देहमिति वायुबीजेन यमित्यनेन वायुना वामनासा—
पूरितवायुनेत्यर्थः । वज्रिवीजेन वमित्यनेन दक्षिणासापूरित-
वायुना तनुं दहेत् दग्धमिति चिन्तयेत् । ततो दोषान् पापानि भस्मतया तानि वामनासया वायुना विलेपयेत् वद्धिः कुर्यात्
ततः सहस्रदलकमलस्यं परमात्मानं चन्द्ररूपं चिन्तयित्वा तस्मादमृता-
मसा सुधारूपजलेन अमृतेन^२ जलबीजेन वमित्यनेनाग्राञ्च संमिच्य
देहं [लमित्यनेन इन्द्रवीजेनापादयेत् जनयेत् शुद्धं सकलं]^३ देहं
विभावयेत्, एतच्च गोपणादिकं पञ्चाग्न्यात्राभिस्तत्त्वबीजेन कार्यम् ।
यथागस्त्यसंहितायाम्,—

मरुदग्न्यम्बुबीजैस्तु पञ्चाग्न्यादमात्रकम् ।

प्राणान्निर्ध्यात्मदेहे गोपणादीन् प्रकल्पयेत् ॥

१ ख पुस्तके, पृथिवी ।

२ ग पुस्तके, जलेन अमृतेन इति पदद्वयं नास्ति ।

३ ग पुस्तके, [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

प्रपञ्चसारेऽपि,—

अयं वै श्रोषणदहनप्रावनभेदेन श्रोषिते देहे ।

पञ्चाशद्विर्मात्राभेदैर्विधिवत् समापयेत् प्राणान् ॥

आत्मलौनानीति आत्मनि परमात्मनि लौनानि भूतानि
सृष्टिक्रमेण सुसुप्तां प्रापयेत् । तथाहङ्कारादीनि च आत्मानश्च
हंसदेवस्य जीवस्य^१ मन्त्रेण सोऽष्टमित्यनेन परमात्मनः सकाशात्
क्षत्पद्मानयेदिति भूतशुद्धिः । अत्र श्रोषणादौ यो विशेष उक्तः
स क्रमदोषिकानुसारेण मन्तव्यः । कुर्याद्यासादिकं तत इति ।
अनन्तरं न्यासादिकं विवृणोति स एव ।

अपिच्छन्दो दैवतानि न्यसेन्मन्त्रस्य मन्त्रवित् ।

आत्मनो मूर्ध्नि वदने हृदये च यथाक्रमम् ॥

विधाय मूलमन्त्रेण प्राणायामान् यथाविधि ।

विदधान्मात्रकान्यासं मन्त्रन्यासमतः परम् ॥ .

केचित्तु अष्टादिभिद्यतुर्थ्यन्तैर्नमोऽन्तैर्न्यासं कुर्वन्ति तद्युक्तं
प्रमाणाभावात् गरुडकालिकापुराणादिषु प्रयमानानां केवलानां
अष्टादीनां न्यासदर्शनाच्च ।

मन्त्रन्यासो द्विविधः अङ्गन्यासस्तत्तन्मन्त्रन्यासश्च स्वयमेवानन्तरं
तथैव विवेचितत्वात् । प्राणायामानिति वज्रवचनात् अयः प्राणा-
यामाः कार्याः कपिञ्जलाधिकरणन्यायात्, एतेन भूतशुद्धि
अष्टादिन्यासप्राणायाममात्रकान्यासमन्त्रन्यासाः पञ्चावश्यकः, अन्ये
तु काम्या इति दर्शितम् । क्रमोऽप्यस्मादचनान्मन्त्रयः ।

तथाचागस्यसंज्ञितायाम्,—

शरीरं शोधयेदाहावधिकारार्थमन्वहम् ।
 तीर्थाविगाहनं वाद्येप्यन्तर्भूतविशोधनम् ॥
 मातृकान्यासयोगश्च शोधयेद्विध्यनुष्ठितः ।
 पूजाद्रयाण्यपि ततः शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥
 शुद्धः शुद्धैश्च द्रव्यैश्च पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 न चेन्निरर्थकं सर्वं मिथुसैकतदृष्टिवत् ॥
 शौचाचमनश्चैतच्च स्नानमन्त्रादिकाः क्रियाः ।
 यथा स्युर्निष्फलाश्चैतदन्तरेण भवेत्तथा ॥

अन्तःशरीरं शोधयेदित्यनेन एकस्मिन् दिने सकृदनुष्ठितेन
 स्नानभूतशुद्ध्यादिना शरीरशुद्धेर्जातत्वात् प्रतिकर्माणि स्नानभूत-
 शुद्ध्यादिकं पृथक् नानुष्ठेयमित्युक्तम् । मातृकान्यासश्च देहं शोधये-
 दित्यर्थः । आदिग्रहणादौक्षणताङ्गनार्चनानां ग्रहणम् ।

तदुक्तं तत्रैव,—

अवेक्षणं प्रोक्षणञ्च वीक्षणं ताडनं कुशैः ।
 अर्चनञ्चैव सर्व्वेयां पावनत्वं प्रकल्पयेत् ॥

अवेक्षणं रक्षणं अस्तमन्त्रेण चित्तालदिस्वन्धनरूपं, प्रोक्षणं
 वीक्षणञ्च मूलमन्त्रेण अर्चनं पुष्पेणेत्यर्थः ।

शौचेति, शौचाचमनश्चैतच्च पुंसो यथा सर्व्वः क्रिया निष्फ-
 लास्तथा एतत् पूर्व्वोक्तचतुष्टयस्नान भूतशुद्धि मातृकान्यास द्रव्य-
 शोधनमन्तरेण देवार्चनं निष्फलं भवेदित्यर्थः ।

तथा तच्चैव,—

प्राणायामैर्विना यदत् कृतं कर्म निरर्थकम् ।

अतो यत्नेन कर्त्तव्याः प्राणायामाः शुभार्थिभिः ॥

प्राणायाममाह शारदातिलके,—

इङ्गया कर्षयेद्वायुं वाह्यं षोडशमाचया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु माचया ॥

सुपुष्पामध्यगं सम्यक् द्वात्रिंशन्माचया शनैः ।

नाड्या पिङ्गलया चैवं रेचयेद्योगवित्तमः ॥

प्राणायाममिमं प्राङ्मुख्येन शारदाः ।

भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इङ्गा नाम नाडी वामनासागता, पिङ्गला दक्षिणासागता
सुपुष्पा तयोर्मध्यगता । व्यत्यासेनेति यया नासया रेचनं कृतं
तयैव पुनस्तोलयेदित्यर्थः ।

मात्रोक्ता प्रपञ्चसारे,—

कालेन यावता स्त्रीयो हस्तः खं जानुमण्डलम् ।

पर्यति मात्रा सा तुल्या स्वयैकश्वसमाचया ॥

अथवा विष्णुपूजायां प्रणवं कामवीजं षोडशादिसङ्ख्यं जपन्
प्राणायामं कुर्यात् । देवीपूजायान्तु भुवनेश्वरीवीजं, गणेशपूजायां
गणेशवीजं, [शिवपूजायां शिववीजं]^१ प्राप्तादाख्यमिति । इष्टमन्त्रेण

१ ख पुस्तके, प्रपञ्चसारकारेण ।

२ ग पुस्तके, [   ] चिह्नितांशो नास्ति ।

प्राणायामे तु यथाशक्तिवारं अपन् वायोः पूरणधारणरेचनानि
कुर्व्यात् ।

तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्,—

यावच्छ्वसं नियम्यासून् मनसैव जपेन्मनुम् ।

श्रापादमस्तकं यावत् प्रविशत्यनिलो यथा ॥

यावतीभिस्तु मात्राभिरिन्द्रियाण्यपि धारतः ।

प्रबुद्धान्तः शरीरञ्च तावन्मात्रोऽसुसंयमः ॥

धारतो वायुं धारयतः पुंस इत्यर्थः ।

अतएव शारदातिलके,—

विधाय मूलमन्त्रेण प्राणायामं यथाविधीत्यत्र मूलमन्त्रेण
प्राणायामे सङ्ख्या नोक्ता ।

यस्त्वाचार्येण प्रपञ्चमारे योगिप्राणायाममधिल्लत्य सुखेदचिण-
यानिलमथानयेद्वामया च मध्यगया संस्थापयेच्च नाद्येत्येवं प्रोक्तानि
रेचकादीनीत्यनेन रेचनादिक्रम उक्तः, स यद्यपि प्रागुक्तपूरणादि-
क्रमेण^१ वैकल्पिकस्तथापि न प्राचा व्यवहारविषयः वशिष्ठसंहितादिषु
वङ्गेषु तन्त्रेषु पूरणादिक्रमदर्शनात् ।

अत एव श्रीभागवते प्राधान्येन पूरकादिक्रममुक्त्वा^२ रेचकादि-
क्रमोऽयुक्तः । यथा

प्राणस्य गोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।

विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेद्विजितेन्द्रियः ॥

१ ग पुस्तके, *क्रमेण सद्य इत्यधिको पाठः ।

२ ग पुस्तके, रेचकादिक्रमोऽपीत्यंशो नास्ति ।

तथा तच्चैव,—

प्राणायामैर्विना यद्वत् कृतं कर्म निरर्थकम् ।

अतो यत्नेन कर्त्तव्याः प्राणायामाः शुभार्थिभिः ॥

प्राणायाममाह शारदातिलके,—

इङ्गथा कर्षयेदायुं वाह्यं षोडशमात्रया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ठ्या तु मात्रया ॥

सुषुम्नामध्यगं सम्यक् द्वाचिंशन्मात्रया शनैः ।

नाद्या पिङ्गलया चैवं रेचयेद्योगवित्तमः ॥

प्राणायाममिमं प्राङ्मूर्ध्यांगशास्त्रविशारदाः ।

भूयोभूयः क्षमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इङ्गा नाम नाडी वामनाभागता, पिङ्गला दक्षिणनाभागता
सुषुम्ना तयोर्मध्यगता । व्यत्यासेनेति यथा नासया रेचनं कृतं
तथैव पुनस्तोलयेदित्यर्थः ।

माचोक्ता प्रपञ्चसारे,—

कालेन यावता स्त्रीयो वृद्धः स्वं जानुमण्डलम् ।

पर्य्यति मात्रा सा तुल्या स्वपैक्यासमात्रया ॥

अथवा विष्णुपूजायां प्रणवं कामवीजं षोडशादिसङ्ख्यं जपन्
प्राणायामं कुर्यात् । देवीपूजायान्तु भुवनेश्वरीवीजं, गणेशपूजायां
गणेशवीजं, [शिवपूजायां शिववीजं]^१ प्राप्तादाख्यमिति । इष्टमन्त्रेण

१ ख पुस्तके, प्रपञ्चसारकारेण ।

२ ग पुस्तके, [ ] पिङ्गितांशो नास्ति ।

प्राणायामे तु यथाशक्तिवारं जपन् वायोः पूरणधारणरेचनानि
कुर्यात् ।

तदुक्तमगस्त्यसंक्षितायाम्,—

यावच्छ्वयं नियम्यासून् मनसैव जपेन्नतुम् ।

आपादमस्तकं यावत् प्रविशत्यनिलो यथा ॥

यावतोभिस्तु साचाभिरिन्द्रियाण्यपि धारतः ।

प्रबुद्धान्तः शरीरञ्च तावन्मात्रोऽमुष्यमः ॥

धारतो वायुं धारयतः पुंस इत्यर्थः ।

अतएव धारदानिलके,—

विधाय मूलमन्त्रेण प्राणायामं यथाविधीत्यत्र मूलमन्त्रेण
प्राणायामे सङ्ख्या नोक्ता ।

यस्ताचार्येण प्रपञ्चमारे योगिप्राणायाममधिकृत्य सुश्लेष्टिण-
यानिलमयानयेदामया च मध्यगया संस्थापयेच्च नाद्येत्येवं प्रोक्तानि
रेचकादीनीत्यनेन रेचनादिक्रम उक्तः, स यद्यपि प्रागुक्तपूरणादि-
क्रमेण^१ वैकल्पिकस्तथापि न प्राचां व्यवहारविषयः वग्नितसंक्षितादिषु
वज्रपु तन्त्रेषु पूरणादिक्रमदर्शनात् ।

अत एव श्रीभागवते प्राधान्येन पूरकादिक्रममुक्त्वा रेचकादि-
क्रमोऽप्युक्तः । यथा

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।

विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेदिजितेन्द्रियः ॥

१ ग पुस्तके, *क्रमेण सद्य इत्यधिको पाठः ।

२ ग पुस्तके, रेचकादिक्रमोऽपीत्यंशो नास्ति ।

एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेणूपीत्यर्थः । एतेन वैष्णवे
रेचनादिक्रमोऽन्यत्र पूरणादिक्रम इति कस्यचिन्नातं निरस्तम् ।
मातृकान्वासमाह प्रारदातिस्तत्के,—

ललाटमुखवृत्ताच्चिद्युतिघ्राणेषु गण्डयोः ।

श्रोष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ये दोःपसन्ध्यशक्तेषु च ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽसके ।

ककुक्ष्ये च हृत्पूष्पं पाणिपादयुगे ततः ॥

जठराननयोर्न्यसेन्मातृकार्णान् यथाक्रमम् ।

मातृकामन्त्रस्त्राकारादिचान्तस्यैकपञ्चाशद्वर्णात्मकस्य वर्णान् यथा-
क्रमं ललाटाद्येकपञ्चाशत्स्थानेषु न्यसेत् ।

चकारपूर्वं पुनर्लकारपाठादेकपञ्चाशद्वरता मातृकामन्त्रस्येति ।

ललाटे केशान्तभाग एव । केशान्ते वदने तथा नयनयोरिति
तन्मान्तरदर्शनात् । मुखवृत्ते मुखावरणे प्रदक्षिणक्रमेण भूम्यादि
तदन्त इत्यर्थः, अक्ष्यादिदन्तानां द्वये द्वये, उत्तमाङ्गे शिरसि,
दोःपदामंसोरुमूलाद्यं मन्त्रिचतुष्कं अगस्तुष्टयञ्च एषु कादिनान्ता
विंशतिवर्णाः ।

अंगके दक्षिणांगके, हृत्पूष्पं हृदयादि यथा स्यात् तथा
स्थापकभावे पाणिपादचतुष्टये न्यसेदित्यर्थः ।

अस्यैव न्यासस्थान्ये वक्ष्यते भेदाः कामाधिकारिविषयास्तेषु
तेषु फलश्रुतेः । किन्तु तेषामेकस्मिन्नपि कृते देशशब्दा कर्माधि-
कारो जायत एव फलमप्यधिकं भवतीति धेयम् ।

अगस्त्यसंहितायाम्,—

पञ्चाशदक्षरन्यासः क्रमेणैवं विधीयते ।

ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्जितः ॥

मायास्तद्धीकामवीजपूर्वा वा न्यास इव्यते ।

मूर्त्तिभिः केशवाद्यैस्तु कीर्त्यादिशक्तिभिः सह ॥

मायावीजपूर्वा स्तद्धीवीजपूर्वः कामवीजपूर्वयेति न्यासवचम् ।

प्रकारान्तरमाह मूर्त्तिभिरिति ।

तथाच तन्त्रान्तरे,—

न्यस्तव्याः प्रणवादिका नतिपरा बिन्दुनिका मातृकाः

श्रीकण्ठादिशिवैश्च शक्तिभिरथो पूर्वाक्षरीत्यादिभिः ।

केशवादिक्रम उक्तः क्रमदीपिकायाम्,—

वर्णानुक्ता सार्द्धचन्द्रान् पुरस्तात्

मूर्त्तिः शक्तीर्द्धवसानानतिष्ठ ।

उक्ताः^१ न्यस्तेषादिभिः सप्तधाह्वन्

प्राणं शक्तिं क्रोधमप्यात्मनेऽन्तान् ॥

धात्वा तं परमपुमांसमचरैर्यै

विन्यसेद्दिनमतु केशवादियुक्तैः ।

मेधायुःसृतिधृतिकीर्त्तिकान्ति-

स्तद्धीसौभाग्यैश्चिरमुपहंसितो भवेत्सः ॥

अमुमेव रमापुरःसरं

प्रजपेद्यो मतुजो विधिं बुधः ।

१ ग पुस्तके, उक्तान्यासे यादिभिः ।

समुपेत्य रमां प्रथीयसी

पुनरन्ते चरितां मज्जत्यमौ ॥

मूर्त्तिः केशवाद्याः, शक्तीः कीर्त्याद्याः, देवमाना इत्यनेन केशवाय कीर्त्यै नम इत्यादि प्रयोग उक्तः, एतेन केशवकीर्त्तिभ्यो नम इति केषाञ्चिन्मतं निरस्तं, एतच्चागस्त्यसंहितावचने व्यक्ती-भविष्यति । यादिभिरिति यच्च यादयो दशवर्णा न्यस्यन्ते तच्च सप्तधातून् प्राणशक्तिकोधाश्च दश आत्मनेपदान्तान् कृत्वा न्यसेत् ।

तच्च 'सधातुप्राणशक्त्वात्मयुक्त्यादिषु विष्णव इति मारदा-वचनात् विष्णुविशेषणतया प्रयोक्तव्यम् ।

धातवस्योक्ताश्चात्रैव,—

त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्त्रिमज्जशुक्रादिधातवः ।

एतेन, यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नम इत्यादयः प्रयोगाः सम्पन्नाः ।

एवं श्रीत्यादिन्यासो मन्तव्यः । फलमाह ध्यात्वेति, ध्यानञ्च प्रयोगे वक्ष्यते । अत्रैव श्रीबीजयोजनफलातिशयमाह अनुमेवेति ।

मूर्त्तिः शक्तौद्यागस्त्यसंहितायाम्,—

केशवाय च कीर्त्यै च ततो नारायणाय च ।

कान्त्यै ततो माधवाय तुष्ट्यै नम इति न्यसेत् ॥

गोविन्दाय च पुष्ट्यै च विष्णवे हृत्त्यै च ततः ।

मधुसूदनाय शान्त्यै च चिचिक्रमाय क्रियायै ॥

वामनाय दयायै च श्रीधराय वदेत्ततः ।
 मेधायै च्षीकेशाय च्षायै च नमस्तथा ॥
 पद्मनाभाय अद्भ्यै ततो दामोदराय च ।
 सज्जायै वासुदेवाय सद्भ्यै मङ्गल्यै च ॥
 सरस्वत्यै प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नम इतीर्यते ।
 अनिरुद्धाय रत्यै च सरान्तो प्रवदिदम् ॥
 चक्रिण्यै च जयायै च गदिने शार्ङ्गिण्यै तथा ।
 दुर्गायै च प्रभायै च खड्गिने विन्यसेदम् ॥
 मत्स्यायै शङ्खिने चैव चण्डायै नम उच्यते ।
 हस्तिने वाण्यै च नमस्ततो मूपलिने वदेत् ॥
 विलासिन्यै शूलिने च विजयायै ततः परम् ।
 पाणिने विरजायै च तथा चाङ्गुलिने वदेत् ॥
 विश्वायै च मुकुन्दाय विनयायै^१ नमस्तथा ।
 नन्दजाय सुनन्दायै नन्दिने स्रुतये नमः ॥
 ततो नराय षष्ठ्यै च नमो नरकजिते तथा ।
 समृद्ध्यै हरये शङ्ख्यै कृष्णाय बुद्धये तथा ॥
 सत्याय भुक्त्यै सात्वताय नत्यै नम इतीरयेत् ।
 शौराय च सभायै च शूराय रमायै नमः ॥
 जनार्दनाय यामायै ततः स्वाङ्गुधराय च ।
 केदिन्यै विश्वमूर्त्यै क्लिप्तायै तदनन्तरम् ॥

वैकुण्ठाय ततो ब्रूयाद्वसुधायै नमस्तथा ।
 पुरुषोत्तमाय वसुधायै वलिने परायै तथा ॥
 बलानुजाय परायणायै नम इतीरयेत् ।
 तथा बालाय सूक्ष्मायै नमः स्थातदनन्तरम् ॥
 वृषप्राय च सन्ध्यायै वृषाय प्रज्ञायै नमः ।
 हंसाय च प्रभायै च वराहाय च निशायै ॥
 विमलाय अमोघायै नृसिंहाय ततः परम् ।
 विद्युतायै नमस्तदत् वैष्णवीं मातृकीं^१ यजेत् ॥
 शिरोवदनवृत्तादिस्थानेष्वेवं विधिः स्मृतः ।
 ॐकारं मारवीजञ्च मातृकाचरमेव च ॥
 एकं देवं यथाशक्ति एकां नम इति क्रमः ।
 केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ॥
 अच्युतत्वं ददात्येव सत्यं सत्यं न संग्रयः ।

कामबीजाद्यं प्रकारान्तरमिदम् । ॐकारयोगात्तु फलाति-
 शयः । प्रणवं विनापि कामादिकेशवन्यासस्य शारदादिषु दृष्टत्वात् ।

अथञ्च केशवादिन्यासो विष्णुविषयः श्रीकण्ठादिस्तु देवीशिव-
 विषयः । अस्मिन्नेव विष्णुविषये तत्त्वन्यासपञ्चरन्यासौ काम्यौ कर्त्तव्यौ ।
 तत्त्वन्यासफलमाहागस्यसंक्षितायाम्,—

सुतीक्ष्ण त्वां प्रवक्ष्यामि तत्त्वन्यासमतः शृणु ।

यत्तत्त्वन्यासमात्रेण तत्त्वमेव प्रजायते ॥

तत्त्वं ब्रह्मेव । न्यासोद्धार उक्तो योगिनोत्तमे,—

वर्णान् सविन्दूतुक्कादौ नमोऽन्तेऽय पराय च ।

तत्त्वनामात्मने न्यसो नमोऽन्तोऽयमुदीरितः ॥

मताभ्यां सर्वदेहे च जीवप्राणौ न्यसेत् क्रमात् ।

• इन्मध्ये बुद्ध्यङ्कारमनांमि च फलैः सह ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धांस्तान्तैश्च नामभिः ।

शिरोवदनद्वदगुच्छपादेषु च यथाक्रमम् ॥

श्रोत्रं तच्चक्षुषी जिह्वां नासाश्चैव तु पञ्चमीम् ।

युक्तमेण टवर्गेण स्वास्त्रस्थानेषु विन्यसेत् ॥

कर्मेन्द्रियाणि वाक्प्राणिपादपायूतुपस्थकम् ।

तत्तत्स्थानेषु विन्यसेन्जादिकान्तैः पृथक् पृथक् ॥

ङादिकान्तैः शिरोवक्त्रद्वदगुच्छचरणेषु च ।

आकाशवायुतेजांसि जलञ्च पृथिवीं क्रमात् ॥

• शिरोवदनद्वदगुच्छपादेषु व्यापकं पुनः ।

परमेष्ठौ च पुरुषो विश्वो निवृत्तिरेव च ॥

सर्वः कोपः पद्भिरेभिः क्रमादादौ समन्वितान् ।

वासुदेवं सङ्कर्षणं प्रद्युम्नमनिरुद्धकम् ॥

नारायणं नृसिञ्चञ्च आत्मनेऽन्ताग्र्यसेच षट् ।

अस्थानुष्ठानमात्रेण देवभावः प्रजायते ॥

तत्त्वानां जीवादीनां नामानि जीवादिशब्दास्तदन्ते आत्मने
इति पदमित्यर्थः ।

प्राञ्चस्तु तत्त्वन्याससमाख्यावशाज्जीवादीनां विशेष्यतया तत्त्व-
पदमपि प्रयुञ्जते ।

१[व्योमेति व्योम हकारः मृगुः सकारः अग्रीरेफ इत्यर्थः ।
 षयलेरिति अगस्त्यसंहितायामपि केवल्योः षलयोन्यास उक्तः, यथा,
 सहौ सवौ च षष्ठापि यश्च लश्च वलावपीति, क्रमदीपिकायान्तु
 षेयलावनार्षेरित्यनेन षलयोरेको वाकारसहितयोन्यास उक्तः] ।
 इयग्रीर्षपञ्चरात्रेऽपि,—

योऽङ्कारं विन्यसेत् पश्चात् प्रणवेन सुरोत्तम ।

इत्यादि, तदयं वैकल्पिको विधिः फलभूमार्थः, यदपि मण-
 वादिरयं न्यास इत्यगस्त्यसंहितायामुक्तं तदपि फलभूमार्थं मन्तव्यम् ।
 मूर्त्तिपञ्जरन्यासमाह भारदातिलके,—

अतस्तन्मन्त्रवर्णाद्या द्वादशस्वरसंयुताः ।

द्वादशादित्यमहिता मूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत् ॥

ललाटे केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।

अर्यम्णा इदि मित्रेण माधवं कण्ठदेशतः ॥

वरुणेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके ।

शंशुना विष्णुममंख्यं भगेन मधुसूदनम् ।

गले विवस्वता युक्तं चिविक्रममनन्तरम् ॥

वामपार्श्वे तथेन्द्रेण वामनाख्यमयामके ।

पूष्णा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतम् ॥

इषीकेशाङ्गयं पृष्ठे पद्मनाभं ततः परम् ।

त्वद्वा दामोदरं पश्चात् विष्णुना ककुदि न्यसेत् ॥

१ [ ] विहितसन्दर्भस्य मूलप्रमाणमादर्शपुस्तके व्यवलम्बितग्रन्थे च न
 दृश्यते ।

द्वादशाणि महामन्त्रं ततो मूर्ध्नि प्रविन्यसेत् ।

एवं न्यस्तशरीरोऽमौ वासुदेवः स्वयं भवेत् ॥ .

तन्मन्त्रस्य द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य एकैकवर्णाद्याः षडृष्वष्ट
वर्जितैः स्वरैर्द्वादशभिः स्रव्वादौ संयुताः वक्ष्यमाणधात्रादिद्वाद-
शादित्यैः परतः संहिताः केशवादिद्वादशमूर्त्तिर्न्यसेत् । अत्र
मानुस्वाराः स्वर इति कश्चिन्मतं हेयं प्रमाणाभावात् ।

षडृष्वष्ट वर्जितवन्तु स्वराणां क्रमदोपिकायासुकम्,—

केशवादियुगपद्मूर्त्तिभि-

र्धातपूर्वमिहिरान् नमोऽन्तकान् ।

द्वादशाक्षरभवाक्षरैः स्वरैः

क्रीववर्णरहितैः क्रमाद्व्यसेत् ॥

अत्र चतुर्थन्तकेशवादिनाम्नः पञ्चाचतुर्थन्ता धावाद्यादित्या
नमोऽन्ताः प्रयोक्तव्या दर्शितम् ।

तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

नमो भगवते ब्रूयाद्वासुदेवाय इत्यर्थः ।

ओमादेरस्य मन्त्रस्य आदायेकैकमक्षरम् ।

दिरावृत्त्याक्षरादानं श्रीरामाख्यमनोरपि ॥

एकैकं केशवाद्यन्तु त्रिणोर्द्वादशनाम च ।

धावाद्येकैकमादाय सूर्यस्यापि च नाम तु ॥

स्वरादिषु नमोऽन्तोऽयं न्यस्तव्यो न्यास उत्तमः ।

एवं विन्यस्य विधितत् माषान्नारायणो भवेत् ॥

क्षयरोगाभिचाराद्योः प्रथमं यान्ति नान्यथा ।

तन्मूर्त्तिपञ्जरन्यासोऽभिहितः परमेष्ठिनः ॥

द्विरावृत्त्याचरादानमिति रामचन्द्रस्य षड्चरत्वात् द्विरावृत्त्या
द्वादशाचराणि भवन्ति । एतच्च रघुनाथपूजाविषये मन्त्रं नान्य-
चेति । तेन, ॐ केशवाय धाचे नम इत्यादयः प्रयोगाः सम्पन्नाः ।
फलकथनाच्च कान्त्यत्मस्य न्यासस्य ।

तथा क्रमदीपिकायाम्,—

चैतन्यामृतवपुरकंकोटितेजा
मूर्द्धस्यो वपुरखिलं स वासुदेवः ।
ऊधसं स्वविमलपाथसौव सिक्तं
व्याप्नोति प्रकटितमन्त्रवर्णकीर्णम् ॥

शारदातिलके मन्त्रन्यासमनन्तरमित्युक्त्वा तमेव विवृणोति,—

अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः ।
अस्त्रं तत्तलयोर्न्यस्य कुर्यात्तालचयं ततः ॥
दिशस्तेनैव यद्भीयाच्छ्रोटिकाभिः समन्ततः ।
हृदयादिषु विन्यसेदङ्गमन्त्रांस्तथा सुधीः ॥
हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वज्जिवल्लभा ।
शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय ऊर्मौरितम् ॥
नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादस्त्रायफडिति [१] क्रमात् ।
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ॥
पञ्चाङ्गानि मनोरथस्य तत्र नेत्रमनुं त्यजेत् ।
तत्तत्कल्पोक्तविधिना न्यासानन्यान् समाचरेत् ॥

तन्मूर्तिपञ्चरन्यासोऽभिहितः परमेष्ठिनः ॥

द्विरावृत्त्याचरादानमिति रामचन्द्रस्य षड्चरत्वात् द्विरावृत्त्या
द्वादशाचराणि भवन्ति । एतच्च रघुनाथपूजाविषये मन्त्रव्यं नान्य-
चेति । तेन, ॐ केशवाय धाम्ने नम इत्यादयः प्रयोगाः सम्पन्नाः ।
फलकथनाच्च काम्यत्वमस्य न्यासस्य ।

तथा क्रमदौपिकायाम्,—

चैतन्यामृतवपुरर्ककोटितेजा
मूर्द्धस्यो वपुरखिलं च वासुदेवः ।
ऊधसं स्वविमलपापसीव सिक्तं
व्याप्नोति प्रकटितमन्त्रवर्णकौर्णम् ॥

शारदातिलके मन्त्रन्यासमनन्तरमित्युक्त्वा तमेव विदुषोति,—

अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः ।
अक्षं तत्तल्योर्न्यस्य कुर्यात्तत्तल्यचयं ततः ॥
दिग्गतेनैव बध्नीयाच्छोटिकाभिः समन्ततः ।
हृदयादिषु विन्यसेदङ्गमन्त्रांस्तथा सुधीः ॥
हृदयाय नमः पूर्वं गिरसे वक्त्रिवल्लभा ।
शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय ऊर्मौरितम् ॥
नेत्रत्रयाय वीषट् स्यादस्त्रायफडिति [१ क्रमात् ।
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ॥
पञ्चाङ्गानि मनोर्यस्य तत्र नेत्रमनुं त्यजेत् ।
तत्तत्कृत्योक्तविधिना न्यासानन्यान् समाचरेत् ॥

अङ्गन्यासस्य नित्यतोका ज्ञानमालायाम् ।
 पूजाजपार्चनाहोमाः सिद्धमन्त्रकृता अपि ।
 अङ्गविन्यासविधुरा न दास्यन्ति फलान्यमी ॥
 तत्तत्कृत्योक्तेति । अन्यान् मन्त्रस्य प्रतिवर्णं 'न्यामानित्यर्थः ।
 सारदातिलके,—

कल्पयेदात्मनो देहे पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ।
 अमोक्षयुग्मके विद्वान् प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यञ्च न्यसेत्ततः ।
 सुखपार्थनाभिपार्थैश्वधर्मादींश्च विन्यसेत् ॥
 अनन्तं हृदये पद्मं सूर्यमोमाग्निमण्डलान् ।
 मलादींस्त्रीन् गुणान् न्यसेत् सूत्रामाद्यवरादिकान् ॥
 आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।
 ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनु ततः ॥
 एवं देवमये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।
 सुद्राः प्रदर्शं विधिवदर्घ्यस्यापनमाचरेत् ॥

धर्मादिभिः पीठं कल्पयेदित्यनेन पीठपूजायां वक्ष्यमाणाया-
 माधारग्रन्थादीनां न्यासे उपयोगो नास्तीति दर्शितम् । प्रपञ्चसारे-
 ऽप्येवं । क्रमदोषिकायान्तु आधारग्रन्थादीनामपि न्यास उक्तः ।

प्रादक्षिणेनेत्यनेन आदौ दक्षिणांशे ततो वामांशे ततो वामोरौ
 ततः पश्चादक्षिणोरौ धर्मादिचतुष्टयमित्यर्थः । अधर्मादीनपि
 प्रादक्षिणेन मुखे वामपार्श्वे नाभौ पश्चादक्षिणपार्श्वे क्रमादित्यर्थः ।

क्रमदौषिकायामपि नमः पदादौनामैवाङ्गमन्त्रलभुक्तं,
 हृदये नतिः शिरसि पावकप्रिया वषट् शिखा ऊमपि वर्मणि स्मृतम् ।
 सफडस्त्रमित्युदितमङ्गपञ्चकं सचतुर्थि वौषडुदितं दृशौ यदि ॥

तथा व्यक्तमाह अगस्त्यसंहितायाम्,—

अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनाञ्च तथैव तलपृष्ठयोः ।
 न्यासस्ततः षडङ्गानां भवत्येवं प्रकल्पना ॥
 यदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च षडङ्गे नेत्रयोरपि ।
 दिक्ष्वस्त्रञ्च नमः स्वाहा वषट् ऊं वौषड्यप ॥
 तथाचैव फडित्येवं षडङ्गानाञ्च पञ्चवम् ।
 तत्तत्स्थाने चतुर्थ्यन्ते तत्तत्पञ्चवयोगतः ॥
 तत्तदङ्गगतो न्यासः कर्त्तव्यश्च यथाक्रमम् ।

तत्तत्स्थानेऽङ्गुष्ठादौ च चतुर्थ्यन्त इत्यर्थः ।

तथा तथैव हनुमन्मन्त्रस्य करन्यासे स्फुटमुक्तम् ।
 नमो भगवते आञ्जनेयायेत्यङ्गुष्ठाभ्यां नमः स्मृतम् ।
 रुद्रमूर्त्तय इत्येवं तर्जनीभ्यां स्वाहा ततः ॥
 वायुसुतायेत्यपि च मध्यमाभ्यां वषट् तथा ।
 अग्निगर्भाय च तथाऽनामिकाभ्यां ऊमीरितम् ।
 रामदूताय च पुनः कनिष्ठाभ्याञ्च वौषडित्यादि ॥

तथा कालिकापुराणे मातृकान्यासे,—

आकारश्च तथोच्चार्य्य अङ्गुष्ठाभ्यां नमस्ततः ।

प्रथमं मातृकाङ्गन्तु अङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥ इत्यादि ।

पञ्चाङ्गानीति पञ्चाङ्गमन्त्रे करतलन्यासोऽपि नास्तीति मन्त्रव्यम् ।

अङ्गन्यासस्य नित्यतोक्ता ज्ञानमालायाम् ।
 पूजाजपार्चनाशोभाः सिद्धमन्त्रकृता अपि ।
 अङ्गविन्यासविधुरा न दास्यन्ति फलान्यमी ॥
 तत्तत्कन्योक्तेति । अन्यान् मन्त्रस्य प्रतिवर्णं 'न्यासानित्यर्थः ।
 सारदातिलके,—

कल्पयेदात्मनो देहे पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ।
 अंगोरुयुग्मके विद्वान् प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यञ्च न्यसेत्ततः ।
 सुखपार्श्वनाभिपार्श्वधर्मादीन् विन्यसेत् ॥
 अनन्तं हृदये पद्मं सूर्यसोमाग्निमण्डलान् ।
 सत्त्वादींस्त्रीन् गुणान् न्यसेत् स्वनामाद्यवरादिकान् ॥
 आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।
 ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनु ततः ॥
 एवं देहमध्ये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।
 मुद्राः प्रदर्श्य विधिवदर्घ्यस्यापनमाचरेत् ॥

धर्मादिभिः पीठं कल्पयेदित्यनेन 'पीठपूजायां वक्ष्यमाणाया-
 माधारशब्दादीनां न्यासे उपयोगो नास्तीति दर्शितम् । प्रपञ्चसारे-
 ऽप्येवं । क्रमदोषिकायान्तु आधारशब्दादीनामपि न्यास उक्तः ।

प्रादक्षिण्येनेत्यनेन आदौ दक्षिणांगे ततो वामांगे ततो वामोरौ
 ततः पश्चादक्षिणोरौ धर्मादिषु तदुच्यमित्यर्थः । अधर्मादीनपि
 प्रादक्षिण्येन मुखे वामपार्श्वे नाभौ पश्चादक्षिणपार्श्वे क्रमादित्यर्थः ।

न्यामस्तु चतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन कार्यः । सूर्यादिमण्डलान् क्रमेण
 प्रणवस्य वर्षत्रयादिकान् न्यसेत् । पौठपूजायां प्रणवस्य त्रिभिर्वर्षै-
 रिति वक्ष्यमाणत्वादिति । आत्मादित्रयमपि स्वनामाद्यक्षरादिक-
 मित्यर्थः । ज्ञानात्मानन्तु भुवनेश्वरीबीजाद्यं हत्वा न्यसेत् । ततो
 हृदयस्थाभितः पूर्वोदिदिक्षु मध्ये च पौठग्रन्थीर्नव विन्यस्य
 पश्चात् पौठमन्त्रं हन्मध्ये न्यसेदिति बोद्धव्यं । पौठपूजायां तथा-
 भिधास्यमानत्वात् ।

एतद्वक्तुमुक्तं क्रमदीपिकायाम्,—

सूर्येन्दुवक्त्रौ प्रणवाग्रयुक्तान्

आद्यक्षरैः सत्वरजस्तमांसि ।

आत्मादित्रयमादिबीजसहितं व्योमाग्निमायाक्षवै
 ज्ञात्वात्मानमथाष्टदिक्षु परितो मध्ये च ग्रन्थीर्नव ।
 न्यसेत् पौठमहामनुक्ष विधिवत् हत्कर्णिकामध्यगं
 जित्यानन्दचितिप्रकाशममलं सञ्चिन्तयेद्भाम तत् ॥

देवताभेदेन पृथक् पृथक् नव पौठग्रन्थयः पौठमन्त्रश्च ।

तत्र विष्णोर्यथा सारदातिलके,—

विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् ।

प्रक्री सत्या तथैग्रानाऽनुग्रहा नवमी स्रता ॥

नमो भगवते ब्रूयाद्विष्णवेऽथ पदं ततः ।

सर्वभूतात्मने वासुदेवायेति वदेत्ततः ॥

सर्वात्मभोगपथाद्योगपद्मपदं ततः ।

पौठात्मने नमोऽन्तोऽयं प्रणवादिर्मनुर्मतः ॥

प्रत्येयंथा,—

जयाख्या विजया पद्यादजिता चापराजिता ।

नित्या विद्यामिनी दोग्ध्री चाघोरा मङ्गला नव ॥

ह्रीं पद्मासनाय नमः पीठमन्त्रः प्रकीर्तितः ।

दुर्गापीठस्तु वक्ष्यते । शिवस्य यथा,—

वामा ज्येष्ठा ततो रौद्री काली कलविकरणी ।

वज्रविकरणी^१ पद्माद्वलप्रमथनी ततः ॥

सर्वभूतदमनी च नवमी स्थान्मनोमनी ।

ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्तायानन्ताय योगपीठा-
त्माने नमः इति पीठमन्त्रः ।

अन्येषान्तु देवानां पीठशक्तिपीठमन्त्रास्तत्तत्कल्पेषु द्रष्टव्याः ।

एवं देवं पीठत्वेन सञ्चिन्त्य दत्तपद्मे द्रष्टृदेवतां ध्यायेत् । ध्यानन्तु

पृथक् पृथक् वक्ष्यते ।

कालिकापुराणे,—

प्रत्यक्षीकृत्य हृदये मानसैरुपचारकैः ।

योऽङ्गानां प्रकारैस्तु हृदिस्थां पूजयेच्छिवाम् ॥

मुद्राः प्रदर्शयन्ति विष्णोर्मुद्राः शङ्खाद्याः ।

यथागस्त्यसंज्ञितायाम्,—

शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धनु-कौस्तुभ-गारुडाः ।

श्रीवत्सवनमालाय चोनिमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

मुद्रास्तत्तत् वक्ष्यते । शङ्खस्थापनस्यावश्यकत्वमुक्तमागस्त्ये,—

१ ग पुस्तके, वज्रविकरणी पदं नास्ति ।

विनैव शङ्खपूजां यो वैष्णवः पूजयेद्भूरिम् ।

पूजाफलं न चाप्नोति स सम्यक्पूजकोऽपि सन् ॥

अर्घ्यस्थापनमुक्त्वा तदिधिमाह तच्चैव,—

शङ्खमस्ताम्बुना प्रोक्ष्य वामतो वज्रिमण्डले ।

साधारं स्थापयेद्दिद्वान् इन्दुसुतसुधामयैः ॥

तोयैः सगन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्तं यथाविधि ।

आधारं पावकं शङ्खं सूर्यं तोयं सुधाकरम् ॥

शरेदङ्गकचन्द्रानां कलास्ताप्तेष्वनुकमात् ।

मूलमन्त्रं जपेत् स्पृष्ट्वा न्यसेत्तस्याङ्गमङ्गवित् ॥

अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठयेत् ।

दर्शयेद्धेतुमुद्राश्च बोधयेत्तत्तमुद्रया ॥

दक्षिणे प्रोक्षणीपाचमाध्यायाङ्गिः प्रपूरयेत् ।

किञ्चिदर्घ्याम्बु संगृह्य प्रोक्ष्यभक्षि योजयेत् ॥

अर्घ्यस्रोत्तरतः कार्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।

आत्मानं यागवस्त्रानि मण्डपं प्रोचयेद्गुरुः ॥

प्रोक्षणीपाचतोयेन मनुजान्यान्यपि क्रमात् ।

अस्त्रमन्त्रजपितजलेन शङ्खं प्रोक्ष्य स्ववामभागे भूमौ वज्रि-
मण्डले चिकोणे आधारमक्षितं स्थापयेत् ततश्चन्द्रमण्डलनिर्गत-
सुधारूपैस्तोयैर्गन्धपुष्पाद्यैश्च तं शङ्खं यथाविधि पूरयेत् ।

आदिशब्दान्,

गन्धपुष्पाद्यतयवकुशाद्यतिलसर्षपैः ।

सदूर्ध्वैः सर्वदेवानामेतदर्थमुदीरितम् ॥

इति वक्ष्यमाणद्रव्यानां ग्रहणम् ।

यथाविधौति वक्ष्यमाणकुम्भपूरणविधिना त्रिभागजलेन पूरणम् ।

तथा कालिकापुराणे,—

पूर्ववन्मण्डलं कृत्वा अर्घ्यपात्रे ततो जलैः ।

त्रिभागैः पूरयेत् पात्रं पुष्यं तत्र विनिक्षिपेत् ॥

तथा,—

आत्माभेदेन विधिवन्मातृकां प्रतिलोमतः ।

जपेन्मूलमनुष्टेव पूजयेद्देवताधिया ॥

देवताधिया जलं चिन्तयन्नित्यर्थः ।

गन्धपुष्पादिदानन्तु नमोमन्त्रेण कार्यम् ।

यथा क्रमदीपिकायाम्,—

तत्र गन्धसुमनोऽचतानथो निक्षिपेद्भुदयमन्त्रमुच्चरणम् ।

तीर्थावाहनमप्यत्र कार्यं यथा तत्रैव ।

तत्र तीर्थमनुनाभिवाहयेत्तीर्थमुष्णरुचिमण्डलात्ततः ।

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ॥

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ।

एष तीर्थमहः प्रोक्तो दुरितौघनिवारणः ॥

क्रमदीपिकायान्तु सविन्दुकैः प्रतिलोमाक्षरैः पूरणं यन्निश्चितं
तत्फलप्रतिशयार्थम् । अन्यत्र केवलविलोममातृकाविधानात् ॥

आधारमिति । आधारादिकं वज्रादिरूपेण कृत्वा तेष्व्या-
धारादिषु वज्रादीनां कला अपि सरेत् । वज्रादीन् कलाश्च
पूजयेदिति तात्पर्यम् ।

तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्,—

शङ्खमस्त्रेण^१ संगोध्य सदाधारे, निधाय च ।

पूरयेच्छुद्धतोयेन मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

पूजयेदग्निस्त्र्येन्दुविम्बैस्तत्तत्कलान्वितैः ।

तत्तत्कलानां संख्या तु दशद्वादशषोडश ॥

आधारशङ्खतोयेषु तत्तदात्मानमर्चयेत् ।

तीर्थावाहनमन्त्रेण तीर्थमावाहयेज्जले ॥

विम्बैर्मण्डलैस्तत्तदग्न्यादिकलान्वितै^२रित्यर्थः ।

कुत्र वा कथं वा पूजयेदित्याशङ्काह आधारेति यथाक्रम-
माधारादिषु तत्तद्दशादिसंख्यकलात्मानं कृत्वा तत्तन्मण्डलमर्चये-
दित्यर्थः ।

तेन दशकलात्मने वज्रिमण्डलाय नम इत्यादयः प्रयोगाः ।

जपन्मूलमनुमिति जलं स्पृष्ट्वाष्टवारं मूलमन्त्रं जपेत्, तस्य
मन्त्रस्याङ्गं यङ्गञ्च विधिज्ञो न्यसेत् ।

तदुक्तं क्रमदौपिकायाम्,—

^३[संस्पृशन् जपतु मन्त्रमष्टश इति] ।

अस्तमन्त्रेण संरक्ष्य तालवयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा कवचमन्त्रेण
ऊमित्यनेन वक्ष्यमाणावगुण्ठमुद्रयाऽवगुण्ठयेत् ।

१ ग पुस्तके, शङ्खं मन्त्रेण ।

२ क पुस्तके, तत्तत्कलान्वितैः ।

३ ग पुस्तके, [ ] पिश्रितांशो नास्ति ।

क्रमदौपिकायान्तु,—

वर्मणा समवगृण्य द्योयुजेति स्वातन्त्र्येण यस्मिंश्चितं तत् सार-
दाद्यमश्रुतमिति ।

तस्य बोधनमुद्रया बोधयेत् ।

धेतुमुद्रा सन्निरोधनमुद्रा च वक्ष्यते ।

दक्षिणेश्वर्येति विशेषः । अर्घ्यपात्रस्थोत्तरतो वासे इत्यर्थः ।

पाद्याचमनीयद्रव्याणि वक्ष्यन्ते ।

यागवस्त्राणि पूजासाधनद्रव्यानि गन्धपुष्पादीनि मत्तुना दृष्टेन
अन्यानि पूजाद्रव्याधारपात्रादीनि ।

अनन्तरमात्मार्चनमाह शारदातिलके ।

न्यासक्रमेण देहे स्वे धर्मादीन् पूजयेत्ततः ।

पुष्पाद्यैः पीठमन्त्रान्तं तस्मिंश्च परदेवताम् ॥

विना निवेद्यं गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेत् ।

पञ्चकृत्वः पुनः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिमनन्यधीः ॥

उत्तमाङ्गे द्वादधारे पदे सर्वाङ्गके क्रमात् ।

गुरुपदिष्टविधिना श्रेयमन्यत् समापयेत् ॥

स्वदेहे पीठन्यासोक्तविधिना तेषु तेषु स्थानेषु धर्माद्य नम
इत्यादिक्रमेण धर्मादीन् पीठमन्त्रान्तान् पुष्पाद्यैर्गन्धपुष्पैः पूजयेत् ।
तस्मिंश्च पीठरूपे देहे हृन्मध्ये परदेवतामिष्टदेवं सच्चिन्मय गन्धाद्यै-
र्गन्धपुष्पधूपदीपनिवेद्यैः पञ्चोपचारैर्नैवेद्यवर्जितैश्चतुर्भिः समर्चयेत्तत-
श्चानन्यधीर्देवतात्मनोरभेदबुद्धिः सन् उत्तमाङ्गादिषु पञ्चसु पञ्च
पुष्पाञ्जलीन् यथाक्रमं दद्यात् ।

तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्,—

ग्रहमन्त्रेण^१ संगोध्य सदाधारे, निधाय च ।

पूरयेच्छुद्धतोयेन मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

पूजयेदग्निसूर्येन्दुविमैस्तत्तत्कलान्वितैः ।

तत्तत्कलानां संख्या तु दशद्वादशषोडश ॥

आधारग्रहन्तोऽर्येषु तत्तदात्मानमर्चयेत् ।

तीर्थावाहनमन्त्रेण तीर्थमावाहयेज्जले ॥

विमैर्मण्डलैस्तत्तदग्न्यादिकलान्वितै^२रित्यर्थः ।

कुत्र वा कथं वा पूजयेदित्याग्रहणाह आधारेति यथाक्रम-
माधारादिषु तत्तद्दशादिसंख्यकलात्मानं कृत्वा तत्तन्मण्डलमर्चये-
दित्यर्थः ।

तेन दशकलात्मने वज्रिमण्डलाय नम इत्यादयः प्रयोगाः ।

अपन्नूलमनुमिति जलं स्पृष्ट्वाष्टवारं मूलमन्त्रं जपेत्, तस्य
मन्त्रस्याङ्गं षडङ्गञ्च विधिज्ञो न्यसेत् ।

तदुक्तं क्रमदीपिकायाम्,—

^३[संस्पृशन् अपतु मन्त्रमष्टश दति] ।

अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा कवचमन्त्रेण
ऋमित्यनेन वक्ष्यमाणावगुण्ठमुद्रयाऽवगुण्ठयेत् ।

१ ग पुस्तके, ग्रहं मन्त्रेण ।

२ क पुस्तके, तत्तत्कलान्वितैः ।

३ ग पुस्तके, [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

कमदीपिकायान्तु,—

वर्धेणा समवगुण्य द्यौर्युजेति स्वातन्त्र्येण यत्निष्ठितं तत् सार-
दाद्यममृतमिति ।

तस्य बोधनमुद्रया बोधयेत् ।

धेतुमुद्रा सन्निरोधनमुद्रा च वक्ष्यते ।

दक्षिणेष्वर्थेति विशेषः । अर्थपात्रस्थोत्तरतो वामे इत्यर्थः ।

पाद्यासमनीयद्रव्याणि वक्ष्यन्ते ।

यागवस्त्राणि पूजासाधनद्रव्यानि गन्धपुष्पादीनि मतुना दृष्टेन
अन्यानि पूजाद्रव्याधारपात्रादीनि ।

अनन्तरमात्मार्चनमाह शारदातिलके ।

न्यासक्रमेण देहे स्ते धर्मादीन् पूजयेत्ततः ।

पुष्पाद्यैः पीठमन्त्रान्तं तस्मिंश्च परदेवताम् ॥

विना निवेद्यं गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेत् ।

पञ्चकलः पुनः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिमनन्यधीः ॥

उत्तमाङ्गे हृदाधारे पदे स्रव्णाङ्गके क्रमात् ।

गुरुपदिष्टविधिना श्रेयमन्यत् समापयेत् ॥

स्वदेहे पीठन्यासोक्तविधिना तेषु तेषु स्थानेषु धर्माय नमः
इत्यादिक्रमेण धर्मादीन् पीठमन्त्रान्तान् पुष्पाद्यैर्गन्धपुष्पैः पूजयेत् ।
तस्मिंश्च पीठरूपे देहे हृन्मध्ये परदेवतामिष्टदेवं सञ्चिन्त्य गन्धाद्यै-
र्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैर्नैवेद्यवर्जितैश्चतुर्भिः समर्चयेत्तत-
स्वानन्यधीर्देवतात्मनोरभेदबुद्धिः सन् उत्तमाङ्गादिषु पञ्चसु पञ्च
पुष्पाञ्जलीन् यथाक्रमं दद्यात् ।

गुरूपदिष्टेति । कोऽनिहितोत्तानकरयुगलः समकायघौवो
निमीलितलोचनः सर्वैश्वर्यसम्पन्नं देवं विभाव्य सोऽहमिति मन्त्रं
जपन् अनन्यमतिर्देवाकारतया आत्मानं विभावयन् आनन्दामृतमग्नौ
निरुच्छासः क्षणं तिष्ठेदिति गुरूपदेशः ।

क्रमदीपिकायान्तु,— वाद्यार्चननिरपेक्षः सर्वोपचारसहितः
स्वदेश एव देवार्चनविशेषो जपसहितोऽभिहितः, य च सर्वदान-
यागश्रीलस्यैव ।

गौतमीयतन्त्रे,—

शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च ।

नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतसे ॥

हरेरित्युपलक्षणं, शालग्रामे सर्वदेवार्चनमेव कार्यं सर्वदेव-
मयस्य हरेर्नित्यं तत्र सन्निधानात् ।

लिङ्गपुराणे,—

[कामासक्तोऽपि वै नित्यं भक्तिभावविवर्जितः ।

शालग्रामशिलां पुत्रोऽर्चयेत् सोऽष्टुतो भवेत् ॥

कोटिलिङ्गसहस्रेषु पूजितैर्यत्फलं भवेत् ।

तत्फलं कोटिगुणितं शालग्रामशिलार्चने ॥

द्वादशशिला यो वै शालग्रामसमुद्भवाः ।

अर्चयेद्दैवो नित्यं तस्य पुण्यं निबोध मे ॥

कोटिलिङ्गसहस्रेषु पूजितैर्जातव्रीतटे ।

काशीसमे युगान्यष्टौ दिनेनेकेन तद्भवेत् ॥

मणौ सूर्यकान्तादौ च सर्वदेवार्चनं यन्त्रे मन्त्राक्षरसहिते
तत्तन्मन्त्रेषु विग्रिथ्योक्तेः ।

यथागस्त्यसंहितायाम्,—

यन्त्रं मन्त्रमयं प्राञ्जर्देवता मन्त्ररूपिणी ।

यन्त्रे मन्त्रं समाराध्य प्रसाधयति राघवम् ॥

सर्वेषामपि मन्त्राणां पूजा यन्त्रे प्रशस्यते ।

यन्त्रे मन्त्रं समाराध्य यद्भीष्टं तदाप्नुयात् ॥

मण्डले सर्वतोभद्रादौ सर्वदेवार्चनं प्रतिमासु तत्तद्देवता-
प्रतिष्ठातिषु तथा वारिपूर्णकुम्भेऽपि ।

यथागस्त्ये,—

निधाय कलसं तत्र तौर्धतोयप्रपूरितमित्यादि ।

मरसिंहपुराणे,—

अश्वग्रीवदये सूर्ये मण्डले प्रतिमासु च ।

यन्त्रे तेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः सततम् ॥

आवश्यकपूजा तु सर्वाभावे मनसैव कार्या ।

यथा कालिकापुराणे,—

प्रवासे पथि वा मार्गे स्थानाप्राप्तौ जलेऽपि वा ।

कारागारनिवद्धो वा प्रायोवेगगतोऽपि वा ॥

अशुचिर्वा महामायापूजां कुर्याच्च मानसीम् ।

तत्र यन्त्रादौ प्रथममुत्तरे गुरुपूजां दक्षिणे गणेशपूजामाह

क्रमदीपिकायाम्,—

वायव्याग्नादौग्रपर्यन्तमर्घ्यां पीठस्योदक् गौरवी पंक्तिरादौ ।
 पूज्योऽन्यत्राप्याम्बिकेयः करालैः पात्रं दन्तं शृण्वभीतिं दधानः ।
 गुरुपंक्तिरुक्ता ज्ञानार्णवे,—

श्रीगुरुश्च महेशानि गुरुः परमसंज्ञकः ।

परमेष्ठौ गुरुः पश्चात् पूजयेत् स्वगुरुचयम् ॥

अन्यत्र दक्षिणे भागे गणेशं ध्यात्वावाह्य पञ्चोपचारैः पूजयेत् ।
 तथा,—

गणेशं विघ्ननाशाय संपूज्य पूजयेद्दुरिम् ।

गणेशध्यानं प्रयोगे लिख्यते ।

गणेशादिपूजा सामान्यार्घ्यादकेनैव कार्या न तु प्रधानोदकेन ।
 यथा नारदतन्त्रे,—

सामान्येनार्घ्यपात्रेण वक्तिः कुर्यात् प्रपूजनम् ।

विशेषार्घ्यं न दातव्यं प्रायश्चित्तं प्रपद्यते ॥

अस्त्रेण पात्रं संशोध्य क्षमन्त्रेण प्रपूरयेत् ।

निचिपेत्तीर्थमावाह्य गन्धादीन् प्रणवेन तु ॥

दर्शयेद्देवमुद्राच्च सामान्यार्घ्यमिदं स्मृतम् ।

पीठपूजामाह तत्रैव,—

आराध्याधारश्रव्याधमरचरणपावथ्ययो मध्यभागे
 धर्मादीन् वक्त्रिरचःपवनशिवगतान् दिव्यधर्मादिकाश्च ।

मध्ये शेषालविम्बचितयगुणगणात्मवज्रं केसराणां

मध्ये मध्ये च शक्तीर्नैव समभियजेत् पीठमन्त्रेण भूयः ॥

अमरचरणयो देवदृषः कल्पदृष इति यावत् । विम्बचितयं
सूर्यमोमामिमण्डलान् गुणगणं भवादित्रयं, आत्मवज्रं आत्मादि-
चतुष्टयम् ।

तथाच शारदातिलकम्,—

आधारशक्तिमारभ्य पीठमन्त्रान्तमर्चयेत् ।

योगिनीतन्त्रे,—

आधारशक्तिं मध्येऽथ ततः कूर्मं समर्चयेत् ।

तत्रानन्तं तत्र पृथ्वीं सामरं तत्र पूजयेत् ॥

तत्र रत्नमयं द्वीपं तस्मिंश्च मणिमण्डपम् ।

पथेत् कल्पतरुं तत्र साधकाभीष्टमिद्विदम् ॥

अधस्तात् पूजयेत्तस्य वेदिकां रत्ननिर्मिताम् ।

पश्चादभ्यर्चयेत्तस्यां पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ॥

आग्नेयादिषु कोणेषु धर्मादीन् पादरूपिणः ।

गात्ररूपानधर्मादीन् दिक्षु मध्येऽथ संयजेत् ॥

शेषं पद्मं तत्र सूर्यचन्द्रपावकमण्डलान् ।

प्रणवस्य चिभिर्वर्णैरादिवर्णैर्गुणत्रयम् ॥

आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमादिना ।

ज्ञानात्मानञ्च चिच्छब्दा पीठशक्तीर्नव क्रमात् ॥

केशरेषु च पूर्वादि मध्ये च पूजयेत् सधीः ।

आसनं पीठमन्त्रेण मध्ये पुष्पैः प्रकल्पयेत् ॥

मूलेन मूर्तिं संकल्प्य द्वायायां कल्पशाखिभान् ।

आवाह्य पूजयेत्तस्यां मन्त्री मन्त्रस्य देवताम् ॥

आधारशक्तनन्तरं प्रकृत्यै नम इति केचिद्यजन्ति तदसङ्गतम्,
सारदातिलकादिषु सर्वतन्त्रेष्वनुकृतात् ।

यच्च,—आधारशक्ति प्रकृति कमठ शेषचमाचीरमिन्धूनिति
क्रमदीपिकावचनं, तस्यायमर्थः,—

आधारशक्तिस्वरूपा प्रकृतिः प्रधानमित्येकैव न तु पृथगिति ।

नारदपञ्चरात्रे नारायणपूजायाम् ।

तत आधारशक्तिश्च कूर्मज्ञानन्तमेव च ।

तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

आधारशक्तिकूर्माभ्यां नागाधिपतये तथा ।

पृथिव्यै च तथा चीरसागराय नमस्तथा ॥

श्वेतदीपाय च तथेत्यादि ।

अथ विष्णुविषये, चीरसागरः श्वेतदीपश्च विशेषः, अन्यत्र
सागरमात्रं रत्नदीपश्चेति ।

तस्यां रत्नवेदिकायां पीठं धर्मादिभिरित्यनेन धर्माधारभ्यैव
पीठपूजा आधारशक्तादिपूजात्वाधारपूजामात्रमिति दर्शितम् ।

अतएव प्रपञ्चसारे आधारशक्तादिपूजा नोक्ता, सारदातिल-
केऽपि तज्ज्ञाप्तो नोक्तः ।

आदिना आद्यचरेण, चिच्छक्ता भुवनेश्वरीवीजेन, मध्ये पीठ-
मध्ये, मूलेन मूलमन्त्रेण, मूर्त्तिं देवताकारं, संकल्प्य विभाज्य, तस्यां
मूर्त्तिं देवतामावाह्य उपचारैः पूजयेत् ।

तथा सारदातिलके,—

मूलेन मूर्त्तिं कृष्णाग्निं वायायां कल्पशाखिनाम् ।

आवाह्य पूजयेत्तस्यां मन्त्री मन्त्रस्य देवताम् ॥

मूलमन्त्रं समुच्चार्य सुपुष्पावर्तना सुधीः ।

अनीय तेजः स्वस्थानात् नाधिकारम्भनिर्गतम् ॥

संयोज्य ब्रह्मरन्ध्रेण मूर्त्यामावाहयेत् पुनः ।

संस्थापनं सन्निधानं सन्निरोधमनन्तरम् ॥

* सकलीकरणं यथादिदधादवगुण्ठनम् ।

अमृतौकरणं कृत्वा कुर्वीति परमौकतिम् ॥

आवाहनप्रकारमाह मूलमन्त्रमिति ।

देवं सञ्चिन्त्य मूलमन्त्रं पठन् तेजोरूपतामापाद्य तत्तेजः
स्वस्थानादात्मस्थानात् हृत्पद्मात् पुष्पाञ्जली मूलमन्त्रेण नाभारन्ध्रेण
निर्गमय्य पूर्वसंकल्पितमूर्त्यां तदीयब्रह्मरन्ध्रद्वारा संयोज्य प्रवेश्य
इहागच्छागच्छेति स्वमुद्रया आवाहयेत् तिष्ठ तिष्ठेति स्थापनं
सन्निहितो भवेति सन्निधापनं सन्निहृदो भवेति सन्निरोधनं
स्वस्वमुद्राभिः कृत्वा सकलीकरणं देवताङ्गे पङ्कज्यामं अवगुण्ठ-
नादीनि च तृष्णीं स्वस्वमुद्रया कुर्यात् । अत्र सकलीकरणात्
पूर्वमभिमुखो भवेति तन्मुद्रया समुखीकरणं बोद्धव्यम् । मुद्राश्च
वक्ष्यन्ते । ततः प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

यथागस्ये,—

राममावाह्य संस्थाप्य सन्निधाय च मुद्रया ।

प्रसाद्य समुखीकृत्य सन्निहृद्य च पूजयेत् ॥

सकलीकृत्य तत्प्राणान् तदीयानोन्द्रियाण्यपि ।

प्रतिष्ठाप्यार्चयेद्विष्णुमन्यथा निष्फलं भवेत् ॥

प्राणप्रतिष्ठामन्त्रमाह सारदातिलके,—

पाशादिच्यवराचन्ते स्थादमुख्यपदं पुनः ।

ततः प्राणा इह प्राणाऽमुख्य जीव इह स्थितः ॥

अमुख्य सर्वेन्द्रियाणि भूयोऽमुख्यपदं भवेत् ।

वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्रघ्राणप्राणा अनन्तरम् ॥

क्रमादिहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु उदयम् ।

प्रत्यमुख्यपदात् पूर्वं पाशादीन् विनियोजयेत् ॥

अयं प्राणमनुः प्रोक्तः सर्वजीवप्रदायकः ।

पाशादिच्यवरं, आं ह्रीं कौं इति वीजचयं आत्मा हंस इति । अमुख्येति देवतानामकीर्त्तनं प्रत्यमुख्यपदात् पूर्वं पाशादिच्यवरं हंस इति वदेत् । स्थापदस्य उदयमिति संज्ञा । सारदातिलक एवायं मन्त्रो यादिवर्णसंयोगेन प्रकारान्तरेण वक्ष्यते । स च मन्त्रो वक्षादिषट्कर्म्मस्थिरप्रतिमायाञ्च नियोज्यः, अयञ्च मन्त्रो यत्र सद्योविमर्जनं तत्रैवेति तत्त्वम् ।

एतच्चावाहनादिकं विमर्जनञ्च ग्राहयामे प्रतिष्ठितप्रतिमायाञ्च न कार्यं तत्र देवतायाः सदैव सन्निधात् । किन्तु हृदयस्य-तेजः पुण्याञ्जलिना तत्रस्थदेवतायां संक्रमय सम्मुखीकरणावगुण्ठनामृतौकरणपरमौकरणानि कुर्यात् विरोधाभावात् ।

अतएव पुरस्करणचन्द्रिकायाम्,—

ग्राहयामे स्थावरे च नावाहनविमर्जने ।

ग्राहयामग्निलादौ तु देवः सन्निहितः सदा ॥

स्थावरे प्रतिष्ठितदेवे ।

तथा श्रीभागवते,—

उद्दामावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवाचने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्यण्डले तु भवेद्द्वयम् ॥

उद्दामो विसर्जनं, स्यण्डले मण्डलादौ ।

मुद्राशोकाः शारदातिलके,—

आवाहनादिका मुद्राः प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।

यामिर्विरचितामिन्नु मोदन्ते सर्वदेवताः ॥

सम्यक् सुपूजितः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः ।

आवाहनी समाख्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः ॥

अधोमुखौकता सैव प्रोक्ता स्थापनकर्मणि ।

आग्निष्टमुष्टियुगला प्रोन्नताङ्गुष्ठयुग्मका ॥

सन्निधाने समुद्दिष्टा मुद्रेयं तन्त्रवेदिभिः ।

अङ्गुष्ठगर्भिणी सैव सन्निरोधे समीरिता ॥

देवताङ्गे यङ्गानां न्यासः स्यात् सकलौकतिः ।

सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी ।

अङ्गुष्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥

अन्योन्याभिमुखाग्निष्टकनिष्ठानामिका पुनः ।

तथैव तर्जनीमध्या धेतुमुद्रा समीरिता ॥

अमृतौकरणं कुर्यात्तया देशिकसत्तमः ।

अन्योन्यपथिताङ्गुष्ठा प्रसारितकराङ्गुली ॥

महामुद्रेयमुदिता परमौकरणे बुधैः ।

प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवतायागकर्मणि ॥

आगस्त्ये,—

उत्तानमुष्टियुगला समुखीकरणी स्रता ।

विष्णोर्मुद्राद्योक्ता नारदतन्त्रे,—

वाममुष्टिष्ठताङ्गुष्ठा गोपयित्वा तदयकम् ।

वामाङ्गुष्ठस्य मूलेन तदयं विन्यसेत्ततः ॥

मुष्टिवाह्यविनिचिप्लदक्षहस्तायदेशतः ।

ग्रङ्गमुद्रेयमाख्याता प्रशस्ता देवतार्चने ॥

विपर्यस्तौ तलौ हत्वा वामदक्षिणहस्तयोः ।

अङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये द्वे कनिष्ठे प्रसारिते ॥

तर्जनीमध्यमानाम्ना विरलाः षट् प्रसारिताः ।

सुगुप्ता चक्रमुद्रेयमाख्याताऽष्टारचक्रवत् ॥

अन्योन्याभिमुखाष्टिष्ठाङ्गुली प्रोद्धृतमध्यमौ ।

संश्लिष्टावुन्नतौ हस्तौ गदामुद्रेयमौरिता ॥

दत्त्वाङ्गुष्ठद्वयं मध्ये परितोऽष्टाङ्गुलीनय ।

कुटिलान् ह्यङ्गुलीन् कुर्यात् पद्ममुद्रा सुगोभना ॥

प्रकारान्तरेण पद्ममुद्रोक्ता कालिकापुराणे,—

मणिवन्धादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ।

अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके^१ ॥

तिस्रस्त्रिस्तो द्वयोः पाण्योरङ्गुल्यो विरलास्ततः ।

पद्ममुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा नृणाम् ॥

नारदतन्त्रे,—

अन्योऽन्याभिमुखं क्षप्ते कनिष्ठे द्वे अनामिकां ।
वामां दक्षिणतर्ज्जन्या^१ धृत्वाऽन्यास्तु पङ्क्तुलीः ॥
एकत्र प्रोन्नताः कृत्वा योजयेत् कौस्तुभाभिधा ।
तिर्यक् कृत्वा कनिष्ठे द्वे विपरितं नियोजयेत् ॥
तदधोऽङ्गुष्ठयुगलं वक्षिः किञ्चिदिर्निर्मतम् ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः मञ्जिष्ठास्तु परस्परम् ॥
प्रकुर्वात् प्रोन्नताः सर्वा मुद्रा गारुडसंज्ञिता ।
कनिष्ठाद्वयमूले तु तर्ज्जन्यपदयं भवेत् ॥
मध्यमानामिके द्वे द्वे अङ्गुष्ठद्वयमध्यतः ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोरसं लग्नं श्रीवत्ससंज्ञिता ॥
वनमालां भवेन्मुष्टिद्वयी प्रोद्धततर्ज्जनी ।
मालाकारं तर्ज्जनौभ्यां ताभ्यामारभ्य कण्ठतः ॥
भ्रामयेत् पादपर्यन्तं देवदेवस्य चक्रिणः ।
तर्ज्जनौभ्यामनामे द्वे बद्धा तदुपरिस्थिते ॥
प्रसारिते मध्यमे द्वे सरले तु कनिष्ठके ।
व्यत्ययान्मध्यमामध्यभागे च विनियोजयेत् ॥
मध्यमाधःस्थिताङ्गुष्ठा योनिमुद्रा समीरिता ।
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठीयास्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंलग्ना तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् मङ्कुच्य चालिताः ॥

वेणुमुद्रेयमुदिता सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ।

दक्षिणाङ्गुष्ठे वृद्धान्यमङ्गुष्ठं तु तद्गुह्यम् ॥

दक्षाङ्गुलीभिः संपीड्य वामाभिस्तथा पौडयेत् ।

हृदये स्थापिता विज्वमुद्रा विज्वफलाक्षतिः ॥

कालिकापुराणे,—

मुद्रां विना तु यज्जप्यं प्राणायामः सुरार्चनम् ।

योगो ध्यानाग्ने चापि निष्फलानि तु भैरव ॥

पूजा तु पौडगोपचारैः कार्या अग्रको द्वाभिक्षचाप्यग्रको
पञ्चभिरुपचारैरिति ।

प्रपञ्चधारे,—

आसनं स्वागतं चार्घ्यं पाद्यामाचमनीयकम् ।

मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च ॥

सुगन्धसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनाः ।

प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु पौडग ॥

अर्घ्यपाद्याचमनमधुपर्काचमा अपि ।

गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥

गन्धादयो निवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिकी ।

अर्चाध्यानन्तरं पाद्यामाचमनीयस्रोतम् । शरदातिलकादिषु
पाद्याचमनीयानन्तरमर्घ्यमुक्तम् । कालिकापुराणे पाद्यार्घ्याचमनीय-
क्रम उक्तो, दुर्गापूजायां वक्ष्यते ।

तथा श्रीभागवते,—

पाद्यार्घ्याचमनीयाथैः स्नानवाधोविभूषणैः ।

अतश्चैच्छिको वैकल्पिकः चिविधः क्रमः । वन्दना प्रदक्षिणी-
कृत्य नमस्कारः, प्रदक्षिणनुमस्कारितिरिति कालिकापुराणात् । देव्याः
षोडशोपचारास्तु स्वागतवर्जिता अञ्जनमहिता एवेति वक्ष्यन्ते ।

अत्यन्ताग्रन्थावुपचारद्वयेनापि पूजामाह कालिकापुराणे,—

सम्यक् सम्पादिता पूजा यदि कर्तुं न शक्यते ।

उपचारांस्ततः सम्यक् पश्येतान् विंतरेत् पुनः ॥

गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तिः ॥

अत्र यद्यपि, देवानां नमसा कार्यं पितृणाञ्च स्तुति-च ।
इति देवस्तवचनान्नमःपदेनैव देवदानमिति परिभाषा, तथापि
स्वाहापदेनार्थं स्वाहापदेनाचमनीयमधुपर्कौ सर्वमन्यत् नमःपदेन
देयं विशेषवचनात् ।

यथा शारदातिशये,—

पाद्यं पादाम्बुजे दद्याद्देवस्य हृदयानुना ।

अनुर्मन्त्रः हृदयानुना हृन्मन्त्रेण नम इत्यनेन ।

सूत्रजामले ग्रन्थुनाप्युक्तम्,—

पाद्यं पादाम्बुजे दद्याद्वक्त्रे चाचमनीयकम् ।

अर्थं शिरसि देवस्य पुष्पदूर्वाक्षतानि च ॥

नमः स्वाहा च स्वाहा च वौषट् चेति यथाक्रमम् ।

योगिनौतन्त्रेऽपि,—

अर्थं स्वाहेति शिरसि दद्याद्दूर्वाक्षतादिकम् ।

पाद्यं नमः इति प्रोच्य दद्यात् पाद्यन्तु पादयोः ॥

स्वधेत्याचमनीयन्तु देवस्य सुखपङ्कजे ।

स्वधेति मधुपर्कञ्च पुनराचमनीयकम् ॥

स्नानीयं वसनं पुष्पं धूपं दीपं स्रजं तथा ।

चन्दनञ्च नमोऽन्तेन तत्तच्छब्देन कल्पयेत् ॥

पूर्ववचने वौषडिति पुष्पदानमुक्तम् । अस्त्रिंश्व वचने नमः-
पदेनेति तदयं कल्पः ।

पुरश्चरणचन्द्रिकायामपि,—

नमःस्थाने स्वधा ब्रूयादितेनाचमनं मुखे ।

मधुपर्कं प्रयुञ्जीत तेनैव वदने बुधः ॥

एतेन शारदातिलके स्वधामन्त्रेणेत्यत्र लिपिसादृश्यमोक्षात्
प्रकरणापरिचयाच्च सुधामन्त्रेणामृतबीजेन वमित्यनेनेति केषा-
श्चिद्वाख्यानमपास्तम् ।

उत्सर्गप्रकारस्य उक्तो यथा ।

मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।

चतुर्थ्यन्तामयाभास्य इदं द्रव्यं नमो वदेत् ॥

कालिकापुराणे,—

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

यस्य यद्दीयते द्रव्यमलङ्कारादिकाश्चनम् ॥

तेषां दैवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।

उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥

वरुणस्य तु बीजेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।

अर्घ्यपाचादितैस्तोषैर्विना यद्विनिवेदितम् ॥

दीयते चेष्टदेवेभ्यः सर्वं तन्निष्कलं भवेत् ।
 रोमान्मोहात् प्रमादाद्वा अर्घ्यपाचपरिष्कृतम् ॥
 तोयं सुतं चेत् पाचात्तत् पुनः कुर्यात्तदामृतम् ।
 अल्पावशेषे तोये तु पाचे मन्त्रामृतौक्यते ॥
 तत्रान्यदुदकं दद्यात्तत्तेनैवामृतं भवेत् ।
 नार्घ्यं प्रदद्यादन्येभ्यो मूलदेवाय कल्पितम् ॥
 परिवारगणांस्तत्र सामान्यार्घ्येण पूजयेत् ।

प्रोक्षणपूजने कृत्वा द्रव्यदेवतामुच्चार्य मूलमन्त्रेणोत्सृज्य द्रव्य-
 नाम गृहीत्वा देवतायै निवेदयेदित्यर्थः ।

तेनायं प्रयोगः ।

वमिति वरुणबीजेन द्रव्यं प्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति पुष्पं
 दत्वा मूलमन्त्रं पठित्वा अमुकदेवाय अमुकद्रव्यं अमुकदेवतं नम
 इति अर्घ्यादकेनोत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेदिति ।

प्रत्युपचारान्ते तुष्णीं जलदानमुक्तम् शारदातिलके,—

देवस्य भक्तकं कुर्यात् कुसुमोपहितं मदा ।

पूजाकाले देवताया नोपरि धामयेत् करम् ॥

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

उपचारमात्रं शारदातिलके,—

अथोपधारान् कुर्वीत तन्त्रवित् स्वागतादिकान् ।

स्वागतं कुशलप्रश्नं निगदेदयतो गुरुः ॥

पाद्यं पादाम्बुजे दद्यात् देवस्य च्छदानुना ।

एतत् श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुकान्ताभिरौरितम् ॥

स्वधामन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् ।

जातीक्षवङ्गककोलैस्तदुक्तं तन्त्रवेदिभिः ।

अर्थं दिशेत्ततो भूर्भि स्वाहामन्त्रेण देशिकः ॥

गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपैः ।

सदूर्ध्वैः सर्वदेवानामेतदर्थमुदीरितम् ॥

स्वधामन्त्रेण वै कुर्यान्मधुपर्कं मुखाम्बुजे ।

आव्यं दधिमधून्मिश्रयेत्तदुक्तं मनौषिभिः ॥

तेनैव मनुना दद्यादङ्गिराचमनीयकम् ।

गन्धाङ्गिः कारयेत् स्नानं वासभी परिधापयेत् ॥

दद्यात् यज्ञोपवीतञ्च हाराद्याभरणैः सह ।

स्वागतादिकानिति ।

प्रथमं पीठमन्त्रेणैव पुष्पाञ्जलिना आसनं कल्पितमतः स्वागता-
दिकानित्युक्तं अतएव तत्र पश्चात् सर्वत्र पीठमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना
आसनदानमुक्तम् । यथा भुवनेश्वरीतन्त्रे,—

बीजाद्यमासनं दत्वा मूर्त्तिं तेनैव कल्पयेत् ।

नारायणमन्त्रेऽपि,—

दत्वा तेनासनं मन्त्री मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ।

शिवमन्त्रेऽपि,—

अमुना मनुना दद्यादासनं गिरिजापतेः । इति

अगस्त्यसंहितायामपि पीठमन्त्रमुक्त्वा ।

‘इति मन्त्रेण तन्मध्ये कुर्यात् पुष्पाञ्जलिं पुनः ।

१ मूलग्रन्थे, एवं संपूजिते पीठे ।

एवं कृत्तामने पुष्यैर्देवनावाह्य पूजयेत् ।

तथा,— आसनं पीठमन्त्रेण मध्ये पुष्यैः प्रकल्पयेत् ।

शक्तौ तु काष्ठाद्यासनमपि पृथक् दद्यात् ।

अतएव कालिकापुराणे,—

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारवमेव वा ।

वास्तं वा चार्वाणं कौशं मण्डपस्योत्तरे सृजेत् ॥

अयत् इति आवाचनानन्तरं कर्त्तव्यानामुपचाराणामयत् इत्यर्थः । श्यामाकस्तणभेदः ।

आगस्ये श्यामाकं पूर्वमेव चेति दूष्वायवत् श्यामाकाय-
मपीति । अन्ये तु श्यामाकतण्डुलानाजः । अजं पद्मपुष्पं विष्णु-
क्रान्ता अपराजिता तदयमित्यर्थः । अचना आर्द्रतण्डुलाः । सर्व-
देवानामिति प्राक् पद्यादपि सर्वोपचारेषु सम्बध्यते, तेनैव मनुना
स्रधेत्यनेन ।

पाद्यादिपात्रप्रमाणमुक्तं कालिकापुराणे,—

वस्त्रहुलविहीनन्तु न पात्रं कारयेत् कश्चित् ।

सर्वत्र स्पर्णवत्तात्रमर्घ्यपात्रे ततोऽधिकम् ॥

तथा तत्रैव,—

न दद्याद्भास्करायार्घ्यं शङ्खतोयैर्विचक्षणः ।

तथा न शुक्रिपात्रेण विष्णवेऽर्घ्यं निवेदयेत् ॥

मधुपर्कपात्रमुक्तं तत्रैव,—

दद्यात्तु कांस्यपात्रेण रौप्यस्पर्णभवेन वा ।

गन्धाङ्गिरिति, आगस्ये,—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिस्यं सुग्रीतलम् ।

हेमादिकलसान्तःस्यं पूजासाधनमिष्यते ॥

निषिद्धवस्त्रान्याह कालिकापुराणे,—

निर्दण्डं मलिनं जीर्णं तथा गात्रावलम्बितम् ।

परकीयं ह्यग्निदग्धं शूचीविद्धं तथाऽसितम् ॥

उत्तकेशमधौतञ्च श्लेष्मरक्तादिदूषितम् ।

नीलोरक्तं कीटजग्नं दैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

सर्वदेवानां गन्धमाह शारदातिलके,—

गन्धचन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः ।

आगच्छे,—

चन्दनं मल...

कर्पूरागुरुकसुरीहिमान्यादिसुग्रीतलम् ॥

अनन्यार्पितगन्धोऽयं शस्यतेऽर्चनकर्षणि ।

तथा तत्रैव,—

संघुष्य^१ तुलसीकाष्ठं यो दद्याद्राममूर्द्धनि ।

कर्पूरागुरुकसुरीचन्दनञ्च न तत्समम् ॥

कालिकापुराणे,—

सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यात् मलयजं सदा ॥

पुष्पाण्याह शारदातिलके,—

न चान्यानि सुगन्धीनि पुष्पपत्राणि साधकः ।

मनोज्ञानि च पूजायामाददौत विचक्षणः ॥

मलिनं भूमिसंसृष्टं कृमिकेशादिदूषितम् ।

अङ्गसंसृष्टमाघ्रातं त्यजेत् पर्युषितं गुरुः ॥

पुष्पाणि पत्राणि तुल्यस्त्रादीनि ।

ज्ञानमालायाम्,—

पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टुमधोमुखम् ।

पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम् ॥

आगच्छे,—

अनन्यार्पितपूतानि गन्धवन्ति सितानि च ।

पीतान्यपि मनोज्ञानि कौटादिरहितानि च ॥

पुष्पाण्येवात्र गच्छन्ते नैतत्सर्वं निरर्थकम् ।

सितानि पीतानीत्यनेन विशिष्यविहितेतरनौलरक्तपुष्पनिषेधः ।

तथा तत्रैव,—

नीलोत्पलैर्मल्लिकैश्च करवीरैश्च चम्पकैः ।

जातिप्रसूनैर्विज्वैश्च पुन्नागैर्वकुलैरपि ॥

कदम्बैः केतकैः पुष्पैः करुणाशोककिंशुकेः ।

प्रत्यगैः कोमलैश्चैव पूजयेच्च प्रयत्नतः ॥

पद्मवैद्यैव पद्मैश्च जलस्थलममुद्भवैः ।

केतकैः पुष्पाङ्गैश्च, किंशुकैः यत्नाद्यैश्च ॥

तथा तत्रैव,—

मुकुलैः पतितैश्चैव खण्डितैः प्रोषितैरपि ।

अनर्हैरपि पुष्पैश्च दलैः पद्मैश्च वर्जयेत् ॥

येन केनापि पुष्पेण पत्रेणापि दलेन वा ।

यतः कुतश्चिदानौय यत्र तत्रोद्भवेन च ॥

भवार्थी जोवितार्थी च नार्चयेद्गर्हितस्थले ।

चम्पकपद्मयोर्मुकुलश्चापि दानमुक्तं ज्ञानमालायाम्,—

कलिकाभिस्तथाऽन्याय्यं विना चम्पकपद्मजैः ।

पतितैर्भूमौ पतितैः खण्डितैः खण्डगः हतैः दलैः दलप्रधानैः

दमनकमरूपकादीनां नवपल्लवैः पत्रैर्विल्लादीनां अनर्हैरिति पुष्पा-
दिषु त्रिषु सम्बध्यते । अनर्हतां विवृणोति येन केनापीति ।

येन केनाप्यानीतेन गन्धरूपहीनेन च यतः कुतश्चिदन्यजा-
दिहस्तात् परोद्यानादितश्चानीतेन यत्र तत्रोद्भवेनाशुचिस्थले जातेन
पुष्पादित्रयेन नार्चयेत् । भवार्थी भयत्कामः ।

भविष्ये,—

स्वयं विशीर्णकुसुमं जलेऽन्तःचाक्षितं तथा ।

आसनस्थं भूमिलग्नमधोवासस्थितञ्च यत् ॥

निर्गन्धं मलिनं कौटजगंधं पर्युषितं तथा ।

आघ्रातमुपयुक्तञ्च प्रयत्नेन विदर्जयेत् ॥

गन्धहीनमपि पादां पवित्रं यत् कुशादिकम् ।

पद्मानि सितरक्तानि कुमुदान्मुत्पलानि च ॥

एषां पर्युषिताशङ्का कार्या पञ्चदिनोर्द्धतः ।

अन्येषां कुसुमानां तु यावद्गन्धविपर्ययः ॥

प्रहरं तिष्ठते जातौ करवीरमहर्निशम् ।

तुलस्यगव्यविज्ञानां नास्ति पर्युषितात्मता ॥

ब्राह्मो,—

मत्वं पर्युषितं वज्र्यं पचं पुष्पं जलं तथा ।

पविचं जाह्नवीतोयं पविचं तुलसीदलम् ॥

भविष्ये,—

पुष्पैररण्यमभूतैः पद्मैर्वा गिरिमन्त्रैः ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि न क्लिष्टैर्नाशुचौरितैः ॥

आत्मारामोद्भवैरित्यनेन परारामोद्भवनिषेधः ।

तथा नारदीयपुराणे^१ राक्षसीग्रपथे,—

पारक्षारामजातैस्तु कुसुमैरर्चयेत् पुमान् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्येतदनृतं भवेत् ॥

मनुः,—

दण्णैःकुसुमस्तेयमधर्म्यञ्च मलावहम् ।

आगस्त्ये,—

परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् ।

अविज्ञाय च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ॥

यत्तु,—

दण्णैःकुसुमस्तेयमस्तेयं मतुरब्रवीत् ।

इति पठन्ति, तद्यदि याकरं तदा,—

अदेवघरितं पुष्पं देवतार्थं तथैव च ।

आददानः परचेचाच्च दण्डं दातुमर्हति ॥

इति मत्स्यपुराणवचनैकवाक्यतया राजदण्डाभावपरम् । क्लिष्टै-
र्मलिनैरशुचीरितैरशुच्याहृतैः ।

हारीतः,—

स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति मानवाः ।

देवतास्तत्र गृह्णति भग्नौभवति दारुवत् ॥

वचनमिदं स्नानमात्रविषयं कृतेति त्स्नाननिर्द्देशात् ।

शङ्खः,—

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि रक्तपुष्पाणि यानि च ॥

विष्णुः,—

नोद्यगन्धि नागन्धि न कण्टकिजं न रक्तम् । कण्टकिजं क्षितं
सुगन्धि यत्तद्दद्यात् । रक्तमपि जलजं किंशुकञ्च ।

वामनपुराणे,—

सुरभौणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।

अर्कधूसूरमन्दारशिरीषैर्नार्चयेद्दुरिम् ॥

केतकी वसन्तकेतकी सिता ।

भविष्ये,—

द्रोणञ्च छादिरं वेणुं कुसुमं वकुलस्य च ।

तगरं करवीरञ्च सितरक्तं पलाशजम् ॥

कुशपुष्पं चम्पकञ्च अशोकं कुल्लकं तथा ।

चिसन्ध्या यूथिका कुन्दं शतपत्रञ्च मल्लिका ॥

जाती च तुलसी विष्णोः प्रशस्तानि यथोत्तरम् ।

आगच्छे,—

विष्णोः शिरसि विन्यस्तमेकं श्रीतुलसीदलम् ।
 अनन्तफलदं विदन् मन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ॥
 पुष्पान्तरैरन्नरितं निर्मितं तुलसीदलैः ।
 माध्यं मलयजालिप्तं दद्यात् श्रीरामभूर्द्धनि ॥
 किन्तस्य वज्रभिर्यज्ञैः सम्पूर्णवरदक्षिणैः ।
 किन्तीर्थसेवया दानैरुपेण तपसापि वा ॥
 पत्रं पुष्पं दलञ्चैव श्रीतुलस्याः समर्पितम् ।
 रामाय मुक्तिमार्गस्य द्योतकं सर्वसिद्धिदम् ॥
 सम्पूज्य विधिवद्रामं भक्त्या श्रीतुलसीदलैः ।
 भवार्णवसहस्रेषु दुःखघाहादिमुच्यते ॥
 पूजायोगैर्दलैः पत्रैः पुष्पैर्वा यो यजेद्भुरिम् ।
 यानि न्यूनातिरिक्तानि पूर्णानि तस्य तान्यहो ॥

दलैः कोमलापैः । तथा,—

न तस्य नरके क्लेशो योऽर्चयेत्तुलसीदलैः ।
 निर्माल्यतुलसीमालायुक्तो यश्चार्चयेद्भुरिम् ॥
 यद्यत्करोति तत्सर्वमनन्तफलदं भवेत् ।
 यदि न्यूनं भवत्येव रामाराधनमाधनम् ॥
 तुलसीपत्रमात्रेण युक्तं तत् परिपूर्यते ।
 ब्राह्मणामशिलातोयं तुलसीदलवासितम् ॥
 ये पिवन्ति पुनस्तेषां स्तन्यपानं न विद्यते ।

नृसिंहपुराणे,—

जातीपुष्पसहस्रेण योऽर्चन्मासं सृष्टोभनम् ।
 विष्णवे विधिवद्गत्वा तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
 पञ्चाण्यपि च पुण्यानि हरेः प्रीतिकराणि च ।
 अपामार्गदलं पुष्पं ततो मृद्गरजं स्युतम् ॥
 तस्माच्च खादिरं पत्रं शमीपत्रं ततोऽपि च ।
 दूर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ॥
 विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् ।

शिवस्य पुष्पाणि भविष्ये,—

करवीरो वक्यैव श्रकं उन्नतकस्तथा ।
 पाटला वृक्षतो चैव तथाच गिरिकर्णिका ॥
 तथा काशस्य पुष्पाणि मन्दारश्चापराजिता ।
 शमीपुष्पाणि पुत्रागं कुल्लकं शङ्खिनी तथा ॥
 पुष्पाणि ब्रह्मवृक्षस्य तथा विल्वः शिवप्रियः ।
 कुसुमस्य च पुष्पाणि तथा वै कुमुदस्य च ॥
 सुरभीणि तथान्यानि स्तलजान्यम्बुजानि च ।

उन्नतो धूसूरः शङ्खिनी वक्त्रा इति ख्याता । ब्रह्मवृक्षः पलाशः ।

अथ निषिद्धानि । भविष्ये,—

केतकी चातिमुक्तश्च कुन्दो यूयौ मदन्तिका ।
 शिरीषमजंबूककेतकानि विवर्जयेत् ॥

अतिमुक्तो माधवीक्षता ।

शिवपुराणे,—

कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवारात्रौ च मल्लिका ॥

सूर्यपुष्पाण्याह भविष्ये,—

भास्वतीमल्लिकादूर्वाजवाकाशोऽतिमुक्तकः ।

पाटला करवीरश्च वकस्तिक्षक एव च ॥

शतपत्राणि धान्यानि रक्तानि सुरभीणि च ।

कुलकस्तरगोऽशोकः कर्णिकारः कुरण्डकः ॥

चम्पको धातकश्चाको जातीवकुलपाटलाः ।

विल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं मृदुरजस्रश्च ॥

तमालपत्रं धात्र्याश्च सदैव तपनप्रियं ।

तुलसी कासतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥

केतकीपत्रपुष्पञ्च मध्वृष्टिकरं रवेः ।

धात्री श्रामककी केतक्याः पत्रं पुष्पञ्च समुदीरितं अन्यपुष्पाणां
पत्रनिषेधात् केतक्यास्तदिधिः ।

तथा,—

शमीपत्रं दृष्ट्याश्च कुसुमं तुल्यमुच्यते ।

करवीरममा ज्ञेया जातीवकुलपाटलाः ॥

तथा,—

सुकुलैर्नार्चयेद्भानुं मन्त्रिनं न निवेदयेत् ।

कृष्णसोमजतिलकं काञ्चीक्षैवापराजिताम् ।

न कण्टकारिकापुष्पं तथान्यद्गन्धवर्जितम् ॥

कृष्णलो गुञ्जा काञ्ची वराहकान्ता ।

देवीपुष्पाद्याश्च देवीपुराणे,—

श्वेतुकालोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिकाजातिकुञ्जकैः ।

शितरक्तैस्तथा पद्मैः कुन्दमन्दारचम्पकैः ॥

करवीरार्कपुष्पैश्च मार्पपैश्चापराजितैः ।

शितरक्तैस्तथा पीतैः कृष्णैश्चापि चतुर्विधैः ॥

वकुलैरतिमुक्तैश्च वन्तुकागस्त्यसम्भवैः ।

सताभिर्नक्षत्रचक्षुःपूर्वाङ्गुरैश्च कोमलैः ॥

मञ्जरीभिः कुशानाञ्च केतकीविल्वपत्रकैः ।

पुष्पैः पद्मैश्चालाभं जलजैः स्युस्तैरपि ॥

धान्यानां कुसुमैर्देवीं पद्मैश्चापि प्रपूजयेत् ।

सताभिः कोमलग्राखाभिः ।

यन्तु पठन्ति,—

न दूर्वयाश्चयेद्देवीं न तुलसी गणेश्वरम् ।

नाचतैश्च द्विषीकेशं न केतक्या महेश्वरम् ॥

तद्यदि साकरं स्नात् तदा दुर्गातिरिक्तदेवीविषयो दूर्व्यानिषेधः ।

देवीपुराणादौ दुर्गाया विहितत्वात् । एवं नाचतैश्च द्विषीकेशमिति

केवलाचतपूजाविषयम् । अर्थादौ तु विहिता एवाचताः ।

सर्वदेवामां धूपमाह शारदातिलके,—

अगुरुग्रीरगुगुलुगर्करामधुचन्दनैः ।

धूपयेदान्यसंमिश्रैर्नैचैर्देवस्य दिग्निकः ॥

उशीरं वीरणमूलम् । नैचैर्देवस्याधस्तात् यथा उत्थाय देवस्य
नासारन्ने संगच्छते ।

कालिकापुराणे,—

न यच्चधूपं क्षुचापि माधवाय निवेदयेत् ।

विष्णुः । न जीवजातं धूपार्थं ।

नारसिंहे,—

मक्षिपाद्यं गुग्गुलुञ्च आज्ययुक्तं सशर्करम् ।

धूपं ददाति राजेन्द्र नरसिंहाय भक्तिमान् ॥

कालिकापुराणे,—

न भूमौ वितरेद्भूपं नामने न घटे तथा ।

यथा तथाधारगतं कृत्वा तं विनिवेदयेत् ॥

दीपमाह शारदातिलके,—

वर्त्या कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा ।

आरोप्य दर्शयेद्दीपानुद्यैः सौरभगालिनः ॥

तिलजेत्यनेन सार्वपादिस्नेहनिषेधः ।

आरोप्य दीपवृत्ते संख्याय उच्चैर्देवतासमुखं दर्शयेत् ।

कालिकापुराणे,—

घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।

नेत्राभ्यालकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्जितः ॥

सुगन्धः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ।

दक्षिणे दीपवृत्तस्यः प्रदीपः श्रीविष्टद्वये ॥

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।

दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ॥

न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपखेहान् घृतादिकान् ।

दत्त्वा मिश्रीकृतं खेहं तामिश्रं नरकं व्रजेत् ॥

प्रथमो मुख्यः । दूरतापं विवृणोति तत्रैव ।

सम्भ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलः ।

न स दीप इति ख्यातो मोघवक्त्रिरिति स्मृतः ॥

तथा तत्रैव,—

तैजसं दारवं क्षौद्रं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

दणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

दणराजोद्भवं तालफलास्त्रिमयम् ।

निषिद्धवर्त्तिकामाह तत्रैव ।

ग्राणं वादरजं वस्त्रं जीर्णं मलिनमेव वा ।

उपयुक्तान्तु न दद्यात् वर्त्तिकार्थे कदाचन ॥

ग्राणं शणसूत्रं, कार्पासं वादरञ्च तदित्यमरकोषदर्शनात्
कार्पासादिकवस्त्रं वादरं तत्र जातं तद्भवां दशमित्यर्थः ।

तथाच शङ्खः,—

दशां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ।

उपयुक्तं पूर्वं कृतोपयोगम् ।

महाभारते,—

नैव निर्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।

दीपहन्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ॥

नैवेद्यमाह आगस्त्ये,—

पायसापूपमिष्टाक्षुफलोपेतं हरेर्मुने ।

शुद्धञ्च पद्मोपेतमनन्यापितमिष्यते ।

नैवेद्यमर्चनायाम्तु मताम्बूलं प्रवक्ष्येत् ॥

शारदातिलके,—

स्नादूपदं विमलं पायसं महशर्करम् ।

कदलीफलसंयुक्तं साव्यं मन्त्री निवेदयेत् ॥

उपदं व्यञ्जनम् ।

नामनपुराणे,—

श्वविषा संस्त्रता ये तु यवगोधूमशालयः ।

तिलमुद्गादयो माषा व्रीहयश्च प्रिया हरेः ॥

शारदातिलके,—

उपचारैः समभ्यर्च्य दर्शयेच्छ्रवणामरम् ।

कर्पूरशकलोन्मिश्रं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ॥

आगस्त्ये,—

कर्पूरशकलोन्मिश्रं नागवल्लीदलाश्रितम् ।

सुधाविन्दुसमायुक्तं पूगौफलमनोहरम् ॥

ताम्बूलं रघुनाथस्य दत्त्वा कामानवाप्नुयात् ।

सुधाविन्दुयूर्णविन्दुः । एतेन पर्णचूर्णपूगफलानां ताम्बूलसंज्ञेति दर्शितम् । कर्पूरयोगे तु फलातिशय एव शारदातिलकवचनात् ।

कालिकापुराणे,—

नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु प्रष्ठतः ।

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ॥

वामतस्तु तथा धूपमघे वा न तु दक्षिणे ।

निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भक्षणम् ॥

नृसिंहपुराणे,—

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

ग्रीषोपचारः प्रणामस्तु पश्चाद्वक्ष्यते ॥

नैवेद्यात् परमावरणपूजामाह शारदातिलके,—

अङ्गादिलोकपालान्तं यजेदावरणान्यपि ।

केशरेखग्निकोणादि हृदयादीनि पूजयेत् ॥

नेत्रमघे दिशास्त्रालमित्यर्चैर्दङ्गदेवताः ।

पश्चादभ्यर्चनीयाः स्युः कसोक्ता वृत्तयः क्रमात् ॥

अन्ते यजेन्नोकपालान्मूलपारिषदान्वितान् ।

हेतिजात्यधिपोपेतान्दिक्षु पूर्वादिनः क्रमात् ॥

इन्द्रमग्निं यमं रक्षो वरुणं पवनं विधुम् ।

ईशानं पद्मगाधीशमथ ऊर्ध्वं पितामहम् ॥

अङ्गादिलोकपालान्तमिति परिभाषा ।

आवरणपूजाविधिरुक्तोऽगस्त्यसंहितायाम्,—

गणपत्यादयः सर्वे द्वारङ्गावृतिरूपिणः ।

प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्ताः स्वस्वनामभिः ॥

पूजनीयाः प्रयत्नेन गन्धपुष्पाचतादिभिः ।

द्वारदेवता अङ्गदेवता आवरणदेवताश्चेत्यर्थः स्वस्वनामभिः
करणैः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्ताः कृत्वा पूजनीयाः, तेन ॐ
अमुकाय नम इति प्रयोगः सम्भवः ।

अङ्गपूजायान्तु च्छदयाय नम इत्यादि खखाङ्गमन्त्रं पठित्वा
ॐ च्छदयाय नम इत्यादि प्रयोगः ।

अङ्गपूजास्थानमाह केगरेष्विति ।

कोणकोशरचतुष्टये च्छदयग्निरःशिखाकवचानि चत्वारि । मूर्धं
वाहनं पारिषदाः परिवाराः चेतिरस्त्रम् ।

जात्यधिपाद्योक्ता योगिनीतन्त्रे,—

इन्द्रः सुरपतिश्चाग्निस्तेजसां प्रेतपो यमः ।

रक्षोऽधिपो नैष्ठतस्त वरुणस्त जलाधिपः ॥

प्राणानामधिपो वायुर्नक्षत्राधिपतिः शशी ।

ईशानः सर्व्वविश्वेशोऽनन्तो नागाधिपः सुरतः ॥

ब्रह्मा तु सर्व्वलोकानामधिपः परिकीर्तितः ।

गरुडपुराणे व्यक्तमुक्तम्,—

इन्द्राय सुराधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नम इत्यादि ।

रक्षो नैष्ठतं पवनं वायुं विधुं शोमं, वज्रपु तन्त्रेषु दिक्पाल-
मध्ये शोमस्यैव पूजोक्ता, कचित्तु कुबेरस्यापि विकल्पः । पञ्चगाधी-
ग्रमनन्तं पितामहं ब्रह्माणम् ।

दिग्व्यवस्थोक्ता योगिनीतन्त्रे,—

यथैव भानुः स वियत्युदेति

प्राचीं तु तां वेदविदो वदन्ति ।

मर्ध्यं तथा पूजकपूज्ययोस्तु

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति घन्ताः ॥

तथा नारदतन्त्रे,—

देवतासङ्मुखं प्राची विज्ञेया देवतार्चने ।

दक्षभागो दक्षिणा दिक् पश्चाद्भागस्तु पश्चिमा ।

उदीची वामभागस्तु तन्मध्ये कोणकल्पना ॥

ततो जपं कुर्यात् । पुरस्सरणचन्द्रिकायाम्,—

प्राणायामचयं कृत्वा ऋष्यादिन्यासपूर्वकम् ।

ध्यात्वेष्टदेवतारूपमात्मानं प्रजपेन्मनुम् ॥

सङ्ख्यापूर्त्तौ पुनः कुर्याद्दृष्ट्यादिप्राणसंयमान् ।

आरम्भे समापने च प्रणवमुच्चारयेत् ।

यथा मनुः,—

स्वव्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ।

ततोऽर्थ्यादकेन जपं समर्पयेत् ।

गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणामातृकृतं जपम् ।

सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादाग्नहेक्षर ॥

शारदातिलके,—

यथाशक्ति च संजप्य मूलमन्त्रमनन्यधीः ।

तं जपं सर्वसम्यक्ते देवतायै समर्पयेत् ॥

जपमाप्तादिप्रकारस्तु नदीयपुरस्सरणपद्धतौ द्रष्टव्यः ।

मात्स्ये,—

गीतवादिचनिर्घोषं देवताये तु कारयेत् ।

घण्टा भवेद्गङ्गास्य सर्ववाद्यमधी यतः ॥

ततस्तु प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् ।

यथा श्रीभागवते,—

स्तुत्यैरुच्चावचैः सम्यक् पौराणैः प्राकृतैरपि ।

स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत् दण्डवत् ॥

प्रपन्नं पाद्वि मामीश भीतं मृत्युप्रहार्षवात् ।

इति श्रेष्ठं मया दत्तं गिरस्थाधाय सादरम् ।

उद्दामयेच्चेदुदास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत् पुनः ॥

उच्चावचैर्यथेष्टैः प्राकृतैराधुनिकैः स्तुतस्मितैरन्यस्तुतैर्वा ।

स्तुतस्मितानान्तु सर्वथा प्राधान्यं यथा कालिकापुराणे,—

यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमोविधिः ।

क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तुतमस्तु सः ॥

पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते नतिः ।

स मध्यमो नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ॥

यन्तु मानुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।

स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारश्च पुचकौ ॥

असाधुशब्दैस्तु न स्तोतव्यं, यथा,—

मोहादज्ञानतः स्तौति योऽप्यशब्दैर्जनार्दनम् ।

स याति नरकं घोरं कालसूचमवाप्नुयः ॥

दण्डवदष्टाङ्गैरित्यर्थः ।

वामनपुराणे,—

चिः प्रदक्षिणमावृत्य शृत्वाष्टाङ्गप्रणामकम् ।

दशाश्वसेधस्तु कलं प्राप्नुयाच्चात्र संग्रहः ॥

नृसिंहपुराणे,—

नमस्कारः स्तुतो यज्ञः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।

नमस्कारेण चैकेन अष्टाङ्गेन हरिं व्रजेत् ॥

उरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा मनसा तथा ।

पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग इत्यते ॥

विष्णुधर्म,—

जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां^१ शिरसा च विचक्षणः ।

कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

परमाणूनि यावन्ति ललाटे पुरुषस्य तु ।

पार्थिवानि भवन्तीह नमतो मधुसूदनम् ।

तावन्यद्भानि विप्रेन्द्राः स्वर्गलोके महीयते ॥

एवं प्रणम्य सर्वं समर्थं महामुद्रां प्रदर्शयेत् ।

यथा चागस्त्ये,—

मनोवाक्कायजनितं कर्म यन्मे शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं प्रीतये भूयाज्जमो देवाय शार्ङ्गिणे ॥

तथा,—

अन्योऽन्यपथिताङ्गुष्ठा प्रसारितकरदयी ।

महामुद्रेयमाख्याता न्यूनाधिकसमापनी ॥

ततश्च,—

प्रपन्नं पाहि मामौघ भीतं मृत्युपक्षार्णवात् ।

इति पठन् श्रेष्ठं निर्मात्यं भगवते मया दत्तमिति विभाव्य

शिरस्याधाय मूलमन्त्रेण देवं ज्योतीरूपं विभाव्य चमस्तेत्युक्त्वा
यन्त्रादिस्थं तत् ज्योतिः, पुष्पेण सह नासारन्ध्रद्वारा ज्योतिषि
स्त्रीयद्यत्पद्मस्थे ज्योतीरूपे भगवति उदासयेत् स्थापयेत् । वाम-
केश्वरतन्त्रे, चमस्तेति विमर्जयेत् ।

तथा पुरस्वरणचन्द्रिकायाम,—

स्थापयेदात्मद्यत्पद्मे परिवारगणैः सह ।

उदास्यं चेदित्यनेन शाक्त्यासे प्रतिष्ठितप्रतिमायाश्च विमर्ज-
नाभावादुदासनं नास्तीत्युक्तं, किन्तु निर्मात्यमात्रं शिरसि धार्यम् ।
ततो भूमौ त्रिकोणमण्डलं कृत्वा तत्र निर्मात्यपुष्पनैवेद्यैर्विष्णो-
रतुषरं विष्वक्क्षेपेन ध्यात्वा पूजयेत् ।

कालिकापुराणे,—

ऐशान्यां मण्डलं कुर्यात् त्रिकोणं रुचिरं समम् ।

विमर्जनायं निर्मात्यधारिणः पूजनाय वै ॥

निर्मात्यधारी विष्णोस्तु विष्वक्क्षेपेनयत्तुर्भुजः ।

शङ्खचक्रगदापाणिर्दीर्घशश्युर्जटाधरः ॥

रक्तपिङ्गलवर्णस्तु सितपद्मोपरि स्थितः ।

षष्ठतीयः स्वरान्तेन संयुतो बिन्दुनेन्दुना ।

कीर्त्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥

पकारस्य तृतीयवर्णा वकारः स्वरान्तेन औकारेण ततो
वौमिति विष्वक्क्षेपेनमन्त्रः ।

ग्रन्थोर्निर्मात्यधारी भृङ्गरिटिः । दुर्गायाम्

चण्डेश्वरी निर्मात्यधारिणी ।

देवदत्तद्रव्यस्योत्तरां प्रतिपत्तिमाह, विष्णुः,—

सूर्याय दत्तं मगेभ्यः, शिवाय दत्तं भस्माङ्गेभ्यो, ब्रह्मणे दत्तं विप्रेभ्यो, दुर्गायै दत्तं स्त्रीभ्यो, विष्णवे दत्तं सात्त्वतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् । मगा अनिकेता नटनर्त्तकादयः भस्माङ्गाः पाशुपताः सात्त्वता वैष्णवा ब्राह्मणाश्च तदितरा अपि । दद्यादेषां सत्त्वं जनयेदित्यर्थः । अत्र केचित्,—

तवोपयुक्तस्रग्गन्धवासोलङ्कारभूषिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥

इति श्रीभागवतदर्शनात् विष्णुदत्तद्रव्यस्य स्वयमुत्तरप्रतिपत्ति-
स्थानमित्याहुः ।

तत्र, स्वदत्तद्रव्ये स्वत्वाभावेन स्वोपयोगविरोधात्, अपि दीपावलोकं मे नोपयुज्जगात् कदाचनेति तदीयवचनान्तरविरो-
धार्थः । तवोपयुक्तेति वचनन्तु अन्यतो लब्धस्रग्गन्धादिविषयम् ।

एवञ्च,— विष्णोर्निवेदिताच्चेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि दातव्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥

इति वचनं यदि सांकरं स्यात् तदा तदप्यन्यतो लब्धनैवेद्य-
विषयं मन्तव्यम् । अन्यथा उत्सृष्टस्यापि पुनरुत्सर्गमसङ्गः । न च
तथा, उत्सृष्टस्वत्वाभावेन पुनरुत्सर्गविरोधात् ।

वस्तुतस्तु विष्णुदत्तद्रव्यात् स्वत्वाभावेऽपि वचनाद्यथा ब्राह्मणे-
ध्वर्षणम् । तथा विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानि वचनात् स्वय-
मुपयोक्तव्यानि नान्यानि वस्त्रालङ्कारादीनि अतएव अपि दीपा-
वलोकमित्यादि श्रीभागवतम् ।

यथा सम्वत्सरप्रदीपे श्रीविष्णुधर्मोत्तरवचनम्,—

पञ्च पुष्पं फलं तृणमन्नपानाद्यमौषधम् ।

अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाक्षाराय कल्पितम् ॥

अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् मन्त्रजन्मानि नारकी ॥

तथापि श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे पयोव्रते ।

उदास्य देवं स्वधान्वितन्निवेदितमघतः ।

अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामममृद्भुये ॥

अथ चित्तशुद्ध्यादिकलकथनादन्यथापि भोजनाद्यतः स्वदत्त-
विष्णुनैवेद्यभोजनं प्रतीयते । अन्यथा व्रताङ्गत्वे वैफल्यं फल-
कथनस्येति । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

निर्माळ्यतुलसीमालां शिरस्यपि निधाय वै ।

निर्माळ्यचन्दनेनाङ्गमङ्गयेत्तस्य नामभिः ॥

पापिष्ठो वाणपापिष्ठो विज्ञो वाण्यज्ञ एव वा ।

भवेदेवाधिकार्यञ्च रामाराधनकर्म्मणि ॥

अथ प्रात्यक्षिकदेवार्चायां प्रकृतत्वात् प्रत्यक्षं लाभसम्भवाच्च
स्वदत्तनिर्माळ्यचन्दनमेव प्रतीयते ।

अतो विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानां स्तोत्रयोगः सिद्धो
नान्येषां वचनाभावात् ।

यत्तु,— निर्माळ्यं नोपयोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च ।

उपयुक्तस्तु तन्मोहात् पच्यते नरके भुवम् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं, तद्गच्छाद्भव्यतिरिक्त-

विषयं तेषां विहितत्वात् ॥

देवदत्तद्रव्यस्रोत्तरां प्रतिपत्तिमाह, विष्णुः,—

सूर्याय दत्तं मगेभ्यः, शिवाय दत्तं भस्माङ्गेभ्यो, ब्रह्मणे दत्तं विप्रेभ्यो, दुर्गायै दत्तं स्त्रीभ्यो, विष्णवे दत्तं सात्त्वतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् । मगा अनिकेता नटनर्त्तकादयः भस्माङ्गाः पाशुपताः सात्त्वता वैष्णवा ब्राह्मणाश्च तदितरा अपि । दद्यादेषां सत्त्वं जनयेदित्यर्थः । अत्र केचित्,—

तवोपयुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारभूषिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥

इति श्रीभागवतदर्शनात् विष्णुदत्तद्रव्यस्य स्वयमुत्तरप्रतिपत्ति-
स्थानमित्याहुः ।

तत्र, स्वदत्तद्रव्ये स्वत्वाभावेन स्वोपयोगविरोधात्, अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यात् कदाचनेति तदीयवचनान्तरविरो-
धार्ह । तवोपयुक्तेति वचनन्तु अन्यतो स्रग्गन्धादिविषयम् ।
एवञ्च,— विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्ट्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि दातव्यं तदानन्थाय कल्पते ॥

इति वचनं यदि सांकरं स्यात् तदा तदप्यन्यतो स्रग्गन्धैवेष्ट-
विषयं मन्तव्यम् । अन्यथा उत्सृष्टस्यापि पुनरुत्सर्गप्रसङ्गः । न च
तथा, उत्सृष्टस्वत्वाभावेन पुनरुत्सर्गविरोधात् ।

वस्तुतस्तु विष्णुदत्तद्रव्यात् स्वत्वाभावेऽपि वचनाद्यथा ब्राह्मणे-
स्वर्पणम् । तथा विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानि वचनात् स्वय-
मुपयोक्तव्यानि नान्यानि वस्त्रालङ्कारादीनि अतएव अपि दीपा-
वलोकमित्यादि श्रीभागवतम् ।

यथा सम्बत्सरप्रदीपे श्रीविष्णुधर्मात्तरवचनम्,—

पचं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् ।

अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् ॥

अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् सप्तजन्मानि नारकी ॥

तथापि श्रीभागवते पष्ठस्कन्धे पयोत्रते ।

उदास्य देवं स्वधान्वितन्निवेदितमंगतः ।

अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकाममष्टद्वये ॥

अत्र चित्तशुद्ध्यादिफलकथनादन्यत्रापि भोजनागतः स्वदत्त-
विष्णुनैवेद्यभोजनं प्रतीयते । अन्यथा व्रताङ्गत्वे वैफल्यं फल-
कथनस्येति । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

निर्माद्यतुलसीमाक्षां गिरस्यपि निधाय वै ।

निर्माद्यचन्दनेनाङ्गमङ्गयेत्तस्य नामभिः ॥

पापिष्ठो वाणपापिष्ठो विज्ञो वाणश्च एव वा ।

भवेदेवाधिकार्यं च रामाराधनकर्म्मणि ॥

अत्र प्रात्यक्षिकदेवाक्षायां प्रकृतत्वात् प्रत्यहं लाभसम्भवाच्च
स्वदत्तनिर्माद्यचन्दनमेव प्रतीयते ।

अतो विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानां स्तोपयोगः सिद्धो
नान्येषां वचनाभावात् ।

यत्तु,— निर्माद्यं नोपयोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च ।

उपयुक्तस्तु तन्मोहात् पच्यते नरके ध्रुवम् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं, तद्भस्माङ्गव्यतिरिक्त-

विषयं तेषां विहितत्वात् ॥

अथ द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य पूजाप्रयोगो लिख्यते ।

स्नातः शुचिः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पादौ प्रक्षाल्य समाचान्तः
कृतपूः । सन्धारः शुचिस्थाने आसनमुपकल्प्य दिव्यदृष्ट्यावलोकनेन
दिव्यान् अस्त्रायफड़िति जपितजलैश्चान्तरीचगान् वामपार्थि-
घातैस्त्रिभिर्भौमान् विघ्नान्तुत्यर्थं आधारशक्तिपद्मासनाय नमः
इत्यासनं सम्पूज्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा स्थिरप्रतिमायान्तु 'तदप-
मुखस्तत्रोपविश्य,

अपमर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु नृसिंहाजया ॥

इत्यस्त्रायफड़िति सिद्धार्थावतादीन् सर्वतो विकीर्य कृता-
ञ्जलिर्भूत्वा वामपार्श्वे गुरुभ्यो नमः, दक्षिणपार्श्वे गणेशाय नमः
सङ्मुखे श्रीवासुदेवाय नमः । अस्त्रायफड़िति हस्तौ विशोध्य
तेनैवास्त्रमन्त्रेण ताक्षकयमूर्द्धाङ्गं कृत्वा कोटिकाभिर्दिग्बन्धनं विधाय
परितोऽग्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

इत्यग्नादात्मानं दीपशिखाकारं शिरशि सहस्रदलकमलस्ये
परमात्मनि सुपुष्पावर्त्मना हंस इति मन्त्रेण संयोज्य पादस्य-
पृथिवीं लिङ्गमूलस्यजले तज्जलं हृदयस्यतेजसि, तत्तेजो मुखस्ये
वायौ, तदायुं भालस्याकाशे, तदाकाशं सहस्रदलस्ये परमात्मनि
संयोज्य बुद्ध्यहङ्कारादींश्च तत्रैव लीनानि विचिन्त्य वामनासापूरणेन

यमिति धूसवर्णे वायुबीजं विचिन्त्य पञ्चाशद्द्वारं जपन् वायुमुत्तोल्य
देहं शुष्कं विभाव्य दक्षिणनासापुटेन रेचयेत् । तेनैव दक्षिणनासापुटेन
वायुमुत्तोल्य रमित्यग्निबीजमरुणवर्णं पञ्चाशद्द्वारं जपन् देहं दग्धं
परिभाव्य वामनासापुटेन भस्मरूपेण पापेन सह रेचयेत् । ततस्ते-
नैव वामनासापुटेन वायुमुत्तोल्य सहस्रदलकमलक्षं परमात्मानं
चन्द्ररूपं ध्यात्वा यमिति वरुणबीजं पञ्चाशद्द्वारं जपन् तस्माच्च-
न्द्रादमृतवृक्षा आश्राप्य लमित्यनेन इन्द्रबीजेन शुद्धं देहं जन-
यित्वा आत्मलीनानि पञ्चभूतानि सृष्टिक्रमेण यथास्थानं स्थाप-
यित्वा सोऽहमिति मन्त्रेण परमात्मानः सकाशादहद्वारादितलैः
सह जीवात्मानं क्षत्पये स्थापयेत् इति भूतशुद्धिः ॥

अनन्तरं षष्ठ्यादिन्यासः ।

प्रजापतिर्ह्यपिर्मस्तके गायत्रीच्छन्दो मुखे श्रीवासुदेवो देवता
इति इति विन्यस्य प्रणवं जपन् प्राणायामवधौ^१ कुप्यात् ।
यथा,— इडया कर्पयेद्वायुं वाह्यं षोडशमात्रया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ठ्या तु मात्रया ॥

सुपुष्पामध्यगं सम्यक् द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ।

नाद्या पिङ्गलया चैवं रेचयेद्योगवित्तमः ॥

प्राणायाममिमं प्राङ्मूर्ध्निगशास्त्रविशारदाः ।

भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इष्टमन्त्रेण प्राणायामे तु यथाशक्तिवारं जपन् वायोः पूरण-
धारणरेवनानि कुप्यात् ।

ततो मादृकान्यासः ।

ललाटमुखवृक्षाक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः ।

ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ये दोःपत्तन्ध्ययकेषु च ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽङ्गके ।

ककुक्षौ च हृत्पूष्णे पाणिपादयुगे ततः ॥

जठराननयोर्न्यस्येन्मादृकाणान् यथाक्रमम् ।

एषु स्थानेषु अकारादीन् चकारान्तान् वर्णान् न्यसेत् ॥

अं नमः आं नमः इं नमः ईं नम इत्यादिक्रमेण तु फलाधिक्यम् । केशवादिन्यासे तु ततोऽपि फलाधिक्यम् ।

केशवादिन्यासो यथा,—

प्रथमं लक्ष्मीनारायणं ध्यात्वा तद्रूपमात्मानं विभाव्य पूर्वोक्त-
स्थानेषु न्यसेत् । ध्यानं यथा,—

हस्तैर्विभ्रत् सरसिजगदाग्रह्णचक्राणि विद्यां

पद्मादर्शं कनककलसं मेघविद्युद्विलासम् ।

वामोत्तुङ्गस्तनमधिरसाकल्पमाश्लेषस्तोभा-

देकीभृतं वपुरवतु नः पुण्डरीकाक्षलक्ष्म्योः ॥

ललाटे श्रीं अं केशवाय कौर्त्थ्यै नमः ।

मुखवृत्ते श्रीं आं नारायणाय कान्त्यै नमः ।

चक्षुषोः श्रीं इं माधवाय तुष्यै नमः ।

श्रीं ईं गोविन्दाय पुष्यै नमः ॥

कर्णयोः श्रीं उं विष्णवे धृत्यै नमः ।

श्रीं ऊं मधुसूदनाय शान्त्यै नमः ।

नामयोः श्री० ष० त्रिविक्रमाय क्रियायै नमः ।

श्री० ष० वामनाय दयायै नमः ॥

गण्डयोः श्री० ख० श्रीधराय मेधायै नमः ।

श्री० ख० हृषीकेशाय हृषायै नमः ॥

ओष्ठद्वये श्री० ए० पद्मनाभाय श्रद्धायै नमः ।

श्री० ऐ० दामोदराय लज्जायै नमः ॥

दन्तपङ्क्तिद्वये

श्री० ओ० वासुदेवाय लज्जायै नमः ।

श्री० औ० सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै नमः ॥

गिरसि श्री० अ० प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नमः ।

मुखे श्री० अ० अनिरुद्धाय रत्यै नमः ॥

दक्षिणहस्तसन्धिचतुष्टयायेषु

श्री० क० चक्रिणे जयायै नमः ।

श्री० ख० गदिने दुर्गायै नमः ॥

श्री० ग० शार्ङ्गिणे प्रभवायै नमः ।

श्री० घ० खड्गिने मृत्यायै नमः ॥

श्री० ङ० शङ्खिने चण्डायै नमः ।

वामहस्तचतुष्टयसन्ध्येषु—

श्री० च० हस्तिने वाण्यै नमः ।

श्री० छ० मुपलिने विक्तामिन्यै नमः ॥

श्री० ज० शूलिने विजयायै नमः ।

श्री० झ० पाणिने विरजायै नमः ॥

श्री० ज० अकुशने विश्वायै नमः ।

दक्षिणपादचतुष्टयमन्धपेषु—

श्री० ट० मुकुन्दाय विनदायै नमः ।

श्री० ठ० नन्दजाय सुनन्दायै नमः ॥

श्री० ड० नन्दिने स्यायै नमः ।

श्री० ढ० नराय ष्छयै नमः ॥

[श्री० ण० नरकजिते मृष्टयै नमः]१ ।

वामपादचतुष्टयमन्धपेषु—

श्री० त० हरये श्रुष्टयै नमः ।

श्री० थ० कृष्णाय बुष्टयै नमः ॥

श्री० द० सत्याय भुक्त्यै नमः ।

श्री० ध० सात्वताय न्त्यै नमः ॥

श्री० न० सौराय चमायै नमः ।

पार्श्वद्वये ।

श्री० प० शूराय रमायै नमः ।

श्री० फ० जनार्दनाय उमायै नमः ।

पृष्ठे श्री० व० भूधराय क्लेदिन्यै नमः ॥

नाभौ श्री० भ० विद्यमूर्त्तये क्लिन्नायै नमः ।

उदरे श्री० म० वैकुण्ठाय वसुदायै नमः ॥

हृदये श्री० य० दुर्गात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नमः ।

दक्षिणांशे श्री० व० असृगात्मने वसिने परायै नमः ॥

ग्रीवायां श्री० ल० मांसात्मने वलानुजाय परायणायै नमः ।

वामांसे, श्री० र० मेद, आत्मने वालाय सूक्ष्मायै नमः ॥

हृदयादिहस्तद्वये ।

श्री० श० अस्थ्यात्मने वृषप्राय सन्ध्यायै नमः ।

श्री० ष० मज्ज्वात्मने वृषाय प्रज्ञायै नमः ॥

षट्पादिपादद्वये ।

श्री० घ० शुक्रात्मने^१ हंशाय प्रभायै नमः ।

श्री० ङ० प्राणात्मने वराहाय निशायै नमः ॥

उदरे श्री० ल० शक्त्वात्मने विमलायामोघायै नमः ।

[मुखे श्री० च० क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै नमः]^२ ।

ततस्तत्त्वान्यासः कास्थौ यथा । सकलप्ररीरे

श्री० म० नमः पराय जीवात्मने नमः^३ ।

भ० नमः पराय प्राणात्मने नमः ।

हृदये— व० नमः पराय बुद्ध्यात्मने नमः ॥

फ० नमः परायाहङ्कारात्मने नमः ।

प० नमः पराय मन आत्मने नमः^४ ॥

शिरसि, ल० नमः पराय शब्दात्मने नमः ।

मुखे, ध० नमः पराय स्पर्शात्मने नमः ॥

१ ख ग, पुस्तकद्वये, शुक्लात्मने ।

२ ग पुस्तके, [ ] चिह्नितंशो नास्ति ।

३ ख पुस्तके, पराय जीवात्मने नमः इत्यंशो नास्ति ।

४ फ ख पुस्तकद्वये, मन आत्मात्मने नमः ।

- हृदि, द० नमः पराय रूपात्मने नमः ।
 गुह्ये, थ० नमः पराय रसात्मने नमः ॥
 पादे, त० नमः पराय गन्धात्मने नमः ।
 कर्णयोः, ण० नमः पराय श्रोत्रात्मने नमः ॥
 त्वचि, ठ० नमः पराय त्वगात्मने नमः ।
 चक्षुषोः, ड० नमः पराय चक्षुषात्मने नमः ॥
 जिह्वायां, ढ० नमः पराय जिह्वात्मने नमः ।
 नासायां, ट० नमः पराय नासात्मने नमः ॥
 मुखे, ञ० नमः पराय वागात्मने नमः ।
 हस्ते, झ० नमः पराय पाष्ठात्मने नमः ॥
 पादे, ज० नमः पराय पादात्मने नमः ।
 गुदे, ऋ० नमः पराय पायात्मने नमः ॥
 उपस्थे, व० नमः पराय उपस्थात्मने नमः ।
 शिरसि, ङ० नमः पराधाकाशात्मने नमः ॥
 मुखे, घ० नमः पराय वाय्वात्मने नमः ।
 हृदि, ग० नमः पराय तेज आत्मने नमः ॥
 गुह्ये, ख० नमः पराय जलात्मने नमः ।
 पादे, क० नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः ॥
 हृदि, श० नमः पराय पुण्डरीकात्मने नमः ।
 ह० नमः पराय द्वादशकलायुक्तसूर्यमण्डलात्मने नमः ॥
 स० नमः पराय षोडशकलायुक्तचन्द्रमण्डलात्मने नमः ।
 व० नमः पराय दशकलायुक्तवक्त्रिमण्डलात्मने नमः ॥

शिरसि ष० नमः पराय परमेष्ठिवासुदेवात्मने नमः ।

मुखे य० नमः पराय पुरुषप्रहर्षणात्मने नमः ॥

हृदि, ल० नमः पराय विश्वप्रद्युम्नात्मने नमः ।

गुह्ये, र० नमः पराय निवृत्त्यनुबद्धात्मने नमः ॥

पादयोः, ल० नमः पराय सर्वनारायणात्मने नमः ।

सकलंगरीरे

ध्रौ० नमः पराय कोपनृसिंहात्मने नमः ।

ततो मूर्त्तिपञ्जरन्यासः काम्यो यथा ।

ललाटे, अ ॐ केशवाय धात्रे नमः ।

उदरे, आ न नारायणायार्यन्त्रे नमः ॥

हृदि, इ सो माधवाय मित्राय नमः ।

कण्ठे, ई भ गोविन्दाय वरुणाय नमः ॥

दक्षिणपार्श्वे उ ग विष्णवे अंगवे नमः ।

दक्षिणाम्बे ङ व मधुसूदनाय भगाय नमः ॥

दक्षिणगले ए ते त्रिविक्रमाय विवस्वते नमः ।

वामपार्श्वे ऐ वा वामनाय इन्द्राय नमः ॥

वामाम्बे ओ सु श्रीधराय पूष्णे नमः ।

वामगले औ दे क्षपौकेशाय पर्यन्थाय नमः ॥

पृष्ठे अ० वा यक्षनाभाय लब्धे नमः ।

घीवायां अः य दामोदराय विष्णवे नमः ॥

मूर्द्ध्नि ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ततः कराङ्गन्यासः । अङ्गुष्ठादिषु, ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नम-

स्तुर्वर्जनीभ्यां स्वाहा । भगवते मध्यमाभ्यां वषट् । वासुदेवाय
अनामिकाभ्यां ऊं । समस्तेन कनिष्ठाभ्यां फट् । अस्त्राय फड़िति
तालचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा चदयादिषु न्यसेत् । ॐ चदयाय नमः
नमः गिरसे स्वाहा भगवते शिखायै वषट् वासुदेवाय कवचाय ऊं
समस्तेनास्त्राय फड़िति तालचयं दिग्बन्धनञ्च कुर्यात् ।

यथा शारदातिलकैः—

तारेण चदयं प्रोक्तं नमसा गिर ईरितम् ।

चतुर्वर्णैः शिखा प्रोक्ता पञ्चार्णैः कवचं मतम् ॥

समस्तेन भवेदस्त्रमङ्गकल्पनमीरितम् ।

ततो मूर्द्धादिषु द्वादशस्थानेषु यथाक्रमं मन्त्रस्य द्वादशाक्षरान्
न्यसेत् । यथा तथैव ।

मूर्द्धि भाले दृगोरास्ये गले दोष्योर्ध्वदम्बजे ।

कुक्षौ नाभौ ततो लिङ्गे जानुनोः पदयोर्न्यसेत् ॥

ततः पीठन्यासः । प्रणवादिनमोऽन्तेन न्यसेत् । दक्षिणांसे, धर्माय
नमः । वामांसे, ज्ञानाय । वामोरौ, वैराग्याय । दक्षिणोरौ
ऐश्वर्याय । मुखे, अधर्माय । वामपार्श्वे, अज्ञानाय । नाभौ,
अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे, अनैश्वर्याय । चदये, अनन्ताय पद्माय
अ० सूर्यमण्डलाय । उ० सोममण्डलाय, म० वज्रिमण्डलाय
स० सत्वाय, र० रजसे, त० तमसे आ० आत्मने, अ० अन्तरात्मने
प० परमात्मने द्वौ ज्ञानात्मने नमः ।

चदयाद्यष्टदिषु

विमलायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञायै सत्यायै

ग्राणाये । चन्मथे अनुपहाये । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः ।

एवं देहमये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।

ध्यानं यथा,—

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शङ्खं रथाङ्गं गदा
मङ्गोजं दधतं पिताम्बनिलयं कान्त्या जगन्मोहनम् ।

आवद्वाङ्मदहारकुण्डलमक्षामौलिं स्फुरत्कङ्कणं
श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं वन्दे मुनीन्द्रेः स्तुतम् ॥

इति मनसा सर्वोपचारैः सम्पूज्य ।

शङ्खचक्रगदापद्मधेनुकौस्तुभगारुडाः ।

श्रीवत्सवनमास्त्राद्य योनिमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

ततोऽर्घ्यस्थापनम् ।

स्वामे भूमौ चिकोणमण्डलं कृत्वा तत्राधारं विन्यस्य तत्र
दशकलात्मने वज्रिमण्डलाय नम इत्याधारं सम्पूज्य तदुपरि
अस्त्राय 'फडिति चिः प्रोक्षितं शङ्खं संस्थाप्य तत्र द्वादशकलात्मने
सूर्यमण्डलाय नम इति शङ्खं सम्पूज्य चन्द्रमण्डलनिर्गतसुधारूपेण
ध्यातैः शुद्धतोयैः ।

च० ल० ह० स० प० ग० व० क्ष० र० य० म० भ० व०
फ० प० न० ध० द० य० त० ण० ढ० ङ० ठ० ट० ज० झ०
ञ० ञ० च० छ० घ० ग० ख० क० अः अ० औ० ॐ ऐ० ए०
स्तु० स्तु० ष्टु० ष्टु० ऊ० उ० ई० इ० आ० अ० ।

इति विपरीतमात्रकामन्त्रं मूलमन्त्रञ्च जपन् पूजयेत् । नमो

मन्त्रेण तत्र गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपदूर्वा अष्टौ द्रव्याणि
निक्षिप्य षोडशकलात्मने चन्द्रमण्डलाय, नम इति जलं सम्पूज्य
इष्टदेवतारूपं जलं विभाज्य ।

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

इति मन्त्रेण तीर्थभावाच्च जलं स्पृष्ट्वा मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा
मन्त्राङ्गाणि विन्यस्य अस्त्राय फड़िति तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा
जमिति मन्त्रेण दौर्घाधोमुखतर्जनीभ्रामणरूपयाऽवगुण्ठनमुद्र-
याऽवगुण्ठ्य वमिति धेनुमुद्रयाऽमृतौकृत्य सन्निरोधनमुद्रया सन्नि-
रोधयेत् ।

ततस्तद्वक्षिणे अस्त्राय फड़िति प्रोक्षितं प्रोक्षणीपात्रमाधाय
नम इति मन्त्रेण जलेन प्रपूर्य्य ओङ्कारेण गन्धपुष्पे निक्षिप्य तत्रा-
र्धजलं किञ्चिच्चिचिपेत् ।

एवं क्रमेणार्थस्योत्तरे पाद्यमाचमनीयञ्च स्थापयेत् ।

पाद्यद्रव्याणि पद्मपुष्पश्यामाकापराजितादूर्वादीनि^१ । आचम-
नीयद्रव्याणि लवङ्गककूलजातौफलानि । ततश्च प्रोक्षणीजलेना-
त्मानं पूजासाधनद्रव्याणि सर्वाणि मूलमन्त्रेण प्रोक्ष्य संवीक्ष्य च
कुशैः सन्ताप्य अस्त्राय फड़िति तालत्रयदिग्बन्धनं संरुद्धेत् ।
अथात्मपूजा ।

स्त्रदेहे पीठन्यासविधिना तत्तत्स्थानेषु धर्माय नम इत्यादि-
क्रमेण धर्मादीन् पीठमन्त्रान् गन्धपुष्पैः सम्पूज्य क्षत्पद्ममध्ये

Parīkṣita Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	Rs.	1	14
Prākṛita-Piṅgalam, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Prithivīśaś Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	...	0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	...	1	6
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	7	8
Parācāra, Institutes of (English)	...	...	0	12
Prabandhaśeṭṭhāni (English) Fasc. 1-2 @ /12/ each	...	...	1	8
*Sama Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	...	12	6
Sākhya Sūtra Yitī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
Sūcra Saṁhitā, (Eng. Fasc. 1 @ /12/	...	...	0	12
*Taittirya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-15 @ /6/ each	...	...	12	0
			7	2
			Fasc. 1-10,	
			IV, Vol. II,	
			...	14 10
			...	0 12
			...	1 14
			...	1 2
			...	4 8
			...	6 4
			...	0 0
VĀYU PURĀṆA, FASC. 1	...	...	...	...
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /8/ each	...	...	4	8
Vīṇa Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	2	10
Vṛhannārāyaṇa Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	...	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	...	2	4
<i>Tibetan Series.</i>				
Pag-Sam 'chi S'gā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/ each	...	...	13	0
Rtous brjed dpag khkri S'gā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
			4	14
			1	8
			22	0
			Vol. III,	
			29	12
			37	0
			5	0
			0	0
			7	2
			1	0
			of the	
			3	0
			1-2) @	
1/ each	...	...	21	0
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	14	0
Fahrist-i-Lusi, or, Tāsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ '12/ each	...	...	3	0
			9	0

इष्टदेवं विचिन्त्य तद्रूपतया ध्यातमात्मानं पृथक्कृतैर्गन्धपुष्पधूप-
दीपैर्यत्तुभिरुपचारैरभ्यर्च्य, मस्तके च दधे मूलाधारे पादे सर्वाङ्गे
च पुष्पाञ्जलिपद्मकं दत्वा क्रोडनिहितोत्तानकरयुगलः समकाय-
घोषो निमोलितलोचनः सर्वैश्वर्यसम्पन्नं देवं विभाष्य सोऽश्नमिति
मन्त्रं जपन् अनन्यमतिर्देवाकारतयात्मानं भावयन् नानन्दामृतमग्नौ
निरुच्छामो यथेष्टं तिष्ठेत् ।

ततो यन्त्रे मण्डले शास्त्रधामे मणौ^१ प्रतिमायां वा वासुदेवं
पूजयेत् । तत्र पीठस्थोत्तरे वायव्यादीशानपर्यन्तं गुरुपंक्तिं पूजयेत् ।
श्रीगुरुभ्यो नमः परमगुरुभ्यो नमः परापरगुरुभ्यो नमः परमेष्ठि-
गुरुभ्यो नमः । तत्र पीठदक्षिणे गणेशं ॐ गणानान्येति मन्त्रेणा-
वाह्य पञ्चोपचारैः पूजयित्वा तन्मन्त्रं किञ्चिज्जप्त्वा स्तुत्वा प्रणमेत् ।
एकाक्षरगणेशमन्त्रस्य ध्यानं यथा ।

चिन्तुराभं चिनेचं पृथुतरजठरं हस्तपद्मेर्दधानं

दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युत्तरविलसद्दीजपूराभिरामम् ।

वालेन्दुज्योतिर्मौलिं करिपतिवदनं दानपूराद्रगण्डम्

भोगीन्द्रावद्भूषणं भजत गणपतिं रक्तवस्ताङ्गरागम् ॥

ततः पीठपूजां प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नाम्ना कुर्यात् ।

मण्डलमध्ये—

आधारशक्तये, कृपाय अनन्ताय पृथिव्यै क्षीरसागराय श्वेतदी-
पाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै ।

आग्नेयादिकोणचतुष्टये—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिचतुर्दिक्षु—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये—

शेषाय पद्माय अ० सूर्यमण्डलाय ज० सोममण्डलाय म०
वज्रिमण्डलाय म० सत्वाय र० रजसे त० तमसे आ० आत्मने
अ० अन्तरात्मने प० परमात्मने ह्रीं० ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वादिष्टकेशरेषु—

विमलायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञायै सायायै
ईशानायै ।

मध्ये—

अनुपहायै पुनर्मध्ये ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्व्वात्मसंयोगयोगपद्मपौठात्मने नम इति पुष्पाञ्ज-
लिना आसनं दद्यात् ।

ततस्तत्र पुष्पासनमध्ये कल्पतरुच्छायायां मूलमन्त्रेणैष्टदेवता-
मूर्तिं संकल्प्य पूर्ववद्देवं संचिन्त्य मूलमन्त्रं जपन् तेजोरूपतामा-
याद्य तत्तेजो हृत्पद्मात् पुष्पाञ्जलौ मूलमन्त्रेण वहन्नासापुटेन निर्ग-
मय्य पूर्वसङ्कल्पितमूर्तिं तदीयब्रह्मरन्ध्रद्वारा प्रवेश्य मूलमन्त्रं पठन्
श्रीभगवन् वासुदेव इहागच्छागच्छेत्यावाहनमुद्रयावाद्य तिष्ठं ति-
ष्ठेति संस्थापनमुद्रया संस्थाप्य सन्निहितो भवेति सन्निधापनमुद्रया
सन्निधीकृत्य प्रसन्नो भवाभिमुखो भवेति संमुखीकरणमुद्रया सम्मुखी-

कृत्य सन्निदहो भवेति सन्निरोधनमुद्रया सन्निरुध्य देवताङ्गे पङ्क्त-
न्यासं कृत्वा अवगुण्ठनामृतौकरणपरमीकरणमुद्रा दर्शयित्वा प्राण-
प्रतिष्ठां कुर्यात् ।

ओं ह्रीं क्रीं हं सः श्रीवासुदेवस्य प्राणा इह प्राणाः, ओं ह्रीं
क्रीं हं सः श्रीवासुदेवस्य जीव इह स्थितः ओं ह्रीं क्रीं हं सः
श्रीवासुदेवस्य सर्वेन्द्रियाणि, ओं ह्रीं क्रीं हं सः श्रीवासुदेवस्य
वाङ्मनस्युःश्रोत्रघ्राणग्राणा दृष्टाग्राह्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।

इति प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा मूलमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

प्राज्ञगामे प्रतिष्ठितदेवे चावाहनविमर्जने न स्तः किन्तु षड-
यस्यतेजः पुष्पाञ्जलिना तत्रस्यदेवतायां संक्रमय्य समुखीकरण-
सकलीकरणावगुण्ठनपरमीकरणमुद्रा दर्शयेत् ।

ततश्च काष्ठाद्यामनसङ्गावे मूलमन्त्रेणामनं दद्यात् । न चेत्
प्रागेव पौठमन्त्रेण पुष्पासनं दत्तमस्तीति ।

ततः स्वागतन्ते कुमलन्ते इति श्रद्धा पाद्याचमनीयार्घ्यमधुपर्कपुन-
राचमनीयद्यानीयवस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादीनि दद्यात् ।

वमिति वरुणधीजेन द्रव्यं संप्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति
संपूज्य मूलमन्त्रं पठित्वा श्रीवासुदेवाय इदममुकद्रव्यममुकदेवतं
नम इति अर्घ्योदकेन उत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेत् ।

अथ स्वाहापदेनार्घ्यं स्वाहापदेनाचमनीयमधुपर्कौ, अन्यत् सर्वं
नमःपदेन देयं ।

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥
 पूजाकाले देवताया नोपरि भ्रामयेत् करम् ।
 नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु पृष्ठतः ॥
 दौपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो न तु वामतः ।
 वामतस्तु तथा धूपमध्ये वा न तु दक्षिणे ॥
 निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पादिभूषणम् ।
 देवताभिमुखे दौपं धूपं दद्यादधः पुनः ॥

ततश्च चामरादिकं दर्शयेत् । घण्टादिकञ्च वादयेत् । ताम्बूलञ्च दत्त्वा श्रावरणानि पूजयेत् ।

प्रथममङ्गावरणमाग्नेयादिकोणकेशरेषु ।

ॐ हृदयाय नमः । नमः शिरसे स्वाहा । ॐ शिरसे नमः ।
 भगवते शिखायै वषट् ॐ शिखायै वषट् । वासुदेवाय कवचाय
 ॐ ॐ कवचाय ॐ ॐ कवचाय नमः । चतुर्दिक्केशरेषु समस्ते-
 नास्त्राय फट् ॐ अस्त्राय फट् । ॐ अस्त्राय नमः । पूर्वोदित्तु-
 र्दिक्पञ्चमूलेषु वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय ।
 आग्नेयादिकोणपञ्चमूलेषु ॐ ग्रान्त्यै नमः एवं त्रिभुवे सरस्वत्यै रत्यै ।

चतुर्दिक्पञ्चमध्ये चिरावृत्या केशवादिद्वादशमूर्त्तयः पूजयेत् ।

ॐ केशवाय नमः एवं नारायणाय माधवाय गोविन्दाय
 मधूसूदनाय त्रिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मना-
 भाय दामोदराय । प्रणवं नमः सर्वत्र ।

पञ्चवाक्त्रेऽष्टदिक्षु,—

ॐ इन्द्राय सुराधिपतये षवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ॐ अग्नये तेजोऽधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ॐ यमाय प्रेताधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ॐ नैर्ऋताय रक्षोऽधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ॐ वरुणाय जलाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ॐ वायवे प्राणाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ॐ सोमाय नक्षत्राधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

इन्द्राणाय सर्वविद्याधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये,—

ॐ अनन्ताय नागाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

ॐ ब्रह्मणे सर्वलोकाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ततस्तदाग्ने अष्टदिक्षु,—

ॐ वज्राय नमः । एवं शक्तये दण्डाय खड्गाय पाशाय
अङ्गुशाय गदायै शूलाय । निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये चक्राय । इन्द्रेशा-
नयोर्मध्ये पद्माय ।

ततो मूलमन्त्रेण भगवते पुण्याञ्जलिं दत्वा प्राणायामत्रयं
कृत्वा गिरोमुखचदयेषु अपि च्छन्दोदेवता विन्यस्य दृष्टदेवतारूपं
आत्मानं विभाव्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जपित्वा अर्घ्योदक्तेन जपं
समर्पयेत् ।

शुद्धातिशुद्धगोत्रा त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ।

भिक्षिर्भवतु मे देव तत्प्रसादादधोऽब्ज ॥

ततः पुनः प्राणायामत्रयं कृत्वा स्तुत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्रसीद

ग्रहचक्रगदापद्मपाणिं ध्यायेज्जनार्दनम् ॥

ध्येयः सदा सवित्रमण्डलमयवर्त्ता

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरौटी

हारौ हिरण्मयवपुर्धृतग्रहचक्रः ॥

देवे प्रतिमायां यथैवं न्यासस्तथात्मदेहेऽपि न्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् । हिरण्मयवपुस्तेजोमयवपुर्वर्णोऽपि स्वर्णवर्ण एव । ततः सामान्यार्थं विधाय पूजामारभेत् । नरसिंहपुराणेऽप्येतद्व्यक्तमुक्तम् ।

नृसिंहपुराणे,—

अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।

यत् कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥

ध्येयः सदासवित्रमण्डलेत्यादि,—

दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुण्याच्छप एव वा ।

अर्चितं स्वाप्सगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥

आद्यथावाहयेद्द्वं चचा तु पुरुषोत्तमम् ।

द्वितीययासनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया ॥

चतुर्थार्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याचमनीयकम् ।

षष्ठ्या स्नानं प्रदद्याच्च सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥

यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।

दशम्या पुष्पदानं स्वादिकादश्ना च धूपकम् ॥

द्वादश्या च तथा दीपं त्रयोदश्या चरुं तथा ।

चतुर्दश्याञ्जलिं बध्ना पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥

योङ्गोदासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥
 पण्मासात् सिद्धिमाप्नोति^१ देवदेवं समर्चयन् ।
 संवत्सरेण तेनैव सायुज्यमधिगच्छति ॥
 चतुर् नैवेद्यं उदासनं विमर्जनम् ।

तत्र^२ स्वागतं मधुपर्कभरणानि यज्ञोपवीतं पुण्याञ्जलिकरण-
 क्षाधिकमिति । शेषकर्माणोति द्वाविंशत्यध्याये मार्कण्डेयसहस्रा-
 लीकसम्वादे प्राप्तं गृहीतम् ।

यथा,—

नमस्कारेण चैकेन श्रष्टाङ्गेन चरिं प्रजेत् ।
 स्तोत्रैर्जपेद्य देवाय यः स्तौति मधुसूदनम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 गीतवाद्यादिकं नृत्यं^३ शङ्खतुर्यादिनिखनम् ॥
 यः कारयति विष्णोः स विष्णुलोके महीयते ।

अथ वैदिकपूजाप्रयोगः ।

स्नातः शुचिराचान्तः पूर्ववदासने उपविश्य भूतशुद्धिप्राणायाम
 मातृकान्यासान् विधाय ॐकारेण करन्यासं षडङ्गन्यासञ्च कुर्यात् ।

पुरुषसूक्तञ्च नारायणचपिर्मन्त्रकोऽनुष्टुप्छन्दो मुखे जगद्बीजं
 पुरुषो देवता इति चतुर्वर्गाग्नये श्रीपुरुषारामने विनियोगः ।

१ क पुस्तके, यथा सांसिद्धिमाप्नोति ।

२ ख, ग, अत्र ।

३ ख, निखनम् ।

खदेचे मन्त्रन्यासो यथा,—

ॐ सहस्रशीर्षेति वामकरे । पुरुष एवेदमिति दक्षिणकरे ।
 एतावानस्येति वामपादे । त्रिषादूर्द्धमिति दक्षिणपादे । ततो
 विराडिति वामजानुनि । तस्माद्यज्ञादिति दक्षिणजानुनि । तस्मा-
 द्यज्ञादिति वामकक्ष्याम् । तस्मादय्या इति दक्षिणकक्ष्याम् । तं
 यज्ञमिति नामौ । यत्पुरुषमिति चदये । ब्राह्मणोऽस्येति कण्ठे ।
 चन्द्रमा मनस इति वामवाहौ । यत्पुरुषेणेति मुखे । सप्ताष्ट-
 सन्निति अक्षयोः । यज्ञेन यज्ञमिति मूर्ध्नि विन्यसेत् ।

एवं विन्यस्य ध्यानं कुर्यात्,—

शङ्खचक्रगदापद्मपाणिं ध्यायेज्जनार्दनम् ।

ध्येयः सदा सविदमण्डलमथवर्त्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरौटौ

हारी हिरण्यवधुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

एवं ध्यात्वा मनसाभ्यर्च्यार्थस्थापनं कुर्यात् । अस्त्राय फडिति
 साधारं शङ्खं प्रोक्ष्य नम इति मन्त्रेण पूरयित्वा ।

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

इत्यङ्गुशमुद्रया तीर्थमावाह्य ॐकारेण गन्धपुष्पाचतादीनि
 दत्वा धेतुमुद्रां प्रदर्श्य ॐकारमष्टधा जपेत् । तद्दक्षिणे प्रोक्षणीपात्रं

संस्थाप्य जलेनापूर्य गन्धपुष्पे दत्वा अर्घ्यजलं किञ्चिदत्वा तज्जले-
नात्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्ष्य एवमर्घ्यं वामे पादमाचमनीयञ्च
स्थापयेत् ।

मण्डले प्रतिमायां वा अश्वत्थौ सूर्यरश्मिषु ।

शालग्रामे मणौ वापि पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥

मण्डलसोभयपार्श्वे गुरुं गणेशञ्च सम्भूञ्च मध्ये पुष्पाञ्जलिं दत्वा
पूर्ववत् ध्यात्वा वहन्नामापुटेन तेजः पुष्पाञ्जलिना ॐ स रश्मिर्गोपेति
मण्डलादिषु संस्थाप्य भगवन् श्रीमहापुरुष दशागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ
सन्निहितो भवाभिमुखो भव इति तत्तन्मुद्राः प्रदर्श्य पुरुष एवेद-
मिति पुष्पाञ्जलिमासनं काष्ठासनं वा यथास्तार्भं दद्यात् । सर्वत्र
मन्त्रान्ते श्रीपुरुषाय इदममुक्तद्रव्यं नम इत्यर्थोद्वेनोत्सृजेत् ।

ॐ एतावानस्येति पाद्यम् । त्रिपादूर्ध्वमित्यर्थम् । ततो विरा-
डित्याचमनीयम् । तस्माद्यज्ञादिति ध्यानीयम् । ततः पूर्ववदाच-
मनीयम् । तस्माद्यज्ञादिति वस्त्रम् । ततः पूर्ववदाचमनीयम् ।
तस्मादश्वा इत्युपवीतम् । तं यज्ञमिति गन्धम् । यत्पुरुषमिति
पुष्पम् । त्राघ्नोऽस्येति धूपम् । चन्द्रमा मनस इति दीपम् ।
नाभ्या आसीदिति नैवेद्यम् । पूर्ववत्पुनराचमनीयम् । यत्पुरुषे-
णेति पुष्पाञ्जलिदानम् । ततोऽष्टाक्षरमन्त्रं वासुदेवमन्त्रं वा यथा-
शक्ति जप्त्वा जपं समर्थं ॐ सप्ताष्टासन्निति प्रदक्षिणीकृत्य स्तुत्वा
प्रसीद भगवन्निति दण्डवत् प्रणम्य चमस्येति उक्त्वा, ॐ यज्ञेन
यज्ञमिति तत्तत्स्वं तेजः पुष्पेण स च इत्यग्रे स्थापयेत् । वौ विष्वक्-
सेनाय नम इति ऐशान्यां त्रिकोणमण्डले निर्मास्येन पूजयेत् ।

अथ वा एवमुक्तप्रकारेण ।

ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवौव चचुराततम् ॥

इति मन्त्रेण निर्यापकन्यासं विधाय पूर्ववदावाहनादिकमु-
दासनान्तं सर्वं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण कुर्यात् । एवमन्वेषामपि
देवानां पूजां तेषां वैदिकमन्त्रेण कुर्यात् ।

इति वैदिकपूजाविधिः ।

मिश्रपूजा तु पूर्वोक्ततान्त्रिकप्रकारे वैदिकमपि मिश्रीकृत्य
पूजयेत् । अथ फलवाङ्मयम् ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय यदि सादरम् ।

चिविधः सर्वदेवानां पूजाविधिरुदौरितः ॥

इति चिविधदेवपूजाः ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वे समाधाय मनोऽधुना ।

संक्रान्तिर्नखिनीबन्धोः सम्यगत्र विविच्यते ॥

अग्निपुराणे,—

अयने दे विपुत्रे दे चतस्रः षड्ग्रीतयः ।

चतस्रो विष्णुपदस्य संक्रान्त्यो द्वादश स्रताः ॥

मृगकूर्छंसंक्रान्ती दे तद्वद्विष्णायणे ।

विपुवती तुलामेपे आसां मध्ये तथापराः ॥

दृषदृष्टिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी तथा ।

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षड्ग्रीतयः ॥

अतौतानागते पुण्ये दे तद्वद्विष्णायणे ।

विंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः स्वताः ॥

वर्त्तमाने तुल्यसेपे नाद्यस्त्रभयतो दश ।

षड्ग्रीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाङ्किाः ॥

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक् पद्यादपि योद्धय ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्त्राद्याः पुण्यतमाः स्वताः ॥

सृगो मकरसंक्रान्तिरुत्तरायणं कर्कटसंक्रान्तिर्दक्षिणायणमित्यर्थः

आमामयनविपुवसंक्रान्तीनामपराः षड्ग्रीतिविष्णुपद्यः ।

स्वस्त्रे नरे सुखासीने यावत् स्वन्दति लोचनम् ।

तस्य विंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥

तत्पराश्चतस्रो भागस्तुष्टिरित्यभिधीयते ।

घुटेः महत्तमभागो यः स कालो रविसंक्रमे ॥

इति देवीपुराणोक्तसंक्रान्तिकालस्य कर्मायोग्यत्वात् तत्सन्नि-
हितकालानां पुण्यकालत्वमाह अतीतानागते इति उत्तरायण-
मतीतं सत्पुण्यं, दक्षिणायणमनागतं भविष्यदिति कृत्वा पुण्यमि-
त्यर्थः । कर्कटे दक्षिणायणेऽनागते भविष्यति संक्रान्तेः प्राक्-
कालीनास्त्रिंशन्नाद्यो दण्डाः पुण्याः स्नानदानादिकर्माहर्हाः । तथा
मकरे उत्तरायणे अतीते संक्रान्तेः परकालीना विंशतिनाद्याः
पुण्या इत्यर्थः ।

तथा च देवीपुराणम्,—

यावद्विंशकला भुक्तास्तत्पुण्योत्तरायणे ।

१ ग, अथ मकरे ।

२ ग, परकालीनविंशतिनाद्यः ।

निरंग्रे भास्करो दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायणे ॥

संक्रान्तिक्षणे भास्करोऽंशशून्यो भवति तस्मिन् भास्करो ज्ञाते सति संक्रान्तेः परं यावद्विंशतिकला भुक्ता भवन्ति तावत्कालमुत्तरायणे पुण्यमित्यर्थः । दक्षिणायणे तु दिनान्तं दिवावसाने प्रमाणं अहोरात्राद्धे विंशद्दण्डाः पुण्यमित्यर्थः ते च संक्रान्तेः प्राक्तना एव । भविष्यत्ययने पुण्यमिति वक्ष्यमाणैतदीधापरवचनात् । वर्त्तमाने तुलामेषे इति उभयतः प्राक् पश्चादपि द्य नाद्यो मिलित्वा विंशतिरित्यर्थः ।

तथा वृषभारदीयेऽपि,—

तत्र च कर्कटे ज्ञेयो दक्षिणायणसंक्रमः ।

पूर्वतो घटिकास्त्रिंशत् पुण्यकालं विदुर्बुधाः ॥

तुलायां चैव मेषे च पूर्वतः परतः स्थिताः ।

ज्ञेया द्वावैव घटिका दक्षिणायणकारिकाः ॥

यच्च,—

पङ्गमीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

इति देवीपुराणवचनं तत्र वृत्ते चेति चकारोऽवृत्ते चेति समुच्चयार्थः वर्त्तमाने वाक्त्र आर्यः नारदीयाम्निपुराणवचनाभ्यां सहैकवाक्यत्वात् देवीपुराणे अयनपदं गोवलीवर्द्धन्यायादक्षिणायनपरम् । देवीपुराणे विषुवे पङ्गमीत्याद्य कालसंख्या नोक्ता साचाद्या अग्निनारदीयपुराणवचनाभ्यामवगन्तव्या । पुण्याख्या इति विष्णुपद्यास्तु प्रागपि पश्चादपि षोडश नाद्य इत्यर्थः । एतद्वचनैक-

वाक्यत्वात् षड्मीतिविषयायनेषु कश्चिदतीतानां कश्चिदनागतानां
तत्तत्संख्याविशेषविधिविरोधाच्च शातातपजावालवचनमपि विष्णु-
पदौविषयमेव ।

यथा शातातपः,—

अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाद्यः पञ्चाच्च षोडश ।

कालः पुण्योऽर्धसंक्रान्तेर्विदग्निः परिकीर्तितः ॥

जावालः,—

संक्रान्तेः पूर्वकालस्तु षोडशोभयतः कला ।

या याः सञ्चिहिता नाद्य इति सर्वसंक्रान्तिविषयम् ।

यत्तु,—

अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः ।

इति देवीपुराणवचनं, तस्यायमर्थः,—

संक्रान्तेरतीतानागतो भोगो भोगहेतुः पुण्यजनककालः स्थात्
स च पञ्चदश नाद्यः स्मृतास्तदपि विष्णुपदौविषयमेव षोडशदृष्टान्त
पञ्चदशदृष्टानां प्रागस्त्यप्रदर्शनपरम् ।

यच्चापरं देवीपुराणवचनम् ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव मन्दोदरी ।

राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

मन्दा भ्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी मता ।

क्षिप्ते ध्वाङ्गीं विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता ॥

चरे मन्दोदरी ज्ञेया क्रूरे ऋचे तु राक्षसी ।

मिथिता चैव विज्ञेया मिथितर्चं तु संक्रमे ॥

त्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च ।

क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥

तद्यनादिद्वादशसंक्रान्तिषु भुवादिनचचविशेषसञ्चारान्मन्दा-
दिनामतया सप्तधा भिन्नास्तु पूर्वोक्तकालमध्ये सञ्चारसन्निहितानां
यथासंख्यं त्रिचतुःपञ्चादिनाङ्गिकानामतिप्राग्व्यप्रदर्शनपरं श्रुतएव
तत्पुण्यं पारमार्थिकमित्युक्तम् ।

भुवादिनचचाण्डुकानि ज्योतिषे,—

उत्तराचयरोहिण्यो भुववर्गः प्रकौर्त्तितः ।

पूर्वाणि चीणि भरणी मघा चोद्यगणः स्मृतः ॥

श्रवणादिचयं स्वाती चरवर्गः पुनर्वसुः ।

पुष्याश्विनी तथा ज्येष्ठा चिप्रनामा गणः स्मृतः ॥

चिचानुराधारेवत्यो मृगशीर्षं मृदुगणः ।

श्रद्धेपाद्वा तथा ज्येष्ठा मूला क्रूरगणः स्मृतः ॥

कृत्तिका च विशाखा च मिश्रसंज्ञाबुभौ स्मृतौ ।

एतत् सर्वं दिवासंक्रान्तिविषयं रात्रिसंक्रान्तीनां वक्ष्यमाणवि-
शेषवचनाप्रातले प्रागुक्तानां सामान्यवचनानां पदाहवनीयन्यायेन
तदितरपरत्वादिति ।

रात्रौ द्वादशसंक्रान्तिषु व्यवस्थामाह ।

देवीपुराणम्,—

शर्द्धरात्रेत्वसस्पूर्यं दिवा पुण्यमनागतम् ।

सस्पूर्यंशर्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥

पुण्यत्वमस्त्वित्याग्रङ्गां निवारयति अर्द्धरात्र इति रात्रेः परार्द्धसंक्रमणे सर्वदैव परदिनपूर्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः ।

यत्तु समयप्रकाशे त्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टेत्यादिवचनं मन्दादिसंक्रान्तिगोचरतया सन्ध्यासंक्रान्तिविषयं दिवारात्रिसंक्रान्त्योर्यथायथं व्यवस्थापितत्वादित्युक्तम् । तद्युक्तं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषवचनदर्शनात् सामान्यानां यावदिंद्रकला भुक्ता इत्यादिवचनानां तदितरपरत्वावगमात् सन्ध्यासंक्रान्तिष्वपि प्रवृत्तेर्विपरीतोत्तरे नियामकविरहाच्च । नचैवं रात्रिसंक्रमणेऽपि दिनस्यैव पुण्यत्वमुक्तं तत्कथम्—

राऽऽदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययद्विषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इति देवत्ववचनं सङ्गच्छते । सत्यं, प्रातर्दक्षिणायनादिषु सञ्चारे तत्पूर्वकालस्य दिवाग्रेषु च षड्भौत्युत्तरायणादिषु सञ्चारे परकालस्य पुण्यत्वाद्वाचौ स्नानदानादिविधायकत्वमस्येति । निशीति सायान्नादिनिषिद्धकालोपलक्षकं, अतएव विवाहोपरागादिनिमित्तकश्चाद्धादिकं सायान्नादौ निर्विवादम् ।

देवीपुराणे—

मन्दा विप्रजने ग्रस्ता मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वाङ्गी वैश्वेषु विज्ञेया घोरा शूद्रे शुभप्रदा ॥

महोदरी तु चौराणां गौण्डिकानां जयावहा ।

चण्डालपुत्रप्रादीनां रात्रौ क्रूरकर्मणाम् ॥

सर्वेषां कारुकाराणां मिश्रिता भूतिवर्द्धनी ।

नृपाः पीयन्ति पूर्वांशे मध्याह्ने च दिजोत्तमाः ॥

अपराचे तथा वैद्याः शूद्राश्चास्तमये रवौ ।
 पिशाचान् प्रदोषे तु अर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ॥
 अर्द्धरात्रे क्षतीते तु पौद्यन्ते नटनचंकाः ।
 उपःकाक्षे तु संग्राप्ते हन्ति गोस्वामिनो जनान् ।
 हन्ति प्रव्रजितान् सर्वान् सन्ध्याकाक्षे न संग्रहः ॥
 पौद्यन्ति पौद्यन्ते आर्पः ।

राजमार्त्तण्डे,—

सुप्तः संक्रमते भानुर्गणदिकरणत्रये ।
 आदिद्वये चोपविष्ट ऊर्ध्वं चैव ततो द्वये ॥
 दुर्भिक्षं रोगमप्यक्षिमुर्ध्वः सन् संक्रमन् रविः ।
 सुप्तः करोति कक्ष्याणमुपविष्टः सप्तं फलम् ॥
 आदिद्वये वववाक्षवयोः ।

तथा,—

कुजार्कग्रनिवारेषु महासंक्रमणं यदा ।
 तदा भवेत् प्रजानागो दुर्भिक्षादिभयं भवेत् ॥
 तुलासंक्रमणे रात्रौ मेषसंक्रमणे दिवा ।
 उभयोः शस्त्रहृद्भिः स्त्रादिपरीतं विपर्यये ॥

यत्तु,— सूर्योदये विपुवतो जगतां विपत्ति
 मंथन्दिने विकलता वज्रग्रस्थहानिः ।
 अस्तकृते दिनकरे वज्रग्रस्थहृद्भिः-
 रैश्वर्यभोगविजया निमि शार्द्धरात्रे ॥

इति वचनम् । तदेतद्वचनैकवाक्यतया जलविपुवपरम् ।

ज्योतिषे,—

नाङ्गीनक्षत्रदिवसे रविभौमश्रुनैश्वराः ।

संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते ॥

गोमूत्रसर्षपैः स्नानं सर्वौषधिजलेन च ।

यद्दं सम्पूज्य तं दद्यात् विप्राय कनकोत्तमम् ॥

ग्रहणविवेचने नाङ्गीनक्षत्राणि प्रागुक्तानि । यस्य यस्य सञ्चारस्तं सम्पूज्य इत्यर्थः ।

सर्वौषधिरुक्तस्तत्रैव ।

मुरा मांघी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

शठौ चम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥

शैलेयं शैलजमिति ख्यातम् । रजनीद्वयं हरिद्रा दासहरिद्रा च ।

तथा,— यस्य जन्मर्चमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् ।

तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगक्लेशधमक्षयाः ॥

तगरसरोरुहपत्रै रजनीसिद्धार्थलोभसंयुक्तैः ।

स्नानं जन्मनृचे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदम् ॥

सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ।

अथ संक्रान्तिकृत्यानि ।

देवीपुराणे,—

संक्रान्त्यां यानि दत्तानि हव्यकव्यानि मानवैः ।

तानि तस्य ददात्यर्कः सप्तजन्म पुनः पुनः ॥

विष्णुः,— आदित्यसंक्रमणं विपुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं जन्मर्च-
मभ्युदयश्चेति ।

एतांश्च श्राद्धकालान् वै काम्यानाञ्च प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदानन्याय कल्प्यते ॥

आदित्यसंक्रमणमिति गोवत्तोवर्द्धन्यायात् विषुवायनेतरपरं
विषुवायनयोस्तु फल्गातिशयः ।

संक्रान्तिश्राद्धञ्च पिण्डरहितं कार्यम् ।

अयनदितये श्राद्धं विषुवदितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वांसु पिण्डनिर्वापमादृते ॥

वैशाखस्य द्वितीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।

श्राद्धं कार्यञ्च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

चषोदम्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽपि ।

श्राद्धं कार्यं पायसेन दर्शनायनवच्च तत् ॥

इति ब्राह्मपुराणवचनात् । संक्रान्तिविधिना पिण्डदानेतर
विधिना युगाद्यास्तपि श्राद्धमित्यर्थः । न चैषां वचनानामना-
करत्वाग्रह्या ब्राह्मपुराणाग्निपुराणयोर्दृष्टत्वात् संवत्सरप्रदीपाद्यनेक-
संग्रहेषु लिखितत्वाच्च ।

मान्यास्तु,—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डभाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् पिण्डदानविधिनिषेधयोर्विकल्पः ।

दाने तु फल्गातिशय इत्याहुः । तदयुक्तम् ।

तच्चैव मत्स्यपुराणे,—

ततः प्रभृति पितरः पिण्डमञ्जान्तु लेभिरे ।

इति परिभाषितत्वात्त्रिपिण्डमाचरेदित्यस्य तदीयवचनस्य
चयः पिण्डाः पितरोऽचेति व्युत्पत्त्या, त्रिपिण्डं चैपुरुषिकश्राद्ध-
मिति व्याख्यानात् । अतएवैकोद्दिष्टं मृताश्नोति मृताहे ऐक-
पुरुषिकोपहारः कृतः ।

राजमार्त्तण्डे,—

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मन्यसौ रोगी निर्धनस्याभिजायते ॥

एतेन संक्रान्तिस्नानं नित्यमुक्तम् ।

वराहपुराणे,—

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

असृग्गर्भे चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

भविये,—

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

गङ्गास्नातो नरः कामाद्ब्रह्मणः सदनं व्रजेत् ॥

अयने विषुवे चैव यः स्नायाज्जाह्नवीजले ।

गङ्गास्नानस्य वर्षार्द्धकृतस्य फलमाप्नुयात् ॥

संक्रान्तौ गङ्गास्नानं काम्यं नित्यन्वनुषङ्गेन गतार्थम् ॥

संक्रान्तौ दानमाह राजमार्त्तण्डे,—

अयने कोटिगुणितं क्षत्रं विष्णुपदीफलम् ।

षड्भौतिषहस्राणि षड्भौत्वामुदाहृतम् ॥

शतमिन्दुचये दानं षहस्रन्तु दिनचये ।

विषुवे शतषाहस्रमाकामावैश्वनन्तकम् ॥

आ—आषाढी, का—कार्तिकी, मा—माघी, वै—वैशाखी,
आसु पौर्णमासीषु दानमन्त्रन्तकं कल्पान्तस्त्रायिकफलकमित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

एकधापि दत्तं कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ।

धर्मादिवर्द्धते द्वायूराज्यपुत्रसुखानि च ॥

अधर्माद्वाधिगोकादि विपुवायनसन्निधौ ।

विपुवेपु च यज्ज्ञानं दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

तथा,— तुलानेपप्रवेगे तु त्यागे च मिथुनस्य च ।

रवेर्महाफलं ज्ञेयं तेभ्योऽपि स्थान्महाफलम् ॥

यदा प्रविशते भातुर्मकरं द्विजसत्तमाः ।

भविष्ये,—

उपोष्यैव च संक्रान्त्यां प्रातर्योऽभ्यर्चयेद्भरिम् ।

गृत्वा पञ्चोपचारेण स कामानखिलान् लभेत् ॥

पूर्वदिनमुपोष्येत्यर्थः ।

तथा,—

कृत्वापवासं विधिवद्विपुवे योऽर्चयेच्छिवाम् ।

शक्तिमान् वज्रपुत्रश्च स भवेदलवाक्षरः ॥

तथा,—

योऽभिवीचेत विपुवे गत्वा शौपुरूपोत्तमम् ।

रामं कृष्णं सुभद्राञ्च स वैष्णवपुरं व्रजेत् ॥

अथ,— मासपचतियौनाद्य निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वन्निषो न तस्य फलभाग्यवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् सञ्चारपूर्वकाले पूर्वसौरमासो-
 श्लेषः सञ्चारपरकाले तु परसौरमासोश्लेषः कार्यः ॥

तत ॐ अद्यामुके मासि अमुकराशितोऽमुकराशौ रवेरमुक-
 संक्रान्त्याममुकपक्षेऽमुकतिथावस्मिन् भारतवर्षाख्यभूप्रदेशे इत्यादि-
 वाक्यं मन्तव्यं वाक्यरचनाविचारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः अन्य-
 गौरवभियात्रोपेक्षितः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि रात्रेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांससंभोगौ पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।

विन्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥

अत्राधुनिकाः,—

निषेधोऽयं स्नानादिविधिवत् पुण्यकाल एव ततः परं मत्स्या-
 दौनामुपभोगो निर्विवाद एवेति लोभाध्यापितकुतर्काः श्रिष्टाचारं
 विलोपयन्ति, तन्मन्दम् यद्यपि विधौ संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो
 लक्ष्यते तथापि,—

अष्टम्यां पक्षयोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे ।

पक्षोपान्ते स्त्रियं तैलं मांसञ्च परिवर्जयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणे वासरग्रहणात् सञ्चारोपलक्षितदिन एव निषेधः,
 तदेकवाक्यतया विष्णुपुराणवचनमपि सञ्चारोपलक्षितदिवसपरम् ।

न च वासरस्योपलक्षितत्वेऽपि पुण्यकाल एव विधिवन्निषेधोऽपि
 भविष्यतीति वाच्यम् ।

निमित्तं कालमाश्रित्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

तत्र पूज्ये विधेर्द्व्यन्तिर्निषेधः कालमात्रके ॥

इति प्रचेतोवचनात्, वासरपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

एवञ्च,—

निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातञ्च वैधृतिम् ।

केन्द्रस्यापि शुभैः शुन्यं पापाहमपि वर्जयेत् ॥

इत्यादौ ज्योतिषे १ [रविणा निरंशीकृतमहोरात्रं व्याप्यैव शुभकर्मणां निषेधोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा महदैग्रसं स्यात् । अथवा सञ्चारक्षणातिसूक्ष्मत्वात् तत्र विधिनिषेधानुपपत्त्या संक्रान्तिपदेन विधौ निषेधे च सर्वत्रैव सञ्चारोपलक्षितदिनमेवा-
च्यते तदा च 'तत्र पूज्ये विधेर्द्व्यन्तिर्निषेधः कालमात्रके' इति वचनात् पुण्यकाले विधिनिषेधस्तुहोरात्रव्यापीति अतएव संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु इत्यादिवचनैः पुण्यजनकत्वमेव तत्तदुग्रनसोक्तं अन्यथा पुण्यपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

न च रात्रेः परार्द्धे सञ्चारे तद्विवसम्प्लक्षणात् कथं पर-
दिने विधिनिषेधाविति वाच्यं, तथाविधसञ्चारे तद्विवसौषविधेः परदिने वचनेनातिदिष्टत्वात् ।]

यथा देवीपुराणे,—

सम्पूर्णं तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनीति ।

राजमार्त्तण्डे भोजराजः,—

अर्द्धरात्रादधयेत् स्यात्तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।

ऊर्द्धं संक्रमणे भानोरपरेऽहनि तत्क्रिया ॥

[निषेधस्तु सञ्चारोपलक्षितदिन एव प्रागुक्तवचनात् अन्यथा परदिनदिवाूर्द्धस्य पुण्यकालत्वे रात्रौ सञ्चारचणे स्त्रीसङ्क्रमप्रसङ्गः^१ तथार्द्धरात्रसञ्चारे पूर्वापरदिवाूर्द्धयोः पुण्यकालत्वात् तत्र दिनद्वये मांसादिवर्जनप्रसङ्गः तन्मध्ये च रात्रौ मांसभक्षणादिप्रसङ्गश्च स्यात् ।]

अथ दधिसंक्रान्तिव्रतम् ।

तच्चोत्तरायणसंक्रान्तिमारभ्य वर्षैकं यावत् प्रतिसंक्रान्तौ कार्यम् । तत्रायं विधिः ।

स्नातः शुचिराचान्तः खस्ति वाच्य संकल्पं कुर्यात् । अद्यामुके मासि अमुकराश्रितोऽमुकरागौ रवेरमुकसंकल्पान्याममुकपक्षेऽमुकतिथावारभ्य वर्षैकं यावत् प्रतिसंक्रान्तौ भारतवर्षाख्यभूप्रदेशे अमूकगोचनामाहं हृदयसन्तापनाग्रधनधान्यसमृद्धिसौख्यविद्विक्कामो दधिसंक्रान्तिव्रतं करिष्ये ।

स्त्रियास्तु हृदयसन्तापानुत्पत्त्यवैधव्यधनधान्यसमृद्धिसौभाग्य-सौख्यविद्विक्कामेति विशेषः । मोक्षकामस्य तु संसारसन्ताप-प्रशमनकाम इति विशेषः । इति संकल्प्य भूतशुद्धिप्राणायाम-मादिकान्यामान् विधाय ऊँकारेणाङ्गन्यासं कृत्वा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण व्यापकत्रयं विधाय नारायणं ध्यायेत् ।

१ ख पुस्तके, [ ] चिह्नितसन्दर्भो नास्ति ।

२ ग पुस्तके, स्त्रीसङ्गः ।

१ उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिग्रं गङ्गां गदां पङ्कजं
चक्रं विभ्रतमिन्द्रावसुमतीसंगोभिपार्श्वद्वयम् ।
कोटीराङ्गद्वारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
दीप्तं विश्वधरं स्ववचविलसच्छ्रीवाससत्तमं भजे ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा प्रोक्षणीपात्रं
पाद्यञ्च स्थापयेत् । ततो घटे गणेशं ध्यात्वावाङ्मय प्रोक्षणीजलेन
पाद्यादिभिः सम्पूज्य स्त्रणंतासादिमयीं मलङ्गीकनारायणप्रतिमां
शालग्रामं वा तद्विष्णोरिति मन्त्रेणाष्टाचरनारायणमन्त्रेण वा
दध्ना स्नपयित्वा घटे वा मण्डले वा संस्थाप्य पुनर्धात्वा तद्विष्णो-
रिति मन्त्रेणाष्टाचरेण वावाङ्मय मन्त्रद्वयान्यतमेन पाद्यादिभिरुप-
चारैः पूजयेत् । विघ्नेपतो गन्धं दधि दद्यात् । नारौ तु प्रणव-
वर्जितेन सप्ताचरनारायणमन्त्रेणेति ।

ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ वासुदेवाय नमः ॐ नारायणाय
नमः ॐ देवकीनन्दनाय नमः ॐ यदुश्रेष्ठाय नमः ॐ वार्ष्णेयाय
नमः ॐ असुराक्रान्तभारहारिणे नमः ॐ धर्मसंस्थापकाय नमः ।
इति कृष्णाष्टकेन सम्पूज्य कथां शृणुयात् ।

भविष्ये श्रगस्त्य उवाच,—

नृणां हृदयघन्तापः कर्मणा केन साधव ।
प्रतेन वा विनश्येत् तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

एतदर्थं कथां दिव्यां शृणु वक्ष्यामि तेऽनघ ।

१ ख पुस्तके, उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिग्रमित्यादि ध्यायेत् ।

क्षीरोदधौ पुरा विप्र शेषपर्यङ्गशायकः ॥
 अभवं तत्र मे लक्ष्मीः पादसंवाहिकाऽभवत् ।
 अथ तस्योदधेक्षीरे गत्वा काचन कन्यका ॥
 रोदिति स्नातिसन्तप्ता विलस्य च पुनः पुनः ।
 शोकेन महतात्यर्थं मनस्तापेन दुःखिता ॥
 तस्यास्तथा रुदत्यास्तु दुःखाकुलितचेतसः ।
 निशम्य करुणं लक्ष्म्या वारि सुस्त्राव चक्षुषः ।
 तप्तानां वाष्पविन्दूनां पतितानां ममोपरि ॥
 तेषां स्पर्शादहं निद्रां महर्षे त्यक्त्वांस्तदा ।
 अवोचं च तदा लक्ष्मीं कारुण्यद्रुतचेतसम् ॥
 कस्मात्त्वं रोदिषि शुभे किन्ते शोकस्य कारणम् ।
 एवमुक्ता तु सा लक्ष्मीः प्रत्युवाचातिदुःखिता ॥
 देवास्य जलधेक्षीरे प्रत्यहं कापि कन्यका ।
 रोदित्यन्यन्तदुःखात्तां करुणञ्च विज्ञापिनौ ॥
 तस्यास्तथाविधां वाचं निशम्य मम वेगतः ।
 सुस्त्राव नेत्रजं वारि कारुण्यान्मधुसूदन ॥
 मनुष्याणां कथं देव घृत्तापो नोपपद्यते ।
 तन्मे ब्रुहि जगन्नाथ श्रोतुं कौतूहलं मम ॥

देव उवाच,—

शृणु मिथे प्रवक्ष्यामि दधिसंक्रान्तिनामकम् ।
 व्रतमस्ति मनुष्याणां घृत्तापशमनं परम् ।
 शुभे काले तु संप्राप्ते संक्रान्तियां शुभा भवेत् ॥

चत्तरायणसंक्रान्तिविशेषेण प्रशस्यते ।
 तच्चारभ्य व्रतं चैतत् कार्यमावसराच्छुभे ॥
 मां त्वया सचितं दध्ना स्वपयित्वा प्रयत्नतः ।
 गन्धादिभिश्च विधिवदुपचारैः समर्चयेत् ॥
 गन्धं दधि शुभं देवि मम हस्ते प्रदापयेत् ।
 दधिभोज्यं ब्राह्मणाय प्रदद्यात् प्रीतये मम ॥
 मासि मासि च संक्रान्तौ दधिभोज्यञ्च वत्सरम् ।
 समाप्ते तु व्रते देवि गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥
 वस्त्रयज्ञोपवीताद्यैर्विशेषेण समर्चयेत् ।
 द्वादश ब्राह्मणान् भक्ष्या भोजयेद्दधिभिः सह ॥
 विप्रेभ्यो दक्षिणां दद्यात् प्रतिष्ठार्थं व्रतस्य च ।
 एवं कृते व्रते देवि पुत्तापो नोपपद्यते ॥
 वैधव्यदुःखशमनं धनधान्यसमृद्धिदम् ।
 दम्पत्योः प्रीतिजननं सर्वसौख्यविबर्द्धनम् ॥
 कर्त्तव्यं पुरुषैः स्त्रीभिर्व्रतं मोक्षकरं परम् ।
 एवमेव कथितं देवि व्रतानां व्रतमुत्तमम् ॥
 कथामेताञ्च ये पुण्यां शृण्वन्ति श्रद्धया नराः ।
 सर्वदुःखविनिर्मुक्तास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति श्रुत्वा सुत्वा प्रणम्य ब्राह्मणाय भोज्यं दद्यात् । श्रुत्यादि
 दधिसंक्रान्तिव्रतकर्माणि सलङ्कीकनारायणप्रीतिकामो यथागोत्र-
 नाम्ने ब्राह्मणाय भोज्यमिदं सदधि सोपकरणं सम्यग्दे । तस्य
 काञ्चनदक्षिणा देया प्रतिमासीयव्रतेऽपि दक्षिणेत्याचारः । ततः

चमस्वेति हृदये उदास्य दधिमहितं हविष्यान्नं भुञ्जीत । वत्सरान्तरे
उत्तरायणसंक्राम्यां यथाविधि व्रतं कुर्यात् । तत्र वज्रदधिभिः
सुपयित्वा षोडशोपचारैर्विशेषतो दधिवस्त्रयज्ञोपवीताद्यैः सलक्ष्मीकं
नारायणमर्चयित्वा द्वादशब्राह्मणेभ्यः सदधीनि सवस्त्राणि भोज्यानि
दत्त्वा सुत्वा पुनःपुनः प्रणम्य व्रतं समर्पयेत् ।

ॐ अद्येत्यादि तत्तत्फलकामनया कृतैतद्दधिसंक्रान्तिव्रतं श्रीम-
लक्ष्मीकनारायणाय समर्पये प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

ॐ अद्येत्यादिकृतैतद्दधिसंक्रान्तिव्रतकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं काञ्चनं यथागोचनामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । ततः चम-
स्वेति हृदये देवमुदास्यात्किद्रं कृत्वा शान्तिं कुर्यात् ॥

इदानीं मासकृत्ये निरूपयितव्ये मासज्ञानाधीनत्वात्तत्तत्क-
ृत्यानां प्रथमं सामान्यतो मासपदार्थं निरूप्य चैत्रादिमासविशेषो-
ऽपि निरूप्यते ।

अत्र केचित्,—

हारीतेन चान्द्रमासि मासशब्दस्य सङ्केतितत्वात्तत्रैव मास-
शब्दो मुख्योऽन्यत्र भाक्तः ॥

यथा हारीतः,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पित्रधोमकौ ॥

१ ख पुस्तके, ख हृदये ।

२ ग पुस्तके, चैत्रादिपदवाच्यमासविशेषः ।

तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मल्लिषुचोऽज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥

शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्रियामः . क्षणप्रतिपदि अग्नौषोमयामः
एतौ दर्शपौर्णमासान्तर्गतौ पिच्छपिष्टयज्ञाद्भूतः पिष्टविशिष्ट-
सोमदैवतोऽग्नौकरणहोमो दर्शे विहितः, मासादिः समाप्तावित्य-
नेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्यान्द्रो मास इत्युक्तं तं मासमतिक्रम्य
रविर्यदि गच्छेत् तत्र यदि सञ्चारं न करोति तदा स मासो
मल्लिषुच इत्याहुः ॥

तन्मन्दं मल्लमासोपयुक्तचान्द्रमासस्यैव धारणीतेन महेतितत्वात्,
तमतिक्रम्येत्यादिना तथैवोपसंभारात्, किन्तु बहूनां मुनीनां सौर-
भावनचान्द्रनाचत्रेषु तुल्यमहेतदर्शनाच्चतुर्थैव नानार्थो मासशब्दो
मुख्यः ।

न च नानार्थकत्पनागौरवाच्चान्द्रे मुख्योऽन्यत्र भाक्त इति
वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् सर्वत्र मुनीनां तुल्यमहेतदर्शनाच्च,
अन्यथा नानार्थाच्छेदापत्तेः ।

यथा ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः भावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः ॥

शुक्लादिः शुक्लप्रतिपदादिरित्यर्थः पञ्चावयववाचिलादत्र शुक्ल-
शब्दस्य ।

यथा वराहसंहितायाम्,—

दर्शाद्दर्शान्द्रस्त्रिंशदिवसस्तु सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिषु चिह्नः सौरस्तु निगद्यते तज्ज्ञैः ॥

दर्शादित्यवधौ पञ्चमौ न त्वभिविधौ तदा हि मासानां दर्शा-
दित्वे दर्शान्तचणादित्वे वा वत्सरे षष्ठां मासानां लोपापत्तिः स्यात् ।

न चैक एव दर्शः पूर्वमाससमापकः परमाधारम्भकश्चेति
वाच्यं एकस्य द्वयोरवयवत्वविरोधात् मासानां परस्परपरौहारे-
णावस्थानप्रसिद्धिवाधाच्च दर्शं मृतस्य सांवत्सरिकश्राद्धानध्यवसा-
याच्च । अतएव विष्णुधर्मवचने सन्निकर्षादथारभ्येत्यत्र सन्निकर्षोत्तर-
काललक्षणा ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ।

सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ॥

चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते ।

सावने च तथा मासि चिंशत् सूर्योदयाः स्मृताः ॥

आदित्यराशिभोनेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

सर्व्वर्षपरिवर्त्तैस्तु नाचत्रो मास उच्यते ॥

राजमार्त्तण्डे,—

मासो रवेः स्यात् प्रतिराशिभोगात्

शुक्लादिदर्शान्तमितोऽथ चान्द्रः ।

चिंशद्दिनैरप्यथ सावनाख्यो

भानां भवेद्भः परिवर्त्तनेन ॥

रत्नमालायाम्,—

दर्शावधिं चाष्टमुग्रन्ति मासं
सौरं तथा भास्करराशिभोगात् ।
त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमाञ्ज-
नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभमाच्च ॥

सूर्यसिद्धान्ते,—

नाक्षीयष्टा तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
ऐन्द्रवस्तिथिभिस्तदत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ।

तथा त्रिंशता अर्कोदयैः सावन इत्यर्थः । पष्टिदण्डमात्रेणैव
नाक्षत्रं दिनं अर्कोदयस्तु राशिविशेषावस्थानवशेन यावन्ति पत्तानि
दिनभोगः स्यात् तदधिकपष्टिदण्डैर्भवति ।

तच्च तत्रैव ।

घटोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्धृता १८०० गतिः ।

चक्रासवो २१६०० लब्धयुता आहोरात्रासवः क्रमात् ॥

इत्यनेनाहोरात्रमानं वक्ष्यते ततश्च सावनसंवत्सरेणैकदिना-
धिकवत्सरो नाक्षत्रो भवतीत्येतयोर्भेदः । अथ च नाक्षत्रो मासो
गणनोपयुक्त एव व्यवहारोपयुक्तस्तु विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तद्वन्द्वस्य
भगणभ्रमणात्मक एव स च प्रागेवोक्त इति । ऐन्द्रवस्तिथिभिस्तद-
दिति तदत् त्रिंशता तिथिभिश्चान्द्रो मास इत्यर्थः ।

अत्र यद्यपि सामान्येन त्रिंशता तिथिभिरित्युक्तं तथापि
हारीतव्रह्मसिद्धान्तवराहसंहिताविष्णुधर्मराजमार्तण्डादीनां पूर्वा-

पन्यस्तवचनैकवाक्यतया शुक्लप्रतिपदादिभिस्त्रिंशता तिथिभिरिति
षोडशमम् ।

अतएव तत्रैव सूर्यसिद्धान्ते त्रयोदशाध्याये,—

त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् ।

इति पित्र्याहोपसंहारात् तस्य च शुक्लकृष्णपञ्चनियतत्वादेत-
देव विवृतम् ।

यथा मतुः,—

पित्र्ये राव्यहनौ मासः प्रविभागस्तु पञ्चयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्व्वरी ॥ इति ।

यत्तु,—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तथा ॥

इति कुन्दोगपरिशिष्टवचने ।

मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

इति मरीचिवचने ।

मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् । इति विष्णुवचने च ।

मासपदं, तत्त्रिंशत्तिथिप्रचयमात्रे स्नाचणिकम् । अतएव पौर्ण-
मास्यन्तेऽपि सुतरामेव स्नाचणिको मासशब्द इति ध्येयम् ॥

एवञ्च मासशब्दस्य नानार्थत्वे सति ।

रविणा सञ्चितो मासश्चान्द्रः स्यातो मल्लिषुचः । इति ।

श्राद्धिके पित्र्यहृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः । इति ।

मेषगरविसंक्रान्तिः श्रग्निमासे भवति यत्र तच्चैवमित्यादौ

चान्द्रो मास इत्यादि भोपाधिप्रयोगः सङ्गच्छते । अन्यथा तदनर्थकं
स्यादिति ।

एतेन सौरादिषु त्रिषु छटं मासपदं चान्द्रे तु मास्यर्द्ध-
स्तस्यायमिति व्युत्पत्त्या चिन्तयितुमिच्छते यौगिकमिति ये वदन्ति
तेऽपि निरस्ताः शरीतायनेकमुनिभिः सौरादिवच्चान्द्रेऽपि मङ्गे-
तामिधानात् अन्यथा तस्य वैकल्यप्रसङ्गात् अनेकमुनिवचनेषु
चान्द्रो मास इत्यत्र चान्द्रपदस्य पुनरुक्तवैकल्याच्च, मासपदादेव
तथा प्रतीतेः ।

एवञ्च मासस्य चतुर्विधत्वे सति द्वादशमासाः 'संवत्सरः'
इति श्रुतेः ।

सौरेणाब्दस्य मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने च तदा माने दिनषट्कं प्रवर्द्धते ॥

सौरसंवत्सरस्थान्ते मानेन शश्विजेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि मृगानन्दन ॥

इति त्रिषुधर्मात्तरवचनाच्च सौरादिभिश्चतुर्विधैर्द्वादशभिर्मासै-
श्चतुर्विधः संवत्सर इति ।

न चाधिमासपाते त्रयोदशभिश्चान्द्रमासैः संवत्सर इति
वाच्यम् ।

पश्चात्तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रगच्छते ॥

इति वचनेन मासद्वयस्यैकमासत्वाभिधानात् । अथवा धर्म-
कार्थोपयुक्तैरेव द्वादशभिर्मासैश्चान्द्रसंवत्सरव्यवहारो न लघिकेनेति ।

यत्तु,—

मेषादयो द्वादशैते मामाः संवत्सरः स्मृतः ।

* इति सूर्यसिद्धान्तवचनं तत् सौरसंवत्सरस्य मेषादित्प्रदर्शन-
परम् ॥

इदानीं चैत्रादिपदवाच्यं निरूप्यते ।

अत्र केचित् सौरे चान्द्रे च मासुभयचैव प्रयोगभूयस्त्वदर्शनादु-
भयचैव चैत्रादिपदशक्तिरित्याहुः तत्र एकत्र लक्षण्या सम्भवति
प्रयोगनिर्वाहे नानार्थताकल्पनमन्याय्यं शुक्लादिशब्दवत् गौरवात् ।
तथा शोक्तं कल्पनातो लक्षणैव श्रेयसीति, अगत्यैव हि नानार्थ-
ताङ्गीक्रियते यथाचादिषु मुख्यसम्बन्धाभावेन लक्षणाभुपपत्त्या
विनिगमनाविरहेण च स्वीक्यतेति । न चात्रापि विनिगमनाविरह
इति वाच्यम् । चान्द्रमास्येव चैत्रादिपदानां सङ्केतदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मगुप्तः,—

मेषगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र तच्चैत्रम् ।

एवं वैशाखाद्या वृषादिषक्रान्तियोगेन ॥

तथा च श्रुतिः,—

सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बध्यते इति ।

अत्र चामावास्यान्तकाले सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमेन
वृषार्क एवामावास्यायां रोहिणीयोगसम्भवात् 'मेषार्के' चासम्भवात्
श्रुत्यापि ब्रह्मगुप्तलक्षणं स्वहस्तिताम् ।

हारीतेनापि,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मामादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये ममाप्तौ पित्रसोमकौ ॥

इत्यनेन सूर्य्यगतेमन्दत्वशीघ्रत्वाभ्यां तद्रागौ कदाचित्तिथि-
द्वयलाभात् आद्रुसंशये कदाचिच्च तत्तिथ्यलाभे आद्रुलोपप्रसङ्गात्
सौरमासचिह्नं विधाय इन्द्राग्नी यत्र ह्येते इत्यनेनोक्तचान्द्रमास-
स्यैव पौषमाघादिसंज्ञां विधाय इतरव्यावर्त्तकेन तेन माघादि-
मासचिह्नेन निर्विवादं सांवत्सरआद्रं इति वदता चान्द्रमास्यैव
माघादिपदानां शक्तिरुक्ता ।

एवञ्च,—

माघादिपदमासेषु शार्ङ्गिणः शयनावधि ।

चूडाकर्म्म प्रशंसन्ति मुनयो व्रतकर्म्म च ॥

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादुत्तसौरयनं विभिः ।

इत्यादौ सौरमासे माघादिपदं मकरस्यरव्यारभसादृश्याद्गौणं
अग्निर्मानवक इतिवदिति ।

एतेन ब्रह्मपुराणादौ वज्रप्रयोगदर्शनात् पौर्णमास्यन्तमासे
माघादिपदशक्तिर्दर्शान्ते लक्षणाऽस्त्वित्यपि निरस्तं पूर्वोपन्यस्तश्रुति
हारीतब्रह्मगुप्तादौ दर्शान्ते एव सङ्केतितत्वात् अनुवादकशास्त्रतः
सङ्केतशास्त्रस्य वक्ष्यैयस्त्वाच्च पौर्णमास्यन्तचैत्रादेश्चैवपौर्णमास्यन्त-
त्रिंशत्तिथिप्रपञ्चात्मकतया लक्ष्यस्यावश्यं वाच्यत्वेन दर्शान्तचैत्रमा-
सेत्वाच्च । एवञ्च दर्शान्ते मासि चैत्रादिप्रयोगे निर्णीते सति केचित्
नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासीति पाणिनिस्मरणात्

चित्रानचत्रयुक्ता पौर्णमासी चैत्रौ सास्मिन् मासे इति व्युत्पत्त्या पुनरणप्रत्ययेन यौगिकं चैत्रादिपदमाहुः, तत्र अहोरात्रचिराच-दमरात्रादिष्वपि चैत्रादिपदप्रसङ्गात् ।

मासे योगरूढमिति चेत् नचत्रयोगव्यभिचारेऽपि कार्त्तिक-कादिपदप्रयोगात् ।

तथा ज्योतिषे,—

अन्योपान्त्यौ चिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनस्य चिभो मतः ।

ज्ञेया मासा द्विभा ज्ञेयाः छत्तिकादिष्वस्यथा ॥

पौर्णमास्यां छत्तिकादिक्रमेण द्विदिनचत्रयोगात् अन्योपा-न्ययोराश्विनभाद्रयोः फाल्गुने च नचत्रचययोगात् कार्त्तिकादयो द्वादश मासा भवन्तीत्यर्थः ।

पाणिनिना तु प्रायिकयोगमाश्रित्य यथाकथञ्चित् व्युत्पत्ति-दर्शितेति । न च छत्तिकादिपदेन छत्तिकारोहिण्योरन्यतर-मुपलक्ष्यते एवमन्येष्वपि मासेष्विति वाच्यं अन्योपान्त्यौ चिभौ ज्ञेयाविति वचनस्यापि प्रायिकयोगमाश्रित्योक्तत्वादत्रापि व्यभि-चारदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

आग्नेयन्तु यदा षष्ठं कार्त्तिक्यां भवति क्वचित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा धाम्यन्तु भवति षष्ठं तस्यां तिथौ क्वचित् ।

तिथिः सापि महापुष्ठा मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा च्चं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

आग्नेयं छत्तिका, यान्यं भरणी, प्राजापत्यं रोहिणीत्यर्थः । अत्र पौर्णमास्यां भरणीयोगेऽपि कार्तिकत्वं प्रत्युत भवन्मते आश्विनत्वमेव तस्येति । तुलार्कस्य षोडशदिनमारभ्य पञ्चिंशतिदिनाभ्यन्तरे या पौर्णमासी तस्याश्च तुलार्कारब्धचान्द्रमासान्तर्गतत्वात् 'कार्तिकी-त्वेनाव्यभिचरितायामवश्यमेव भरणीयोगः पौर्णमास्यन्तकाले सप्तमराशावर्काफ्रान्तांशसमसंख्यां चन्द्रावस्थाननियमात्, एवञ्च वृश्चिकार्कस्य दशमदिनादूर्ध्वं चतुर्दशदिनपर्यन्तं तुलार्कारब्धचान्द्रमासान्तर्गता या कार्तिकी पौर्णमासी तस्यामेव रोहिणीयोगो नान्यत्र कार्तिक्यामिति । यदा तु वृश्चिकार्कस्य षोडशं दिनमारभ्य चयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे वर्त्तमानायां पौर्णमास्यां वृश्चिकारब्धचान्द्रमासान्तर्गतत्वादायहायणीत्वेनाव्यभिचरितायां रोहिणीयोगोऽवश्यमेव कदाभिन्मृगशिरायोगः पौर्णमास्यन्तकाले चन्द्रार्कयो-रन्योऽन्येन सप्तमराशौ समांशावस्थाननियमात् । तदा च नचत्र^१ व्यभिचारात् मार्गशीर्षस्यापि कार्तिकत्वं प्रसज्येत एवमन्येवपि मासेषु नचत्रव्यभिचारः सुधीभिरुच्यते इति ।

अन्ये तु मौनस्वरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्याहो माम-स्यैव इत्यादिलक्षणं वदन्ति । तदपि न चारु चयमासायात्रेः ।

यथा ज्योतिषे,—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटं स्यात्

द्विसंक्रान्तमासः चयाख्यः कदाचित् ।

चयः कार्तिकादिचये नान्यदा स्यात्

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

तथा ज्योतिषे,—

यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मम्

यत्कार्तिकादिचितये चयाख्यम् ।

मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्ना

द्विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

चयमासस्य द्विसंक्रान्तत्वे मध्ये मासैकलोपप्रसङ्गः स्यात् ।

यथा शुक्लप्रतिपदि धनुःसञ्चारः अमावस्यायाञ्च मकरसञ्चारः
तस्य च मासस्य वृश्चिकस्वरविप्रारब्धत्वेन ^१[मार्गश्रीर्षत्वात् तत्परस्य च
मासस्य मकरस्वरविप्रारब्धत्वेन सुतरां] माघत्वात् धनुःस्वरविप्रार-
ब्धमासाभावात् पौषलोपः स्यात् । अस्त्वेवमिति चेत् तद्वर्षे
तन्मासविहिततिथिद्वयसांवत्सरिकश्राद्धादौनां लोपापत्तिः स्यात्
ततश्च प्रतिषवत्सरं कुर्यादिति विधिबाधः प्रसज्येत । ^२एतेन मेष-
स्वरविप्रमाणस्याङ्गो मासश्चैव इत्याद्यपि निरस्तं मन्त्रमासस्य पूर्व-
मासत्वप्रसङ्गः स्यादिति । अन्ये तु ब्रह्मगुप्तलक्षणमेव साधु मन्यन्ते ।
यदाह ब्रह्मगुप्तः,—

मेषगरविषंक्रान्तिः शश्रिमासे भवति यच्च तच्चैवम् । एवं
वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेन । तच्चैवमिति, चैव एव चैव

१ ख पुस्तके, [ ] चिह्नितं शो नास्ति ।

२ ग, एतेन च ।

स्वार्थेऽन् देवतादिशब्दवत् कश्चित् स्वार्थिकप्रत्यया लिङ्गमतिवर्तन्ते
एतच्च लक्षणं ध्यमासेऽपि सङ्गतम्, उभयार्कमञ्चारेणैकस्यापि
मासस्योभयसंज्ञासमावेशात् । किन्त्वत्रापि मलमासायाप्तिर्दोषः ।

रविषा लङ्घितो मासस्यान्द्रः स्यातो मल्लिधुचः ।

इत्यादिवचनात् रविसंक्रान्तिरहितस्यैव मलमासत्वात् ।

न चानामको मलमास इति वाच्यं न निर्विशेषं सामान्यमिति
न्यायेन चैवादिशंज्ञकातिरिक्तमासाभावात् ।

न च,— वत्सरान्तर्गतः पापो घञानां फलनाग्रहत् ।

नैच्छतेर्यातुधानैश्च समाक्रान्तो विनामकः ॥

इति वचनादिति वाच्यं एतस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि चैवादि-
मासविशेषचिह्नितकार्याभावात् लाक्षणिकं विनामकं विनामक-
पदमिति । विनामकैरिति कालमाधवीये पाठः ।

अभावस्यामतिप्रस्य कुलीरं याति भास्करः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कशे ॥

इत्यादिराजमात्तंण्डादिवचने द्विराषाढादिपदप्रयोगाच्च ।

न च द्विराषाढादिप्रयोगो गौण इति वाच्यं युगपद्वृत्ति-
द्वयविरोधात् द्वित्वासम्भवाच्च मलमासमरणे तन्मासस्थानामकत्वेन
सांवत्सरिकश्राद्धे सपिण्डीकरणे चानध्यवसायाच्च चैवादिविशेष-
चिह्नाभावादिति, मृताद्ये सपिण्डीकरणविधानाच्च तत्तन्मासविशेषा-
द्विततिथिविशेषस्य मृताद्यशब्दवाच्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गादिति ।

एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे कश्चित् ।

तत्राद्ये पिढकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

इति राजमार्त्तण्डवचने एकसंज्ञत्वकथनाच्च तत्राद्ये पिटकार्या-
णीति पिटकार्यपदं सपिण्डीकरणपरम् ।

सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्वुधाः ।

इति हारीतवचनात् ।

तथा,— रविणा लुद्धितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मल्लिच्छुचः ।

तच्च यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

इति भीमपराक्रमवचने तच्च मलमासे वैशाखादिपुरस्कारेण
विहितं यत्कर्म तदुत्तरे प्रकृतवैशाखादौ मासि कुर्यादित्यभिधा-
नान्मल्लिच्छुचस्य वैशाखादिसंज्ञा स्फुटैवोक्ता अन्यथा मलमासे कर्म-
विधानाभावात्तदसङ्गतं स्यात् ।

तथा ज्योतिषे,—

पचद्वयेऽपि संज्ञान्तिर्यदि न स्यात् सिताशिते ।

तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥ इति ।

तथा,— आद्यो मल्लिच्छुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ।

इति हारीतवचने आद्यं द्वितीयमित्यपि मासयोरेकनामत्वे
सत्येव सङ्गच्छते इति ।

वस्तुतस्तु,—

सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बध्यते ।

इति श्रुत्यनुसारात् खचणान्तरमुच्यते ।

मेघगतरविषध्वाररहितसंक्रान्तमासादितरो मीनस्तरविमं-
योगौ शशिमासश्चैव इत्यादि । मीनस्तरविमयोगौ शशिमासश्चैव
इत्युक्ते फाल्गुनेऽतिव्याप्तिवारणाय मेघगतरविषध्वाररहितसंक्रा-

न्तमासादितर इत्युक्तं फाल्गुनस्तु मेषगतरविषधाररहितमश्वि-
न्तमासादितरो न भवत्येवेति । समकान्तपदन्तु मत्तमासाद्यदि-
वारणयेति । सर्वेष्वेव मत्तमासेषु सर्वमासलक्षणातिथ्यादिवारण-
मौनस्यरविमयोगीत्यादिपदम् ।

न च प्रतिपत्प्रथमचरणे उत्तररात्रिमयोगरूपे रविमद्धारं कर्त्तुं
पूर्वमासो मत्तमास एव उत्तरमासस्य प्रथममासत्वात्तद्वत्तद-
वश्यं वाच्या तत्र पूर्वरात्रिस्यरविमयोगाभावाद्भक्त्याद्यदिर्दि-
वाच्यम् । सूर्यमण्डलस्य महत्वादेकदेशेनोत्तररात्रिमयोगे यद्यदि
परभागेण पूर्वरात्रिमयोगसत्वाद्याव्याप्तिः ।

एवञ्च वृषगतरविषधाररहितसमकान्तमासादितरो मेष-
रविमयोगी मासो वैशाख इत्यादिस्तव्यमितरेषु सादृश्यम् ।
एतेन एकस्यापि चयमासस्योभयार्कमसारेणोभयनक्षत्रा-
वभयमासत्वं सङ्गतमिति ।

न च चयमासमरणे तन्मासस्योभयमंशकत्वात् मास्यद्विधा-
द्भानथवसाय इति वाच्यम् ।

सूर्यभुक्तराग्निद्वयमानेन माघादि षतवो भवन्ति ते च षतवः
 शिशिरादयः शिशिरवसन्तयौषवर्षाग्ररद्वेम्नन्ताः उत्तरायणे षतुत्रयं
 दक्षिणायने षतुत्रयमित्यर्थः । तेन मकरादिराशीनां भानोर्दिदि-
 राग्निभोगकाल षतुरिति षतुल्लक्षणम् ।

तथाच रत्नमालायाम्,—

मृगादिराग्निद्वयभातुभोगात्
 षडूर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः ।
 यौषम्य वर्षाश्च शरश्च तद-
 द्वेम्नन्तनामा कथितश्च षष्ठः ॥

तथाच विष्णुपुराणे,—

द्वौ मासावर्कजावृतुः इत्यनेन सौरमानेनैव मासद्वये षतुपदम-
 ज्ञेय उक्तः । तथाच शक्त्याहकशास्त्रेऽमरकोषे द्वौ द्वौ माघादि-
 मासौ स्यादृतुस्तेरयनं चिभिरिति अत्र तैरयनं चिभिरित्यनेन
 सौरमासेनैव षतुपदशक्तिर्दर्शिता ।

तथाच श्रुतिः,—

तपस्वपक्षौ शैशिरावृतुः । मधुश्च माघवश्च वार्सान्तिकावृतुः ।
 शक्रश्च शुचिश्च यैशावृतुः^१ । अथैतदुदगयनं देवानां दिनम् ।
 नभश्च नभश्च वार्षिकावृतुः । इषयोर्जश्च शारदावृतुः ।
 मृश्च मृश्च हिमन्तिकावृतुः ।
 अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति ।

अत्र हि उत्तरायणदक्षिणायनोपसंहारात् अयनस्य च सौर-
नियतत्वात् लक्षण्या तपस्तपस्यादिपदानां सौरपरत्वात् श्रुत्यापि
सौरेणैव मासेन ऋतुपदशक्तिः स्वक्षस्तिता । तेन तपस्तपस्यादि-
पदानां मुख्यवृत्त्यनुरोधेन मुख्यचान्द्रमासद्वये केषाञ्चिद्वृत्तुपद-
वाच्यताभ्रमो हेय एव ।

अतएव आह्विविवेके ।

आश्वयुज्याश्च कृष्णार्या चयोदश्यां मघासु च ।

प्रावृद्धृतौ यमः प्रेतान् पितृन्वाथ यमालयात् ॥

इति वचनव्याख्यानावसरे प्रावृद्धृतुरच ऋतुः संवत्सर इति
मतेन व्याख्यातम् । अन्यथा मघाचयोदश्या मुख्यचान्द्रमासद्वयेन
सुतरां प्रावृद्धृतुगोचरत्वादित्यथा व्याख्यानमसङ्गतं स्यात् ।

यश्च,—

मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तुं प्रति ।

इति मरीचिवचने चान्द्रेण ऋतुशब्दप्रयोगः, स च गौण एवा-
वश्यं वाच्यः तस्य शिशिरादिशब्दवाच्यत्वाभावात् न निर्विशेषं
सामान्यमिति न्यायेन शिशिरादिपङ्क्तिरिक्तत्वभावाच्च ।

यच्च,—

विशेषतश्च कार्त्तिक्यां दिजेभ्यः संप्रयच्छति ।

शरद्व्यापाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति स्थितिः ॥

इत्यादिविष्णुपुराणवचने पौर्णमास्यन्तगौणचान्द्रेण ऋतुसमा-
प्तिरवगम्यते । तत् पौर्णमास्यन्तमासद्वये शरदादिपदस्य भाक्तत्वात्,
न च वैपरीत्यागच्छा मङ्केतपाञ्चकगाम्नाभावात् । अनुवादकगाम्नातः

श्रुतिग्राहकशास्त्रानां वलीयस्त्वाच्च श्रुतेरपि स्मृतेर्दुर्बलत्वाच्चेति
प्रकृतमतुसरामः ।

अथ वैशाखकृत्यम् ।

भविष्ये,— तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नानं विशेषतः ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

तुलादिराग्युक्तेष्वेन विधानात् शौरमास एव प्रातःस्नानादिकृत्यं
ब्रह्मचर्यं स्त्रीपरित्यागः, एषां चयानां मिलितानामेवैतत्फलं न
प्रत्येकस्य । तथाच कर्मविपाके वैशाखमाहात्म्ये ।

उपस्युषसि वैशाखे ब्रह्मचर्यं व्यवस्थितः ।

राजन् मेषगते भानौ यस्मिन् कस्मिन् जलाशये ॥

यताक्षरः स्थितः स्नाहि सर्वपापैः प्रमुच्यसे ।

ब्रह्मचर्यैकभक्तेन मेषभानावुपस्थिते ॥

स्नाहि कूपोदकेनापि राजन् पापभयार्दितः ।

तत्रैव गङ्गास्नाने फलविशेषमाह ।

अङ्गिरा उवाच,—

भवामर्दुप्रसृतानां लब्धं दत्त्वा तु यत् फलम् ।

तत्फलं प्राप्स्यते स्नात्वा राजन् मेषे च जाऽऽवौम् ॥

तथा तत्रैव ब्राह्मणप्रेतभन्वादे ।

मेषभानौ च गङ्गायां कामतो वाऽप्यकामतः ।

मज्जन् मज्जति कापि नरः संसारसागरम् ॥

सखे स्नातोऽसि तस्यां त्वं तस्यैकाहस्य मे फलम् ।

देहि त्वत्का दमं देहं प्राप्नोमि परमाङ्गतिम् ॥

कापि कदापीत्यर्थः । अत्र कामतो वाऽप्यकामत इत्यभिधानात्
हविष्यं ब्रह्मचर्यं विनापि गङ्गास्नातः, स्नानमात्रस्य फलमिति
दर्शितम् । वैशाखे केवलैकभक्तेन यत्फलं तदाह स्कन्दपुराणे,—

वैशाखं यः क्षिपेन्नाममेकभक्तेन वै नरः ।

स याति येष्ठतां लोके पूजितो धनवानपि ॥

एतदपि सौरकृतम् ।

मसूरं निष्पत्राभ्यां योऽस्ति मेघगते रवौ ।

मेघस्ये च विधौ तस्य नास्त्येव विपत्रं भयम् ॥

मेघरवौ मेघस्ये चन्द्रे चतुर्दशमावस्था प्रतिपदा भवेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वैशाखे पुष्पलवणं वर्ज्जयित्वा तु गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदं कल्पं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

एतदपि सौरवैशाख एव पुष्पलवणमिति द्वन्द्वमामात् समु-
दितवर्ज्जनस्य फलं, मासान्ते गोप्रदानं, विष्णुपदं विष्णुपुरम् ।

भविष्ये,— गन्धस्य मास्थानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥

विष्णुधर्म,—

तोयपानप्रदानेन वैशाखे सुखमद्भुते ।

आतपत्रप्रदानाच्च स्वर्गलोके महीयते ॥

एतदपि सौरवैशाख एव ।

भारते,—

मीनकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भानुमान् ।

स्वर्णभारसमं तोयं पलमेकं युधिष्ठिर ॥

प्रपाः कार्याः प्रयत्नेन सर्वलोकहिताय वै ।

विष्णुपुराणे,—

कृत्तिकाप्रथमे भागे यदा भानुस्तथा श्रग्वी ।

विशाखायाश्चतुर्थांशे सुने तिष्ठत्यसंशयम् ॥

तदैव विपुवाख्योऽयं कालः पुण्योऽभिधीयते ।

दत्तदानस्तु विपुवे कृतकृत्योऽभिजायते ॥

सौरवैशाखशेषदिनचये रविः कृत्तिकाप्रथमपादे तिष्ठति तन्मध्ये
विशाखाशेषपादे यदा चन्द्रावस्थानं तदा कृष्णप्रतिपदेवेति नियमः
तदा विपुवाख्यो योगविशेषः कृतकृत्यता चाचयफललाभात् अचय-
त्वञ्च कल्पान्तस्थायित्वम् ।

ज्योतिषे,—

पञ्चाननस्यौ गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

मासाभिधाना करभेण युक्ता

तिथि र्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन्तु गोभूमिहिरण्यवस्तु-

दानेन पापं परिहाय सर्वम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमिच्छाधिपत्यं

लभेत् पुमान् दानवशात्तदैव ॥ ५

पञ्चाननः सिंहः मासाभिधाना द्वादशीतिथिः । करभं हस्त-
नक्षत्रं इत्या पृथिवी ।

भविष्ये,—

वैशाखं यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै दिजन्मने ।

ददात्यभुक्त्वा राजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥

वैशाखं व्याप्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया प्रत्यहमित्यर्थः । पूर्णं ग्रीतलजलपूर्णं एतच्च विपुवसंक्रान्तिमारभ्य परसंक्रान्तिपर्यन्तं प्रत्यहं कार्यमिति प्राज्ञः । आचारोऽपि तथाविध एव ।

एवञ्च फलस्य माससाध्यत्वेन कर्मैक्यादिवुवसंक्रान्तावेकच संकल्पं कृत्वा,—

ॐ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

इति भविष्यपुराणोक्तमन्त्रेण प्रत्यहं सभोज्यं जलपूर्णघटं ब्राह्मणाय भोजनात् प्राक् दद्यात् । सामान्ते दक्षिणा देया । संकल्प-स्त्वेवम् ।

अद्यामुक्ते मास्यमुक्ते पक्षेऽमुकतिथौ रवेर्महाविपुवसंक्रान्ता-वारभ्यापरसंक्रान्तिं यावत् प्रत्यहममुकगोचोऽमुकग्रहार्हं परम-गतिप्राप्तिकामः सभोज्यं ग्रीतलजलपूर्णे घटं यथागोवनान्त्रे ब्राह्मणाय दास्ये इति ।

वैशाखे शुक्लपक्षे यवश्राद्धमावश्यकं ब्रौह्मिवपकाकौ चेति नित्यप्रकरणे विष्णुपुराणवचनात् । तच्च “ग्रहदसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रश्वते” इति परिशिष्टवचनात् वसन्तनियमः ।

तथापि,—

पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेद्बुधः ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति दाता च नरकं व्रजेत् ॥

इति महार्णवप्रकाशलिखितविष्णुधर्मवचनात् वैशाखस्तु सौर
एव वसन्ते विधानात् षटोश्च तस्यैव मासदयात्मकत्वमिति प्रागे-
वोक्तम् । तत्रापि नन्दादिषु निषेधो यथा ज्योतिषे,—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां विजयानि ।

अत्र आहुं न कुर्वीत पुत्रदारधनव्यात् ॥

तिष्ठपु जन्मतारास्त्रित्यर्थः ।

महाभारते,—

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रेये च भारत ।

प्रौष्ठपदा भाद्रपदादयं आग्नेयं कृत्तिका ।

ज्योतिषे,—

नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोद्याणि वर्जयेत् ।

तथा,—

अश्लेषाद्वा तथा ज्येष्ठा मूला च दारुणः स्मृतः ।

पूर्वाणि चैषि भरणी मघा चोगणो भवेत् ॥

अत्र केचित्,—

मेषादौ शक्रवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ।

तथा,—

शक्रून् शर्करया मिश्रान् दद्यात् सजलगर्गरीम् ॥

इत्यादिवचनदर्शनात् विपुवसक्रान्त्यामेव यवपाकश्राद्धमित्याहुः
तदशङ्कं यवशक्रुषु प्रमाणाभावात् दद्यादिति दानविधानात् श्राद्धे
प्रमाणाभावाच्च पुरातनयवशक्रुदानेनापि वचनोपपत्तेश्च । किन्तु

विषुवसंक्रान्तिः पूर्वोक्तनिषेधाविषयः स्यात् तदा तत्रापि यव-
पाकश्राद्धं निर्विवादमेव । ,

यत्तु,— निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातश्च वैधृतिम् ।

केन्द्रश्चापि शुभैः शून्यं पापाद्यमपि वर्जयेत् ॥

इति वचनात् संक्रान्तौ श्राद्धनिषेध इत्याधुनिकैरुक्तं तदप्यश्राद्धं
विवाहादीनि मङ्गलकर्माण्येवास्य निषेधस्य विषयाः न तु श्राद्ध-
दानादि, मङ्गलकर्मापक्रम्याभिधानात् । अन्यथा पापाद्यविष्टिव्यती-
पातादौ युगाद्यादिषु दानश्राद्धादिनिषेधप्रसङ्गः । प्रत्युत संक्रान्त्या-
दिषु श्राद्धदानादीनां महाफलं श्रूयते ।

यथा देवोपुराणे,—

संक्रान्त्यां यानि दत्तानि ह्यथकव्यानि मानवैः ।

तानि तस्य ददात्यर्कः सप्तजन्म पुनः पुनः ॥

विषुवेषु च यज्जपं दत्तं भवति चाद्यम् ।

तथा,—

शतमिन्दुवये दानं सहस्रन्तु दिनवये ।

विषुवे शतसाहस्रमाकामावैध्वनन्तकम् ॥

वैधृत्यतीपातावधिरुत्य सूर्यसिद्धान्ते,—

स्नानं दानं जपः श्राद्धमन्नानन्तरुणं भवेत् ।

किञ्च केन्द्रश्चापि शुभैः शून्यमित्युक्तरोधात् शुभलग्न एव
नवाक्षश्राद्धप्रसङ्गे पूर्वोक्तवर्जनप्रसङ्गः ।

न च यवाक्षभवणार्थं श्राद्धमिति वाच्यं श्राद्धस्य नित्यत्वात् ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ।

इति श्राद्धं विनैव यवानामभक्ष्यत्वाभिधानात् तदन्यदिनेऽपि भक्षणसिद्धेस्त्यलं वङ्गना । अत्र यद्यत्रयद्वतीया प्रागुक्तनिषेधा-
विषयस्तदा तस्यां यवानां प्रागस्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्रैव यवश्राद्धं
कार्यम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वतीयायां जनार्दन ।

यवानुत्पादयामास युगञ्चारम्भवान् कृतम् ।

ब्रह्मलोकान्निपथगां पृथिव्यामवतारयत् ॥

तस्यां कार्य्या यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते ॥

चिन्धोःस्तौरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते ॥

होमश्चायं विष्णुमुद्दिश्यैव अर्चासाहचर्यात् । चिन्धोः समुद्रस्य ।
अत्र श्राद्धमक्षयनिमित्तं पृथगिति कश्चित् तन्मन्दं श्राद्धभेदे विधि-
गौरवापत्तेः प्राप्तश्राद्धस्यैव गुणफलविधित्वं न्याय्यं प्राप्तिस्तु यवपाक-
निमित्तेन युगादित्वेन चेति ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमुच्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वैशाखमासस्य तु या द्वतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे

चयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रनन्तपुष्पास्त्रिययस्तस्य ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥

आर्द्धं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

अत्र पञ्चदशीभामान्यश्रुतेर्विशेषाकाङ्क्षायां तमिस्रपचानुपपन्नस्यौ-
चित्यान्माघे पञ्चदशी अमावस्या न तु पौर्णमासी अन्यथा चकार-
वैयर्थ्यात् ।

न च,—

वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वितीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥

तथा भाद्रपदे क्षणे चयोदश्याच्च दापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे विरोधान्न तमिस्रपच^१ इति वाच्यम् । अग्नि-
पुराणादिवचनैकवाक्यतया अनुपपन्नस्यैव न्याय्यत्वात् ।

यथाग्निपुराणे,—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।

चेता सितद्वितीयायां वैशाखे दापरं युगम् ॥

दर्शे तु माघमासस्य चयोदश्यां नभस्यके ।

छप्णे कलिर्द्विसप्ताथ ज्ञेया मन्वन्तरादयः ॥

निरगात् निःशेषेण प्राप्तमित्यर्थः ।

तथा वायुपुराणे,—

दर्शं तु माघमासस्य प्रवृत्तं दापरं युगम् ।

कलिः छप्णचयोदक्षां नभस्य मासि निर्गतः ॥

तथा ब्राह्मे,—

चयोदक्षां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽहनीति पूर्वमुक्तमेव ।
विष्णुधर्मात्तरे,—

द्वे शुक्ले द्वे तथा छप्णे युगाद्ये परिकीर्त्तिते ।

शुक्ले पूर्वाह्निके ज्ञेये छप्णे चैवापराह्निके ॥

ब्रह्मपुराणवचनन्तु पाश्चात्याः माघे च पञ्चदश्यान्विति पठन्ति ।

अन्ये तु कल्पभेदेन व्यवस्थामाहुः । तन्मतेऽपि विष्णुपुराणे
चकारस्य वैयर्थ्यमिथाऽनुपङ्गस्यैवावगच्छकत्वात् वराहकल्पवृत्तान्तमधि-
कृत्य पराशर इत्यग्निपुराणात् विष्णुपुराणीयकल्पस्यैव^१ अस्मिन्
वराहकल्पेऽनुष्ठानस्य न्याय्यत्वात् अनेकमुनिसम्मतत्वाच्चाभावस्यैव
युक्तेति । अतएव माघभाद्रमासौ पौर्णमास्यन्तावेव सर्व्वच तु तथैव
तिथिहत्याभिधानात् । युगाद्याश्राद्धन्तु पिण्डरहितमेव कार्य्यमिति
संक्रान्तिप्रकरणे प्राशुक्तमस्ति ।

अथ यदि तदहरेव यवपाकनिमित्तं श्राद्धं क्रियते तदा तस्य
युगाद्याश्राद्धस्य च न तन्त्वेनानुष्ठानं मपिण्डापिण्डयोर्वैपम्यात्
किन्तु नित्येन साङ्गेन यवश्राद्धेन हीनाङ्गं युगाद्याश्राद्धमनुपङ्गेन

१ ग, पक्षस्यैव अस्मिन् वर्त्तमाने वराहकल्पे ।

गतार्थं अतिशयफलार्थिभिस्तु पृथगपीच्छया क्रियते । तत्रोभयदिने
पूर्वाह्णे तृतीयालाभे ।

युगाद्या वर्षवृद्धिश्च मग्नमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीचन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥

इति देवीपुराणात् परदिने उदयगामिन्यामेव युगाद्याविहितं
आनादिदेवकृत्यं जन्मतिथौ वर्षवृद्धिविहितमाचवत्, अचयतृतीया-
विहितन्तु वक्ष्यमाणविष्णुपूजावारिदानादि युग्मादरात् काव्ये युगा-
द्यालेनाविधानात् ।

आहुन्तु यस्मिन् दिने पूर्वाह्णे आहुयोग्यतृतीया लभ्यते तत्रैव
निर्विवादम् ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥

इति वायुपुराणवचनात् उभयदिने पूर्वाह्णे आहुयोग्यकाललाभे
परदिन एवोदयगामिन्यां शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो
रविरिति वचनात् ।

विष्णुः,—वैशाखे शुक्लतृतीयायामुपोषितोऽचतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव
हृत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । यच्च तस्मिन्नहनि
प्रयच्छति तदचयमाप्नोति ।

उपोषितो द्वितीयायामित्यर्थात् अचतैर्यवेः ।

अचतास्तु यवाः प्रोक्ता मृष्टा धाना भवन्ति ते ।

मृष्टास्तु व्रीहयो लाजादूर्णितास्ते च शक्रवः ॥

इत्यभिधानकोषात् ।

दुर्गां प्रकृत्य देवीपुराणे,—

तृतीयायान्तु वैशाखे रोहिण्युत्ते प्रपूज्य च ।

उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥

तेन रोहिणीयुक्तायामचयतृतीयायां दुर्गापूजापूर्वककुम्भदानस्य
ब्रह्मलोकमहितत्वं फलमित्यर्थः ।

तथा,—

इत्येषा कथिता राजन् तृतीया तिथिरुत्तमा ।

यामुपोष्य नरो भक्त्या वृद्धिमृद्धां त्रियं लभेत् ॥

विष्णुधर्म,—

भक्षऽभोज्यसमायुक्तां वर्द्धनीं यः प्रयच्छति ।

तृतीयायान्तु वैशाखे ब्रह्मलोके महीयते ॥

वर्द्धनी घटीत्यर्थाञ्जलपूर्णा । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं शक्नुकादि ।

भविष्ये,—

वारिदानं प्रशस्तं स्थान्मोदकानाञ्च वै भवेत् ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयां चन्दनस्य च ॥

वारिणा तुष्यते देवी मोदकैर्भव एव च ।

दानान्तु चन्दनस्येह कञ्चनो नाच संग्रहः ॥

यत्किञ्चिदीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा वज्र ।

तत्सर्वमचयं यस्मात्तेनासावचया स्मृता ॥

तृतीयामिति कालकर्म, चन्दनस्य दानं प्रशस्तमित्यनुषङ्गः ।

कञ्चनो ब्रह्मा । एतेषु विष्णुभविष्यादिवचनेषु कृतकर्मणामचयत्वेन
तृतीयामात्रस्याचयश्रुतेर्नञ्चविशेषयोगः प्राशस्त्यार्थ एव ।

यथा,—

वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अचया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥

यमः,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तिथौ सकृत् ।
गङ्गातोये नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

नरसिंहपुराणे,—

तथाचयतृतीयायां त्रिपथं नाध्यापयेद् भुवम् ।
माघमासे तु सप्तम्यां रथ्यायाञ्च विवर्जयेत् ॥
अध्यापनं तथा त्यक्तः ? स्नानकाले च वर्जयेत् ।

ब्रह्मपुराणे,—

वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जङ्गना पुरा ।
क्रोधात् पीता पुनः त्यक्ता कर्णरश्मास्तु दक्षिणात् ।
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र सर्वकामफलेच्छया ॥

नारदीये,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥

इयमेव पिपीतकद्वादशी ।

अत्र तिथिद्वये युग्मादरात् पूर्वदिन एवैतत् व्रतं कार्यं एत-
द्वोपवासमन्तरेणापि कार्यम् अन्यथा द्वादशीचये व्रतलोपापन्ते,
उपवासे तु फलातिशयः ।

अथ पिपीतकौव्रतविधिः ।

स्नातः शुचिराचान्तो निवर्त्तितनित्यक्षत्यः स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पं
कुर्यात् । ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकग्रन्थां क्षुत्पिपासाजनकयम-
लोकगतिपरित्यागपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुपूजापूर्वकप्र-
त्यब्दयथाक्रमलवणसगर्करदधिमोदकतण्डुलसमेतवस्त्राच्छादितमा-
ल्यालङ्कृतसुवासितश्रीतलजलपूरितब्राह्मणसम्प्रदानकचतुरष्टदादशधो-
डग्रकुम्भदानात्मकचतुर्वर्षमाध्यपिपीतकदादशौव्रतमहं करिष्ये । गन्ध-
पुष्पाभ्यां करौ सम्प्राज्ज्यं अस्त्राय फड़िति तालवयदिग्वन्धनञ्च कृत्वा
भूतशुद्धिप्राणायाममादकान्यासान् विधाय कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः नमस्तर्ज्जनौभ्यां स्वाहा भगवते मध्यमाभ्यां
वषट् वासुदेवाय अनामिकाभ्यां हुं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
कनिष्ठाभ्यां फट् । ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते
शिखायै वषट्, वासुदेवाय कवचाय हुं ॐ नमो भगवते वासु-
देवाय अस्त्राय फड़िति तालवयं दिग्वन्धनञ्च कृत्वा भगवन्तं
चिन्तयेत् ।

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शङ्खं रथाङ्गं गदा
मञ्जोजं दधतं मिताब्जनिलयं कान्त्या जगन्मोहनम् ।

आवद्धाङ्गदधारकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं

श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं वन्दे सुनीन्द्रैः स्तुतम् ॥

ध्यात्वा मानसैरुपचारैरभ्यर्च्य सोऽहमिति विभाव्यात्मशिरशि
पुष्पं दत्वा पूर्ववदर्थस्थापनं कृत्वा सामान्यार्घ्यञ्च विधाय पाद्या-
चमनीयपाचञ्च स्थाप्यम् ।

ततो घटे गणेशं पूजयेत्,—

मिन्दूराभं चिनेचं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युत्करविलसद्बीजपूराभिरामम् ।
बालेन्दुद्योतिमोलिं करिपतिवदनं दानपूराद्रगण्डं
भोगैन्द्रावद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्यूज्य ॐ गणानान्त्वा गणपतिमिति
मन्त्रेण घटे आवाह्य गं गणपतये नम इति पाद्यादिभिः सम्यूज्य-
मृत्वा प्रणमेत् ।

एकदन्तं महाकायं सत्सोदरगजाननम् ।

विघ्ननाशकरं देवं शेरम् प्रणमाम्यहम् ॥

ततः शालयासे घटे वा विष्णुं पूजयेत् । पूर्ववत् ध्यात्वा
अष्टदिक्षु,— विमलायै वत्कर्पिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रभैः
सत्यायै ईशानायै । मध्ये अनुग्रहायै नमः । ॐ नमो भगवते
विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वभूतात्मसंयोगयोगपद्मपीटा-
त्मने नम इति पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्वा पूर्ववद्वात्वा ।

ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चचुराततम् ।

इति मन्त्रेणावाह्य दादशाक्षरमन्त्रेण मूर्त्तिं सङ्कल्प्य भगवन्
श्रीवासुदेव इहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव
सन्निहद्भो भव आवाहनादिमुद्राः प्रदर्श्य दादशाक्षरमन्त्रेण
पुष्पाञ्जलिं दत्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनौषार्धमधुपर्कपुनराच-
मनौषानि दत्वा जलपूर्णमुग्रौतलं सुवामितं स्नानार्थं भगवते

दत्त्वा पुनराचमनवस्त्रयज्ञोपवीतालङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूल-
चन्दनादीनि दत्त्वा शङ्खघण्टादिभिस्तोषयेत् ।

चतुर्दिक्षु,—

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय,

आग्नेयादिकोणेषु । शान्त्यै त्रियै सरस्वत्यै रत्यै नमः ।

ततो द्वादशकेशरान् प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।

केशवाय नारायणाय माधवाय गोविन्दाय विष्णवे मधुसूदनाय
त्रिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मनाभाय दामो-
दराय ।

दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः वज्राचायुधेभ्यो नमः ।

ततो द्वादशाक्षरमन्त्रं किञ्चिज्जप्त्वा सुत्वा प्रणम्य कुम्भानुत्सृजेत् ।
सुवासितसुग्रीतलजलपूर्णकुम्भान् एतत्सम्प्रदानब्राह्मणान् वरुणश्च
समभ्यर्च्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचोऽमुकशर्माहं क्षुत्पिपासाजनक-
यमलोकगतिपरित्यागपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तिकाम एतान् वस्त्राच्छा-
दितान् चन्दनचर्चितान् सुवासितसुग्रीतलजलपूरितान् मल्लवणान्
चतुरः कुम्भान् यथागोचनामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे । हतैत-
ज्जलपूर्णकुम्भदानकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां काञ्चनं तन्मूत्र्यं वा
सम्प्रददे । एवं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति भोज्यान्वपि दद्यात् ।
एवं द्वितीयेऽब्देऽष्टौ कुम्भान् शर्करादधिसंयुतान् तृतीये द्वादशकु-
म्भान् मोदकयुक्तान् चतुर्थे षोडशकुम्भान् तण्डुलयुक्तानिति ।

अथ कथा ।

ब्रह्मपुराणे शतानीक उवाच,—

जलदानस्य माहात्म्यं यत्तया कथितं पुरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतककथां शुभाम् ॥
पुरा केन कृता कस्मात् दादृशी सा पिपीतकी ।
किम्वा विधानं देवर्षे कथयस्व विशेषतः ॥

नारद उवाच,—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि दादृशीं तां पिपीतकौम् ।
यां कृत्वा यमलोकात्तु म गतो वैष्णवं पुरम् ॥
पिपीतक इति ख्यातो ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
चिरं तस्मा तपोऽरुण्ये काले मृत्युमुपेयिवान् ॥
यमदूतैः समागत्य नोद्यमानोऽयं स दिशः ।
ददृशे वज्रलान् नारी नरान् निरयसंश्रितान् ॥
अभिपचाद्यनेकेषु कुम्भीपाकेषु च स्थितान् ।
कृतान्तंरावांस्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्विजः ॥
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा यमदूतवशव्रतः ।
वहन् वस्तुलितान् कुम्भान् ददृशातिमनोहरान् ॥
प्रासादे स्थापितांस्तत्र पुष्पाद्यैरुपशोभितान् ।
कश्चित् प्रधावमानांश्च किङ्करान् यमशासनैः ॥
नोद्यमानांस्ततः प्रेतान् वध्यमानान् स्वकर्माभिः ।
दृष्ट्वा भौतिममायुःकर्ममृण्मया परिपौडितः ॥
सन्दह्यमानो राजेन्द्र ययाचे किङ्करान् जलम् ।
वज्रशः सेव्यमानैस्तु किङ्करैरभिताडितः ॥
मुह्यन्तं तत्र संस्त्राय नोद्यते किङ्करेः पुनः ।

नीयमानोऽथ ददुशे वज्रशोभं क्रमोत्तमम् ॥
 सच्चायं शीतलं रम्यं पुष्पं पिप्पलसंज्ञकम् ।
 लम्बन्ते वज्रशस्तत्र कुम्भाः स्रग्दामबन्धनाः ॥
 शीततोयेन सम्पूर्णम्हादिताः शुक्लवामसा ।
 रचन्ति वटवस्तुंस्तु किङ्कराः शस्तपाणयः ॥
 तोयदर्शनमात्रेण साक्षादः स द्विजोऽभवत् ।
 विनयावनतो भूत्वा ययाचे किङ्करान् जलम् ॥
 अपानभावाद्देहस्य विनाशो जायते मम ।
 तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणान् रचन्तु साधवः ॥
 श्रुत्वा वाक्यन्तु विप्रस्य तमुचुर्यमकिङ्कराः ।
 विष्णुव्रतमकृत्वा तु तोयमेतत् सुदुर्लभम् ॥
 याचमानस्ततस्तोयं यमदूतैः स ताडितः ।
 अत्यन्तार्त्तंस्तु विप्रेन्द्रो नीतो वैवस्वतान्तिकम् ॥
 कृतार्त्तरावं तं दृष्ट्वा यमः प्रोवाच सादरम्^१ ।
 मा रोदौर्विप्र तद् बुद्धि का ते पीडास्ति चेतसि ॥
 स ययाचेऽथ तत्तोयं दृष्ट्वा व्याकुलचेतनः^२ ।
 श्रुत्वा वाक्यन्तु विप्रस्य तमुवाचाथ धर्मराट् ॥
 त्वया तन्न कृतं पूर्वं येनैतल्लभ्यते जलम् ।
 यत्कृत्वा सुकृतौ मर्त्या विष्णुलोकं गतः पुरा ॥

१ ख, ग, पुस्तकद्वये सान्वयन् ।

२ ख, ग पुस्तके त्वयाव्याकुलचेतनः ।

वैष्णवस्तु विप्रेन्द्र दयया नैव पीद्यसे ।

तत्तपो न कृतं पूर्वं येनैतन्नभ्यते जलम् ॥

विप्र उवाच,—

उच्यतां मे व्रतं देव येन प्राप्नोमि तञ्जलम् ।

यम उवाच,—

वैष्णवं तद्व्रतं विप्र कुरु गत्वा निजाश्रयम् ।

विधानं गृह्ण धर्मज्ञ व्रतस्यास्य विप्रोपतः ॥

वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।

तस्यां सुगीतस्तोत्रैः स्नापयित्वा तु केशवम् ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च धूपदीपैर्विधानतः ।

नैवेद्यैर्विविधैर्भक्ष्यैस्ताम्बूलैः शुक्लवामना ।

अपित्वा वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥

दद्याद्विप्रेभ्यः सम्पूज्य कुम्भान्स्तोत्रेण पूरितान् ।

प्रथमे चतुरः कुम्भान् दद्यात् स्रवणसंयुतान् ॥

मान्द्रदानममायुक्तान् सुमित्रा(१)जलपूरितान् ।

शुक्लवस्त्रावृतमुखानुपवीतममन्त्रितान् ॥

द्वितीयेऽष्टौ तथा कुम्भान् गङ्करादधिसंयुतान् ।

तृतीये द्वादशकुम्भान् तथा मोदकसंयुतान् ॥

चतुर्थे षोडशकुम्भान् तण्डुलैश्च समन्त्रितान् ।

दद्यात् सम्पूज्य विप्रेन्द्र द्विजातिभ्यो निजाश्रमे ॥

दक्षिणां काश्चनं दद्यात् कुर्याद्वाघ्नस्तोषणम् ।

अनेन विधिना कृत्वा प्रयाति वैष्णवं पदम् ॥

यः करोति व्रतं चेतस्र भवेत् स द्रष्टाकुलः ।
 यमवाक्यं समाकर्ण्य गत्वा सोऽग्र निजाश्रमम् ॥
 चकार द्वादशीं विष्णोरममदैष्णवं पुरम् ।
 पिपौतकस्य नाम्ना तु विख्याता वैष्णवी तिथिः ॥
 यः कुर्याच्च नरो भक्त्या नारी वा व्रतमुत्तमम् ।
 प्रयाति परमं स्थानं वासुदेवस्य निश्चितम् ॥
 ततो देव प्रणम्य समाप्य विमृश्य दक्षिणं दत्त्वा ब्राह्मणेः

सह पारणं कुर्यात् । इति पिपौतकद्वादशीव्रतविधिः ॥ १० ॥

महाभारते,—

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु तिलो देया द्विजातिषु ।
 तिलो भक्षयितव्याश्च तथैवास्त्रभनं तिलैः ॥
 कार्ये सततमिच्छद्भिः श्रेयः सन्वात्मना गृहे ।
 आलभनमुद्वर्त्तनम् ।

ब्रह्मपुराणे, -

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु दृष्टाः कमलयोनिना ।
 हृष्टा गौराश्च तिलास्तृप्तये सर्वदेहिनाम् ॥
 तस्मान् कार्ये तिलैः स्थानं कर्त्तव्यं तिलतर्पणम् ।
 तिलानग्नौ च जुहुयाद्विष्णवे तान् निवेदयेत् ॥
 तिलतैलेन देयाश्च दीपा देवेभ्य एव हि ।
 तिलैः समधुभिर्युक्तं ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥
 मन्त्रं जपेच्च पौराणं पारम्पर्यक्रमागतम् ।
 तिलास्तु सोमदैवत्या सुरैः सृष्टास्तु गोसवे ॥

स्वर्गप्रदाः स्वतन्त्राश्च ते मां रचन्तु नित्यम् ।

दातया दक्षिणाक्षैर्भस्तिक्षैर्मधुयुतैः पुनः ॥

एवं कृते स मुक्तः स्यात् पापैर्जन्मगतोद्भवैः ।

मन्त्रजपस्तु ब्राह्मणभोजनसमये । मन्त्रमाह तिलास्त्विति ॥

यमः—

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।

घौद्र्युकैस्त्रिभैः कृष्णैराग्रयेद्यदि वेतरैः ॥

प्रीयतां धर्मराजेति यदा मनसि राजते ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इतरैः शुक्लैः धर्मराजः प्रीयतां श्रीविष्णुः प्रीयतामिति

वोक्त्वा पञ्च सप्त ब्राह्मणान् कृष्णैः शुक्लैर्वा तिस्रैर्मधुमिर्भोजयेत् ।

वैशाखौमुपक्रम्य जावालः—

सुवर्णतिलयुक्तैश्च ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।

तर्पयेद्रवपातैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

विष्णुधर्मः—

मोदकानुदकुम्भांश्च दत्त्वाऽन्नमहिताक्षरः ।

वैशाखे पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके मचीयते ॥

धान्यमन्नं तथा शकं क्षिरणं गां तिलानपि ।

दानं त्रेयस्करश्चाथ स्त्रीणाञ्च पुरुषश्च च ॥

अथ ज्यैष्ठ्यकृत्यम् ।

विष्णुधर्मः—

वृषभंक्रमणे दानं गवां पुण्यं महाफलम् ।

वामनपुराणे,—

उदकुम्भस्य धेनुस्य तालवृन्तं सचन्दनम् ।
चिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सह ॥
ज्यैष्ठे मासि विशेषेण यदिच्छेदैष्णवं पदम् ।

महाभारते,—

निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गं विषमं कृच्छ्रं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥
कृचं चोपानक्षौ दत्त्वा ज्यैष्ठे मासि द्विजोत्तमाः ।
अचयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
कृत्रादिदानं सौरज्यैष्ठकृत्यं निदाघप्रक्रमात् ।

भविष्ये,—

ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ कृष्टाष्टम्यां चिलोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमौगलोकं स गच्छति ॥

अत्र च यावन्ति तिथिकृत्यानि तानि सर्वाणि कृष्णप्रतिपदादि-
पौर्णमास्यन्तमासव्यवस्थया कार्याणि ब्रह्मपुराणादौ तथैव प्रक्रमात् ।

अथ सावित्रीचतुर्दशी ।

राजमार्तण्डे,—

ज्यैष्ठेऽमितचतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम् ।
अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः अद्धाममन्विताः ॥
ज्यैष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ।
वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः ॥

एतच्च व्रतं सन्ध्यायामारभ्य प्रदोषे कर्त्तव्यम् ।

यथा भविष्ये,—

ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यामुपवासपरा सती ।

सन्ध्यायामर्चयेद्देवीं सावित्रीं देवमातरम् ॥

सत्यवन्तं च सावित्रीं वटमूले तथा यमम् ।

एवमेतद्व्रतं कृत्वा वर्षाणि च चतुर्दश ॥

श्रवैधव्यमवाप्नोति पुत्रांश्च चिरजीविनः ।

अतएव वचनात् गायत्रीदैवतमिदं व्रतं सावित्रीपूजानन्तरं
पृथक् सत्यवत्सावित्र्योः पूजाविधानात् तस्मादत्र यस्मिन् दिने
सन्ध्याकाले चतुर्दशी लभ्यते तत्रैव व्रतम् ।

एतन्मूलकमेव नारदवचनम्,—

दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् ।

तत्र पूज्या सप्तमाध्वी देवी सत्यवता सच ॥

उभयदिने तु सन्ध्यायां चतुर्दश्या लाभे अलाभे वा परदिन
एव चतुर्दश्यामारभ्यामावास्यायां समाप्यम् ।

यथा स्कन्दपुराणे,—

भूतविद्व्याप्यमावास्या न कर्त्तव्या कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन ॥

लिङ्गपुराणे,—

शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।

कुड्युक्तैश्च कर्त्तव्या कुक्कामेव हि पारणम् ॥

पारणमपि फलेनैव कार्यम् ।

पराशरः,—

सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि ।

ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सः ॥

यत्तु संवत्सरप्रदीपे भविष्योत्तरनाम्ना वचनं लिखित्वा चयो-
दशीमारभ्योपवासत्रयममावास्यायाञ्च व्रतं कार्यमित्युक्तं । तच्चिन्त्यं
पूर्वोक्तानेकवचनविरोधात्, भविष्योत्तरवचनन्तु यदि साकरं स्यात्
तदा सावित्रीप्रतिमादानविषयं न तु व्रतविषयं तथैवोपसंहारात् ।
उपवासत्रयमपि तत्रैव । यथा भविष्योत्तरे,—

पञ्चदश्यां तथा ज्यैष्ठे वटमूले मष्टाशतौ ।

चिराचोपोषिता नारी विधानेन प्रपूजयेत् ॥

अशक्त्वा तु चयोदश्यां नक्तं कुर्याच्चित्तेन्द्रिया ।

अयाचितं चतुर्दश्याममावस्यामुपोषणम् ॥

तत्र वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते ।

सावित्रीप्रतिमां कृत्वा सर्वावयवशोभिनीम् ॥

सौवर्णीं राजतीं वापि यथाशक्तिविनिर्भिताम् ।

पूजयित्वा विधानेन प्रभाते विमले शुभे ॥

प्रतिमां ब्राह्मणे दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ।

एवं दत्त्वा द्विजेन्द्राय सावित्रीं तां युधिष्ठिर ॥

अवैधयमवाप्नोति सावित्रीतुल्यसन्ततिः ।

अथाचारात् सावित्रीमतविधिर्लिख्यते ।

वटमूले गोमयेनोपलिप्ते माङ्गुष उदङ्मुखो वा उपविश्य
सायंमध्यायां स्वस्ति वाच्यं षडङ्गं कुर्यात् । ॐ अथेत्यादि असु-

कगोत्रा अमुकदेवी अवेधव्यकामा श्रीमाविचीपूजापूर्वकमत्यवत्
माविचीयमपूजामाविच्युपाख्यानश्रवणात्मकचतुर्दशवर्षममाप्य सावि-
चीचतुर्दशीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य भूतशुद्धिं कृत्वा सामान्यार्थं
विधाय वटमूले घटं स्थापयित्वा तत्र गणेशं यथाविधि सम्पूज्य
कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

सां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः मौं तर्जणीभ्यां स्वाहा सूं मध्यमाभ्यां
वषट् सैं अनामिकाभ्यां हूं सौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् सः करतलपृष्ठाभ्यां
फट् । सां हृदयाय नमः मौं शिरसे स्वाहा सूं शिखायै वषट्
सैं कवचाय हूं सौं नेत्रत्रयाय वौषट् सः अस्त्राय फट् इति ताल-
त्रयं दिग्मन्त्रनक्ष कृत्वा साविचीं ध्यायेत् ।

सुक्ताविद्रुमहेममोनशशभृच्छायैर्मुखैस्त्रीचणैः

सुक्तामिन्धुनिबद्धरत्नमुकुटां पूर्णैन्दुकोटिप्रभाम् ।

साविचीं वरदाङ्गुष्ठाभयकरां पाशं कपालं गुणं

गङ्गां चक्रमथारविन्दधुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पुनर्देवीं
ध्यात्वा घटे आवाहयेत् ।

भगवति साविचि देवि इद्वागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता
भव सन्निहृद्धा भव इत्यावाहन्यादिकाः पञ्च सुद्राः प्रदर्शय सावित्र्यै
नम इति मन्त्रेण पाशाद्यांचमनीयमधुपर्काचमनपुनराचमनस्नानौ-
यवस्नानलङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सम्पूज्य प्रणमेत् ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिमूर्त्यं त्वामुपासते ।

ब्रह्मर्षयो मरीच्याद्या स्तथा देवर्षयोऽपि च ॥

त्रयोरूपासि देवि त्वं रजःसत्त्वतमोमयी ।

विष्णुब्रह्मेशरूपाऽसि वेदमातर्नमोऽस्तु ते ॥

ततस्तत्रैव सावित्रीं सत्यवन्तश्चावाह्य सत्यवत्सावित्रीभ्यां नम
इत्यादिभिरुपचारैर्विशेषतोऽर्चयेत् । ततो यममावाह्य यमाय नम
इति पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य प्रणमेत् ।

यमस्त्वं पित्रलोकानां शास्ता वै कर्मणा नृणाम् ।

फलदः सर्वभूतानां यमोऽसि वरदो भव ॥

इति पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । ततो वटवृचं पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ।

वटोऽसि वृचनाथस्त्वं ख्यातो हरिहरात्मकः ।

भवतु त्वत्प्रसादेन व्रतं मे सफलं विभो ॥

वटवृचाय नमः । ततः सावित्र्युपाख्यानं शृणुयात् ।

भविष्यपुराणे सुमन्तुस्त्वाच,—

वनवासगतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रौपद्या च समन्वितः ॥

मार्कण्डेयं महात्मानं मुनिं धर्ममृतां वरम् ।

पप्रच्छ राजगार्हस्त्यो विनयावनतः स्थितः ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

भगवन् चिरजीवी त्वं दृष्टलोकपरापरः ।

दृष्टपूर्वा त्वया काचित् कचिदेवं पतिव्रता ॥

स्वयं प्राप्य महद्दुःखं भर्तृरुद्धारकारिणी ।

यथेयं द्रौपदी कृष्णातनुः शंसितुमर्हति ॥

एवमुक्त्वा नृपेणाय मार्कण्डेयो महातपाः ।

कथां स कथयामास धर्मराजाय धीमते ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

मद्भदेमे मशाराज वभूताश्वपतिर्नृपः ।

मह्यश्वः मोक्षसम्पन्नः प्रजापालनतत्परः ॥

अभूत्तस्य मशदेवो मालवी नाम सुन्दरी ।

पतिवता मशभागा मोक्षाराममन्विता ॥

अनपत्यः स राजर्षिः भाविर्भी ममपूजयन् ।

पठे पठे तदा काले वभूव मितभोजनः ॥

एतेन नियमेनामन् वर्षांश्छष्टादशेव तु ।

भाविभ्या ऊतवानग्निं पुत्रकामो मशामनाः ॥

अद्याग्निहोत्रे भाविर्भी तस्य प्रत्यक्षतां गता ।

वरं ददौ नृपश्चेष्ट कन्या तव भविष्यति ॥

वंशस्थितिकरो भूपो न वक्तव्यं त्वया वचः ।

इत्युक्त्वान्तर्हिता देवी भाविर्भी नृपभक्तम ॥

अथ सा मालवी राज्ञो महिष्यश्वपतेर्नृप ।

असूत कन्यां संयुक्तां लक्षणेर्माकसुन्दरीम् ॥

भाविभ्या वरदानेन यस्माच्चरित्यमुत्तमा ।

भाविर्भीति ततस्तस्या नाम एकै पिता नृप ॥

अथ सा राजभवने वष्टधे लक्षणाश्रिता ।

अतोतमैशवा राजन् वभूवाहुतदर्शना ॥

न च तां वरयामास कथिदागत्य भूपतिः^१ ।

राजा च चिन्तयाविष्टो दुहितुर्वरकारणात् ॥
 अथ सा पितुराज्ञातो रथमारुह्य शोभनम् ।
 ययौ तपोवनं रम्यं वृद्धामात्यैरधिष्ठिता ॥
 ततो वनानि रम्याणि सा बभ्राम मनोरमा ।
 नानातपस्विनस्तत्र ददर्श विपुलेक्षणा ॥
 वानप्रस्थान् वंजविधान् राजर्षीण् संश्रितव्रतान् ।
 तत्र साश्वपतेः पुत्रं द्युमत्सेनस्य भूपतेः ॥
 मनसा वरयामास सत्यवन्तं स्वकं पतिम् ।
 अथाजगाम नगरं सा पितुः पितृनन्दिनी ॥
 तस्मिन् काले सोऽश्वपतिर्नारदेन समागतः ।
 अथ तं परिप्रच्छ देवर्षिर्नारदो नृपम् ॥
 केयं कुत्र गता वेति तमथ प्रावदन्नृपः ।

राजोवाच,—

देवर्षे मम कन्येयं सावित्री नामतः श्रुता ।
 ममैवानुज्ञया याता तपोवनमनिन्दिता ॥
 स्वयम्बरं वरयितुं तदस्याः श्रूयतां वरः ।
 एतया योऽभिलषितः स कः कीदृग्गुणाश्रयः ॥
 अथ सा नारदेनोक्ता मनसाभिमतं वरम् ।
 कथयामास मुनये पित्रे च विनयान्विता ॥

साविश्रुवाच,—

आसीच्छान्तेषु धर्मात्मा द्युमत्सेनाङ्गयो नृपः ।
 स समीपगतै राजा भूमिपालैः पराजितः ॥

वनं जगामानुगतः पत्न्या वाससुतेन च ।
तपस्यभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणकरः ॥
सत्यवान् नाम देवर्षे मनसा स वृतो मया ।
तच्छ्रुत्वा दुहितुर्वाक्यं नृपः प्रोवाच नारदम् ॥

राजोवाच,—

भगवन् के गुणास्तव के वा दोषा भवन्ति हि ।
एतत् सर्वमग्रेषेण कथयस्व मुने मम ॥

नारद उवाच,—

महात्मा सत्यवान् वाग्मौ शौलवान् प्रियदर्शनः ।
मातापिद्वहिते युक्तः पण्डितः शूरसम्मतः ॥
आचारयुक्तः सुमनाः सत्यवादी दृढव्रतः ।
एते चान्ये च बहवो गुणाः सत्यवति प्रभो ॥
दोषस्त्वेको महास्तस्य गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
अद्य प्रभृति राजेन्द्र वर्षमेकं म सत्यवान् ॥
जीविष्यति ततस्त्रायुस्तस्य हानिर्भविष्यति ।
तत्सावित्र्या न विहितं भद्रमेतत् कथञ्चन ॥
अन्यं वरं वरयतु सावित्री नृपतेः सुतम् ।
एतच्छ्रुत्वाऽथ सावित्री प्रत्युवाच शुभानना ॥
सहस्रं निपतति सहस्रकन्या प्रदीयते ।
सहस्राह ददानीति चीष्टेतानि सहस्रव्रतम् ॥
दौर्घायुरथवात्स्यायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सहस्रवृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ॥
क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मनसस्ततः ।

नारद उवाच,—

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥
नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवङ्गतः ।
राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥
ततोऽस्या निश्चयं बुद्ध्या स राजाऽश्वपतिस्तदा ।
रथमारोप्य तां कन्यां प्रययौ सपुरोहितः ॥
तपोवनं मुनिजनैरावृतं कृतसम्भृतिः ।
अथ सोऽश्वपतिर्गत्वा द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥
उवाच नृपते कन्या ममेयं वरवर्णिनी ।
भवत्सुतं सत्यवन्तं वरयामास चेतसा ॥
स त्वमेतां क्षुषां राजन् गृह्णाणोपाचतां^१ मया ।

द्युमत्सेन उवाच,—

क्षुताः स्म राज्यात् वनमासमाश्रिता-
श्वराम धर्म्मं नियतास्तपस्विनः ।

कथन्त्वन्तर्हा वनवास आश्रमे
निवत्स्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥

अश्वपतिरुवाच,—

अनुहूपोऽसि युक्तश्च त्वं समाहं तवापि च ।
दुपां प्रतीच्छ मत्कन्यां भार्यां मत्पुत्रतः सतः ॥

द्युमत्सेन उवाच,—

पूर्वमेवाभिलषितः सम्बन्धो मे त्वया सह ।
भयराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥
अभिप्रायस्त्वयि यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निवर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितोऽस्मि मेऽतिथिः ॥
ततः सर्वान् समानाज्य द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधिसमुदाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥
दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां ययार्चं सपरिच्छदाम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥
गते पितरि सर्वाणि सञ्चखाभरणानि च ।
जगृहे वस्त्रालान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥
अथ सा राजतनया सावित्री विनयान्विता ।
श्वश्रुश्वशुरयोः सेवां भर्तुरप्यकरोत्सदा ॥
भक्त्या परमया नित्यं श्वश्रुश्वशुरयोस्ततः ।
भर्तुय दयिता ह्याप्तौत्तापमानाञ्च ममता ॥
ततः सा नारदवचो धारयन्ती स्वचेतसा ।
गणयामास दिवसान् पचं मासं तथायनम् ॥

ततस्त्रिराचमात्रे तु तस्मिन् संवत्सरे स्थिते ।
 श्वश्रुश्वशुरयोः पत्युराज्ञां जघाह सा सती ॥
 कर्तुं धृतं त्रिरात्राख्यमुपवाससमन्विता ।
 अथ तस्मिन् दिने प्राप्ते नारदेन निवेदिते ॥
 सत्यवान् विपिनं गन्तुमुपक्रममयाकरोत् ।
 स्कन्धे परशुमादाय हस्ते कृत्वा करण्डिकाम् ॥
 फलं काष्ठमथादातुं विज्ञाय पितरौ तदा ।
 सावित्री चोदिते सूर्ये कृत्वा पूज्वांश्चिकीः क्रियाः ॥
 सर्वानिव द्विजान् वृद्धान् श्वश्रुं श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्निधमस्थिता ॥
 अवैधव्याग्रिपक्षेष्वां जघाह विनयान्विता ।
 श्वशुरावथ सावित्री जगादैकान्तमाश्रिता ॥
 विपिनं द्रष्टुमिच्छामि सह भर्ता कुतः क्वलान् ।
 तामुचतुस्तौ श्वशुरौ पारणादिवसस्तव ॥
 अकृत्वा तां कथं गन्तुं वनमिच्छमि शोभने ।

सावित्र्युवाच,—

अस्तङ्गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे यदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ॥
 भर्ता सहैव भोक्तव्यं मया परमया मुदा ।
 न पत्युः सच्चिधौ क्लान्तिर्मम काचन विद्यते ॥
 ततोऽनुज्ञां प्रददतुस्तस्ये तौ श्वशुरौ तदा ।
 जगाम सत्यवान् सोऽपि विपिनं सह भार्यया ॥

गत्वा तत्र फलैर्वन्यैः स करण्डीमपूरयत् ।
 अथ काष्ठं कुठारेण पाटयामास सत्यवान् ॥
 तस्य पाटयतः काष्ठं मध्याह्ने महती व्यया ।
 मूर्ध्नि जातः ततः सोऽयं सुध्याप नृपनन्दनः ॥
 सावित्र्या उरुदेशे तु सन्निवेश्य गिरस्तथा ।
 अथ सा नारदवचो ध्यायन्ती दैवतानि च ॥
 जगाम शरणं साध्वी भर्तुर्जीवितकाङ्क्षया ।
 अथ सा पाशहस्तश्च कृष्णं रक्तेक्षणं यमम् ॥
 ददर्श सत्यवत्पार्श्वे स्थितं विपुलतेजसम् ।
 ततः सत्यवतस्तस्य राजपुत्रस्य वेषतः ॥
 अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं यमो बलात् ।
 यमस्तु तं तदा बध्वा प्रयातो दक्षिणानुखः ॥
 तदानीं सापि सावित्री समुन्मत्क्रान्तमानसा ।
 शनैः शरीरं तद्वर्तुर्मृतं भृमावशाययत् ॥
 विनयावनता भूत्वा प्राञ्जलिर्यममन्त्रगात् ।
 यत्र पाशेन बद्धा तं पतिं तस्या यमोऽनयत् ॥

यम उवाच,—

त्वं निवर्त्तस्व सावित्री कुरु स्वाम्यौर्द्धदेष्टिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वया नूनं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥

सावित्रीवाच,—

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 सया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः मनातनः ॥

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद् व्रतेन च ॥

तव चेव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ।

धर्म^१ प्रधानं मुनयो वदन्ति

धर्माधिपं त्वामपि चामनन्ति ।

मर्त्यस्य लोकस्य हतञ्च वेत्सि

सर्वे ततस्त्वां ग्ररणं प्रपन्नाः ॥

यम उवाच,—

वरं वरय सुशोणि सत्यवज्जीवनादृते ।

सावित्र्युवाच,—

ममान्धौ शशुरौ देव तपोवनमुपागतौ ।

सधनुषौ भवेतां तौ तत्प्रसादेन सूर्यज ॥

यम उवाच,—

एवमस्तु निवर्त्तस्व गच्छ शशुरयोर्गृहम् ।

अमस्ता मास्पृशद्भ्ये वां ग्लानामिव रुचये ॥

सावित्र्युवाच,—

अमः कुतो भर्तृसमीपतो मे

यतो हि भर्ता सम सा गतिर्भुवा ।

यतः पतिं नेष्यसि तव मे गति

दैवेण भूयोऽपि वचो निबोध मे ॥

सतां सद्यत् सङ्गतमीप्सितं वरं

ततः परं मिचमिति प्रचक्षते ।

न वाऽफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं
ततः सतां मुञ्चिवसेत् समागमे ॥

यम उवाच,—

तुष्टोऽस्मि तेऽनघा वाचा वरं वरय सुव्रते ।
स्रते सत्यवतो जीवाद्यदिच्छमि ददामि तत् ॥

सावित्र्युवाच,—

धृतं पुरा मे शशुरस्य वैरिभिः
स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।
जह्यात् स्वधर्मा न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच,—

एवमस्तु निवर्त्तस्व त्वं सावित्रि स्वमन्दिरम् ।

सावित्र्युवाच,—

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा^१ ।
अनुयद्यस्य दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ।
सन्तुष्टतोऽप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥

यम उवाच,—

जीवनेन विना भर्तुर्वरं वृणुष्व शोभने ।
तृतीयं ते वरं भद्रे ददानि प्रीतिमान् पुनः ॥

सावित्र्युवाच,—

पुत्रहीनो नम पिता तस्य पुत्रशतं भवेत् ।

१ क, मनसापि वा ।

यम उवाच,—

कुलस्य सन्तानकरं पितुः पुत्रशतं भवेत् ।
त्वं निवर्त्तस्व सावित्रि दूरं पन्थानमागता ॥

सावित्र्युवाच,—

विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवान्
ततोऽथ वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजाः
ततस्तुवाह्व्यर धर्मराजता ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सञ्चयः ।
तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमृच्छति ॥

यम उवाच,—

परितुष्टोऽसि भद्रन्ते चतुर्थं त्वं वरं वृणु ।
विना सत्यवतः प्राणान् यदिच्छसि ददामि तत् ॥

सावित्र्युवाच,—

शस्य सत्यवतः पुत्रशतमौरसमुत्तमम् ।
जायतां मयि देवेश तत्प्रसादेन सूर्यज ॥

यम उवाच,—

भविष्यत्येवमेवं हि परितुष्टो ददामि तत् ।
अतिदूरं समायाता निवर्त्तस्व स्वमन्दिरम् ॥

सावित्र्युवाच,—

मतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः
सन्तो न मौदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां मङ्गिर्नाफलाः मङ्गमोऽस्ति
 मङ्गो भयं नानुविन्दन्ति मन्ताः ॥
 मन्तो हि मत्त्येन नयन्ति सूर्यं
 मन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
 सन्तो गतिर्भूतभयस्य राजन्
 सतां मध्ये नावभीदन्ति मन्ताः ॥
 न कामये भर्तृविनाशता सुखं
 न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ।
 तथेप दत्तः प्रतपुचतावरः
 कथं तया मे द्वियते पतिः पुनः ॥
 वरं दृष्टे जीवतु सत्यवानयं
 तमेव सत्यं वचनं कुरुष्व ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

एवमुक्तस्तु सधौड़ो^१ यमः पाशादमोचयत् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं सत्यवद्देहिनिःसृतम् ॥
 धर्मराजः प्रपृष्टात्मा माविचोमिदमब्रवीत् ।
 एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ॥
 चतुर्वर्गप्रतापयुय तया मार्द्धमवाप्स्यति ।
 रक्षा यज्ञैश्च धर्मैश्च ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥
 तयि पुत्रप्रतप्तैव सत्यवान् जनयिष्यति ।
 एवं तस्यै वरं दत्वा धर्मराजः प्रतापयान् ॥

निवर्त्तयित्वा सावित्री स्वमेव भवनं ययौ ।
 सावित्र्यपि जगामाशु यत्र सुप्तः स सत्यवान् ॥
 स चेतनां ततः प्राप्य सत्यवांस्तामभाषत ।
 चिरं सुप्तोऽस्मि दयिते त्वया किं न विबोधितः ।
 क चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सच्चर्षे च ॥

सावित्र्युवाच,—

गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ।
 विश्रान्तोऽपि महाभाग कथयिष्यामि तेऽखिलम् ॥
 यदि शक्यं त्वमुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

उपलभ्य ततः संज्ञां सत्यवान् समचिन्तयत् ।
 कथमद्य गमिष्यामि पिबोरन्तिकमाकुलः ॥
 करण्डिका फलैः पूर्णा काष्ठभारश्च तिष्ठतु ।
 रत्नार्थमेतं परशुं गृहीत्वा गम्यतां शुभे ॥
 अन्यथा का गतिस्तत्र पिबोरद्य भविष्यति ।
 ततस्तमाह सावित्री प्रजावो यदि मन्यसे ॥
 ततस्तां सत्यवान् प्राह परशुं त्वं गृहाण मे ।
 पलाशवण्डे सावित्री पन्था थावर्त्तते दिधा ॥
 तत्रोत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वमाशु च ।
 एतस्मिन्नेव काले तु धुमत्सेनो मदीपतिः ॥
 स्रग्धचतुष्टदा रात्रौ सेव्यया सह भार्यया ।
 आश्रमांस्तपमानाश्च व्यचरन् पुत्रलिप्तया ॥

शृगोच चातिदुःखार्तः पुत्रं ताञ्च शुभां वधूम् ।
 स गौतमादिभिर्विप्रैः सान्वितः शोककर्षितः ॥
 सर्वं तमृचुर्मुनयो न शोकं कुरु भूपते ॥
 यथाऽस्य भार्या सावित्री ग्रीलाचारसमन्विता ।
 यथा च ते दृगोर्लाभश्चिरं जीवति सत्यवान् ॥
 एतस्मिन्नेवं काले तु सावित्र्या सह भार्यया ।
 सत्यवानागतस्तत्र पित्रोः प्रीतिं विवर्द्धयन् ॥
 अथ तैः सर्वतो विप्रैः पृष्टस्त्वं केन हेतुना ।
 दिवसे न समायातः पितरौ तव दुःखितौ ॥
 ततः स कथयामास शिरःपीडादिकं तथा ।
 ततस्ते विप्रमहाताः सावित्रीमिदमब्रुवन् ॥
 कथयस्व तु सावित्रि वृत्तान्तो यो वनेऽभवत् ।
 ततः सा कथयामास यमसन्दर्शनादिकम् ॥
 चक्षुर्लाभश्च राज्यञ्च दौ वरौ शृणुस्व मे ।
 पितुः पुत्रस्य च शतं पुत्रानाश्चात्मनः शतम् ॥
 चतुर्वर्षशतायुश्च भर्तुः प्राप्तं तथा यमात् ।
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीता विप्रास्ते स्मग्दहं ययुः ॥
 सत्यवानपि संसृप्तः पित्रभ्यां सह भार्यया ।
 अथ राव्यां व्यतीनायां सङ्गतास्ते तपोधनाः ॥
 कृतपूर्वाङ्गिकाः सर्वे सावित्रीं प्रशशंसिरे ।
 शान्तदेशादथामात्या शुमत्सेनं महीपतिम् ॥
 आगत्योचुर्महाराज स्वामात्येन हतो रिपुः ।

तव पूर्व्वेण सत्येन वयमभ्यागता इह ॥
 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा त्वं राजा भव, भूपते ।
 ततस्तैरभ्यनुज्ञातो ब्राह्मणैः स महीपतिः ॥
 तैरमात्यैः परिहृतो महादेव्या च सेव्यया ।
 पुत्रेण च तथा वध्वा सावित्र्या श्रीलयुक्तया ॥
 ययौ स्वपुरमव्ययो हर्षसम्पूर्णमानसः ।
 तत्र गत्वा द्युमत्तेनः सत्यवन्तं प्रियं सुतम् ॥
 यौवराज्ये महाराजः स्थापयामास धर्मतः ।
 सावित्र्याश्चापि काश्वेन जज्ञे पुत्रशतं वरम् ॥
 भ्रातृणाञ्च शतं जातं सोदर्याणां महात्मनाम् ।
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रुश्च श्वशुरः पतिः ॥
 भर्तुः कुलञ्च सावित्र्या सर्व्वं कृच्छात् समुद्धृतम् ।
 एवमेषापि पाञ्चाली श्रीलाचारसमन्विता ॥
 तारयिष्यति वः सर्व्वान् सावित्रीव कुलाङ्गना ।
 एवमाश्वासितस्तेन मार्कण्डेयेण धीमता ॥
 युधिष्ठिरः प्रीतमनाः काम्यजे न्यवसदने ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ॥
 स सुखी सर्व्वसिद्धार्थी न दुःखं प्राप्नुयाच्चरः ।
 इति भविष्यपुराणे सावित्र्युपाख्यानम् ।

ततः सुत्वा देवीं प्रणम्य दक्षिणां दत्त्वा देवान् विसृज्य आचारा-
 द्गन्धमाल्यादिभिः स्वपतिं पूजयेत् ।

इति सावित्रीव्रतं समाप्तम् ।

मत्तपुराणे,—

ज्यैष्ठे शुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा मती ।

तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यद्वये ॥

राजमार्तण्डे,—

ज्यैष्ठे मासि मिते पक्षे पठौ चारण्यसंज्ञिता ।

व्यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने क्षियः ॥

तां विन्ध्यवासिनीं देवीं पूजयेद्युर्वने गताः ।

कन्दमूलफलाहारा स्नान्ते सन्ततिश्च ताः ॥

तस्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपचारिकी ।

आरोग्यकामैर्वालानां पुत्रवर्द्धिविशेषतः ॥

तां पठौसंज्ञया प्रणिद्धां कन्दं शालूकादि मूलं मानकच्चादि ।

मत्तपुराणे,—

ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्यता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैर्महापातकमक्षितैः ॥

अत्र नदीमात्रे स्नानस्य सतिसप्तर्षणाङ्गकस्य दशपापक्षयः

फलं प्रतीयते ।

भविष्ये,—

ज्यैष्ठे शुक्लदशम्यान्तु वृक्षयोगेन जाङ्गवी ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्यता ॥

अत्र गङ्गायां तर्पणं विनापि वृक्षयोगे दशविधपापक्षयः फलं

सतर्पणस्थाने तु फलातिशयः । अन्यनद्यास्तु हस्तायोगेऽपि फलाधिक्यं नास्ति विशेषाश्रवणात् वक्ष्यमाणवचने-हस्तायां गङ्गावतरणस्य निमित्तकलकथनात् गङ्गायामेव हस्तायाः फलातिशयहेतुत्वाच्च ।

यत्तु,—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमौ हस्तमंयुता ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा सृता ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तदपि पूर्ववचनैकवाक्यतया गङ्गास्नान-विषयम् ।

भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि दशम्यान्तु कुजहस्तसमागमे ।

गङ्गा खर्गादपावृत्य मर्त्यलोकमवातरत् ॥

दशजन्मकृतं पापं दशपापानि चैव हि ।

आवृणोत्यप्रयत्नेन स्नानमाचरेण जाह्नवी ॥

अथ भौमवारे हस्तायोगे गङ्गास्नानात् दशजन्मकृताशेषपापचयो दशविधपापचयस्य फलं प्रतीयते ।

ब्रह्मपुराणे,—

ज्येष्ठे शुक्लदशम्यान्तु भवेद्भौमदिनं यदि ।

जेया हस्तर्चसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

अत्रापि सर्वपापचयः फलं गङ्गायामेव पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् ।

स्नानकाले पठनीयमाह काशीखण्डे ।

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्रुतम् ।

पारुष्यमनृतश्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 एतानि दश पापानि प्रथमं यान्तु जान्मवि ।
 स्वातस्य मम ते देवि जले विष्णुपदोद्भवे ॥

तत्र गङ्गापूजामाह भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि शिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
 गङ्गातीरे तु पुरुषो नारी वा भक्तिभावतः ॥
 पुष्यैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैर्दशविधैस्तथा ।
 तथैव दीपैस्ताम्बूलैः पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥
 स्नात्वा भक्त्या तु जान्मव्यां दशकृत्वो विधानतः ।
 दशप्रसूति कृष्णांश्च तिलान् सर्षपि वै जले ॥
 शक्रपिण्डान् + + + + प्रदद्याद्दशसंख्यया ।
 पूर्णकुम्भोपरि स्थाप्य हेमरौण्यादिनिर्मिताम् ॥
 गङ्गायाः प्रतिमां भक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 ॐ नमो नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥
 पञ्चामृतेन च स्नानमर्चायाम्बु विशिष्यते ।
 नारायणं सहेमश्च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
 भगीरथश्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
 गन्धपुष्पादिभिश्चैव यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
 दशप्रसूतिलान् दद्यात् दशविप्रेभ्य एव हि ।

दुर्गायास्त यथा यात्रा तथा कुर्यान्महाधनैः ॥

एवं कृत्वा विधानेन वित्तशायविवर्जितः ।

सद्यो दशविधैः पापैः कोटिजन्मसमुद्भवैः ॥

मुच्यते नात्र सन्देहो ब्रह्मणो वचनं यथा ।

वाराहे,—

यस्तिष्ठत्येकपादेन कुरुक्षेत्रे महेश्वरि ।

वर्षाणामयुतं सप्त वायुभवो जितेन्द्रियः ॥

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ।

पुरुषोत्तममालोक्य ततोऽधिकफलं लभेत् ॥

तत्रैकादश्यां उपवासो द्वादश्यां दर्शनमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

यमुनामलिले स्नात्वा पुरुषो मुनिसत्तम ।

ज्येष्ठे मास्यमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥

समभ्यर्च्याच्युतं सम्यक् मयुरायां समाहितः ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥

अविकलं सम्पूर्णम् ।

ब्राह्मे,—

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य विमोका विष्णुना पुरा ।

विभूषिता शुभैर्माल्यैस्तस्मात्तां तत्र पूजयेत् ॥

विमोका लक्ष्मीः ।

तथा,—

ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां पुष्पैश्चम्पकसम्भवैः ।

अर्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते ॥

भविष्ये,—

ज्यैष्ठे मासि तिलान् दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

विष्णुः,—

ज्यैष्ठौ ज्यैष्ठायुक्ता चेत्तस्यां कृचोपानदानेन गाणपत्यमवाप्नोति ।

स्कान्दे,—

पौर्णमासीषु चैतासु मासर्चधहितासु च ।

अन्यदा स्नानदानाभ्यां फलं दग्गुणं स्रतम् ॥

एतच्च सकलपौर्णमासीसाधारणं महाज्यैष्ठ्यास्तु विशेषः प्रागुक्त-
स्तत्त्वचक्षोक्तमस्ति ।

अथापाङ्कत्यम् ।

गारुडतन्त्रे,—

शिरौपसम्भवं मूलं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

यः पिबेन्नियुनस्तेऽर्के तस्य सर्पभयं कुतः ॥

तथा,— आद्रायाः प्रथमे पादे क्षीरमन्नाति यो नरः ।

अपि रोषान्वितस्तस्य तत्त्वकः किं करिष्यति ॥

सौरापाङ्कस्य चत्वारिंशद्विंश्याधिकषड्दिवसादूर्द्ध्वं दग्गदिवस-
पर्यन्तमाद्रायाः प्रथम पादे रविस्तिष्ठति । एतच्चानुवाचीसंज्ञकम् ।

यथा राजमार्त्तण्डे,—

चत्वारिंशद्विंश्याधिकषड्भागे रविर्यदा भवति ।

ज्ञेया तद्वानुवाची शिवर्चमास्थितो यावत् ॥

रवौ रौद्राद्यपादस्ये पृथिव्या ज्ञायते रजः ।

तस्माद्दिनचयं यावद्बीजवापं पतित्यजेत् ॥

न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ।

हस्तानां वाहनस्यैव मङ्गल्यं नैव चाचरेत् ॥

शिवर्चमाद्रा स्वाध्यायोऽध्ययनं, न तु ब्रह्मयज्ञनिषेधः वषट्कारः
काम्यहोमारम्भः तर्पणं आहुं । तच्च—

नवोदके नवाग्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

इति शातातपेन वर्षापक्रमे विहितमावश्यकं नवोदकश्चाहुमेव
आद्रास्ये रवौ तस्य विधानात् ।

यथा रुद्रजामले,—

अश्विन्यादि तु मैत्रेषु विवाहे कृत्तिकादि तु ।

वर्षाकाले तथाद्रादि नक्षत्रगणनं स्मृतम् ॥

तेनाद्रायाः प्रथमपादं वर्जयित्वा शेषपादचयस्ये रवौ नवोदक-
श्चाहुं कार्यमित्यायातम् । मङ्गल्यं विवाहादि ।

आधुनिकाः ।

द्वावेव वर्जयेदित्यमस्वाध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्धामात्मानश्चाशुचिं दिजः ॥

इति मनुवचनात् पृथिव्या रजोयोगेनाशुद्धतया अध्ययनप्रतिषेध
इति वदन्ति । तन्मन्दं भूमे रजोयोगासम्भवात् तदधिष्ठातृदेवताया
रजोयोगे भूमेरशुद्धिः कुतः, अन्यथा भोजनदेवार्चनपञ्चमहायज्ञा-
दीनामपि निषेधप्रसङ्गः ।

स्कान्दे,—

आपादश्चापि यो मासमेकभक्तं समाचरेत् ।

राशोऽसौ मान्यतां प्राप्य कामानाप्नोति पुस्कलान् ॥

अत्र सौरापाद इति प्राञ्चः ।

भविष्ये,—

आपादे मासि भूताहे शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

भूताहः कृष्णचतुर्दशी ।

भविष्ये,—

मैत्राक्षपादे स्त्रपितीक्ष विष्णु वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।

पौष्णावमाने च सुरारिहन्ता विबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

निग्नि स्त्रापो दिवोत्यानं मन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादशमेव कारयेत् ॥

मैत्रमनुदाधा वैष्णवं श्रवणा पौष्णं रेवती ।

निशादेरन्यत्र काले उक्तनक्षत्रपादयोगो यदि स्यात् तथापि केववस्त्रायां द्वादशमेव निशासु शयनादिकं न तु नक्षत्रपादानु-
रोधादन्यत्र किन्तु नक्षत्रपादयोगे फलातिशय इत्यर्थः । अत्र द्वादशमेव शयनादिकमायातम् ।

यथा राजमार्त्तण्डे,—

दिवा स्त्रपिति नो विष्णु निग्नि न प्रतिबुध्यते ।

द्वादशमेव कर्त्तव्यं पादयोगो न कारणम् ॥

तथा तच्चैव प्रतिपेदादिपञ्चदशतिथिषु क्रमेण देवानां ग्रय-
नाभिधाने विष्णोर्द्वादश्यां ग्रयनमुक्तं यथा,—

वज्रिः स्कन्दपुरन्दरौ गणपतिर्लक्ष्मीर्यमो भास्करो

वायुः पर्वतकन्यका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।

ब्रह्मा चैव महेश्वरो धनपतिः सर्व्वेऽयमी ग्रेरते

उत्तिष्ठत्यमुना क्रमेण विबुधाः स्त्रे स्त्रे दिने पूजिताः ॥

यथा वाराहे,—

कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।

ममैव बोधनार्यायेमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

। ब्रह्मेन्द्रस्रैरभिष्टूयमानो

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किञ्च कौमुदाख्या-

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादश्यां ये यशस्विनि ।

मम भक्त्वा नरयेष्ठा यान्ति ते परमां गतिम् ॥

अथ द्वादशेव हरेः प्रबोधकाच्च उक्तः एवञ्च ग्रयनकास्तोऽपि स
एव ग्रयनप्रबोधयोरेकतिथित्वनियमात् ।

तथा वामनपुराणे,—

एकादश्यां जगत्स्वामिग्रयनं परिकल्पयेत् ।

शेषादिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा सम्पूज्य केशवम् ॥

अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।

लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥

अथ एकादशीसमये दिवाग्रयनीयपरिकल्पनं रात्रौ द्वादशी-
समये निद्रेत्युक्तम् । एवञ्च द्वादश्यां ग्रयननिर्णये सति ।

एकादश्यान्तु शक्तायामाषाढे भगवान् हरिः ।

भुजङ्गग्रयने ग्रेते यदा चौरार्णवान्तरे ॥

तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्व्वलक्षणसंयुता ।

सुप्ता च शेषपर्य्यङ्के ग्रेल्लग्नश्चिद्विदासभिः ॥

नामाविधोपकरणैः पूज्या च विधिपूर्व्वकम् ।

उपवासस्तु कर्त्तव्यो रात्रौ जागरणं तथा ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यां पूजयेत् पुनः ।

इति ब्रह्मपुराणवचनस्याप्ययमर्थः । एकादश्यां एकादशुपवास-
दिने द्वादशीचणे हरिः ग्रेते इति ।

अन्येतु,—एकादश्यान्तु शक्तायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥

इति ब्रह्मपुराणदर्शनाच्छयनसमयेकादश्यामेव स्थापप्रबोधयोरेक
तिथिलनियमादित्याहुः । तत्र पूर्व्वानेकवचनैकवाक्यतया रात्रौ
प्रसुप्तं केशवं एकादश्यां गतायां द्वादश्यां दिवा बोधयेदिति वच-
नार्थः । एतेन एकादश्यां द्वादश्यां वेति विकल्पनापि निरस्ता
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अन्येतु,—

चौराश्वौ शेषपर्य्यङ्के आषाढ्यां सन्निग्रेद्धरिः ।

निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत् सदा ॥

इति यमवचने आषाढीकार्तिकीपदयोः पौर्णमास्यां योगरू-
ढितात् कल्पभेदव्यवस्थामाहुः । तन्मन्दम्,—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् पूर्वोक्तानेकवचनैक-
वाक्यतया आपादौकार्त्तिकीपदयोर्योगानुबन्धात् द्वादशीपरत्वात्
ततः शिद्धं द्वादशां श्रयनं प्रबोधयेति ।

अथाषाढे दशम्यान्तु शृङ्गायां क्षुभुङ्करः ।

कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुधः ॥

इति देवीपुराणादशम्यां सायं सङ्कल्पयेत् ।

तच्च सङ्कल्पवाक्यमुक्तं वराहपुराणे,—

एकादशां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाद्युत ॥

इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्याञ्जलिमुपक्षिपेत् ।

तत एकादशां पूर्वोक्ते पूर्वोक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य दिवा
शय्यादिकमुपकल्प्य रात्रौ द्वादशीमभ्यर्च्य हरेः स्थापनं कार्यम् । यदि
कदाचित् पूर्णैकादश्यावासः स्यात् तदा परदिने रात्रौ श्रयनं कार-
यित्वा पारणा कार्येति । तच्च श्रयनमन्त्रो वराहपुराणोक्तो यथा,—

ॐ नमो नारायणाय इत्युक्त्वा

ॐ पश्यन्तु मेघान्यपि मेघश्यामं

सुभागतं सिच्यमानां महीनिभाम् ।

निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ

वर्षाब्धिमं पश्यतु मेघवृन्दम् ॥

इति मन्त्रेण विष्णुं स्थापयित्वा,—

ॐ सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

विवुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥

Parīṣiṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	Rs.	1	14
Prākṛita-Paṇḍitām, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	2	4
Prithivīśāṅkha, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	7	8
...	...	0	12
...	...	1	8
...	...	1-6; III, 1-7;	
...	...	12	8
...	...	1	8
...	...	2	4
...	...	0	12
...	...	13	0
...	...	7	2
...	...	II, Fasc. 1-10,	
...	...	Part IV, Vol. II,	
...	...	14	10
...	...	0	12
...	...	1	14
...	...	1	2
...	...	4	8
...	...	5	4
...	...	1	2
...	...	1-7, @ /6/	
each	...	4	8
...	...	0	12
...	...	2	10
...	...	2	4
...	...	2	4
ARABIC SERIES.			
Pag-Sam ʿhi S'ā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/ each	...	13	0
Rtogs brjed dpag Akhri S'ā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
Arabic and Persian Series.			
...	...	13 @ /5/ each	...
...	...	@ /12/	...
...	...	22	0
...	...	Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III,	
...	...	20	12
...	...	37	0
...	...	8	0
...	...	0	6
...	...	7	2
...	...	1	0
...	...	of the	
...	...	3	0
...	...	1-21 @	
...	...	21	0
Farhang-i-Bashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Fahri-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3	0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	0
...	...	1	8
...	...	0	12
...	...	4	8
...	...	1	2
...	...	35	4
...	...	III, 1-10;	
...	...	sec. 11-12;	
...	...	13	2
...	...	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

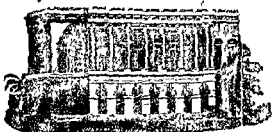
BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1003.

वर्षक्रियाकौमुदी ।

VARṢA KRYĀ KAUMUDĪ

BY

GOVINDANANDA KAVIKANĀKĀCĀRYYA

EDITED BY

PANDITA KAMALAKRṢṢA SMṚTIBHOṢAṆA

VOLUME IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET,

1902.

इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ततः प्रातर्यथाविधि समूज्य पारयेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

आस्तौर्णशयनं दत्वा प्रीणयेद्भोगशायिनम् ।

आपादशुक्लादग्नां विष्णुलोके महीयते ॥

आस्तौर्णशयनं शोभनास्तरणयुक्तखट्वादि ।

ब्रह्मपुराणे,—

सुप्ते तु सर्वलोकंगे नक्तंभोजी भवेन्नरः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वलोकेयरो भवेत् ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतानि ।

नारदीये,—

एकादशान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य वा ।

आषाढ्यां वाथ दर्शे वा चातुर्मासीं व्रतक्रियाम् ॥

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याच्चतुर्विधं दवनीपते ।

नान्यथा वार्षिकं पापं विनिश्चन्यप्रयत्नतः ॥

चतुरो वार्षिकान् मामान् यो मासं परिवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राण्यप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशोवलम् ॥

दर्शयेति । आषाढ्याः पूर्वं दर्शे इत्यर्थः ।

मात्से,—

आषाढ्यादि चतुर्मासं प्रातःस्वायौ भवेन्नरः ।

विप्राय भोजनं दत्वा कार्तिक्याङ्गोमदो भवेत् ॥

‘स वैष्णवपुरं याति विष्णुप्रतमिदं महत् ।

अथ चाषाढ्यामारम्भः कर्त्तिक्यां ममाग्निः । अथ सर्वेषु व्रतेषु
पूर्वाक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य तदपे सर्वं व्रतं गृहीयात् ।

ॐ इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्तव केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णं चित्याम्यहम्^१ ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं तत्प्रसादाप्स्यनार्दन ॥

भविष्योत्तरे,—

चतुरो वार्षिकान् मामान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मङ्गलो गृहीयान्निधमानिमान् ।
मधुरस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
तैलस्य वर्जनात् पार्थ सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशोऽभिजायते ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ॥
घृतत्यागात् सुखावर्णं^२ सर्वं क्षिग्धवपुर्भवेत् ।
फलत्यागात्तु मतिमान् वज्रपुत्रश्च जायते ।
पादाभ्यङ्गपरित्यागात् वपुःशौरभ्यमाप्नुयात् ॥
दधिदुग्धपरित्यागात् गोश्लोकं लभते नरः ।
लभते सन्ततिं दीर्घां स्यात्स्त्रीपक्रमभक्षयन् ॥
भूमौ सस्तरग्रायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ।

१ मूलपुस्तके, त्वहं भिये ।

२ ख पुस्तके, सखावर्णं ।

सदासुनिः सदायोगौ मधुमांसविवर्जनात् ॥
 निराधिर्नीरुगोजुस्त्री विष्णुभक्त्यु जायते ।
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 धारणासखलोद्याच्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
 सौमप्रती भवेद्यस्तु तस्याद्याऽस्त्रलिता भवेत् ॥
 भूमौ भुङ्क्ते नरो यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
 विष्णोर्यः स दने कुर्यादुपलेपनमार्जने ॥
 कल्पस्याथौ भवेत्तत्र स नरो नात्र संशयः ।
 प्रदक्षिण्यतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
 हंसयुक्तविमानेन स वैष्णवपुरं व्रजेत् ।
 नक्तभोजौ समपन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
 एकभक्ताग्रनादित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
 अयाचितेन चाप्नोति वापौकूपप्रपाफलम् ।
 पक्षेपु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥
 शिलायां भोजने नित्यं प्रयागस्नानजं फलम् ।
 सायद्वयपरित्यागाच्च नरः परिभूयते ॥
 एवमादिब्रतैः पार्थ तृष्टिमाप्नोति केशवः ।

सुस्तरं कटादि निराधिर्मानसपौडारहितः ग्यामकृष्णभेदा-
 न्नापककायद्वयम् ।

मात्स्ये,—आषाढ्यादि चतुर्मासमभ्यङ्गं वर्जयेद्विषुधः ।

भोजनं पुष्कलं दद्यात् स याति भवनं चरेः ॥

आषाढ्यादिब्रतं यस्तु वर्जयेन्नखकर्त्तनम् ।।

वार्त्ताकुञ्च चतुर्मासं मधुमर्षिर्घटान्वितम् ॥

कार्तिक्यां तत्पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

हेमनिर्मितं तत् वार्त्ताकुफलं घृतमधुघटान्वितं दद्यात् अत्र
स याति भवनं हरेरिति फलानुषङ्गः । एतेन वार्त्ताकुफलमभक्ष्य-
मिति केषाञ्चिन्नतमिति निरस्तम् ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यामाषाढस्य शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।

उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च पूजयेत् ॥

पुनरेव च कार्तिक्यां पूजयित्वा समापयेत् ।

यः कुप्यादिधिवद्भक्ता चातुर्मासीपविचकम् ॥

कल्पकोटिशतं सायं रुद्रलोके महीयते ।

विष्णुः,—

आषाढ्याषाढ्युक्ता चेत्तस्यामन्नप्रदानेन तद्देवाद्यमाप्नोति ।

भविष्ये,—

आषाढपौर्णमास्यां यो विधिवत् पूजयेच्छिवम् ।

सोऽथमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

अथ आवणकृत्यम् ।

शातातपः,—

अयनादौ मदा देयं द्रव्यमिष्टं द्विजेषु च ।

यदा कर्कटकं याति भगवान् चण्डदौधितिः ॥

अत्र विश्वजिज्ञायात् स्वर्गः फलम् ।

हृन्दोगपरिशिष्टम्,—

यद्यदर्थं आवणाद्रि सर्वां नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीति वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

यद्यो मामः, भौर एव,—

मिहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

न स्नानादौनि कर्माणि तासु कुर्वीति मानवः ॥

इत्यत्रिवचनात् ।

नदीलक्षणमुक्तं परिशिष्टे,—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यामां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवशा गतांस्ते परिकीर्त्तिताः ॥

धनुर्हस्तचतुष्टयं तास्त्रित्यभिधानादुद्धृतोदके न दोष इति प्राञ्चः,

पठन्ति च,—

उद्धृतेषु च तोयेषु रजोदोषो न विद्यते ।

साक्षात् समुद्रगा न तु परस्परया, अन्यथा अव्यावर्त्तकत्वात् ।

निगमः,—

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरस्वती ।

रजसा न प्रदूष्यन्ति येचान्ये नदमंजकाः ॥

यत्तु,—

आदौ कर्कटके देवी अहं यावद्रजस्वला ।

चतुर्युद्धनि संप्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी ॥

इति नामशून्यं वचनं तद्रजोयोगमात्रं बोधयति न तु स्नाना-

दिनिषेधकम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं, तत् भिन्नश्रुतिकल्पनाभयात् युगवर्षनवि-
रोधाच्च तदेकवाक्यतयाऽयुक्त्यकारप्रक्षेपेण व्याख्येयमिति प्रागुक्तम् ।

अथ पूजाविधिः ।

गृहाङ्गने गोमयेनोपलेपिते क्षुद्दीक्षाखामारोप्य तत्पार्श्वद्वये
गोमयेनाद्यौ नागान् विलिख्य स्रस्ति वाच्य संकल्पं कृत्वा कृतभूत-
शुद्धिप्राणायामो विप्रनाशाय घटे गणेशं समूज्य ह्रीं ह्रीं हूं
हूं ह्रीं हूं हूं इति मन्त्रैः षडङ्गन्यासं कृत्वा देवीं ध्यायेत् ।

हेमाभोजनिभां गलद्विषधरालङ्कारसंगोभितां
स्मेराब्धां परितो महोरगगणैः संसेव्यमानां सदा ।
देवीमास्तिकमातरं शिवसुतामापौनतुङ्गस्तनीं
हस्ताभोजयुगेन नागयुगलं संविधतौमाश्रये ॥

इति ध्यात्वा मनसा समूज्य पूर्ववदर्थस्थापनं कृत्वा ह्रीं पद्मा-
मनाय नम इति पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्वा पूर्ववत् ध्यात्वा सो-
ऽहमिति विभाव्य पुष्पाञ्जलिना नाभारभ्रेण तेजो निर्गमय्य
क्षुद्दीक्षाखायामावाहयेत् ।

आस्तिकस्य मुनेर्मातर्जगदानन्दकारिणि ।

एद्येहि मनसादेवि नागमातर्नमोऽस्तुते ॥

आगच्छ वरदे देवि सर्वकल्याणकारिणि ।

क्षुद्दीक्षां समारुह्य तिष्ठ पूजां करोम्यहम् ॥

भगवति, श्रीमनसादेवि दृष्टागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सच्चिहिता
भव सच्चिद्दा भव प्रसन्ना भव इत्यावाहनस्थापनसन्निधापन
सन्निरोधनावगुण्डणमकलीकरणामृतोकरणपरमौकरणमुद्राः प्रदर्श्य

प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा मं मनसादेवै नम इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा तेनैव
मन्त्रेण पाशार्थाचमनीयानि दत्त्वा—

ॐ वैलोक्यपूजितां देवीं नागाभरणभूषिताम् ।

सुपयामि महाभागां पुत्रायुर्धनवृद्धये ॥

इति मन्त्रेण दुग्धेन सुपयित्वा—

ॐ गन्धचन्दनमिश्रेण तोयेन नागमातरम् ।

प्रपयामि महाभागां सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥

इति श्रौतकोदकेन स्नापयेत् ।

वस्त्रालङ्कारजातीकरवौरादिकुसुमैरभ्यर्च्य सगुगुलुधूपदौप-ना-
नाविधफल-सद्यतपायसपिष्टक-दधि-दुग्ध-मोदकादीनि दत्त्वा पुन-
राचमनीयं मास्यं चन्दनं ताम्बूलञ्च निवेद्य शङ्खघण्टादिकं वादयेत् ।

ततो वासुकादि अष्टनागानावाद्या पाद्यादिभिरभ्यर्च्य दूर्वा-
ङ्कुरैः कुशैर्दुग्धेन च विप्रेषतः पूजयेत् ।

ॐ वासुकये नमः ॐ तक्षकाय कालियाय मणिभद्राय
ऐरावताय धृतराष्ट्राय कर्कोटकाय धनञ्जयाय इति सम्पूज्य—

नागराज नमस्तेऽस्तु पाहि मां शरणागतम् ।

त्रायस्व सर्वभौतिभ्यः सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥

इति प्रणमेत् । ततः पुष्पाञ्जलिना देवीं प्रणमेत् ।

अयोनिमश्वे मातर्महेश्वरसुते शुभे ।

पद्मालये नमस्तुभ्यं रक्ष मां वृजिनार्णवान् ॥

जरत्कारमुनेः पत्नी भगिनी वासुकेः पुनः ।

आस्तिकस्य मुनेर्माता वरदाऽस्तु सदा मम ॥

ततो दक्षिणां दत्त्वा चमस्वेति देवीं नागाश्च विसर्जयेत् ।

अथ भाद्रकृत्यम् ।

वामनपुराणे,—

मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्पिषी ।

क्षुषीकेशप्रीणनार्थं फालितं सगुडोदनम् ॥

फालितं खण्डविशेषः ।

स्कान्दे,—

यस्तु भाद्रपदे मासि एकभक्तं समाचरेत् ।

स तेन कर्मणा राजन् धनवानभिजायते ॥

इदं सौरकृत्यमिति प्राच्यः ।

अथ रोहिण्यष्टमी ।

ब्रह्माण्डे,—

रोहिणीसञ्चिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धराचादधयोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ॥

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभौ हरिरौश्वरः ।

महापुण्यतमः काष्ठो जयन्त्याख्यो हि स कृतः ॥

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति ॥

जयन्त्यामुपवासन्तु कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्भुरिम् ।

तस्य जन्मशतोद्भूतं पापं नाश्रयतेऽच्युतः ॥

शतमेकादशौघैव एकञ्च रोहिणीव्रतम् ।

एकादशीशताद्राजसधिकं रोहिणीव्रतम् ॥

ततोऽतिदुर्लभां मत्वा तस्यां पत्रं समाचरेत् ।

अर्द्धरात्रेऽष्टममुहूर्त्ते रोहिणीसहिताष्टमी यदि सम्भते तदैव
जयन्तीयोग इत्यर्थः । न सीदतीत्यनेनास्य, निश्चयं दर्शितम् ।
एकादश्याधिकतया यक्षाचरणाभिधानाच्च ।

तथाच भविष्योत्तरे,—

जयन्त्यामुपवासस्तु महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्यैः महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः ॥

अकुर्वन् निरयं याति यावदिन्द्रायतुर्दृश्य ।

फलश्रवणात् काम्यत्वञ्चास्त्येत्यर्थः । एवञ्चोपवाससमर्थस्य एका-
दशीवदनुकल्पविधिर्द्रष्टव्यः । भाद्रमासोऽत्र पौर्णमास्यन्त एव
सर्वत्र तथैव सकलतिथिहत्याभिधानात् । अतएव मुख्यचान्द्राभि-
प्रायेण श्रावणेऽपि विष्णुपुराणे उक्तम्,—

प्राष्टर्काले च नमसि कृष्णाष्टम्यामहं निग्रि ।

उत्पश्यामि^१ नवम्याश्च प्रसूतिं नमवाप्स्यसि ॥

भविष्ये,—

अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिण्या सह संयुता ।

भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता ॥

जयन्त्यामुपवासन्तु कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्भूरिम् ।

तस्य जन्मगतोद्भूतं पापं नाशयतेऽप्युतः ॥

शारीरं मानसं वाग्जं पापं यत्समुपार्जितम् ।

कौमारे यौवने वास्त्रे बाल्ये च विशेषतः ॥

तत्पापं शमयेत् कृष्णस्तिथावस्थां सुपूजितः ।
 उपवासो जपो होमः स्वाध्यायोऽभ्यर्चनं हरेः ॥
 तत्सहस्रगुणं प्रोक्तं जयन्त्यां यत्कृतं भवेत् ।
 धनधान्यप्रदा पुण्या सर्वपापहरा शुभा ॥
 समुपोया जनैर्यद्वाज्जयन्ती नाम चाष्टमी ।
 जयन्त्या उपवासस्तु महापातकनाशनः ॥
 स कार्यः परया भक्त्या पूजनीयश्च केशवः ।
 अथ समुपोया जनैर्यद्वादित्येन च नित्यत्वं दर्शितम् ।

भविष्योत्तरे,—

सिंहराशिगते सूर्ये गगने जलदाकुले ।
 मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रके ॥
 शशाङ्के वृषराशिस्थे नक्षत्रे रोहिणीयुते ।
 वसुदेवेन देवक्यामहं जातो जनाः स्वयम् ॥
 मुहूर्त्तौ विजयो नाम जयन्तौ नाम शर्वरी ।
 एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ॥
 सप्तजन्मकृतात्पापात् नुच्यते नात्र संशयः ।

सिंहराशिगते सूर्ये इत्यनेनैव प्राप्तौ मासि भाद्रपदे इति चान्द्र-
 भाद्रपरम् । तेन कदाचित् सौरश्रावणेऽपि भवति । जयन्तीयोगस्तु
 सिंहराशिगते सूर्ये एव भवति न तु सौरश्रावणे विशेषविधानात्
 अन्यथा वैधर्मात् । नक्षत्रे रोहिणीयुते इति, सप्तविंशतिं वा विभ-
 ऋस्य ज्योतिष्यकस्य भागा नक्षत्राणि तन्मध्ये रोहिष्यधिशितो
 यो भागस्तत्र गते शशाङ्के सतीत्यर्थः । सप्तजन्मकृतपापक्षयः पुनः

पूजनामार्थान् केवलपवासेनैवेत्यर्थः । यद्युपवाससमर्थो रात्रावर्जनं
कृत्वा हविष्यादिकं करोति तथापि १ जन्मदयार्जितपापं नाशयति ।

यथा भविष्ये,—

रोहिष्णामर्द्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्मामर्चयन् सौरेरर्हन्ति पापं विजन्मकम् ॥

अतएव रात्रौ पूजा कार्या ।

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सौदति ।

इति पूर्वोक्तवचनाच्च ।

रात्रौ च जागरस्तत्र नृत्यगीतसमाकुलः ।

कृष्णस्तत्र च संपूज्यो यशोदा देवकी^१ तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिष्णामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरेः ।

इति गरुडपुराणवचनाच्च ।

जयन्तीयोगाभावे तु पूर्वाह्नः एवाष्टम्यां पूजेति । तत्र यदि
पूर्वदिने जयन्तीयोगो लभ्यते तदा सप्तमीविद्वापि कार्या योगस्य
वर्त्तीयस्तात् । यदि च दिनद्वये जयन्तीयोगस्तदा शुक्लादरेण
व्यवस्था । यदा तु एकस्मिन् दिने रात्रिभावे तिथियोगो न च चयो-
गस्य, परस्मिन् दिने रात्र्यर्द्धे तिथिमात्रयोगस्तदा न च चातुरोधात्
रात्र्यर्द्धयोगं विहाय रात्रिमात्रयोगोऽभ्यर्चणीयः ।

१ ख, ग, जन्मदयार्जितम् ।

२ ख, देवकी ।

यथा भविष्ये,—

कार्या बिद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम् ॥ इति ।

तथा विष्णुधर्म,—

मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं प्रदृश्यते ।

अष्टम्या रोहिणीसप्तम्यां तां सुपुण्यामुपोषयेत् ॥

यदा चैकस्मिन् दिने रात्रौ नक्षत्रतिथियोगः अपरदिने दिवा नक्षत्रतिथियोगस्तदा रात्रौ नक्षत्रस्य वीर्यवत्तात् रात्रौ नक्षत्र-
योगोऽभ्यर्हणीयः ।

यत्र वा युज्यते राम निग्रीये शशिनो महे ।

इति वक्ष्यमाणवचनात् ।

यदि सोम्यदिने रात्रौ नक्षत्रतिथियोगो नास्ति तदा यस्मिन् दिने दिवा नक्षत्रयोगस्तत्र नक्षत्रानुरोधात् निर्विवादव व्यवस्था । यदा च दिनद्वये रात्रौ नक्षत्रयोगस्तदाऽस्तसम्बन्धेन व्यवस्था ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।

यत्र वा युज्यते राम निग्रीये शशिनो महे ॥

यदा च दिनद्वय एवास्तसम्बन्धेन नक्षत्रयोगस्तदा युग्मादरेण व्यवस्था एतन्मूलकमेव “सा सर्वापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी” इति मदनपारिजातलिखितपद्मपुराणवचनम् । यत्र च बुधवारे

प्रातः किञ्चिदष्टमी अनन्तरं नवमीचयः तिथिद्वयश्च रोहिणीयुक्त्वं
स्यात् तदा पूर्णोमष्टमीं विहाय सैवार्हणीया ।

यथा स्कन्दपुराणे,—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्धसंयुता ॥

अपि वर्षश्रतेनापि लभ्यते चायवा न वा ।

नवमीचये सत्येव संयोगः, उदये किञ्चिदष्टमीति विशेषवि-
धानात् सकला पदीत्यभिधानाच्च ।

अतएव अपि वर्षश्रतेनैव लभ्यते इत्येतदप्युपपद्यते अन्यथा प्रायेण
बुधवारो नवम्यां लभ्यत एवेति तत्त्वार्थः । जयन्तीति सर्वतो वक्ष-
वती घर्षमुनिभिस्तत्र भगवज्जन्माभिधानात् सर्वतः फलाधिक्य-
श्रवणाच्च ।

प्रेतयोनिगतानाञ्च प्रेतत्वं नाश्रितञ्च तैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि रोहिणीसहिताष्टमी ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमवारे विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोश्यास्तु मुक्तिदा ॥

इति पद्मपुराणवचनं, तस्यायमर्थः । श्रावणे मासीति मुख्य-
चान्द्रापेक्षया, यैः कृतेति नायं विधिः । किन्तु ।

समुपोऽया जनैर्यज्ञात् जयन्ती नाम शर्वरी ।

इत्यादि स्मृतविधेरेव फलकथनं अतो यः—किं पुनरित्यनेन
फलातिशय उक्तः, स च जयन्तीयोगस्यैव, पृथग्विधिकत्पनागौर-
वात् अतएव वारयोगे फलातिशयमुक्त्वा पुनरपि किं पुनरित्यनेन

च नवमीयोगेऽपि पृथक् फलातिशय उक्तः । महार्णवेऽपि बुधवार-
योगो गुणफलमित्युक्तम् ।

अन्ये तु स्कन्दपुराणवचनैकवाक्यतया एतद्वचनमपि नवमीव्य-
विषयं पृथग्विधिकल्पनागौरवादिति वदन्ति ।

उभयदिने नचचप्राप्तौ यस्मिन् दिने रात्रियोगस्तदभ्यर्हणीयम् ।
जावालः,—

नकादिघ्नतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते । इति ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते,—

कृष्णाष्टमी स्कन्दपट्टी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः परयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा विष्णुरहस्ये,—

अष्टमी शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रजयान्विते ।

कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥ इति ।

यदि च नचचप्राप्तौ दिनद्वये एव रात्रौ तिथियोगस्तदाऽस्त-
सम्बन्धेन व्यवस्था ।

तथाच भविष्ये,—

अलाभे रोहिणीभक्ष्य कार्याष्टम्यस्तगामिनी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यस्तिथ्यन्ते पारणं स्मृतम् ॥ इति ।

एतेन 'जयन्त्यादियोगोऽधिकतम इत्यर्थः । अत्र पारणा तिथि-
भान्ते कार्या ।

यथा भविष्ये,—

कायेन मनसा वाचा यत्पुण्यं समुपार्जितम् ।

तिथिस्तयोदशं हन्ति नचत्रयं चतुर्दशम् ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथिभान्ते च पारणम् ।

चयोदशं चयोदशजन्तुहृतमित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—

अष्टम्यामथ रोहिण्यां यः कुर्यात् पारणं क्वचित् ।

इत्यात् पुराकृतं पुण्यमुपवासार्जितं पुनः ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथिभान्ते च पारणम् ।

रात्रौ न पारणं कुर्यात् षडे वै रोहिणीव्रतात् ॥

तत्र निश्चयि तत् कुर्यादूर्जयित्वा महाविग्राम् ।

क्वचित् कदाचिदित्यर्थः, अत्र अथेत्यनेन पृथक् पृथक् तिथि-
नचत्रयोर्निन्दार्थवादादुभयान्त एव पारणा न लेकस्थान्ते ।

अयमर्थः, भोजनरूपायाः पारणाया रागप्राप्तत्वाच्च तत्र विधिः
किन्तु निन्दाश्रवणात् उन्माद्यन्यामुपोषितोऽष्टम्यां रोहिण्याञ्च पारणं
न कुर्यादिति निषेधविधिद्वयम् ।

[न च रोहिणीयुक्ताष्टम्यां पारणं न कुर्यादित्येक एव
विधिः केवलाष्टन्यामुपवासे तस्यां पारणाप्रसङ्गात् ।]

न च रोहिणीयुक्ताष्टम्यां केवलाष्टन्याञ्च न कुर्यादिति
निषेधद्वयं, नचत्राधिकतियौ भवदभिमततायाः पारणाया विरोधा-
पत्तेः, किञ्च पृथगेव दयोर्निन्दाश्रवणात्तदुक्तमेव निषेधद्वयं

न्यायं न तु विशिष्टयोर्निषेधकत्वेना, अश्रुतत्वात् गौरवाच्च । भान्ते
कुर्वादिति वचनन्तु यथावसरं व्याख्यास्यते । तस्मादुभयान्ते
पारणेति ।

तथा च हेमाद्रिलिखितं वचनम्,—

तिथ्युच्योर्यदा द्वेदो नक्षत्रस्थान्त एव वा ।

अर्द्धरात्रे ततः कुर्वात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रं महानिशा तत्र भोजननिषेधात् । यदा यस्मिन्नहनि
अर्द्धरात्रे महानिशायामुभयोस्तिथ्युचयोर्द्वेदोऽन्तः स्यात्, नक्षत्रस्थे-
त्युपलक्षणं द्वयोरेकस्थान्तो वा महानिशि स्यात्ततस्तस्माद्विषाद-
परेऽहनि प्रातस्तृतीयेऽहनि पारणं कुर्वादित्यर्थः, यत्तदोरेकार्थ-
प्रत्यायकत्वव्युत्पत्तेः । एतेनोपवासदिनादपरेऽहनीति यदाधुनिकेन
व्याख्यातं तत्परास्तं अपरपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

यत्तु,—

भान्ते कुर्व्यात्तिथेर्वान्ते शस्त्रं भारत पारणम् ।

इत्यग्निपुराणं, तत्रचचासम्बन्धे तिथ्यन्ते पारणविधायकम् ।

अष्टमौ शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रजयान्विते ।

कृत्वा उपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्व्यात्तु पारणम् ॥

इति विष्णुवचनसमानार्थे^१, अथवा वाग्यन्दकार्यं यदा पारणा-
दिने द्वयोरन्यतरनिर्गमे कदाचिद्भान्ते कदाचित्तिथ्यन्ते च द्वयो-
र्मध्ये यदधिकं तदन्ते पारणेति वचनार्थः ।

यत्तु,—

रोहिणीमधिता ज्ञेयं विदग्धिः समुपोषिता ।
वियोगे पारणं कुर्युर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते यच्चैकोऽपि^१ वियुज्यते ।
तच्चैव पारणं कुर्यादिव वेदविदो विदुः ॥

इति नामशून्यं वचनं, यदि साकरं स्थातदायमर्थः,— प्रकृतयो
रोहिण्यष्टस्योर्द्वयोरेव वियोगे कैदेऽन्त एव पारणमिति ब्रह्मवादिनां
मतं वेदवादिनान्तु मिलितयोर्द्वयोरेकस्थान्तेऽपि पारणमिति ।
एतच्चात्यन्ताश्रकविषयं मन्तव्यं महार्णवोऽप्येवमिति ।

भविष्योत्तरे,—

पार्थ तद्विवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।
उपवासस्य नियमं गृहीयादधिपूर्वकम् ॥
ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्तृहम् ॥
अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रमरोहिणीम् ।
अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
ततः स्नात्वा तु पूर्वाह्ने नद्यादौ विमले जले ।
देव्याः सुशोभनं कुर्याद्विवक्षाः सूतिकागृहम् ॥
पटुमङ्गलघङ्गीतमद्भुतं कलसान्वितम् ।
[वज्रि-वारि-लौहखड्ग-यूप-च्छागसमन्वितम्^२ ॥]

१ क, ग, पुस्तकद्वये, यच्चैकोऽपि ।

२ ग पुस्तके, चिञ्चितपरगद्वयमाप्ति ।

द्वारि विन्यस्तमुत्तलं रचितं रचपालकैः ।
 तन्मध्ये प्रतिमाः स्थाप्याः काञ्चनादिविनिर्मिताः ॥
 प्रतप्तकाञ्चनाभासा देवकी च यशस्विनी ।
 माञ्चापि बालकं सुप्तं प्रसूता स्तनपायिनम् ॥
 यशोदा चापि तत्रैव प्रसूता वरकन्यकाम् ।
 ताद्यापि पूजयेद्भक्त्य गन्धपुष्पाञ्जलिः फलैः ॥
 कुशाण्डैर्नारिकेलैश्च खर्जूरैर्दोडिमौफलैः ।
 बीजपूरैः पूगफलैर्लकुचैस्तपुषैस्तथा ॥
 कालदेशोद्भवैर्मृष्टैः पुष्पैश्चापि युधिष्ठिर ।
 स्यण्डिले स्थापयित्वा तु सचन्द्रां रोहिणीं तथा ॥
 देवकीं वसुदेवश्च यशोदां नन्दमेव च ।
 चण्डिकां बलदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कृष्णस्तत्र च मन्मथ्यो यशोदा देवकी तथा ।
 वसुदेवश्च नन्दश्च बलदेवश्च चण्डिका ॥
 गन्धैः पुष्पैस्तथा पिष्टैर्यवगोधूमसम्भवैः ।
 मगोरसैर्मद्यभोज्यैः फलैर्वज्रविधैरपि ॥

पूजामन्त्रस्तु गृह्यपुराणोक्तः प्रयोगे वक्ष्यते ।

भविष्ये,—

अर्द्धरात्रे वसेधारां पातयेद्गुह्यमर्पिणम् ।
 चन्द्रोदये शशाङ्काय अर्घ्यं दद्याद्भूरिं मरन् ॥
 शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।

जातुभ्यामवनीकृत्वा चन्द्रायार्थं निवेदयेत् ॥
 क्षीरोदार्णवममृतं अचिनेचममुद्भव ।
 गृहाणार्थं शशाङ्गेन रोहिण्या सहितो मम ॥
 ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
 एवं कृत्वा तथा रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
 यथा मम तथा कार्यं भगवत्या महोत्सवः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या तैभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 हिरण्यं काञ्चनं गावो वामांसि कुसुमानि च ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके क्षणो मे प्रीयतामिति ।
 एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ॥
 नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमाप्नुयात् ।
 पुत्रमन्तमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ॥
 पर्जन्यः कामवर्षां स्थादीतीभ्यो न भयं भवेत् ।
 सम्पर्कैणापि यः कथितं कुर्याज्जगामौघतम् ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संशयः ।

यथोक्तं शतजन्मपापक्षयादि ।

अथ प्रयोगः ।

प्रातर्दन्तधावनं कृत्वा वामः परिधाय द्विराचम्य सङ्कल्पं कुर्यात् ।
 ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
 उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टमीं नमस्कृत्य ॥
 अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमस्कृत्य रोहिणीम् ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एवं सङ्कल्प्य यथाविधिहस्तस्नानो देवक्याः सूतिकागृहं कृत्वा
तत्र काञ्चनादिनिर्मितायां देवकीकृष्णयोः यमोदाचण्डिकयोश्च प्रति-
मायां सर्वतोभद्रमण्डले गालयामे वा पूजयेत् । तत्र प्रथमं भूताप-
सारणं कृत्वा आसने उपविश्य कृतभूतशुद्धिः प्राणायाम-मातृका-
न्यास-केमवादिन्यासान् कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

आचक्राय स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

विचक्राय स्वाहा तर्जनीभ्यां स्वाहा ॥

सुचक्राय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट् ।

चैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा अनामिकाभ्यां ऊं ।

असुरान्तकचक्राय स्वाहा कनिष्ठाभ्यां फट् ॥

आचक्राय स्वाहा हृदयाय नमः ।

विचक्राय स्वाहा गिरसे स्वाहा ॥

सुचक्राय स्वाहा शिखायै वषट् ।

चैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा कवचाय ऊं ।

असुरान्तकचक्राय स्वाहा अस्त्राय फट् ॥

इति तालचयं दिग्बन्धनञ्च कुर्यात् ।

अथ वा ॐकारेण कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ततः पूर्ववत्पौठन्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् ।

बालमिन्दौवरश्यामं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।

स्निग्धकुन्तलसमिन्नसौवर्णमुकुटोज्ज्वलम् ॥

चाक्षुषमन्त्रवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ।

श्रीवत्सवत्सं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥

काश्लौरकपिणोरस्कं पीतकौशेयवामसम् ।

हारकेयूरकटकवभनाद्यैरलङ्कितम् ॥

गङ्गाचक्रगदापद्मराजहुजचतुष्टयम् ।

ब्रह्मादिभिः सुरगणैः स्तूयमानपदाम्बुजम् ॥

देवक्या वसुदेवेन मम्भमानसमूर्तिना ।

विभ्रयोत्फुल्लनेत्राभ्यां वीक्ष्यमाणमुखाम्बुजम् ।

भारेत् सीरमुखं देवं गोविन्दमजमव्ययम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य आत्माभेदेन सन्नित्य
पूर्ववदर्थं संस्त्राण पाद्यमाचमनीयञ्च स्थापयेत् । ततः प्रतिमायां
मण्डले वा शालग्रामे वा पूर्ववत् पीठपूजां विधाय पुनर्देवं
ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना वक्ष्मासापुटेन तेजोरूपं भगवन् प्रतिमादि-
व्धारोच्य “ॐ तदिष्टोः परमं पदमिति मन्त्रं पठन्” भगवन् श्रीरूप
दृष्ट्वागच्छामच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भव प्रसन्नो
भवेति यथाक्रममावाहनस्थापनभविधापनसन्निरोधनसम्मुखीकरण-
मुद्राः प्रदर्श्य देवताङ्गे पङ्कजन्यासं कृत्वा अवगुण्ठनानृतोत्तीकरणपर-
मीकरणमुद्राः प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।

ॐ यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात् अनेनैव मन्त्रेणासनं
दत्त्वा “स्वागतं ते” इति शृष्ट्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्घ्यमधुपर्कं
पुनराचमनीयानि दत्त्वा । “ॐ योगाय योगेश्वराय योगपतये
योगसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” इति स्नानीयं दत्त्वा यज्ञाये-

त्यादि पूर्वाक्तमन्त्रेण वस्त्रानङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपफलमूलदधिदुग्धा-
 चव्यञ्जनपरमान्नपिष्टकमोदकादीनि नैवेद्यादीनि दत्वाचमनीयं
 ताम्बूलं चन्दनञ्च दत्वा शङ्खघण्टादिकं वादयित्वा आवरणानि
 पूजयेत् ।

अग्न्यादिकोणकेशरेषु ।

आचक्राय स्वाहा इदयाय नमः ।

विचक्राय स्वाहा शिरसे स्वाहा शिरसे नमः ।

सुचक्राय स्वाहा शिखायै वषट् शिखायै नमः ।

चैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा कवचाय ॐ कवचाय नमः ।

चतुर्दिक्षु,—

असुरान्तकचक्राय स्वाहा अस्ताय फट् अस्ताय नमः ।

ततः पूर्वाद्यष्टपत्रेषु,—

रोहिणीं चन्द्रं देवकीं वसुदेवं यमोदां नन्दं चण्डिकां वसु-
 देवञ्च गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पूजयेत् ।

ततः स्रस्त्रदिक्षु,—

इन्द्राय अग्रये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे सोमाय
 ईशानाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तदाहो,—

वज्राय शक्रये दण्डाय खड्गाय पाशाय गदायै शूलाय चक्राय
 पद्माय नमः ।

ततोऽष्टादशाक्षरं दशाक्षरं वा गोपालमन्त्रं जपित्वा जपं समर्थं
 प्रणम्य स्वयात् ।

गारुडे,—

अनघं वामनं ग्रौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
 वासुदेवं चपीकेग्रं माधवं मधुसूदनम् ॥
 वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
 दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
 गोविन्दमष्टुतं छण्णमनन्तमपराजितम् ।
 अधोक्षजं जगद्बीजं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 अनादिनिधनं देवं चित्तोक्तेग्रं चिविप्रमम् ।
 नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषणम् ।
 श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।
 यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
 भौमस्य ब्रह्मणो हृष्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
 नामान्येतानि सङ्कीर्त्य गत्यर्थे प्रार्थयेत्ततः ॥
 चाहि मां देवदेवेश हरे संसारसागरात् ।
 चाहि मां सर्वपापघ्न दुःखग्रोकार्णवाद्भरे ॥
 दैवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ।
 दुर्गतांस्त्रायसे^१ विष्णो ये स्मरन्ति सकृच्चराः ॥
 सोऽहं देवातिदुर्धत्तस्त्राहि मां गोकसागरात् ।

पुष्कराच निमग्नोऽहं महत्यज्ञानसागरे ॥

चाहि मां देव देवेश त्वामृतेऽन्यो न रचिता ।

इति सुता,—

ॐ विद्याय विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः,
इति मन्त्रेण देवं स्थापयित्वा ।

ॐ धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः इति मन्त्रेण यथाशक्ति होमं कृत्वा ॐ वसोः
पवित्रमसीति मन्त्रेण द्दतशुद्धाभ्यां वसोधारां दत्वा चन्द्रोदये
सति—

ग्रह्ये तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।

जानुभ्यामवनीं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत् ॥

ॐ क्षीरोदार्षवसभूत अचिनेचसमुद्भव ।

गृहाणार्घ्यं शशाङ्केन रोहिष्णा सचितो नमः ॥

ज्योत्सायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥

ततः प्रातस्त्याय नवम्यां स्नात्वा भगवन्तं यथाविधि समुज्य
विशेषतश्छण्डिकां वस्त्रोपकरणैः पूजयित्वा “शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु”
इति सर्वान् देवान् विसृज्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणां दत्वा
कृष्णो मे प्रीयतामिति काञ्चनवस्त्रादिकं तेभ्यो दत्वा ब्राह्मणैः सह
“ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः” इति मन्त्रेण पारणां कुर्यात् ।

इति जन्माष्टमीविधिः ।

गारुडे,—

भाद्रे कृष्णचयोदश्यां युगादौ आद्धकचरः ।

गङ्गायां पिण्डदानेन समं फलमवाप्नुयात् ॥

भविष्ये,—

भाद्रे मास्यमिते पचे अघोराख्या चतुर्दशी ।

तामुपोय्य नरो याति शिवलोकमयत्रतः ॥

तस्यामनावृते देष्टे जागरित्वा शिवार्चनम् ।

ये कुर्वन्ति हरस्तेषां प्रीतये भुक्तिमुक्तिदः ॥

अत्र संवत्सरप्रदीपः,—

अथञ्च सौरो भाद्रः ।

श्रावणे मासि या कृष्णा तिथिः स्यात्तु चतुर्दशी ।

दयिता साङ्गघोरस्य शिवस्य परमेष्विनः ॥

इति शैवागमात् । यतो मुख्यचान्द्रश्रावणस्य कृष्णचतुर्दशी
सिंहार्क एव लभ्यत इति ।

तदयुक्तं यदा भाद्रो मलमासस्तदा कर्कटार्के कृष्णचतुर्दशी-
सम्भवात् । वस्तुतस्तु शैवागमे श्रावणपदोपादानात् गौणभाद्र एव ।
मुख्यश्रावणकृष्णपक्षस्य गौणभाद्रौयत्नात् तेन कदाचित् कर्कटार्क-
ऽप्यघोरचतुर्दशीति ।

यत्तु,— सिंहराशिगते सूर्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अघोरेति समाख्याता सर्वपापप्रणाशनी ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तत् प्रायिकसिंहार्कसम्बन्धादिति । अत्र
तिथिद्वये व्यवस्था प्रागेवोक्ता ।

मरीचिः,—

मासे नभस्यमावस्था तस्यां दर्भप्रयो मतः ।

अयातयामासे दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

अयातयामा अजौर्णाः सर्वदा कर्मवमा इत्यर्थः । अत्र नभ-
सीति मुख्यचान्द्रव्यवस्थया, मरीचिवचनस्य गौणव्यावर्णपरत्वे प्रमाणा-
भावात् स च कृष्णपक्षो गौणभाद्रीय एव । अतएव महार्णवे
भाद्रकृत्ये रोहिण्यष्टम्यनन्तरं लिखितमिदं वचनम् । आधुनिकेन
तु ग्रयनानन्तरकृष्णपक्षे लिखितमशुद्धमेव । अत्रैवास्त्रोकामावास्था-
व्रतमाचरन्ति पठन्ति च ।

भाद्रे मासि समारभ्य यावदर्धचतुष्टयम् ।

अमावस्यामभिव्याप्य दीपं दत्त्वा तु भक्तिः ॥

प्रतिमासं सप्तस्त्रीकं वासुदेवं समर्चयेत् ।

नरकं सोऽन्धताभिसं त्यक्त्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

भविष्ये,—

गुडपूपास्त दातव्या मासि भाद्रपदे सिते ।

द्वतीयायां पायसञ्च वासुदेवस्य तुष्टये ॥

भविष्ये,—

शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मित्राभिर्ग्रसनं कुर्यात्तस्मात् पश्येन्न तं तदा ॥

अत्र सिंह इत्युपादानात् सौरभाद्रकृत्यमिदम् ।

तथा सिंहाकाधिकारे ब्रह्मपुराणे,—

वासुदेवोऽभिग्रस्तस्तु सुधाकरमरीचिपु ।

स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेत सः ॥

चतुर्थ्यामुदितं चन्द्रं प्रमादादौघ्य मानवः ।

पठेद्भात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥

मिंहः प्रसेनमश्वधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सकुमारक मारोदीक्षव ह्येष स्रमन्तकः ॥

अद्यापि स प्रवादः मनुष्याद्यापतेत मनुष्ये प्रवर्तते इत्यर्थः ।

अत्र चन्द्रकरस्पर्शेऽपि दोष उक्तः । भात्रेयिकावाक्यमाह सिंह इति । अनेन मन्त्रितं जज्ञमपि पेयमित्याचारः ।

तथा संवत्सरप्रदीपे,—

पञ्चाननगते भानौ पचयोद्भवयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचितव्यः कदाचन ॥

पञ्चाननः सिंहः । महार्णवेऽपि सौरकृत्यमिदमित्युक्तं । पूर्वोक्त प्रज्ञपुराणे चास्मिन् वचने च उदितपदाच्चतुर्थीसमये उदयाचलं प्राप्तश्चन्द्रः पञ्चम्यामपि नेचितव्यः तृतीयोदितस्तु चतुर्थ्यामपि द्रष्टव्य इत्यर्थः । अन्यथा वैयर्थ्यात् । न च चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रश्चतुर्थ्यां नेचितव्य इत्यावृत्तिश्च कल्पनीया अन्वितश्च पुनराकाङ्क्षा-विरहात् ।

तथा च श्रुतिः,—

हरिणा दीयते ताली भाद्रे मासि सिताशिते ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचितव्यः कदाचन ॥

अत्र च वचनद्वये पक्षद्वयोन्नेर्भावविशेषपुराणे शृङ्गपत्र इति निन्दातिशयपरम् ।

तथाच राजमार्तण्डे,—

भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थी, स्वातियोगतः ।

करोति किल्विषं घोरं दृष्ट्यन्त्रो न संशयः ॥

करचित्रानिलर्षेण हरौ सूर्ये चतुर्थिका ।

हरिताली समाख्याता रुद्राणीप्रैतिदा तिथिः ॥

अत्र घोरमित्यनेन शुक्ले निन्दातिशय उक्तः, अत्रापि भाद्र-
मासीति सौरपरं हरौ सूर्य इत्युपसंहारे संज्ञाभिधानात् । करो
हस्ता, अनिलः स्वाती रुद्राणीप्रैतिदेत्यनेनात्र पार्वतीं पूजये-
दित्यर्थः । भाद्रशुक्लचतुर्थी तु शिवाख्या प्रागुक्ता ।

शुक्लपक्षमुपक्रम्य भवित्युत्तरे,—

तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अद्वयान्वितः ।

यस्त्वाल्लिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥

पूजयेद्बन्धमाख्यैश्च सर्पिर्गुगुलुपायसैः ।

तस्य तुष्टिं समायाति पञ्चगास्तचकादयः ।

आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेन्नरः ॥

तचकादयः प्रागुक्तनागाः । उभयदिनलाभे पञ्चमीयं षष्ठी-
युक्तैव कार्या ।

पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं नागपञ्चमीविषयमिति प्रागुक्तम् ।

तथा,— येयं भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी भारतसत्तम ।

स्नानदानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ॥

भविष्ये,—

भाद्रे भाषि सिते पवे सप्तम्यां नियमेन या ।
 खात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले तु सप्ताम्बिकम् ॥
 पूजयेत्तु तदा तस्मा दुष्प्रापं नैव विद्यते ।
 इदमेव कुक्कुटौमर्कटौव्रतमिति ख्यातम् ।

भविष्ये रुद्र उवाच,—

'भाषि भाद्रपदेऽष्टम्यां शृङ्गापवे नराधिप ।
 स्नापयित्वा तु मां भक्त्या पयसा च हतेन च ॥
 श्रपामार्गं तु कृत्वा तु पूजां मम विधानतः ।
 हंसयानसमारुहो मम लोकं व्रजेदिति ॥
 इदमेव दूर्वाष्टमी ।

गारुडे,—ब्रह्मन् भाद्रपदे भाषि शृङ्गाष्टम्यामुपोषितः ।
 दूर्वां गौरौं गणेशश्च फलाकारं शिवं यजेत् ॥
 फलव्रीक्षादिभिः सर्वैः शम्भुं नमः शिवाय च ।
 अनग्निपक्वमश्रीयान्मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥
 अनग्निपक्वेन पारणमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

दूर्वाष्टमीव्रतं पुण्यं यः करोतीह मानवः ।
 न तस्य क्षयमायाति सन्तानं साप्तपौरुषम् ॥
 नन्दते वर्द्धते नित्यं यथा दूर्वा तथा कुलम् ।
 तस्यामष्टम्यामारभ्य क्षणाष्टमीपर्यन्तं लक्ष्मीव्रतमाचरन्तीत्या-
 चारः, मूलं न दृष्टमित्युपेक्षितम् ।

पूजां विधाय पुनर्धात्वा आवाह्य पाद्यादिभिर्नैवेद्यान्नैरुपचारैरर्चयेत् । तच्च सद्यतपायसं सुवासितजलपूर्णान् चीन् कुम्भांश्च दद्यात् । ततः पुष्पैः प्रत्यङ्गं पूजयेत् ।

यथा गारुडे,—

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शिरः संपूजयेत्ततः ।

श्रीधराय सुखं तद्वत् कण्ठं कृष्णाय वै नमः ॥

नमः श्रीपतये वक्षो भुजौ वस्त्रास्त्रधारिणे ।

व्यापकाय नमः कक्षौ केशवायोदरं बुधः ॥

त्रैलोक्यपतये मेढ्रं जठरे सर्वपतये नमः ।

सर्वात्मने नमः पादौ नैवेद्यं द्यतपायसम् ॥

कुम्भांश्च सोदकान् दद्याज्जागरं कारयेन्निशि ।

एवमभ्यर्च्य देवेशं कृत्वा पुष्पाञ्जलिं वदेत् ॥

नमो नमस्ते गोविन्द बुधश्रवणसंश्रक ।

अधोरासंचयं(?) कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥

प्रौयतां विष्णुरित्युक्त्वा विप्रेभ्यः कलशान् ददेत् ।

एवं संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

ततोऽष्टाङ्गं प्रणम्य स्तुत्वा विमर्जयेत् । तस्मात्सेव द्वादशां शक्रध्वजोत्थानम् ।

भविष्ये,—

द्वादशान्तु स्मिते पद्मे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवैः ॥

ॐ-इन्द्रः सुरपतिः शक्रो वज्रहस्तो महाबलः ।

शतयज्ञाधिपो देवक्षेत्रे शक्राय वै नमः ॥
 वज्रक्षेत्रे सुरारिम् वज्रनेत्रं पुरन्दर । ,
 चेमायै सर्वलोकानां पूजेयं प्रतिमृच्छताम् ॥
 अवणाद्भरणीं यावत् पूजां कृत्वा समाहितः ।
 रात्रौ विसर्जयेच्छक्रं मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥
 माद्वै सुराक्षरगणैः पुरन्दरं शतक्रतो ।
 उपहारं गृहीत्वेन महेन्द्रध्वजं गम्यताम् ॥
 इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादाच्च कृतं यदि ।
 ततो द्वादशमे वर्षं कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः ।
 विश्वसुत्तरापादा, वासवो धनिष्ठा ॥

राजमार्त्तण्डे,—

नवमे दिवसे दृष्टो राज्ञा शक्रो भयप्रदः ।
 ततोऽजादृत्य भरणीमष्टम्यां निमिषं पातयेत् ॥

अथानन्तव्रतम् ।

आग्नेये,—

आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
 ततः शुक्लचतुर्दशमनन्तं पूजयेद्भूरिम् ॥
 कृत्वा दर्भमयं देवं वारिधानीसमन्वितम् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्देवमनन्तं काममाप्नुयात् ॥
 वारुणेन समायुक्ता स्यादनन्तचतुर्दशी ।
 तदाचयफलं प्रोक्तमनन्तार्चनसम्भवम् ॥

वारुणं शतमिषा । अन्नं कल्पान्तस्थाधीति पश्चात्त्याः । इदञ्च

गुणफलं, अतो दिनद्वये पूर्वाह्ने व्रतयोग्यकाले यत्र नक्षत्रलाभ-
स्तत्रैव दिने व्रतं उभयदिने पूर्वाह्ने नक्षत्रलाभेऽलाभे वा युग्मा-
दरेण व्यवस्था ।

भविष्योत्तरे,—

अनन्तव्रतमस्यन्यत् सर्वपापहरं शुभम् ।

सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥

शुक्लपत्रे चतुर्दशं मामि भाद्रपदे शुभे ।

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र प्राचामनुसारतो भविष्यपुराणोक्तानन्तव्रतविधिः ।

नदीतीरे गोमयेनोपलिप्ते पूर्णघटोपरि दर्भमयं देवं स्थापयित्वा
गालधामशिलायां वा सर्वतोभद्रमण्डले वा अनन्तं पूजयेत् ।

तत्र कृतनित्यक्रियः प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः प्राङ्मुख
उदङ्मुखो वा उपविश्य स्वस्ति वाच्यं मङ्गलं कुर्यात् ।

ॐ शृणुत्याद्यमुकगोचः श्रीअमुकदेवश्रद्धां सर्वपापप्रमोचन-
दारिद्र्यनाशनसर्वकामोपभोगतदुत्तरविष्णुलोकावाप्तिकामश्चतुर्दश-
वर्षसमाख्यं श्रीमदनन्तव्रतं करिष्ये । इति मङ्गल्य भूतशुद्धिप्राणायाम
मातृकान्यासान् कृत्वा मामान्याख्यं विधाय गणेशं पूजयेत् ।

यथा अस्त्राय फड्गिति तासपाचं प्रधास्य नमः इति पूजयित्वा
गन्धपुष्पाक्षतानि प्रणवेन दत्वा गमिति मन्त्रमष्टधा जपेत् ।

ततो गणेशं ध्यायेत् ।

खल्वे मूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं

प्रसन्दमदगन्धलुब्धमधुपव्यासोलगण्डखलम् ।

दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कर्मसु ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य गणानात्वेति मन्त्रेण
घटे गणेशमावाहयेत् ।

भगवन् गणेश इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ^१ सन्निहितो भव
सन्निरुद्धो भव प्रसन्नो भवेत्यावाह्य पाद्यादिभिः समुज्य सुत्वा
प्रणमेत् ।

एकदन्तं महाकायं लम्बोदरगजाननम् ।

विघ्ननाशकरं देवं शैरम्बं प्रणमाम्यहम् ॥

ततो ध्वजमारोप्य तचेन्द्रमावाह्य विशेषतः पाद्यादिभिरभ्यर्चयेत् ।

ॐ चतुर्दन्तगजाह्वो वज्रहस्तो पुरन्दरः ।

शचीपतिय ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा,

ॐ इन्द्रस्तु महेशा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।

वज्रहस्तो महावाजस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

एतत्पादं ॐ इन्द्राय नम एवमर्घ्यादिना पूजयेत् ।

ॐ विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये ।

पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचयं दत्वा प्रणमेत् ।

ततः कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ईं तर्जनीभ्यां

स्वाहा । जं मध्यमाभ्यां वषट् । ऐं अनामिकाभ्यां ऊं । शैं कनि-
ष्ठाभ्यां वौषट् । अः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । आं हृदयाय नमः । ईं
शिरसे स्वाहा । ऊं शिखायै वषट् । ऐं कवचाय ऊं । शैं नेत्राभ्यां
वौषट् । अः अस्त्राय फट् इति तालचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा
अनन्तं ध्यायेत् ।

फणामग्नान्वितं^१ देवं चतुर्वाङ्गं किरौटिनम् ।

नवाक्षपल्लवाकारं पिङ्गलशश्रुलोचनम् ॥

पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

कराणे दक्षिणे पद्मं शङ्खं तस्याप्यधः करे ॥

चक्रमूर्द्धं करे वामे गदां तस्याप्यधः करे ।

दधानं सर्वलोकेशं सर्वाभरणभूषितम् ॥

क्षीराब्धिमध्ये श्रीमन्तमनन्तं चिन्तयेत्ततः ।

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्पूज्य सोऽहमिति विभा-
ष्यात्मशिरसि पुष्पं दत्वा अर्घ्यस्थापनं कुर्यात् । अस्त्राय फडिति
भूमिं प्रोक्ष्य तत्र त्रिकोणमण्डलं कृत्वा तत्राधारं विन्यस्य दशकला-
व्याप्तवक्त्रिमण्डलाय नम इति सम्पूज्य तत्र शङ्खं निधाय तत्र द्वाद-
शकलाव्याप्तसूर्यमण्डलाय नम इति सम्पूज्य प्रणवेन शुद्धजलेना-
पूर्य गन्धपुष्पाचतादौनि प्रणवेन विन्यस्य योऽशकलाव्याप्तचन्द्रम-
ण्डलाय नम इति सम्पूज्य ऊर्मित्यवगुण्ठ्य अस्त्राय फडिति ताल-
चयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा धेनुमुद्रया अमृतौकृत्य प्रणवनष्टधा जपेत् ।
ततः पाद्याचमनीयप्रोक्षणीपात्राणि सामान्यार्घ्यविधिना संस्थाप्य

अर्घ्यजघ्नं किञ्चित्तेषु दत्त्वा प्रोक्षणीजलेनात्मानं पूजोपकरणञ्च
चिरभ्युक्ष्य कुम्भे मण्डले वा पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः ।

१[एवं प्रणवादिनमोऽन्तेन सर्वत्र पूजयेत् ।]

एवं कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै क्षीरसागराय श्वेतद्वीपाय
रत्नद्वीपाय कल्पवृक्षाय ।

अम्यादिकोणचतुष्टये,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

चतुर्दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अशैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय उं सोममण्डलाय मं वज्रि-
मण्डलाय सं सलाय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं अन्तरात्मने
पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वादिकेशरेषु,—

विमल्लायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रक्षी सत्यायै
दृग्ज्ञानायै । मध्ये अनुग्रहायै । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः । इति
पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्त्वा तत्र दर्भमयमनन्तं शालग्रामं वा
निधाय पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा पूर्ववदनन्तं ध्यात्वा वज्रनासापुटेन

तेजोरूपं स्थापयित्वा प्रणवेन मूर्तिं सङ्कल्प्य भगवन् श्रीमदनन्त
इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भव प्रसन्नो
भवेत्यावाह्यादि मुद्राः प्रदर्श्ये ।

ॐ आगच्छानन्त देवेश तेजोरागे जगत्पते ।

क्रियमाणं मया पूजां गृहाण सुरसत्तम ॥

इत्यावाह्य,

तस्यागतो दृढं सूत्रं कुङ्कुमाङ्गं सुङ्कोरकम् ।

चतुर्दशपन्थियुक्तमुपकल्प्य प्रपूजयेत् ॥

ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धुर वासुदेव ।

अनन्तरूपे विनियोजयस्व अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ॐ नमोऽनन्ताय नम इति

मन्त्रेण षोडशोपचारैरर्चयेत् ।

अनन्ताय नमस्तुभ्यं सहस्रशिरसे नमः ।

नमोऽस्तु यद्गनाभाय नागाधिपतये नमः ॥ इत्यासनम् ।

पाद्यं गृहाण देवेश शङ्खचक्रगदाधर ।

सृष्टिस्थित्यन्तभूताय अनन्ताय नमोऽस्तुते ॥ इति पाद्यम् ।

सर्वात्मन् सर्वदेवेश सर्वव्यापिन् सनातन ।

अर्थं गृहाण भगवन् कालरूपिन् नमोऽस्तुते ॥ इत्यर्थम् ।

दामोदराय सर्वेषामाराध्याय तनूश्रिताम् ।

वाञ्छितार्थप्रदायेदं गृहाणाचमनं नमः ॥ इत्याचमनीयम् ।

सहस्रबाहवे चैव सहस्रचरणाय च ।

सहस्रशिरसे चैव सहस्राचाय ते नमः ॥ स्नानीयम् ।

नारायण नमस्तेऽस्तु नरकार्णवतारण ।
 धैलोक्यव्यापकानन्तं चाहि मां मधुसूदन ॥ इति वक्त्रम् ।
 दामोदर नमस्तेऽस्तु चाहि मां भवसागरात् ।
 ब्रह्मसूत्रं सहोत्तम्यं गृहाण पुरुषोत्तम ॥ इति यज्ञोपवीतम् ।
 पूर्ववदाश्मनीयम् । ॐ अनन्तसंसारेत्यलङ्करणम् ।
 श्रीगन्धं कुङ्कुमं दिव्यं चन्दनादिमनोहरम् ।
 विलेपनं सुरश्रेष्ठ प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति गन्धम् ।
 मल्लिकाम्बोजकङ्कारकुन्दपुष्पागपाटलैः ।
 केतकीयूथिकापुष्पैः सुलभीदलमिश्रितैः ॥
 करवीरैर्जातिपुष्पैश्चम्पकैर्वकुलैः शुभैः ।
 शतपत्रैश्च देवेश प्रीतो भव जनार्दन ॥ इति पुष्पं माल्यञ्च ।
 वनस्पतिरसैर्दिव्यैर्गन्धाञ्चैर्गन्धवत्तमः ।
 आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति धूपम् ।
 आज्यवर्त्तिसमायुक्तं वस्त्रिणा योजितं शुभम् ।
 गृहाण दौषकं विष्णो धैलोक्यध्वान्तनाशक ॥ इति दौषम् ।
 अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः पङ्क्तिभिः समन्वितम् ।
 मया निवेदितं तुभ्यमनन्ताय नमो नमः ॥
 पायसं रुशरं कौत्स्यं मुद्गाक्षस्य तथैव च ।
 अपूपानि निवेशानि भक्तानि विविधानि च ॥
 मया हृतानि सर्वाणि भगवन् प्रतिगृह्यताम् ।
 इति नैवेद्यम् ।

ततश्चतुर्दशफलानि अनन्तसंसारेति मन्त्रेणोक्तवृत्त्य दद्यात् ।

पूर्ववत् पुनराचमनीयम्,—

पूगफलं नागपत्रं भक्ष्या विरचितं विभो ।

कर्पूरादिममायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति ताम्बूलम् ।

ततो दूर्वाक्षतं दत्त्वा ।

अनन्त कामदेवेश सर्वकामफलप्रद ।

अनन्तडोररूपेण पुत्रपौत्रान् विवर्द्धय ॥

इति गन्धादिना डोरं पूजयेत् ।

अनन्तगुणरत्नाय विश्वरूपधराय च ।

सूत्रयन्त्रिसुसंख्याय कामरूप नमोऽस्तुते ॥

इति डोराभिर्मर्षणं कृत्वा ।

ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे

मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपे विनियोजयस्व

अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

मन्त्रेणानेन वै कुर्यात् सुडोरं दक्षिणे करे ।

पुमान् नारी तु बध्नीयात् डोरं वामकरे तथा ।

दारिद्र्यनाशनार्थाय पुत्रपौत्रविट्पुत्रे ॥

अनन्ताय इति तुभ्यं धारयाम्यहमच्युत ।

इति डोरधारणम् ।

नमोऽस्तु देवदेवाय विश्वरूपधराय च ।

सृष्टिस्थित्यन्तहैलाय विश्वरूप नमोऽस्तुते ॥

पूर्वडोरविमोचनम् ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ।
यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदन्त मे ॥
इति पूजां समर्थं अनन्तसंचारेति मन्त्रेण नमस्कुर्यात् ।

अथ कथा ।

श्रष्टे वर्त्तमानास्ते पाण्डवा दुःखकर्मिताः ।
कृष्णं वृद्धा यथान्यायं प्रतिपूज्येदमब्रुवन् ॥

पाण्डवा उवाच,—

वर्यं दुःखाय सञ्जाताः पृथिव्यां पुरुषोत्तम ।
कथं मुक्तिर्वदास्याकमनन्तदुःखमागरात् ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

अनन्तव्रतमस्त्यज्यत् सर्वपापहरं शुभम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥
शुक्लपत्रे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति विश्रुतः ।
किं श्रेयो नामराजो वा अनन्तस्तत्रकोऽपि वा ॥
वासुकिर्वाच पद्मश्च महापद्मश्च विश्रुतः ।
परमात्मायवाऽनन्त स्तदाहो ब्रह्म उच्यते ॥
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तथ्यं मे ब्रुहि केशव ।

श्रीभगवानुवाच,—

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध वै ।

आदित्यादिप्रचारेण यः काल उपपद्यते ॥
 कलाकाष्ठामुहूर्त्तादि-दिनरात्रि-शरीररवान् ।
 पक्षमासर्तुवर्षादियुगकल्पव्यवस्थया ॥
 योऽयं कालो मयाख्यातः सोऽनन्त इति विद्युतः ।
 सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारवतारणात् ॥
 दानवानां विनाशाय वसुदेवकुलोद्भवम् ।
 अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं शिवं परम् ॥
 ब्रह्माणं भास्करं श्रेष्ठं सर्व्वव्यापिनमौश्वरम् ।
 विश्वरूपं महात्मानं सृष्टिसंहारकारणम् ॥
 विष्णुरूपोद्भूतान्तोऽस्मि यस्मिन्निन्द्राश्चर्द्दश ।
 वसवोऽष्टौ द्वादशादित्या रुद्रा एकादश स्रुताः ॥
 सप्तर्षयः समुद्राश्च पर्व्वताः सरितो द्रुमाः ।
 नवत्राणि दिशो भूमिः पातालं भूर्भुवादिकम् ॥
 मा कुरुस्वाव सन्देहं सोऽहं पार्थ न संग्रहः ।

युधिष्ठिर उवाच,—

अनन्तव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर ।
 किं पुष्पं किं फलं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ॥
 केन चादौ पुरा चौष्टं मन्त्र्यलोके प्रकाशितम् ।
 एतत् समस्तं विस्तार्य्य ब्रह्मनन्तव्रतं हरे ॥

श्रीभगवानुवाच,—

आसीत् पुरा कृतयुगे सुमन्तुनाम वै दिजः ।
 वशिष्ठगोत्रे चोत्पन्नः सुरुपाश्च भृगोः सुताम् ॥

दौषां नामोपयेमे तां वेदोक्तविधिना ततः ।
 तस्याः कालेन मंज्वाता दुहितानन्तश्चक्षणा ॥
 ग्रीला नाम सुग्रीला सा वर्द्धते पिष्टवेगानि ।
 माता च तस्याः कालेन ज्वरदाहेन पीडिता ॥
 प्रविश्य तु नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ।
 हत्वौर्ध्वदेहिकं तस्या धर्मोपार्जनकारणात् ॥
 सुमन्तुश्च ततोऽन्यां वै धर्मपुमः सुतां पुनः ।
 उपयेमे च दुर्द्वां कर्कशां नामतः सुधीः ॥
 कर्कशा सा च दुःग्रीला नित्यं कलहकारिणी ।
 अत्यन्तमभवच्छङ्गी मदा पक्ष्मभाषिणी ॥
 मापि ग्रीला पितुर्गृहे गृहार्चनरता वभौ ।
 कुशस्तम्भ-गृहद्वार-देहलौ-तोरणादिषु ॥
 चतुर्विधैस्ततो वर्णेर्नोत्तपीतमितामितैः ।
 स्रष्टिकैः शृङ्खलपद्मैश्च मार्जयन्ती सुष्ठुसुष्ठुः ॥
 दृष्ट्वा सुमन्तुना ग्रीला कदाचित् प्राप्तयौवना ।
 तां दृष्ट्वा चिन्तयामास वरान् विगणयन् भुवि ॥
 अघिषट्कैः परिवृतः सुमन्तुः प्रत्यभापत ।
 कन्यार्यमागतः श्रीमान् कौण्डिल्यमुनिशतमः ।
 ग्रीलां ददौ सुमन्तुश्च कौण्डिल्याय शुभे दिने ॥
 गृहोक्तवेदविधिना विवाहमकरोच्च सः ।
 निर्वर्त्योर्ध्वदेहिकं फर्षं प्रोक्तवान् कर्कशां द्विजः ॥
 किञ्चिद्भद्रे धनं देयं जामातुः पारितोषिकम् ।

तच्छ्रुत्वा कर्कशा क्रुद्धा प्रोक्तव्य मृहमण्डनम्^१ ॥
 कवाटं सुस्थिरं कृत्वा पारुष्यमतदद्भुतम् ।
 होमावशिष्टचूर्णेन पाथेयमकरोद्विजः ॥
 कौण्डिल्योऽपि विवाह्येनामगमत् प्रातरेव तु ।
 ग्रीलां सुग्रीलात्मादाय गोयानेन स्वमन्दिरम् ॥
 ततो मध्याह्नसमये संप्राप्तः सरितस्तटम् ।
 श्रवतीर्थं दिशस्तत्र स्नानं चक्रे नृपोत्तम ॥
 तस्यास्तु सरितस्तीरे गोमयेनोपलेपिते ।
 ददर्श ग्रीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥
 चतुर्दशमर्चयन्तं भक्षणानन्तं पृथक् पृथक् ।
 उपगम्य शनैः ग्रीला पप्रच्छ स्त्रीकदम्बकम् ॥
 नार्यः किमेतन्मे ब्रुहि कस्यैतद् व्रतमौदृशम् ।
 ता ऊचुर्धाषितः सर्व्वे अनन्त इति विश्रुतः ॥
 तस्यैव देवदेवस्य सर्व्वकामप्रदं व्रतम् ।
 साप्रवौदहमप्येतं करिष्ये व्रतमुत्तमम् ॥
 विधानं कौदृशं चास्य किन्दानं किञ्च पूजनम् ॥

नार्य ऊचुः,—

शुक्लपत्रे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे व्रतम् ।
 कर्त्तव्यं सरितस्तीरे तडागे वा सुशोभने ॥
 स्नात्वानन्तं नमस्कृत्य नववस्त्रधरः शुचिः ।
 शुचौ देशे समाद्धिय गोमयेन विचक्षणः ॥

मण्डलं कारयेत्तत्र सर्वतोभद्रसंज्ञकम् ।
 कृत्वा दर्भमयं देवं वारिधानीसमन्वितम् ॥
 पुष्पधूपादिभिर्देवमनन्तं पूजयेद्द्वरिम् ।
 ध्यात्वा नारायणं देवमनन्तं विश्वरूपिणम् ॥

अनन्तसंसारमहासमुद्रे
 मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
 अनन्तरूपे विनियोजयस्व
 अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

मन्त्रेणानेनार्चयित्वा फलानि च चतुर्दश ।
 पूषप्रस्यद्वयश्चैव दृतपकं निवेदयेत् ॥
 अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ।
 चतुर्दशमन्ययुक्तं पूजयित्वा सुडोरकम् ॥
 अनन्तसंसारमन्त्रेण नारी वामकरे पुनः ।
 दक्षिणे च पुमान् कुर्यात् ध्यात्वा नन्तं मनातनम् ॥
 दक्षिणां विधिवद्वा विप्रान् मन्तोपयेद्भृगुम् ।
 योऽनन्तस्य व्रतं कुर्याद्विपांश्चि नवपञ्च च ॥
 सर्वान् कामानवाप्स्यान्ते विष्णुलोकं स गच्छति ।
 सापि तासां कथां श्रुत्वा शीघ्रा वज्रा सुडोरकम् ।
 व्रतञ्चक्रे तथा ताभिर्दत्तैर्गन्धादिभिस्ततः ।
 पाचयेद्येषं विप्राय दत्त्वा भुक्त्वा तथैव च ॥
 आजगामाथ संहृष्टां गोयानेन स्वमाश्रमम् ।
 तेनानन्तप्रभावेन वज्रगोधनसङ्कुलम् ॥

गृहं तस्याः श्रिया युक्तं धनधान्यसमाकुलम् ।
 मित्रवर्गैः परिवृतं सर्वचातियिमकुलम् ॥
 श्रीला माणिक्यकाञ्चीभिर्मुक्ताहारैर्विभूषिता ।
 दिव्यवस्त्रसमाच्छन्ना सावित्रीप्रतिमाऽभवत् ॥
 कदाचिदुपविष्टस्तु कौण्डिन्यो वल्लिमन्निधौ ।
 श्रीलाया वामहस्ते तु दृष्ट्वा बद्धं सुडोरकम् ॥
 किमिदं डोरकं हस्ते मम वशाय कल्पितम् ।
 तामष्टच्छततः सा तु भर्तारं पुनरब्रवीत् ॥
 जगत्पतेरनन्तस्य प्रताङ्गं सूचडोरकम् ।
 यस्य प्रसादाद्भूर्भुवः धनधान्यं गृहे तव ॥
 इति श्रीलावचः श्रुत्वा मुनिः क्रोधपरायणः ।
 कोऽनन्त इति जपेत् द्रुपदा तेन मे धनम् ॥
 इत्युक्त्वा क्षिप्रवान् वल्लौ डोरं हाहेति धावती ।
 श्रीला गृहीत्वा तच्छीघ्रं क्षीरमध्ये समाक्षिपत् ॥
 तेन कर्मविपाकेन तस्य सा श्रीः क्षयङ्गता ।
 गोधनं तस्करैर्नीतं गृहश्चाग्निप्रदीपितम् ॥
 यच्च ये वै गता गेहान्ते तच्चैव च संस्थिताः ।
 स्वजनैः कलहो नित्यं वर्जनं तर्जनं तथा ॥
 अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ।
 ततः सञ्चिन्त्य मनसा कौण्डिन्यो मुनिमत्तमः ॥
 अनन्ताक्षेपदोषेण मम दुर्गतिरौदृशी ।
 व्रतं नियमनञ्चैव ब्रह्मचर्यं चरन् दिवः ॥

विह्वलः प्रययौ पार्थ सोऽरुणं जनवर्जितम् ॥
 तथाप्यग्नं मध्याचूतं फलितं पुष्पितं तथा ॥
 वर्जितं पचिमग्नेन कौटकेय विशेषतः ।
 तमपृच्छद्विजोऽनन्तः कचिद्वृष्टस्त्वया द्रुमं ॥
 चूतद्रुमोऽप्युवाचैनं नानन्तो वीक्षितो मया ।
 एवं निराकृतस्तेन गां ददर्श सवस्त्रिकाम् ॥
 तणमप्ये प्रधावन्तौमितयेतय पाण्डव ।
 मोऽब्रवीद्धेनु मे ब्रुहि किमनन्तस्त्वयेचितः ॥
 गौरप्युवाच कौण्डिल्यं नानन्तो वीक्षितो मया ।
 ततो ब्रजन् ददर्शयि गोवृषं श्राद्धे स्थितम् ॥
 वृद्धा यमप्यहं गोस्वामिन् किमनन्तस्त्वयेचितः ।
 गोवृषस्तमुवाचैनं नानन्तो वीक्षितो मया ॥
 ततो ब्रजन् ददर्शयि रस्यं पुष्करिणीदयम् ।
 कन्नं कुमुदकद्वारेः कमलोत्पलमण्डितम् ॥
 एकन्तु भ्रमरैर्हमेक्षकवाक्यैश्च सेवितम् ।
 अन्यं पचिमणेर्हानं पद्ममौगम्भिवर्जितम् ॥
 पुष्करिण्यौ च यमप्यहं किमनन्तः समोचितः ।
 आवाभ्यां वीक्षितो विप्र नानन्तसौ समूचतुः ॥
 ततो ब्रजन् ददर्शयि गर्दभं कुञ्जरं तथा ।
 खरश्च कुञ्जरः पृष्टः किमनन्तस्त्वयेचितः ॥
 तमूचतुस्तावावाभ्यां नानन्तो वीक्षितः कचिन् ।
 तस्मिन् क्षीणेऽप्य निर्विने कौण्डिल्ये मुनिवत्तमे ॥

हृपयानन्तदेवोऽपि प्रत्यचं समुपेत्य तम् ।
 वृद्धवाङ्मणरूपेण इत एहीत्युवाच ह ॥
 प्रवेशयित्वा स्वपुरं गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 स्वरूपं दर्शयामास दिव्यनारीगणैर्दृतम् ॥
 सिंहासने सुखासीनं शङ्खचक्राब्जशोभितम् ।
 गदया गरुडेनापि सेवितं विश्वरूपिणम् ॥
 'तं दृष्ट्वा स दिजो भूमौ दण्डवन्निपपात ह ।
 पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ॥
 वाहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ।
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
 यत्तवाङ्मियुगाब्जाद्ये मन्मूर्द्धा भ्रमरायते ।
 तच्छ्रुत्वानन्तदेवोऽपि ददौ तस्मै वरत्रयम् ॥
 दारिद्र्यनाशनं धर्मं विष्णुलोकमथाचयम् ।
 प्रतिगृह्य दिजोऽप्याह भगवन् किं मयेक्षितम् ॥
 स चूतवृक्षो धेनुय वृषः पुष्करिणीदयम् ।
 कः खरः कुञ्जरो वापि तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥

श्रीभगवानुवाच,—

स चूतवृक्षो विप्रोऽसौ विद्वान् वे वेदगर्भितः ।
 शिष्येभ्यो नादददिद्यां तेनासौ तरुताङ्गतः ॥
 सा गौ र्वसुम्भरा या तु निष्कला प्रतिपादिता ।

स दक्षस्तत्र विप्रेन्द्र गोदृषो यस्तयेचितः ॥
 धर्माधर्मव्यवस्थेयं यच्च पुष्करिणीदयम् ।
 खरः क्रोधस्तथा दृष्टः कुञ्जरो धर्मविक्रयो ॥
 ब्राह्मणोऽहमननोऽस्मि वनं संभारसागरः ।
 इत्युक्तान्तर्दधे देवः सोऽपि गत्वा स्वमाश्रमम् ॥
 शीलया सह धर्मात्मा भुक्त्वा भोगान् यथेक्षितान् ।
 अन्ते जगाम च मुनिर्विष्णुलोकमयाचयम् ॥
 एवं मया ते कथितं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
 चरानन्तव्रतं तच्च वर्षाणि नव पञ्च च ॥
 सर्वदुःखानि निश्चीर्य मामन्ते ममवास्थमि ।

ततो दक्षिणो दत्त्वा देवं विसृज्य ब्राह्मणाय पूषं फलानि च
 दत्त्वा स्रगमपि पूषं भक्षयेत् ।

इति भविष्यपुराणोक्तानन्तव्रतं समाप्तम् ।

दुर्गापूजामधिकृत्य देवौपुराणे,—

प्रौष्ठपद्याश्च कर्त्तव्या पूजा जागरणं निशि ।
 महोत्सवविधानेन सौचामणिकर्त्तुं लभेत् ॥

सौचामणिर्यागभेदः ।

भविष्ये,—

पौषमास्यां नभस्रस्य लोकपालान् समर्चयेत् ।
 पृथिव्या रक्षणार्थाय सर्वकामप्रसिद्धये ॥

वीजपूरं नारिकेलं रभां जातोफलं तथा ।
 खर्जूरं दाडौमं विन्नं फलानीमानि वर्जयेत् ॥
 ततोऽन्नं भोजयेदिप्रान्^१ एतपायसमोदकैः ।
 गां सुवर्णञ्च वासांसि तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 सप्तवर्षाणि दत्तार्थं विधानेन द्विजातयः ।
 वेदान्मर्हौ पशून् पुत्रान् धर्मारोग्यमवाप्नुयुः ॥
 विप्रो यथालाभमुपाकृतार्थः
 प्राप्नोति वेदान् प्रमदाश्च पुत्रान् ।
 छत्रो मर्हौ भूमिधनञ्च^१ वैश्वः
 शूद्रः सुखं धर्मफलञ्च सर्व्वं ॥

मात्स्ये,—

अनेन विधिना यस्तु अगस्त्यार्थं प्रदीयते ।
 इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः ॥
 यावदायुश्च यः कुर्यात् न परं ब्रह्म गच्छति ।

जलान्ते जलमध्ये तां काशपुष्पमयीं प्रतिमां निष्ठावसाने
 उषसि न्यस्य प्रक्षिप्य इत्यर्थः । द्विजातयो ब्राह्मणचक्षियवैश्वः ।
 ॐ अगस्त्यः खनमानेति मन्त्रेणार्थं दधुः स्त्रीशूद्रौ तु काशपुष्प-
 प्रतीकाग्रेत्यादि मन्त्रेणेति ।

मन्त्रो यथा,—

ॐ अगस्त्यः खनमानः खनिचौ
 प्रजा मपत्यं वल्लमीदमानः ।

उभौ वर्षावृष्टिस्तृतेजाः

मुपोय देवेष्वाग्निषो जगाम ॥

वीजपूरादिसप्तफलत्वागच्छ यथाक्रममेकैकं सप्तसु वर्षैश्चित्यर्थः ।

अथाश्विनकृत्यम् ।

देवीपुराणे,—

एकाहमपि यो भक्त्या कन्यासंस्ते दिवाकरे ।

पूजयित्वा शिवाचक्रं दीपानुदीपयन्ति च ॥

ते लभन्ते शुभान् भोगानायुरारोग्यसम्पदः ।

शिवाचक्रं दुर्गासमूहं नवदुर्गा इत्यर्थः ।

तथा,—

हताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं नराधिप ।

स्रक्ष्णधारेण भाण्डेन भगवत्या विचक्षणः ॥

मासि चाश्वयुजे वीर सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुधर्म,—

आश्विने हतदानेन रूपवानभिजायते ।

स्कन्दपुराणे,—

योऽपि चाश्वयुजं मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।

वाणिज्यन्तु भवेत्तस्य ह्यपिः पशुगणास्तथा ।

भविष्यपुराणे,—

कन्यां गते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमौ च या ।

तस्यां हरं समभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

सर्वनिदं सौरकृत्यम् । तथा,—

आश्विने कृष्णपक्षस्य चतुर्थ्यां रात्रियोगतः ।

मृगाय संखितः पूज्यो राजा दशरथः स्त्रिया ॥

तच्च दुर्गा च संपूज्या सर्वसौभाग्यद्वये ।

अत्र मासः पौर्णमास्यन्त एव तिथिद्वयत्वात् ।

अथाश्वयुक् कृष्णपक्षः ।

ब्रह्मपुराणे,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आर्द्रं कुर्यादिने दिने ।

त्रिभागह्वीनं पक्षं वा त्रिभागन्वर्द्धमेव वा ॥

न सन्ति पितरश्चेति कृता मनसि यो नरः ।

आर्द्रं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

यावच्च कन्यातुल्ययोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावत् आर्द्रस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

अथाश्वयुक् शब्दः पौर्णमास्यन्तमासपरः न तु मुख्यचान्द्रपरः, ब्रह्म-
पुराणे पौर्णमास्यन्तमासेन समस्ततिथिकथाभिधानात् । निर्णीतञ्च

आश्वयुज्याच्च कृष्णायां चयोदश्यां मघासु च ।

इति ब्रह्मपुराणे एवाश्वयुक् पौर्णमास्यन्तपरत्वम् । दर्शान्ता-
श्विने मघायोगासम्भवात् पौष्ठपद्वर्द्धं कृष्णचयोदश्यादिवचनाच्च ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

उत्तरादयनाच्छाद्धं श्रेष्ठं स्याद्विषायने ।

चातुर्मास्यच्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पक्षमूर्द्धञ्च तत्रापि दशमूर्द्धं ततोऽप्यति ॥

इत्यत्र प्रौष्ठपद्याः परः पच इत्यनेन पौर्णमास्यन्ताश्विनमासीय-
रूपपचत्वं व्यक्रमुक्तं एतेन मौरवादिनोऽपि निरस्ताः ।

तथाच कार्ष्णाजिनिः,—

ग्रक्ध्वजनिपाताद्धो यः स्यात् पचस्तु पञ्चमः ।

आपाद्याः सोऽपरः पचस्तुच आहुं विधीयते ॥

पुचमायुर्धनं धान्यमारोग्यं भूतिमेव च ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आहुं कामांस्तथापरान् ॥

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्माच्चातिक्रमेदिदं पञ्चमे पैशकं विधिम् ॥

भाद्रशुक्लद्वादश्यां ग्रक्ध्वजोत्थानं तदनन्तररूपपचतुर्थ्यां ग्रक्-
ध्वजनिपात इति प्रागुक्तम् । एतानेव इत्यनेन नित्यत्वं दर्शितं
हिंसन्ति पितर इति श्रेयः ।

जावालाः,—

अगतेऽपि रवौ कन्यां आहुं कुर्वीत यवतः ।

आपाद्याः पञ्चमः पचः प्रगस्तः पितृकर्षेसु ॥

जातृकर्षः,—

आपादौमवधिं कृत्वा यः स्यात् पचस्तु पञ्चमः ।

आहुं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा नवा ॥

अत्र मध्येऽधिमासपातेऽपि तस्याधिकत्वाच्छ्राद्धानर्हत्वाच्च तं
भासं विधाय पञ्चमः पचो मन्तव्यः । कन्यां न वा गच्छन्निति
यदुक्तं पचस्य कन्यासम्बन्धेऽपि आहुयोग्यकालस्य कन्यायामलाभे
सत्येव मन्तव्यम् । अन्यथा सिद्धे सकलपचसंप्राप्तौ तस्य मलमासा-

न्तःपातादश्वयुक् कृष्णपक्षत्वाभावः स्यात् । तेन कन्यां गच्छतु वा
नवेत्यनेन कन्यागतरविम्वन्धेन पञ्चमपक्षस्य प्राशस्त्यं ध्वनितम् ।
यथा भविष्यपुराणवचनम्,—

कन्यां गते सवितरि पितरानुग्राहनात् ।
तावत् प्रेतपुरी शून्या यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥
ततो वृश्चिकमायाते निराशाः पितरो नृप ।
पुनः स्वभवनं यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
इंसे वर्षासु कन्यास्ये श्रापेनापि गृहे वसन् ।
पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयो वंशयो र्षणम् ॥

इंसे सूर्ये वर्षास्त्रिति व्यृतुमतेन क्षणमिव क्षणम् पितृमातृ-
कुलस्यावश्यं परिमोध्यमित्यर्थः ।

अथ आङ्गान्तरकल्पने विधिगौरवभिया श्वयुक्कृष्ण-
पक्षेतित्यादिना ब्रह्मपुराणोक्तपञ्चाङ्गे कन्यामन्वन्धेन गुणफल-
विधिः ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्रुमे दिवा ।

नवम्या बोधयेद्देवीं गीतवादिचनिस्त्रनैः ॥

इति देवीपुराणवचनाद्देवीबोधने कन्यामन्वन्धवदिति । नचात्र
वैपरीत्याशङ्का भविष्यपुराणे कन्याविधौ पञ्चाङ्गादिकल्पानामनु-
भेदात् कन्यां गच्छतु वा नवेत्यादिवचनाच्च । न च पृथक् प्रत्यवा-
योक्तेः पृथग्विधिरिति वाच्यं, पुराणभेदेन प्रत्यवायस्य पृथगुक्तेरौचि-
त्यात् न तु वास्तव्यं पृथक् ।

दिने दिने इति दिनपदमत्र तिथिपरं नक्षत्रोराचपरं

चान्द्रसामावयवस्य छण्यपचस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वेन तत्सम्बन्धितयो-
पन्यस्तस्य दिनपदस्य तिथिपरत्वनियमात् ।

यथा विष्णुधर्मै,—

तिथिनैकेन दिवसस्यान्त्रमाने प्रकीर्त्तितः ।

तथान्यमुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् ॥

अतएव,—

सौरसंवत्सरस्थान्ते मानेन^१ शश्विजेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इत्यादयः प्रयोगाः ।

पष्ठेकादशौचयोदशौभिः पञ्चस्य विभजनेन तिथिपर्यवसानाच्च ।
अतएव “पञ्चम्यूहंश्च तत्रापि दशम्यूहं ततोऽप्यति” इति विष्णुधर्मै
तिथिमादाय कल्पे यवस्रोक्ता अन्यथा अमृषटयाद्भवदहरहः
क्रियमाणतया नित्यत्वादध्यावाहनादिवर्जनप्रसङ्गः स्यात् ।

एतेन तिथिह्रस्वादेकस्मिन् पक्षे चतुर्दशत्वादङ्गां चतुर्दशया-
द्भानि तिथिरुद्भाववर्द्धौ षोडश स्युः तत्र कदाचित् एकस्थान्तिषौ
आद्भदयं कदाचिच्च आद्भाभावः इति औदत्तादीनां मतमपाक्षं ।
ततश्च वीष्णायाः पञ्चदशतिथिष्वेव पञ्चदशआद्भानि ।

अत्र चैकस्मिन् दिने तिथिद्वयलाभे आद्भदयं कदाचिद्दिनद्वये
ऽप्येकतिथिलाभे एकदिने आद्भाभाव इति । अतएव वीष्णावलाच्च-
तुर्दशौआद्भमप्यत्र कार्यम् ।

अत्र केचित्,—

सामान्यकृष्णपक्षप्राप्तं आहुं अनूद्य ब्रह्मपुराणे तदेव आहुमश-
युकृष्णपक्षगोचरतया दिने दिने विधीयते न तु विग्रिष्टविध्य-
न्तरं मुख्यविध्यन्तरकल्पनागौरवात् । ततश्च,— “कृष्णपक्षे दशम्यादौ
वर्ज्यित्वा चतुर्दशी” इति मतवचनाच्चतुर्दशीवर्जनमथ च सिद्धं
तदनुवादकत्वादश्वयुक्विधेरित्याहुः ।

तन्मन्दम् । प्रकरणभेदेन विधिभेदादनुवादाविषयत्वात् ।

किञ्च,—

अथ आहुमभावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
कृष्णपक्षस्य चदहः सम्पद्यते तदहः पूर्व्यद्युर्वाह्णानामव्येति गोभि-
लाघनेकमुनिवचनादभावास्यायामेव मुख्यविधिः तत्राशक्तिसम्भाव-
नायामानुकल्पिकः कृष्णपक्षविधिरिति प्रपञ्चितं आहुकौमुद्याम् ।

ततश्चानुकल्पस्यानुवादायोग्यत्वात् प्रधानस्याश्वयुग्विधेरनुकल्प-
प्रसङ्गाच्चाश्वयुकृष्णपक्षे पृथगेव विधिरिति सिद्धं चतुर्दशीआहुम् ।

यत्तु,—

विषयापदग्रस्ताहितिर्त्यक्त्राह्णघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

इति मरीचिवचनं तत् सामान्यकृष्णपक्षप्रकरणपाठान्नाश्वयुकृष्ण-
पक्षआहुविषयम् । अन्यथा चतुर्दश्यां संक्रान्त्यादिआहुमपि न स्यात् ।

यच्चात्र आहुचिन्तामणवुक्तं,—

आश्विनचतुर्दश्यां गस्तृप्तस्यापि आहुप्राप्तौ ।

आश्वेपु विपन्नानां जलाग्निमृगुपातिनाम् ।

अत्र केचित्,—

सामान्यकृष्णपक्षप्राप्तं आहुं अनूद्य बृहस्पतुराणे तदेव आहुमद्य-
युकृष्णपक्षगोचरतया दिने दिने विधीयते न तु विशिष्टविध्य-
न्तरं मुख्यविध्यन्तरकल्पनागौरवात् । ततश्च,— “कृष्णपक्षे दशम्यादौ
वर्जयित्वा चतुर्दशीं” इति मनुवचनाच्चतुर्दशीवर्जनमप्यत्र सिद्धं
तदनुवादकत्वादशयुक्विधेरित्याहुः ।

तन्मन्दम् । प्रकरणभेदेन विधिभेदादनुवादाविषयत्वात् ।

किञ्च,—

अथ आहुममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
कृष्णपक्षस्य यदहः सम्पद्यते तदहः पूर्व्येष्टुर्वाह्मणानामग्न्येति गोभि-
लाघनेकमुनिवचनादमावास्यायामेव मुख्यविधिः तचाग्निसम्भाव-
नायामानुकल्पिकः कृष्णपक्षविधिरिति प्रपञ्चितं आहुकौमुद्याम् ।

ततश्चानुकल्पस्यानुवादायोग्यत्वात् प्रधानस्याश्वयुग्विधेरनुकल्पत्व-
प्रसङ्गाच्चाश्वयुकृष्णपक्षे पृथगेव विधिरिति सिद्धं चतुर्दशीआहुम् ।

यत्तु,—

विषयापदशब्दाद्विधिर्यक्त्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दशीं क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

इति मरौचिवचनं तत् सामान्यकृष्णपक्षप्रकरणपाठाच्चाश्वयुकृष्ण-
पक्षआहुविषयम् । अन्यथा चतुर्दशीं संक्रान्त्यादिआहुमपि न स्यात् ।
यच्चात्र आहुचिन्तामणावुक्तं,—

आश्विनचतुर्दशीं शस्वहतस्यापि आहुप्राप्तौ ।

आश्वेषु विपन्नानां जलाग्निभ्युपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावस्यान्तु कामिकौ ॥

इत्यादिनापरपक्षप्रकरणस्यैवौपराणवचने यत्तच्च पुनः आहु-
विधानं तदाश्विनचतुर्दश्यां शस्त्रहतानामेव आहुं नाश्वहताना-
मिति परिमंछार्थं अन्यथा वेय्यादिति ।

तदप्युक्तं अथवा पक्षादिकल्पानामकरणे आश्विनचतुर्दश्यां
शस्त्रहतआहुसम्पत्तेनाप्यवगमं कर्तव्यमिति विधिरेव न तु दोषवत्-
दुष्टा परिमंछेति । अथवा अन्यत्र चतुर्दश्यां शस्त्रहतआहुंस्तु
प्राग्वह्यमुक्तं आश्विने तु नित्यविधिरिति अतएव अमावस्यान्तु
कामिकौत्तुम् । आश्विनचतुर्दश्यामकरणे प्रत्यवायतादवस्थादिति
भिद्वं पक्षद्वयआहुम् ।

यत्तु,—

दिव्यभोमान्तरोक्षाणि चराणि स्वावराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराश्रिते रवौ ॥

कन्यां गते सवितरि यान्यक्षानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुभ्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजसूयाद्यमेधाभ्यां यदौष्केत् षट्शतं फलम् ।

अथभूमूलप्राकारैः पितॄन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनं, तत् सूर्य्यभिद्वान्तवचनैकवाक्यतया
कन्यायाश्चतुर्दशदिनादूर्ध्वं श्रेष्ठेषु सौरयोऽश्वदिनेषु शुक्लपक्षपक्षसाधा-
रणेषु काम्यआहुतान्तरविधायकं नित्यत्वे प्रमाणाभावात् फलश्रुतेः ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते,—

तुलादिषड्ग्रहीत्यङ्गां षड्ग्रहीतिमुखं क्रमात् ।
 तच्चतुष्टयमेव स्यात् द्विस्त्रिभावेषु राशिषु ।
 षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च ॥
 मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायाश्च चतुर्दशे ।
 अत ऊर्ध्वन्तु कन्याया यान्यहानि तु षोडश ॥
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पिढभ्यो दत्तमचयम् ।
 एकस्मिन्नब्दे षष्ठ्यधिकशतचयमंशका भवन्ति ॥

तत्र तुलासंक्रममारभ्य षड्ग्रहीतिगणनयांश्चतुष्टयमापूर्य कन्या-
 शेषषोडशांशा अवश्रियन्ते, द्विस्त्रिभावेषु ज्ञातमकेषु तत्र चतसृणां
 षड्ग्रहीतीनां पूरणस्थानमाह षड्विंशे इति, अनिमिषो मीनः ।

त्रिभागहीनमिति तृतीयो भागस्त्रिभागः त्रिभागहीनं
 षष्ठ्यादिकल्पः त्रिभागमेकादशादिः, अत्र कालात्यन्तसंयोगे
 द्वितीया तेन प्रतितिथौ आद्रुम् ।

अत्र केचित्,—

पञ्चमीप्रभृति वा छण्णपचस्येति गोतमवचनात् ।

छण्णपचे दशम्यादौ वर्ज्ययित्वा चतुर्दशीम् ।

इति मतुवचनाच्च ।

किञ्चिन्न्यूनाधिके त्रिभागपदात् पञ्चम्यादिदशम्यादिकल्पावाङ्मः ।
 तच्च गोतममनुवचनयोः सामान्यछण्णपचोपक्रमान्नाश्रयकुछण्णपच-
 परत्वं ततश्च बीजाभावेन लक्षणाभावात् पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादि-
 पदार्थलानुपपत्तिरिति ।

अतएव विष्णुधर्मः—

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चमूर्द्धंश्च तत्रापि दशमूर्द्धं ततोऽप्यति ॥ इत्युक्तं ।

यच्च,—

भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कमङ्गमः ।

इति देवीपुराणवचनं तदश्वयुक्कृष्णपक्षं पञ्चम्यादिषु कन्या-
समन्धेन आद्वयं प्राशस्त्यकथनमात्रपरं न तु कल्पविधायकं पदा-
दिकल्पान्तराणामनुकृतात् ।

अर्द्धमेववेति विभागाद्धं त्रयोदश्यादिकल्पः, न तु पक्षाद्धमष्ट-
म्यादौति केपाद्धिज्ञास्थानं युक्तं सन्निधानेन विभागस्तद्वुद्धिस्तत्तात् ।

न च विभज्यमानतया बुद्धिस्थौल्यस्य पक्षस्य परित्यागे को
हेतुरिति वाच्यं, उत्तरोत्तरस्तघुकाक्षोपदेशस्य हेतुत्वात् अतएव
एवेत्यनेनास्वात्यन्ताशक्तकल्पत्वं सूचितम् ।

अतएव विष्णुधर्मः—

पञ्चमूर्द्धंश्च तत्रापि दशमूर्द्धं ततोऽप्यति ।

इति मध्येऽष्टम्यादिकल्पो नोक्तः ।

एवञ्च एतेषां कल्पानां दर्शनात् केपाद्धिदमावास्थानाचकरण-
पक्षो निरस्तः किन्तु तत्र प्रतिमासविहितं पार्वणं कर्त्तव्यमेव प्रति-
मासविधेरश्वयुक्विधिभिन्नत्वात् न चोक्तिवाधागद्गा सम्भूयसमुच्च-
रणाभावात् ।

न च पदाद्यवनीयवत् विशेषदर्शनात् सामान्यशास्त्रस्य तदितर-
परतमस्त्विति वाच्यं प्रतिमासविधेरभावस्याविषयकत्वेनाश्वयुज्यविधेस्तु

पञ्चविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् सामान्यविशेषाभावात्, अमावास्या-
विधिस्तु आहुकौमुद्यां निरूपित एव ।

किञ्च प्रकरणभेदेन विधिभेदादुपजीव्योपजीवकभावाभावाद्भि-
न्नविषयता अन्यथा पौषादिमासत्रयेऽएकाविधानात् प्रतिमामविधे-
स्तदितरत्वप्रसङ्गः ।

एवञ्च पञ्चाङ्गे कृते प्रतिमासविहितं पार्वणमनुषङ्गेन गतार्थं
तत्रैवामावास्यायां कर्त्तव्यमिति ध्येयम् । न मन्तौति अकरणे
प्रत्यवायाच्चित्यत्वं दर्शितम् । अत्र सम्भवति लघूपाये गुरुपायस्या-
ननुष्ठानलक्षणाग्रामाण्यभिया पञ्चाङ्गादिकल्पानामिच्छाविकल्पास-
म्भवात् शक्तितारतम्येन व्यवस्थितो विकल्पः । शक्तस्य समस्तः पञ्चः
अशक्तस्य त्रिभागहीनः पञ्चः अशक्ततरस्य त्रिभागः अशक्ततमस्य
त्रिभागार्द्धमिति । एतेन शक्तिभेदात् समस्तपञ्चाकरणेऽपि प्रत्यवा-
याभावो वचनादिति ध्येयम् ।

शक्तिस्तु शरीरपाटवश्चाद्भोचितद्रव्यसम्पदादिः । एवञ्च यो यत्र
शक्तस्तदकरणे तस्य प्रत्यवाय एव । यथा मनुः—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

साम्प्रायिकं पारलौकिकं । न चात्र फलभूमकल्पनया कल्प-
व्यवस्था पञ्चविधिमुपजीव्यैव त्रिभागहीनादिकल्पविधिप्रवृत्तेः ।

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

इत्यादिवचनैः पञ्चाङ्गाकरणे प्रत्यवायव्यवणाच्च । तस्माच्छक्ति-
तारतम्येन व्यवस्थेति ।

अत्र केचित्,—

आरभ्य पचयाद्धे कुचिदिने आद्धविघ्ने मति पचयाद्धा-
निष्पत्त्या अन्येऽपि कल्पा न कर्त्तव्या विकल्पवर्गेनैकतरनिश्चया-
दन्यनैराग्नेन पुरुषप्रवृत्तेरित्याहुः ।

तदन्ते न भवन्ते उभयोर्युगपदुपस्थितत्वादिच्छाविकल्प एवान्य-
नैराग्नेनैकतरनिश्चयः प्रवृत्तौ हेतुः, व्यवस्थितविकल्पे तु न तथा
व्यवस्थावर्गेनोभयोर्युगपदुपस्थितत्वाभावात् । किन्तु शक्तितार-
तम्यान्मुख्यकल्पातुकल्पभावेन व्यवस्था तस्याश्च क्रमिकत्वान्मुख्यकल्पा-
सम्भवे स्वयमेवानुकल्पो व्यतिष्ठते अतो मुख्यकल्पविघ्ने कल्पान्तरं
कर्त्तव्यमेवेति ।

अभियुक्तास्त,—

दद्यादहरहः आद्धमन्त्राद्येनोदकेन धेति मनुकनित्ययाद्धवत्
दिने दिन इति वीक्षाश्रुत्या प्रतितियावेव पृथक् पृथक् आद्धावग-
मात् प्रतितिथौ आद्धाकरणे “आद्धं न कुरुते तत्र” इति वधनेन
पृथक् प्रत्यवायावगमाच्च अनुशावाहनदक्षिणाविमर्ज्जनादीनां पृथक्
पृथक्त्वाच्च पञ्चदश्याद्धानां स्वातन्त्र्ये सिद्धे आरभ्यपचयाद्धेन पुंसा
कदाचिन्नध्येऽग्नौचवतगादिना विघ्ने सत्यधिकाराभावादकरणेऽय-
ज्यातप्रत्यवायेन तदितरदिनेषु कृतेषु आद्धेषु यावज्जीवनित्ययाद्ध-
वत् पचयाद्धमणविरुद्धं, न च पृथक् कल्पविधानं तर्हि व्यर्थे इति
वाच्यं, द्रव्याद्यमप्यस्या सकलपचयाद्धागक्तौ प्रत्यवायपरीहारार्थं

कल्पान्तरविधानमिति । युक्तं चैतत् । अथयुक्कृष्णपत्रे एकस्य कल्पस्याप्यग्रकौ किं स्यादित्यत आह, यावच्च कन्यातुल्ययोरिति । अत्र विध्यन्तरकल्पनभिया कन्यादिवाकरस्थित्या तत्समन्वस्थावश्यकत्वेनाथयुक्कृष्णपत्रानुकल्पतया तन्नाप्रकृष्णपत्रविधानौचित्यात्^१ ।

प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ।

मधुपुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ॥

इति पूर्ववचने कृष्णपत्रश्रवणाच्च ।

अत्र कन्यातुल्ययोर्दिवाकरस्थितेः क्रमसिद्धत्वात् क्रमाच्छ्राद्धस्य काल इत्यन्वयादथयुक्कृष्णपत्रे श्राद्धाकरणे कार्तिककृष्णपत्रे यस्यां कक्षाच्चित्तिषौ श्राद्धं कार्यं, नचात्रापि कल्पव्यवस्था प्रमाणाभावात् । त्रयोदशादिकल्पस्याप्यग्रकावत्यन्तापत्कल्पतया कार्तिकविधिश्चेति । अत एवामावास्थायामतिप्रागस्यमुक्तं भविष्यपुराणे,—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्याच्च चेदत्तं पितृणाञ्च महालये ॥

पितृणां महस्य उत्सवस्थालयो महालयोऽथयुक्कृष्णपत्रः, पञ्चदशी अमावास्या न तु पौर्णमासी, भुवि पृथिव्यां दीपान्वितेति कृत्वा ख्यातिकथनात् ।

तथाचामावस्थामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे,—

दीपमालाश्च कर्त्तव्याः श्रद्धा देवगृहेषु च ।

रथ्यापण्यश्रानेषु नदीपर्वतसानुषु ।

तथा,—

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालयम्^१ ।

उज्ज्वलज्योतिषा वत्सं प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥

इति कार्त्तिकामावास्यायामुक्तादानमन्त्रलिङ्गाच्च । अयञ्च प्रतिमासपार्वणस्य प्राप्तलेऽप्यय्युक्कृष्णपञ्चाकरणे अग्रकस्यावग्रानुष्ठानार्थं पुनः कार्त्तिकविधिः । अथवा तन्त्रेण श्राद्धद्वयविधानार्थं पुनर्विधिः । इति ।

अथ मघात्रयोदशी ।

अथ केचित्,— केवलत्रयोदशां विधिः, मघायोगः फल्गुति-
गयार्थः, मनुविष्णुभ्यां केवलत्रयोदशीविधानात् ।

यथा मनुः,—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

पायसं दधिमर्पिर्भां प्राक्च्छाये कुञ्जरस्य च ॥

दद्यात् ददातीत्यर्थः ।

विष्णुः,—

अपि जायेत योऽम्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राकृट्कालेऽक्षिते पवे त्रयोदशां समाहितः ॥

मधुघृतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

तच्च, एतयोर्मनुविश्ववचनयोः पिदगाथालेनानुवादतया स्वतः
प्रामाण्याभावात्, अनुवादस्य हि विधिकवाक्यतया प्रामाण्यमित्युक्तं

मनुवादाधिकरणे तत्र क्लृप्त^१[विधिःशेषत्वे सम्भवति कल्प्य]विधि-
शेषत्वमन्याय्यं अतः क्लृप्तविध्यनुसृष्टैर्वस्तुभिरनेन क्रियते । विधौ च
मघायोगः श्रूयते ।

यथा श्रद्धः,—

प्रौष्ठपद्यामतौतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य आद्धन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुमच्चितैः ।

त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षामघाशब्दौ नित्यवङ्गवचनान्तौ ।

मनुः,—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्यादर्घासु च मघासु च ॥

वर्षासु मघासु च त्रयोदशीकाले यत्किञ्चिदक्षयमपि मधुना
मिश्रं दद्यात्, हेतुमाह तदप्यक्षयमेवेति । अन्यथा मनुवचने त्रयो-
दशीमात्रश्रवणात् प्रावृट्कालोऽपि फलातिशयार्थः स्यात् तथा
विष्णुवचने प्रावृट्मात्रश्रुतेः प्रौष्ठपद्यनन्तरत्वमपि फलार्थं स्यात् ।

तथा,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥

मधुमांसेश्च शकैश्च पयसा पायसेन च ।

१ ख पुस्तके, [ ] पिङ्गितांशो बाह्वि ।

एष नो दास्यति आहुं वर्षासु च मघासु च ॥

वशिष्टवचनाद्वर्षासु मघामादेश्चपि आहुं स्यात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरे,—

पौष्टपद्यामतीतायां तथा छण्यत्रयोदशीम् ।

एतांसु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥

इति नित्यकालविधायकवाक्ये केवलत्रयोदशीविधानमिति वाच्यम् ।

उपदेशविधिमुपजीयैवाङ्गविधिप्रवृत्तेः शब्दाद्युक्तमघाविशिष्टोप-
देशविध्यनुरूपमेव कालरूपमङ्गमनूय तस्य नित्यता अनेन वचनेन
विधीयते इत्येवापि मघाविशिष्टत्वमूहनीयम् ।

न च,— त्रयोदशी नभस्ये या छण्णा तस्यां समर्चयेत् ।

पितृण्य पायमदानेन मधुना सर्पिषा तथा ॥

इति संवत्सरप्रदीपलिखितवचने केवलत्रयोदश्यामपि विधिः
श्रूयते इति वाच्यं, एतस्य वचनस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि त्रयोदश्यां
आहुमेको विधिरपरस्य मघायोगे फलातिशयार्थ इति कल्पना-
गौरवात् वङ्गवाक्यादराच्च एकदेशकीर्तनपरमेव वचनं मन्तव्यम् ।
तस्मान्नानानुनिवचनेकवाक्यतया मघायुक्तायां पौष्टपद्यानन्तरितछण्य-
त्रयोदश्यां पायमादिद्रव्येण आहुं कुर्यादित्येक एव शङ्खनोक्तविधिः ।
तथा महाभारतादिवचनेष्वनुवादरूपेणपि मघायोगः श्रूयते ।

यथा महाभारते,—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

याश्चवल्क्यः,— यद्दाति गयास्त्रय सर्वमानन्यमश्रुते ।

तथा मघाचयोदग्धां वर्षासु च न संशयः ॥

कुञ्जरच्छायायोगस्तु फल्गुतिथ्यार्थ एव यथा ब्रह्मपुराणे,—

योगो मघाचयोदग्धां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्नघायां संखे च शशिन्यर्कं करे स्थिते ॥

आश्वयुज्याश्च छण्णायां चयोदग्धां मघासु च ।

प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमाक्षयात् ॥

विमर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

चुधात्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वकं कृतम् ॥

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तान् सूत्रविधिना तर्पयेत् पायसेन च ॥

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ।

याममात्रं परगृह्याद्भक्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्भारयति चान्वहम् ।

यो वा समर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वार्थविक्रयात् ॥

आर्द्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

नास्मात् परतरः कालः आर्द्धेष्वन्यत्र विद्यते ॥

यच्च साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमुत्तमम् ।

मघाचयोदग्धामित्यत्र मघायहणं ख्यातिसूचकम् । आश्वयुज्याश्च छण्णायामित्यनेन वक्ष्यमाणमघाचयोदशीत्वेन ख्याते काले कुञ्जर-
च्छायसंज्ञितोऽपरो योगः पितृप्रीत्यतिशयसाधनोपायः करे हस्ता-
नस्ये स्थितोऽर्कं शशनि मघर्चे स्थिते सति भवेदित्यन्वयः ।

ततश्च मघात्रयोदश्यां प्रथमेवायं कुञ्जरच्छायाख्यो गुणफल-
विधिर्न तु कुञ्जरच्छायाभात्रविधिरित्यायातम् । मघायामित्येक-
वचनमापे पुनर्मघोपादानं रोहिण्यष्टम्यादिवन्मघर्चस्योपलक्षणत्वग्रहणा-
निरामार्थम् । कन्याया दशदिवसोपरि विंशतिदण्डाधिकत्रयो-
विंशतिदिनपर्यन्तं हस्तावस्थानमर्कस्येति ।

मघात्रयोदश्यां विदुषोति आश्वयुज्यामिति—आश्वयुजौ आश्विन-
त्रयोदश्यां पौर्णमास्यन्तमासेन प्रौष्ठपद्यामतीतायामिति शत्रुच-
नात् । प्राष्टभृतुरच श्रुतः संवत्सर इति मतेन मन्तव्यः । कन्यास्ये
रवौ मघात्रयोदश्याकुञ्जरच्छायायोगयोः^१ प्रतिपादनात् । अतु-
व्यवस्था तु सौरमानेनैव इति गृद्धिकौमुद्यां प्रागपि प्रपञ्चितमस्ति ।
प्रेतान् विकरणभागिनः । तानाह मनुः,—

असंस्तुतप्रमौतानां त्यागिनां कुलधोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्यादर्भेषु विकिरथ यः ॥

यमालयादिति यम्यन्ते नियम्यन्ते पापिनोऽवेति यमालयः
कारागारं क्रीतयन्तो मनुष्यलोकमायान्तीति शेषः, तस्मान्मघा-
त्रयोदश्यां सूत्रविधिना गृह्योक्तविधिना आहुतेन तपयेदित्यर्थः ।
आहुन्तेनापि कर्तव्यमिति पुनर्मघात्रयोदश्याविधानं आहुत्यात्राव-
श्यकत्वविधानार्थम्^२ । पिण्डदानञ्चात्र ज्येष्ठपुत्रिण न कार्यम् ।

यथा देवौपुराणे,—

कन्यास्ये च स्वाविषे पूजनया यथाविधि ।

१ ग • कुञ्जरच्छायायोः ।

२ छ, ग पुत्रके, • प्रदर्शनाय ।

भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ॥

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।

स्येते पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रौ विदर्ज्येत् ॥

इषे पौर्णमास्यन्ताश्विने तत्रैव मघायुक्तत्रयोदशीसम्भवात् । न तु मुख्याश्विने न वा सौराश्विनपरत्वमिषशब्दस्य वैयर्थ्यात् । ततश्च कन्यास्ये रवाविति कन्यासम्बन्धेनाश्विनकृष्णपक्षस्य प्राशस्त्यकथनं भौजङ्गी पञ्चमी चन्द्रार्कसङ्गमोऽमावस्या पूजनीयाः पितर इति शेषः । यथाविधि गृह्योक्तविधिनेत्यर्थः । तत्राश्विनमध्ये पितृदैवते मघानक्षत्रे । पृथक् शुतिकल्पनाभिया पूर्वाग्रहद्विचनैकवाक्य- तथा मघायुक्तत्रयोदश्यामित्यर्थः । महती पूजा मधुपायसादिद्रव्यैः पचश्राद्धात् पृथगेव श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः^१ ।

अत्र भैथिलाः,— भौजङ्गीमित्यादेः परेण महान्वयं कृत्वा पञ्चम्यादिषु महती पूजा तत्रैव पचश्राद्धे यस्यां कस्याश्चित्तिथौ मघानक्षत्रेऽपि पिण्डदानं ज्येष्ठपुत्रौ विवर्ज्येदित्याहुः ।

अत्राधुनिकाः,— एकवचनोपात्तप्रत्यासत्तेरङ्गत्वात् पूर्वैरेवान्वय इति वदन्ति । वस्तुतस्तु पूजामहत्वविधौ श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तिर्दोषः ।

अस्मन्मते-तु मघात्रयोदशां महती पूजा वचनान्तरेणैव कृतेति किञ्च पिण्डदाननिषेधोऽयं पचश्राद्ध एवावश्यं वाच्यः प्रस्तुतत्वात् अन्यथा सांवसरिकेऽपि पिण्डदाननिषेधप्रसङ्गः ।

तदा च पचश्राद्धादधिके मघात्रयोदशीश्राद्धेऽपि पिण्डदान- प्रसङ्गो दुर्निवारः ।

अन्ये तु पृथक्पुनिकल्पनाभिया पचयाद्भान्तर्गतत्रयोदशीयाद्भ-
मेव मघायोगे प्रगस्तं न, तु पृथक् याद्भान्तरमित्याहुः, तदपि
मन्दं शब्दादिनामामुनिवचनानां पचयाद्भमनपेक्ष्य चतुर्थष्टकावत्
स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः पदान्तर्गतत्रयोदशीयाद्भमनूय मघानक्षत्र-
रूपकाक्षपायमादिद्रव्यरूपगुणद्वयविधानेन . उपपन्नित्यरितेतिवत्
वाक्यभेदापत्तेश्च ।

यत्तु,— उत्तरादयनाच्छाद्धे श्रेष्ठं स्याद्विणायनम् ।
चातुर्मासश्च तत्रापि प्रसुप्ते केगवे दितम् ॥
प्रौष्ठपद्याः परः पचः तत्रापि च विशेषतः ।
पञ्चम्यूहंश्च तत्रापि दशम्यूहं ततोऽप्यति ॥
मघायुक्ता च तत्रापि शब्दा राजंस्तयोदशी ।
सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं याद्भमत्र नराधिप ॥
परान्नभोजी त्वपचः याद्भमत्र तु कारयेत् ॥

इति विष्णुधर्मात्तरवचनं तत् सजातीयविजातीयानां तत्त-
द्विधिवोधितयाद्भकालानामेकस्यापेक्षया पितृहस्तिविशेषजनकत्वेन
प्रागस्त्यकथनमात्रपरं न तु याद्भविधायकम् ।

अतएव,—

उत्तरादयनाच्छाद्धे श्रेष्ठं स्याद्विणायनम् ।

इति प्रथमत एवोक्तं ततश्च दशम्यूहं ततोऽप्यधिकमुक्त्वा तस्मा-
दपि तत्तद्विधिवोधितस्यापृथक् याद्भस्य मघात्रयोदशीकालः प्रगस्त्यते
इति न कश्चिद्दोषः । अतएव तत्र विध्यपेक्षायां सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्य-
मित्यनेन पृथक्विधिरुक्तः अन्यथा पुनर्विधानवैफल्यं स्यादिति ।

ज्येष्ठपुत्रीति मतुपो विद्यमानार्थत्वेन ज्येष्ठपुत्रसम्भव एव पिण्डदान-
निषेधादन्येषामप्रतिषेधात् पिण्डदानं कर्त्तव्यमेव । अन्यथा ज्येष्ठ-
पुत्रीति विशेषणं व्यर्थं स्यादव्यावर्त्तकत्वात्, अत्र च पिण्डस्थानकर-
णादि सर्वमेव पिण्डोपकरणं न कार्यं शिवा आपः सन्वित्यादि
तु कार्यमेव । अथञ्च निषेधो मघात्रयोदशीविहितश्चाद्ध एव
न तु पचान्तर्गतत्रयोदशीश्चाद्धे तद्दिनविहितसांवत्सरिकश्चाद्धवदिति
ध्येयम् ।

यदा तु पूर्वदिनेऽपराह्णे तिथिलाभः परदिने च पूर्वाह्णे
नचत्रयुक्तितिथिलाभस्तदा पूर्वदिने पचश्चाद्धं विधाय परदिने
मघात्रयोदशीश्चाद्धं पूर्वाह्णे कार्यं रात्र्यादिनिषिद्धेतरस्यैव आद्ध-
कालत्वात् । एवञ्चैकदिने पूर्वाह्णे एव मघात्रयोदशीलाभे ज्येष्ठपुत्रि-
णाऽपिण्डकं मघाश्चाद्धं विधायापराह्णे त्रयोदशीमात्रे सपिण्डकं
पचश्चाद्धं कर्त्तव्यं यदाऽपराह्णे मघात्रयोदशीयोगस्तदा तन्त्रैकश्चाद्धं
तच्चापिण्डकमेव मघाश्चाद्धे पिण्डनिषेधात् पचश्चाद्धे तु “नित्येऽपि
किञ्चिदङ्गदानिः शक्या न तु काम्येऽपीति न्यायात्” पिण्डाभाव-
स्याकिञ्चित्करत्वात् दोषगौरवाच्चेति बहवः ।

अन्ये तु,—

समानाङ्गकयोरेव तन्त्रतानियमात् पचश्चाद्धमेव सपिण्डकं
कार्यं मघाश्चाद्धन्तु प्रसङ्गेन गतार्थमित्याहुः ।

एवञ्च पूर्वदिनेऽपराह्णे मघातिथिलाभेऽपि परदिने पूर्वाह्णे
प्राप्तस्य कुञ्जरच्छायायोगस्य फलातिशयहेतुत्वात्तत्रैव पूर्वाह्णेऽप्य-
पिण्डकं तच्छाद्धमिति ।

संवत्सरप्रदीपे,—

आश्वयुज्याममावास्यां तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।

स्रुत्वा आर्द्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम् ॥

तथाग्निपुराणनाम्ना वचनं पठन्ति ।

पञ्चआर्द्धं विधायाथ दद्यात् षोडशपिण्डकान् ।

अश्वते पिण्डदाने तु तच्छ्रार्द्धं विफलं भवेत् ॥

गयामधिकृत्य गरुडपुराणे,—

पिण्डान् दद्यादिभैर्मन्त्रैरावाह्यं च पिण्डान् परान् ।

अश्वत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामावाहयिष्यामि दर्भपृष्ठे तिस्रोदकैः ॥

तेषामिति द्वितीयार्थं पठौ आवादयामीत्यर्थः । निहन्मौति
मण्डलं रेखाञ्च स्रुत्वा दक्षिणाद्यान् कुशान् निपात्य तत्र तिस्रोदकै-
रावाह्यं वक्ष्यमाणमन्त्रैः पिण्डान् दद्यात् ।

मन्त्राद्योक्तास्तत्रैव ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥२॥

बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोचरविवर्जिताः ।

स्रुगोचे परगोचे वा तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥३॥

अज्ञातदन्ता ये केचिद्ये च गर्भप्रपौडिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥४॥

उदन्वनमृता ये च विपशस्तहताय ये ।
 आत्मापघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥५॥
 अग्निदाहे मृता ये च मिंदयाघहताय ये ।
 दंष्ट्रिभिः गृद्धिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥६॥
 अग्निदग्धाय ये केचिन्नाग्निदग्धान्तथा परे ।
 विद्युद्यौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥७॥
 रौरवे चान्वतामिमे काञ्चसूत्रे च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणायां दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥८॥
 असिपचवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणायां दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥९॥
 अमंख्ययातनामंन्दा ये नीता यमशामने ।
 तेषामुद्धरणायां दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१०॥
 पशुयोनिगता ये च पचिकीटसरीसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिष्ठास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥११॥
 जात्यन्तरमहसाणि भ्रमन्ते स्वेन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्धमं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१२॥
 येऽवान्धवा^१ वान्धवा वा येऽन्यजन्तानि वान्धवाः ।
 ते सर्वे हस्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥१३॥
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्वे हस्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥१४॥
 गुरुयशुरबन्धूनां ये चान्ये वान्धवा मृताः ।
 तेषामुद्धरणायां दमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१५॥

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तया ॥
 विरूपा आमगर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
 तेषां पिण्डं मया दत्तमचक्षुमुपतिष्ठताम् ॥ १ ६ ॥

ततः पिण्डान् समूञ्च जले विपेत् ।

अथ दुर्गोत्सवः ।

नत्वा ज्ञानमयीं देवीं दुर्गां दुर्गतिहारिणीम् ।
 यौकालिकापुराणोक्ता यौदुगांश्चां विविच्यते ॥

कालिकापुराणे । श्रीभगवानुवाच,—

दुर्गांतन्त्रेण सन्त्रेण कुर्यात् दुर्गामहोत्सवम् ।
 महानवम्यां शरदि बलिदानं नृपादयः ॥
 आश्विनस्य तु या शुक्ला भवेदत्थाष्टमी तिथिः ।
 मूर्त्तिभेदे सहादेवौ पूजां गृह्णाति भूतये ॥
 कन्यासंख्ये रवौ क्लृप्ता शुकामारभ्य नन्दकाम् ।
 अयाची तथ नक्तागौ एकाशी तथवाऽनृदः ॥
 प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्तिकालं शिवपूजकः ।
 बोधयेद्विन्वशास्त्रासु षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ॥
 सप्तम्यां विन्वशास्त्रान्तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ।
 पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ॥
 जागरक्ष स्वयं कुर्याद्वलिदानं महानिधि ।
 प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरेत् ॥
 अपहोमसमायुक्तो भोजयेद्देवैः कुमारिकाः ।

ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गतन्त्रेण पूजयेत् ॥

विमर्जनं दशम्यान्तु कुर्यादै शारदोत्सवैः ।

कृत्वा विमर्जनं तस्यां तथा मङ्गलमाचरेत् ॥

दुर्गतान्तसंज्ञकेन प्रणवादिस्त्राहान्तेन दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रेणेत्यर्थः । दुर्गामहोत्सवं विभवविस्तरेर्दुर्गापूजनमित्यर्थः ।

महानवम्यामिति यदुक्तं देवीपुराणे,—

आश्विने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादितिथिचये ।

महाशब्दः प्रयोक्तव्यो नान्यचेति विनिश्चयः ॥

वलिदानं प्रभृतं कुर्युरिति शेषः, नृपादय इति प्रभृतवलिदानापेक्षया न तु ब्राह्मणगोचरो निषेधः ।

सिंहव्याघ्रनरान् दत्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।

इहापि स्यात् स हीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥

इति कालिकापुराणे सिंहमात्रपर्युदासात् । आश्विनस्येति चान्द्राश्विनपरं मुख्यत्वात् चान्द्रमासं प्रकृत्यैव सर्वत्र तिथिहत्याभिधानाच्च । कन्यासंस्थे रवावित्यादौ तु कन्यासम्बन्धः प्राशस्त्यपरो मन्तव्यः । वत्सेति भैरवसम्बोधनं, तस्यां वैष्णव्यादिमूर्तिभेदे यथा पूजां गृह्णाति तथा वक्ष्यते इति शेषः । कन्यासंस्थे रवावारस्यां शुक्लां नन्दां प्रतिपदनारभेत्यर्थः कन्यासम्बन्धः प्राशस्त्यपरो वा । अयाचीत्यादि अग्रज्ञावुत्तरोत्तरलघुकल्पः, अन्नदो ब्राह्मणभोजयितेत्यर्थः । एतेन वाय्वदो वायुभव इति कस्यचिद्व्याख्यानं निरस्तं जितद्वन्दः त्यक्तस्त्रीसम्बन्धः । बोधयेदिति फलेषु फलयुक्तासु विस्वग्राखास्त्रित्यर्थः । यष्ट्यां सन्ध्यासमये बोधनं कार्यम् ।

यथा भविष्ये,—

पष्ठ्यां विष्पतरौ बोधं सायं मध्याह्न कारयेत् ।

एवञ्च यस्मिन् दिने पष्ठौलाभस्तत्रैव बोधनं उभयदिने
मध्याह्न्यां पष्ठौलाभे युग्मादरेण व्यवस्था उभयदिने त्वलाभे
प्रदोषे पष्ठ्यां कार्यम् ।

यथा कालिकापुराणे,—

‘[राचावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।

अत्र पष्ठ्यां ज्येष्ठानक्षत्रयोगे फलातिशयः ॥

देवीपुराणे,—

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां पष्ठ्यां विल्वाभिमन्त्रणम् ।

सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥

तथा नन्दिकेश्वरपुराणे,—]

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेशयेत् ।

पूर्वोत्तराभ्यां सम्पूज्य श्रवणेन विमर्जयेत् ॥

मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

दशम्यां श्रवणालाभे शुभयोगे विमर्जयेत् ॥

कृष्णनवम्यामार्द्रायां बोधनमष्टादशभुजापञ्चवेति वक्ष्यते ।
मूलेन युक्तायां सप्तम्यामित्यर्थः । एवं पूर्वोत्तराभ्यां युक्तयोरष्टमी-
नवम्योरित्यर्थः । अत्र मूलाभावेऽपीत्यनेन सर्व्ववार्द्रादिनक्षत्रयोगस्य
फलातिशयत्वमुक्त्वा तिथौनामावश्यकत्वमुक्तम् ।

तथा लिङ्गपुराणे,—

मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायाम् प्रवेशयेत् ।

तथा तिथ्यन्तरेष्वेवमृतेषु च फलोच्चयः ॥

एतेन पूर्वाङ्गो वै देवानामपराङ्गः पितृणामिति श्रुतेरावश्यकः
पूर्वाङ्गादरः, नक्षत्रयोगस्तु गुण एवेत्युक्तम् । एतच्च षष्ठ्यां बोधनं
दशभुजापच एव ध्यायेद्दशभुजां देवीमिति वक्ष्यमाणोपसंहारात् ।
अतएव तत्र मूर्त्तिभेदे कालभेद उक्तो यथा ।

यदा तु वैष्णवीं देवीं महामायां जगन्मयीम् ।

पूजयेत्तत्र च तदा विशेषं शृणु भैरव ॥

रामस्यानुयहार्याय रावणस्य वधाय च ।

रात्रावेव महादेवौ ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥

ततः सन्त्यक्तनिद्रा सा नन्दायामाश्रिते सिते ।

जगाम नगरीं लङ्कां यत्रासीद्राघवः पुरा ॥

तत्र गत्वा महादेवौ तदा तौ रामरावणौ ।

युद्धे नियोजयामास स्वयमन्तर्हिताम्बिका ॥

यावत्तयोः स्वयं देवौ युद्धकेलिमुदैक्षत ।

तावत्तु सप्तरात्राणि सर्वदेवैः संपूजिता ॥

निहत्य रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।

विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥

ततः संप्रेषिता देवौ दशम्यां शारदोत्सवेः ।

यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ॥

दुर्गातन्त्रेण भन्त्रेण विशेषं तत्र वै शृणु !

कन्यायां कृष्णपत्रे तु एकादश्यामुपोषितः ॥
 द्वादश्यामेकभक्तश्च नक्तं कुर्यात् परेऽहनि ।
 चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः ॥
 गीतवादिचनिर्घोषैर्नानैवेद्यवेदनैः ।
 अयाचितं बुधः कुर्यादुपवासं परेऽहनि ॥
 एवमेव व्रतं कुर्याद्यावद् नवमी भवेत् ।
 ज्येष्ठायाञ्च समभर्क्ष्य मूलेन प्रतिपूजयेत् ॥
 उत्तराखर्चनं कृत्वा श्रवणान्ते विभर्क्षयेत् ।
 यदा त्रयोदशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ॥
 कन्यायां कृष्णपत्रे तु पूजयित्वाऽर्द्रमे दिवा ।
 नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादिचनिस्त्रयैः ॥
 शुक्लपत्रे चतुर्थ्यान्तु देवीकेशविमोचनम् ।
 प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्त्रपयेत् सुशुभैर्जलैः ॥
 सप्तम्यां पञ्चिकापूजा अष्टम्यां चाणुपोषणम् ।
 पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवदस्तिः ॥
 संप्रेषणं दशम्यान्तु क्लीडाकौतुकमङ्गलैः ।
 नौराजनं दशम्यान्तु बलवृद्धिकरं महत् ॥

महामाया चतुर्भुजा रक्तगौराङ्गी रात्रावेव प्रदोष एवेत्यर्थः ।
 नन्दायां शुक्लप्रतिपदि न तु षष्ठ्यां वक्ष्यमाणमग्नरात्राणीत्युक्तेः अतः
 शुक्लप्रतिपदि महामायाबोधनम् । कन्यायामिति पौर्णमास्यन्ता-
 श्विनकृष्णपक्षस्य कन्यासम्बन्धविचारात् कन्यासम्बन्धप्राप्ते आश्विन-
 कृष्णपत्रे इत्यर्थः । मुख्याश्विनशुक्लाष्टम्यां पूजाविधानात्तत् पूर्वत एव
 बोधनात् कन्यासम्बन्धेन प्राशस्त्यं वा । अन्यथा देवीपुराणे,—

इषे माससिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

इत्यत्र सौरपरत्वे कन्याराशिगत इत्यनेनैव प्राप्तौ इषे मासीति
व्यर्थं स्यात् । आर्द्राद्योगस्तु फलातिशयार्थः उक्तयुक्तेः । अतएव
यस्मिन् दिने नवम्यां दिवार्द्रालाभस्तत्रैव बोधनम् । उभयदिने
नवम्यां दिवार्द्रालाभे युग्मादरेण व्यवस्था । आर्द्राया अक्षाभे तु
नवम्यां युग्मादरः ।

अत्र दिवाबोधने विशेषमाह तत्रैव ।

आदिपादो निशाभागे अवणस्य यदा भवेत् ।

तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां न पुनर्दिवा ॥

अन्तपादो निशाभागे अवणस्य यदा भवेत् ।

तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां दिनमागतः ॥

नौराजनदशमीदिने निशाभागे यदा अवणादिपादो भवेत्
तदा नवम्यां बोधनवम्यां समुत्थानं प्रबोधनं कार्यं किन्तु राधा-
वेवेत्यर्थः । यदा तु अवणान्तपादो निशाभागे स्यात् तत्रैव बोध-
नवम्यां दिवा बोधनमित्यर्थः । ततः शुक्लचतुर्थ्यां पूजापूर्वकं
केशोद्घर्तनमामषौककृतिकादिदानं प्रातः नवम्यां खानीयसुगन्धि-
जलदानम् । पक्षीप्रवेशपूर्वदिनेतलधिवास आचारप्राप्त एव योऽपि
गन्धपुष्पाद्यैः पक्षीभूषारूप एव, दर्शपौर्णमासातिदिष्टस्य पूर्व-
दिनदेवतावाहनरूपस्य यज्ञविशेष एव प्राप्तत्वात् सप्तम्यां प्रवेशा-
नन्तरं देवतावाहनविधानाच्च ।

यत्तु,—

पथ्यां सायं प्रकुर्वीत विज्जृम्भेऽधिवासनम् ।

इति नामगुण्यवचनं केनचिन्निश्चितं तन्मैयिज्ञादिनिबन्धेऽदर्श-
नान्निर्मूलमेव । शिष्टाचारोपपन्नकसमूहत्वाभिमाने तु अधिवासपदो-
पादानादव्यवहितपूर्वदिनकर्तव्यतानियमात् प्रवेगपूर्वदिने साय-
ङ्काले पथ्याभ्युपगमः कार्यः पथीत्याभे तु फलातिशयः, न च
वैपरीत्यागङ्गा यदा तु बहुमाना पथी परदिने दण्डार्द्धं दण्डमेकं
वा निर्गता तत्परदिने सप्तमी पथीप्रवेगार्हा तदा प्रवेगपूर्वदिने
पथ्याः कर्मायोग्यतया सप्तमीचण एवाधिवासात् पथी गुण एवावश्यं
वाच्यः, अन्यथा कर्मलोपापत्तेः, सायङ्कालस्य अव्यभिचारात्^१ तस्यैव
प्राधान्यमिति, प्राचीनाचारोऽपीदृश एव ।

सप्तम्यां विज्जृम्भान्तामिति यच्च देवी बोधिता तां फलयुगल-
शालिनीं ग्राह्यामाहृत्य गृहं प्रविश्य संस्थाप्या^२वाद्या पूजयेदित्यर्थः ।

तथाच कल्पतरुनिश्चितदेवीपुराणे,—

गृहस्थीं प्रतिमां कृत्वा विज्जे यस्तु प्रपूजयेत् ।

आत्मवित्तानुसारेण स लभेन्मौलिकं फलम् ॥

विज्जे ग्राह्यायां मौलिकं साक्षाद्भगवतीपूजाजन्यम् । विज्ज-
ग्राह्यामिति नवपञ्चिकोपपन्नकम् ।

यथा कालिकापुराणे,—

सप्तम्यां पञ्चिकापूजा अष्टम्याश्चाष्टुपौषणम् ।

पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवदलिः ॥

तथा तत्रैव,—

लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।

मण्डलस्थां महामायां पत्रिकाप्रतिमासुच ॥

चित्रे च त्रिग्रिखे खड्गे पूर्णं कुम्भे जलेऽपि वा ।

त्रिग्रिखे विशूले ।

पत्रिकास्योक्ता भविष्ये,—

रक्षा कक्षी हरिद्रा च जयन्ती विज्जदाडिमौ ।

अशोको मानकस्यैव धान्यादिनवपत्रिकाः ॥

पुनः पूजा तथाष्टम्यामिति,—

विशेषेणेत्यनेन सवलिं सविशेषं षोडशोपचारपूजामाचरेदित्युक्तं,

पुनः पूजेत्यनेन सप्तम्यामपि पूजा आक्षिप्यते । प्रागपि

सप्तम्यां विज्जशाखानामाहृत्य प्रतिपूजयेत् इत्युक्तम् ।

तासु देवीमावाह्य षोडशोपचारैरभ्यर्च्य नवपत्रिकार्चनरूपा
अष्टम्यामेव सविशेषपूजाभिधानात्^१ तथा सप्तम्यां पत्रिकापूजेति
प्रागुक्तम् ।

यत्तु पूर्वोत्तराभ्यां संपूजेति वचनं तत् विशेषपूजाभिप्रायम् ।
स्वयं कुर्यादिति अष्टम्यां महानिग्रि स्वयं वलिदानं कुर्यात् ।
तथाच योगिनीतन्त्रे,—

स्वयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्रात्रा वा सुहृदैव वा ।

अपिण्डेनाथ वा ष्वेद्यो नामगोचं नियोजयेत् ॥

वलिदानमित्युपलक्षणं पूजापि कार्या ।

यथा तत्रैव,—

कन्यासंस्थे रवौ वाम या शुक्ला तिथिरष्टमी ।

तस्यां रात्रौ पूजितव्या महाविभवविस्तारैः ॥

देवीपुराणे,—

कन्यासंस्थे रवाविषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

सोपवासो निशाद्धं तु महाविभवविस्तारैः ॥

पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ।

गवस्तो महिषः अजश्चागः, अनयोः प्रागस्त्यम् । पूजा चाष्टमी-
विधिनैव । यस्मिन् दिने निशाद्धं अष्टमी तत्रैव पूजा उभयदिने
निशाद्धंष्टमीलाभे युग्मादरेण व्यवस्था ।

गौडीयान्त,—

अष्टमीनवमीमन्थौ चामुण्डारूपं ध्यात्वा उपचारैरभ्यर्च्य^१ बलि-
दानं कुर्वन्तीति देशाचारः । प्रभूतबलिदानश्च नवम्यां विधिवच्चरे-
दिति नवम्यां प्रभूतबलिदानमित्यनेनाष्टम्यादौ पूजाङ्गकं बलिदान-
मायाति ।

तथा कालिकापुराणे,—

अष्टम्यां रुधिरैर्मौसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः ।

सिन्दूरैः पटवाद्यैश्च नानाविधैर्विलेपनैः ॥

पुष्पैरनेकजातीयैः फलैश्च विधेरपि ।

यत्तु,— अष्टम्यां बलिदानेन पुष्पनाशो भवेद् भुवम् ।

१ ख पुस्तके, षतुःषष्ठियोगिनौस्त्राभ्यर्च्य इत्यधिकः पाठः ।

२ ख, नानागन्धः ।

तथा तत्रैव,—

लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।

मण्डलस्थां महामायां पत्रिकाप्रतिमामुच ॥

चित्रे च त्रिग्रिखे खड्गे पूर्णे कुम्भे जलेऽपि वा ।

त्रिग्रिखे त्रिशूले ।

पत्रिकाद्योक्ता भविष्ये,—

रम्भा कञ्ची हरिद्रा च जयन्ती विन्मदाङ्गिमौ ।

अग्रोको मानकस्यैव धान्यादिनवपत्रिकाः ॥

पुनः पूजा तथाष्टम्यामिति,—

विशेषेणेत्यनेन खलिं सविशेष षोडशोपचारपूजामाचरेदित्युक्तं,

पुनः पूजेत्यनेन सप्तम्यामपि पूजा आचिष्यते । प्रागपि

सप्तम्यां विन्मशाखान्तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् इत्युक्तम् ।

ताच्च देवीमावाह्य षोडशोपचारैरभ्यर्च्य नवपत्रिकार्चनरूपा
अष्टम्यामेव सविशेषपूजाभिधानात्^१ तथा सप्तम्यां पत्रिकापूजेति
प्रागुक्तम् ।

यत्तु पूर्वोत्तराभ्यां संपूजेति वचनं तत् विशेषपूजाभिप्रायम् ।

खयं कुर्यादिति अष्टम्यां महानिग्रि खयं बलिदानं कुर्यात् ।

तथाच योगिनीतन्त्रे,—

खयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्रात्रा वा सुहृदैव वा ।

सपिण्डेनाथ वा च्छेद्यो नामगोचं नियोजयेत् ॥

बलिदानमित्युपलक्षणं पूजापि कार्या ।

यथा तत्रैव,—

कन्यासंस्थे रवौ चाम या शुक्ला तिथिरष्टमी ।

तस्यां रात्रौ पूजितया महाविभवविस्तारैः ॥

देवीपुराणे,—

कन्यासंस्थे रवाविषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

सोपवासो निशार्द्धं तु महाविभवविस्तारैः ॥

पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ।

गवस्तो मर्हिषः अजम्ह्यागः, अनयोः प्राशस्त्यम् । पूजा चाष्टमी-
विधिनैव । यस्मिन् दिने निशार्द्धं अष्टमी तत्रैव पूजा उभयदिने
निशार्द्धाष्टमीलाभे युग्मादरेण व्यवस्था ।

गौड़ीयास्तु,—

अष्टमीनवमीसन्धौ चामुण्डारूपं ध्यात्वा उपचारैरभ्यर्च्य^१ बलि-
दानं कुर्वन्तीति देशाचारः । प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरे-
दिति नवम्यां प्रभूतबलिदानमित्यनेनाष्टम्यादौ पूजाङ्गकं बलिदान-
मायाति ।

तथा कालिकापुराणे,—

अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैर्भक्षामांसैः सुगन्धिभिः ।

सिन्दूरैः पटवासैश्च मानाविध^२विलेपनैः ॥

पुष्पैरनेकजातीयैः फलैर्वज्रविधैरपि ।

यत्तु,— अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद् भुवम् ।

१ ख पुस्तके, चतुःषष्टियोगिनोद्याभ्यर्च्य इत्याधिकः पाठः ।

२ ख, नानागन्धः ।

इति नामशून्यं वचनं केनापि लिखितं तदमूलम् । समूलत्वेपि
प्रभृतवलिदाननिषेधकं मन्तव्यम् । प्रभृतवलिदानश्चेति चकारात्
पूजनमपि तथा ।

तत्रैव,—

अष्टम्यां सततं देवीपूजकः स्याद्ब्रतौ नरः ।

नवम्यान्तु तथा पूजा कर्त्तव्या संयतात्मभिः ॥

तथाष्टमीविधिनेत्यर्थः ।

तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामरावणौ ।

युद्धे नियोजयामास स्वयमन्तर्हिताम्बिका ॥

यावत्तयोः स्वयं देवी युद्धकेलिमुदैचत ।

तावन्तु सप्तराचाणि सर्वदेवैः सुपूजिता ॥

निहते रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।

विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥

ततः संप्रेषिता देवी दशम्यां शारदोत्सवैः ।

तथा तत्रैव,—

ज्येष्ठायाश्च समभ्यर्च्य मूलेन प्रतिपूजयेत् ।

उत्तरास्त्रर्चनं कृत्वा श्रवणान्ते विमर्जयेत् ॥

तथा तत्रैव,—

नवम्यां बलिदानञ्च कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।

जपपूजादिकं सर्वं कुर्यात्तत्र विभूतये ॥

पूजापि विधिर्नैव यथा देवीपुराणे,—

अष्टम्याश्च नवम्याश्च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाग्निने मामि विग्रोको^१ जयति द्विषः ॥

नन्दिकेश्वरपुराणे,—

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेष्टयेत् ।

पूर्वाक्षराभ्यां संपूज्य श्रवणेन विमर्जयेत् ॥

एतेन नवम्यां पूजने कार्यं बलिदानमात्रं कर्त्तव्यमिति यदुक्तं
तन्निरस्तम् ।

सप्तम्यां पञ्चिकापूजा श्रष्टव्यां चायुषोपपन्नम् ।

पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवद्वलिः ।

संप्रेषणं दशम्यान्तु फ्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

इत्यादिवचनं तत् पूर्ववचनैकवाक्यतया प्रभूतबलिदानविधायकं
न तु पूजानिषेधनं तत्र विधिवदित्यनेन बलीनां प्रभूतत्वेऽपि
विधिनैव बलियो देवा न कदाचिदपि आलस्यादिवशादविधिनेति
मन्तव्यम् । अत्र चैतेषु पूर्वोक्तेषु अनेकवचनेषु प्रवेष्टनादिविमर्जना-
न्तमेकं कर्म प्रतीयते एकप्रयोगोपसंहारात् ।

तथाच शारदीयपूजामभिधाय^२ कालिकापुराणे,—

इत्थैवं परमामाप्नुर्निर्वृतिं चिदिवोक्तमः ।

एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ॥

विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

यो मोक्षादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे ।

न पूजयति दग्धादा देवादाप्यथ भैरव ॥

१ ग, विशेषः ।

२ ग, पञ्चिकापूजामभिधाय ।

क्रुद्धा भगवतो तस्य सर्वान् कामान् निवृन्ति च ।

परच च महामायावलिर्भूत्वा स जायते ॥

अत्र फलैक्यात् कर्मणोऽप्येकं कर्मभेदे हि सङ्ख्यावाहन
विसर्जनदक्षिणा अपि प्रतिकर्म स्युः । निन्दाश्रवणाच्चावश्यकतया
पुचादिदारापि कर्त्तव्यताऽस्येति । ततश्च कर्मादौ पञ्चीस्थापनानन्तर-
मावाहनात् प्रागेव सङ्ख्यः सप्तम्यां कार्यः नत्वष्टम्यादौ प्रतिपूजासु
प्रत्येकं सङ्ख्यः, न च सप्तम्यामारभ्य श्ररत्कालीनपूजामहं करिष्ये
इत्येवं रूपः श्ररत्कालीनपूजात्वावाहनादि विसर्जनान्ता ।

अन्ये तु अष्टम्यामेकं सङ्ख्यमाचरन्ति तन्मते सप्तमीपूजायास्त-
टस्यता स्यादिति ।

भविष्येऽपि फलान्तरमुक्तम्,—

अनेन विधिना देवीं पूजयेद्यो हि मानवः ।

मर्त्यं च श्रेष्ठतां याति धनधान्यसुतान्वितः ॥

नीचो वा निर्गुणो वापि सत्याचारविवर्जितः ।

नरः स्वर्गमवाप्नोति विधिना पूजयेद्यदि ॥

भोजयेद्देवैः कुमारिका इति ।

तथाच देवीपुराणे,—

न तथा तुष्यति शिवा होमदानजपेन तु ।

कुमारीभोजनेनाच यथा देवी प्रसीदति ॥

पूजनीयादेवीरूपमाह ध्यायेद्दशभुजामिति । दुर्गातन्त्रं दशा-
चरजयदुर्गामन्त्रः । विसर्जनं दशम्यामिति राव्यादौ विसर्जनं न
कार्यम् ।

देवीपुराणे,—

पक्षीविमर्जनं रात्रौ प्रवेष्टं वा करोति यः ।

तस्य राष्ट्रविनाशः स्यात् पूजा च विफला भवेत् ॥

रात्राविति सायाह्नादिनिषिद्धकालोपलक्षणं देवकृत्यस्य पूर्वार्द्धे प्राग्वक्ष्यात् ।

तथा देवीपुराणे,—

दिग्ररौरे चरे चापि लग्ने केन्द्रगते रवौ ।

वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं स्थापनञ्च विमर्जनम् ॥

ज्योतिषे,—

धनं धान्यं चरे लग्ने दिग्ररौरे च पूजिता ।

राशो विनाशनं कुर्यात् स्थिरलग्ने शिवार्पिता ॥

अथ अवणायां विमर्जने गुणातिशयः अवणान्तपादे तु फलातिशयः ।

यथा कालिकापुराणे,—

अन्तपादे दिवाभागे अवणा च यदा भवेत् ।

तदा संश्लेषणं देव्या दशम्यां शारदोत्सवैः ॥

अवणान्ते विमर्जयेदिति प्रागण्युक्तम् ।

शारदोत्सवमाह तत्रैव,—

गङ्गादूर्ध्वनिनादैश्च मृदङ्गैः पटहैस्तथा ।

धूलिकर्दमविशेषैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियागद्दैः क्रीडयेयुरलं जनाः ॥

परैर्नाक्षिणते यस्तु यः परं नाक्षिपत्यपि ।

क्रुद्धा भगवती तस्य शापं दद्यात्सुदारुणम् ॥

भगलिङ्गक्रिया मैथुनं तदाचकैः शब्दैरित्यर्थः । अथ दशम्यां वलिदाने दोष उक्तः ।

यथा विश्वरूपनिबन्धे भविष्ये,—

दशम्यां दीयते यत्र वलिदानञ्च मानवैः ।

तद्वाष्ट्रं नाशमायाति मरकोपद्रवैः स्फुटम् ॥

कृत्वा विषर्जनं तस्यामिति मङ्गलं शान्त्याग्नौःप्रशस्तिवन्दना-
दिकं, विजयकामस्तु राजा अश्वादीनां नीराजनमाचरेत् ।

कालिकापुराणे,—

नीराजनं दशम्यान्तु वलवृद्धिकरं महत् ।

महानवम्यां चिशूले शूलिनीमावाह्य पूजयेत् तच्च काम्यम् ।

भविष्ये,—

मासि चाश्वयुजे देवीं शुक्लपत्रे चिशूलिनीम् ।

चिशूले च समावाह्य भक्त्या गणसमन्विताम् ॥

नवम्यां पूजयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ।

अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥

तत्फलं समवाप्नोति देवीदेवगणैर्वृतः ।

अष्टम्यामुपवासफलमाह भविष्ये,—

देवीमभ्यर्च्य यः कुर्यात् शुक्राष्टम्यामुपोषणम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो न स याति यमालयम् ॥

एकादशीग्रताद्वाजन्नधिका च सिताष्टमी ।

संवत्सरमुपोष्यैव सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

अत्र पारणा मत्स्यमांसेनैव कार्य्येति केचित् तथा च पठन्ति ।

अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यां पारणेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥

तेनैव विधिनाघ्नन्तु स्वयं भुञ्जीत मान्यया ॥

तत्र तस्मामूलत्वात्, समूलत्वेऽपि निषिद्धेतरस्यत्वेऽनिष्टत्तमांस-
विषयं वचनं अन्यथा यावज्जीवप्रतिज्ञायां मत्स्याप्राप्तौ वा व्रत-
भङ्गापत्तेः । महाष्टम्यान्तु पुत्रिणा नोपवासः कार्य्यं द्रष्टव्यम् ।

काशिकापुराणे,—

उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान् न समाचरेत् ।

यथा तथा संयतात्मा यती देवीं प्रपूजयेत् ॥

ननु,—

नोपवासो निग्राह्यं तु महाविभवविस्तरैः ।

तथा,—

सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाण्डुपोषणम् । इति ।

पूजाङ्गोपवासे किं स्यादित्याशङ्क्याह यथा तथेति यथातथा
हविय्यफलाक्षारादिना संयतात्मा पूतकायो देवीं पूजयेत् । न
कदाणुपवासः कार्य्यः । एतेन पूजाङ्गोपवासस्तु पुत्रिणापि कार्य्यः,
अन्यथा कर्षवैतुष्यापत्तेरिति केनचिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

भविय्ये,—

यती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्यामष्टद्विवशात्तिथेः ॥

दिनचये सप्तम्यादितिथिवयविहितं पूजाचयं प्रायिकं कदाचित्तिथिद्वामवशाद्वाभ्यामशोभ्यां पूजाचयं कदाचित्तिथिद्विवशाच्चतुर्भिर्होभिः पूजाचयमित्यर्थः । अत्रेयं व्यवस्था दैवशक्त्यत्वात् पूर्वाञ्चे दिनचये तिथिवयलाभे निर्विवादैव व्यवस्था ।

अतएव विग्रहपनिबन्धे,—

विष्टं त्यक्त्वा नष्टाष्टम्यां यः पूजां कुरुते मम ।

तस्य पूजां न गच्छामि तेनाहमपराजिता ॥

इति वचनात् विष्टावपि पूर्वाञ्चानुरोधात् पूजोक्ता एवञ्च नवमादरोऽपि पूर्वाञ्चलाभ एवेति ।

यदा तु दिनचये पूर्वाञ्चे कर्मयोग्या सप्तमी लभ्यते तदा युग्मादरमपि विज्ञाय उदयगामिन्यानेव परदिने कर्त्तव्यम् ।

युगाद्या वर्षद्विष्ट्य सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥

इति देवीपुराणवचनात् । यदा तु उदयगामिनी सप्तमी कर्मा-
नर्हा तदा पूर्वदिने उदयगामित्वाभावेऽपि सप्तमीकृत्यं । एवं दिन-
चये पूर्वाञ्चे नवमीलाभे कर्मयोग्याष्टमीक्षणे अष्टमीपूजा विधाय
तत्परतो नवमीक्षणे युग्मादराच्चनवमीकृत्यम् । तत्परदिने तु उदय-
गामिन्या नवम्यां पक्षोपचारैरभ्यर्च्य पुण्याञ्जलिदानमाचमम् ।

न च तद्दिने पुनरपि सकलं नवमीकृत्यं कथं न क्रियते इति
वाच्यम् । सप्तम्यां पत्रिकापूजेत्यादिविधिवाक्यैः “सकृत्कृते कृतः
श्राद्धार्थः” इति न्यायधम्मज्जितैः सप्तम्यादितिथिवये पूजाचयमेव
विधीयते । अतएव दिनचये तिथिवये पूजाचयं, ततश्च त्रयी

प्रपूजयेद्देवीमित्यत्र पूजयेदिति वक्ष्यमाणमिष्टायं, अन्यथा चतुरहः-
पूजापक्षे वृद्धिवशात् परदिने निर्गतायाः कर्मायोग्यनवम्याः पर-
दिने दशमीचक्षुः कौटुम्भी पूजा स्यात् ।

किञ्च दशमीविद्वानवम्या निन्दापि श्रूयते ।

पञ्चपुराणे,—

एकादशी च नवमी दशाविद्धा यदा भवेत् ।

तदा वज्र्या विग्रेषेण गङ्गान्मः सुरया यथा ॥

शिवरश्मौ,—

अष्टमेकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ता पराः पूर्वेषु मिश्रिताः ॥

स्कान्दे,—

अष्टम्या नवमी मिश्रा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

तथा तत्रैव,—

श्रावणी दौर्गन्धनवमी तथा दूष्णाष्टमी तिथिः ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेद्भिन्ना ॥

बलेर्दिनं द्यूतप्रतिपत् तत्र वस्तिपूजाविधानात् ।

गृहपरिशिष्टे पण्डित्योर्वसुभ्योरित्याद्यभिधाय,—

एतद्भूलं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतमित्युक्तम् ।

एतेन दिनद्वये पूजादयमाप्तौ एकस्मिन् दिने पूजादयमयुक्त-
मिति विमर्षो निरस्तः ।

न च तद्दिने पञ्चोपचारैः पूजापि न स्यादिति वाच्यं

तद्दिने पूजां विना देवतास्थापनमयुक्तमिति व्यवहारिकी पञ्चोप-
चारपूजेति ।

यदा तु तिथिवृद्ध्या दिनद्वये सप्तम्युदयगामिनी तत्र परदिने
कर्मयोग्याऽयोग्या वा सप्तमी, तदा पूर्वदिन एवाखण्डतिथावनु-
ष्ठानम् ।

विषन्ध्याव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवाधरात् ॥

इति पराशरवचनात् ॥ अस्मिन्नेव विषये यदा परदिने कर्म-
योग्याष्टमी, तदा सप्तमीविद्धां विहाय तत्रैव युग्मादरादष्टमी-
पूजा । यथा स्कान्दे,—

अष्टमी नवमीमिश्रा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।

सप्तमीमहिता श्रेयं न कर्त्तव्या शिखिध्वज ॥

सप्तमीविद्धाष्टमीदिने तु पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य पुष्पाञ्जलिदान-
मात्रं कार्यं अत्र चतुर्भिरहोभिः पूज्येत । यदा तु परदिने
कर्त्तव्याष्टमी तदा सप्तमीविद्धायामष्टमीपूजेति ।

यत्तु,—

जम्भेन सप्तमीयुक्ता पूजिता च महाष्टमी ।

इन्द्रेण निहतो जम्भस्तदा दानवपुङ्गवः ॥

इति वचनं तदुभयदिने कर्मयोग्याष्टमीक्षामे विद्धानिषेधकम् ।
तथाष्टमीवृद्धौ विषन्ध्याव्यापिनीतिवचनात् पूर्णायामेवाष्टमीपूजा,
तत्परदिने युग्मादराध्वमीपूजा, तत्परदिनेतदुदयगामिन्यां नवम्यां
पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य पुष्पाञ्जलिदानमात्रं, तत्परदिने च विषर्जनं,

“शुक्लपत्रे त्रिषिर्घ्राद्या यस्यामभुदितो रविः, इति वचनात् । एवं नवमीष्टद्धावपि चतुर्भिरहोभिः पूजेति । यदा तद्वयगामिनी सप्तमी कर्मांशां, तस्मिन्नेव दिने वा कर्मांशांष्टमी, ततश्च अष्टमी-चयस्तदा 'सप्तमीचणे सप्तमीकृत्यं विधायाष्टमीचणेऽष्टमीपूजेति । अत्र द्वाभ्यामहोभ्यां पूजेति । तथा नवमीचये कर्मयोग्याष्टमीचणे-ऽष्टमीपूजां विधाय तत्परतो नवमीचणे नवमीकृत्यम् । तथा दशमीचये कर्मयोग्यनवमीचणे नवमीपूजां विधाय तत्परतो दशमीचणे विसर्जनमिति द्वयः पूजा ।

उदङ्मुखेनैव दुर्गाचनमाह कालिकापुराणे,—

दिग्भागेषु हि कौमारौ दिक् शिवाप्रोतिदायिनी ।

तस्मात्तन्मुख आसीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥

नीचैरासनमाह्वय सर्वान् देवान् प्रपूजयेत् ।

अत्र सदेत्यनेनोदङ्मुखत्वस्यावश्यकता दर्शिता । एतेन दक्षिणा-भिमुखेन देवीस्थापनमायातम् । “अर्चायान्त्यय मङ्गुल” इति भागवते प्रतिमाभिमुख्येन पूजाविधानात् ।

षोडशोपचारानाह कालिकापुराणे,—

आसनं पाद्यमर्घ्यञ्च ततो ह्याचमनीयकम् ।

मधुपर्कं चानजलं वस्त्रं भुषणचन्दने ॥

पुष्पं धूपञ्च दीपञ्च नेत्राञ्जनमतःपरम् ।

नैवेद्याचमनीये तु प्रदक्षिणमस्कृतिः ॥

एते षोडश निर्दिष्टा उपचारान्भिकार्चने ।

तथा तच्चैव,—

सम्यक् सम्पादिता पूजा यदि कर्तुं न शक्यते ।
 उपचारांस्तथा सम्यक् पञ्चैतान् वितरेद्यथा ॥
 गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।
 अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावेन भक्तिः ।

तथा तच्चैव,—

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा ।
 वास्त्रं वा चार्घ्यं कौशं मण्डपस्थोत्तरे सृजेत् ॥
 आसनञ्चार्घ्यपाचञ्च भग्नमाषादयेच्च तु ॥

प्रारदातिस्तत्र,—

पाद्यं श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुकान्ताभिरौरितम् ।
 विष्णुकान्ता अपराजिता ।

तथा,—

अर्घ्ये दिग्नेत्ततो मृत्त्रिं स्वाशामन्त्रेण देशिकः ।
 गन्धपुष्पाक्षत यव कुशाद्यं तिस्रः सर्पपैः ।
 मृदूर्जैः सर्वदेवानामेतदर्थमुदीरितम् ॥
 स्वाशामन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् ।
 जातीश्ववज्रकक्षोलेकदुःकं तन्त्रवेदिभिः ॥
 स्वाध्यापदेन दद्याच्च मधुपर्कं मुखाम्बुजे ।
 आञ्जं दधिमधून्मिश्रसेतदुक्तं सर्वौषधिभिः ॥

स्वाश्यापदेनाप्यै, आचमनीयमधुपर्कं तु स्वाध्यापदेन, सर्वमन्य-
 क्षमः पदेन ।

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1010.

वर्षक्रियाकौमुदी ।

VARṢA KRIYĀ KAUMUDĪ

BY

GOVINDANANDA KAVIKANKANĀCĀRYYA

EDITED BY

PĀṆḌITA KĀMALAKRṢṢṆA SMṚTIBHŪṢAṆĀ

PABOICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE DAFFLE MISSIION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, MARK STREET,
1902.

एषां पाचप्रमाणमाह भविष्ये,—

वस्त्रहुत्तविहीनन्तु न पाचं कारयेत् कचित् ।

सर्वत्र स्वर्णवत्तायमर्थपाचे ततोऽधिकम् ॥

स्नानजलमाहागण्ये,—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिस्थं सुगौतलम् ।

हेमादिकलमान्तःस्थं पूजासाधनमिष्यते ॥

निषिद्धवस्त्रमाह कालिकापुराणे,—

निर्द्वयं मलिनं जीर्णं तथा गात्रावस्त्रमितम् ।

परकीयं क्षिप्रिदग्धं सूचीविद्धं तथाऽमितम् ॥

उतकेशमुधौतञ्च क्षेपरादिदूषितम् ।

नील्वीरलमाखुजग्धं दैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

भूषणं स्वर्णरौप्यादिनिर्मितमङ्कुरीयादि ।

तत्रैव,—

सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मनयोद्भवः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥

गारदातिलके,—

गन्धश्चन्दनकर्पूरकाकागुरुभिरीरितः ॥

कालिकापुराणे,—

पकुत्तैश्चैव गन्दारैः कुन्दपुष्पैः कुरुण्डजैः ।

क्षताभिर्ब्रह्मवृक्षस्य दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः ॥

इत्यादिना पुष्पाश्चभिधाय “सर्वतो वित्तपचन्तु देव्याः प्रीति-

करं परमित्युक्तं । ब्रह्मवृक्षः पञ्चाशः, क्षता कोमलमात्रा ।

एषां पात्रप्रमाणमाह भविष्ये,—

वस्त्रहस्तविहीनन्तु न पात्रं कारयेत् कचित् ।

सर्वत्र स्वर्णवत्तासमर्थपात्रे ततोऽधिकम् ॥

स्नानजलमाहागस्थे,—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिसं सुग्रीतजम् ।

हेमादिकलमान्तःस्थं पूजामाधनमिष्यते ॥

निषिद्धवस्त्रमाह कालिकापुराणे,—

निर्दग्धं मलिनं जीर्णं तथा गात्रावस्तमितम् ।

परकीयं क्षुद्रिदग्धं सूचीचिद्धं तथाऽसितम् ॥

उत्तकेशमुधौतञ्च श्लेष्मरक्तादिदूषितम् ।

नीलौरतमारुजग्धं दैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

भूषणं स्वर्णरौप्यादिनिर्मितमङ्कुरीषादि ।

तत्रैव,—

सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥

गारदातिलके,—

गन्धयुन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः ॥

कालिकापुराणे,—

वकुलैश्वैव मन्दारैः कुन्दपुष्पैः कुरुण्जैः ।

लताभिर्नक्षत्रवृक्षैः दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः ॥

इत्यादिना पुष्पाश्लभिधाय “सर्वतो विल्वपत्रन्तु देव्याः प्रोति-

करं परमित्युक्तं । वृक्षावृक्षः पलाशः, लता कोमलगात्रा ।

तथा,— यत्तधूपः पञ्चिवाहः पिण्डधूपः सुगोलकः ।

छप्पागुरुः सकर्पूरो महामायाप्रिया इमे ॥

यत्तधूपः सर्ज्जरसः, पञ्चिवाहादयो धूपभेदाः ।

भविष्यपुराणे,—

अगुरुं धूपमावेद्य वाजपेयफलं लभेत् ।

मितागुरुं नरो दग्ध्वा गोमहस्रफलं लभेत् ॥

महिषाक्षं घृताक्तञ्च दग्ध्वा विज्यमथापि वा ।

वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गाक्षोके महीयते ॥

महिषाक्षं गुग्गुलुः ।

तथा,—

एतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोज्ज्वलतः ।

नेचाह्लादकरः स्रक्षिंदूरतापविवर्जितः ॥

सुगन्धः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ।

दक्षिणे दीपवृक्षस्यः प्रदीपः श्रीविवृद्धये ॥

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।

दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ॥

न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपक्षेत्रान् घृतादिकान् ।

दत्त्वा मिश्रीकृतं खेदं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

प्रथमो मुख्यः ।

दूरतापं विवृणोति तच्चैव,—

क्षम्यते यन्म तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलान् ।

न स दीप इति ख्यातो मोघवन्निरिति स्मृतः ॥

तत्रैव,—

ग्राणं वादरजं वास्त्रं जीर्णं मस्तिनमेव वा ।

उपयुक्तं नादद्याद् वर्त्तिकार्यं कथञ्चन ॥

ग्राणं ग्राणसूत्रं, वादरजं वस्त्रदशाम् ।

गङ्गाः— दशां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ॥

उपयुक्तं पूर्वकृतोपयोगम् ।

तत्रैव,—

तैजसं दारवं क्षौद्रं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

दणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

दणराजोद्भवं तालफलसाम्यमयम् ॥

भारते,—

नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।

दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत् ॥

कालिकापुराणे,—

सौवीरं माघनं तथ्यं मयूरश्रीकरं तथा ।

दग्धिका मेघनीला च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥

दृष्ट्वा निपात्य चैतानि शिलायां तैजसेऽपि वा ।

प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥

सौवीरादिषष्ठाञ्जनानि प्रसाररूपाणि दृष्ट्वैव देयानि । निपात्य
च दग्धिकाञ्जनं देयम् ।

तदाह तत्रैव,—

दृष्टतैलादियोगेन तासादौ पात्य वज्जिना ।

यदञ्जनं जायते तदग्निं परिकीर्त्तिता ॥
 विधवा नाञ्जनं कुर्यान्—महामायार्थमुत्तमम् ।
 न मृत्पात्रे योजयेत्तु साधको नैव रञ्जनम् ॥

नैवेद्यन्तु फलपायससन्देशादि यज्ञविधम् ।

तदुक्तं तत्रैव,—

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च चर्व्यं चोथञ्च पञ्चमम् ।
 भक्ष्यादिपञ्चकैर्देवो दत्तैरेवाशु तु यति ॥
 नादत्ते विधिवत् किञ्चिद् दत्तं भवति न कश्चित् ।
 इतिः शाल्योदनं दिव्यमाज्यमुक्तं मगधैरम् ॥
 निवेदयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च ।
 उपस्कृतानि मांसानि ग्रस्थानि विविधानि च ॥
 पूजासु नाममांसानि योजयेत्तु कदाचन ।
 वीरादीन्यथ गव्यानि मरिष्याणि च सर्वशः ॥
 परमाद्यं पिष्टकञ्च यावत्कं छग्रं दधि ।
 मोदकं पृथुकादीनि कन्दुपक्वानि चोत्सृजेत् ॥
 नारिकेलं कपित्थञ्च द्राक्षां क्रमुकमेव च ।
 दाडिमं श्रीफलं कोबं कुशाण्डं पनसन्तथा ॥
 वकुलञ्च मधुकञ्च रसालाघातके ङ्गम् ।
 कदलीं वीरट्टोत्थं कर्णं कर्कटीफलम् ॥
 जाम्बवं पिण्डसर्ज्वरं बीजपूरञ्च जम्बलम् ।
 हरीतकीमामलकं पद्मिधं नागरङ्गकम् ॥
 मातुलङ्गञ्च ककुचं लवलीं करमर्दकम् ।

शृङ्गाटकं कणैश्च शालूकश्च मृणालकम् ॥
कुमुदानां पद्मजानां फलानि च निवेदयेत् ।
यानि लोके प्रगस्तानि स्नादूनि च मृदूनि च ॥

तथा,—

बालप्रियैश्च नैवेद्यैर्लाजाक्षतफलादिभिः ।
द्वन्द्वदण्डैस्तदिकारैस्तथा गुडमितादिभिः ॥
पूजयेज्जगतां धार्त्रीं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

यत्किञ्चिदधिबद्धत्वं न भवति तद्देवी नार्दत्त इत्यर्थः । क्रमुकं
गुवाकं, जाम्बवं जम्बुफलं, जम्बलं जम्बौरम्^१ ।

तथा तत्रैव,—

ताम्बूलं पत्रमण्डपकं कर्पूरादिसुवासितम् ।
मधुपर्णं जलजानाञ्च संस्कृतं विनिवेदयेत् ॥
नमस्कारमाह तत्रैव,—
सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये अम्बुके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
सप्तधावर्त्तनं कृत्वा मृतिमेताञ्च साधकः ।
पञ्चप्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ॥

तथा,—

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।
यस्य यदौयते द्रव्यमलङ्कारादिकाञ्चनम् ॥

तेषां दैवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
 उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥
 वरुणस्य तु बीजेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।
 अर्घ्यपाचाहितैस्तोयैर्विना यद्विनिवेदितम् ॥
 दौषते चेष्टदेवेभ्यः सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ।
 वेगान्मोहात् प्रमादाद्वा अर्घ्यपाचपरिष्कृतम् ॥
 तोयं स्मृतञ्च तत्पाचात् पुनः कुर्यात् तदामृतम् ।
 अन्पाचशेषे तोये तु पाचे मन्त्रामृतलीकते ॥
 तत्रान्यदुदकं दद्यात् तत्तेनैवामृतं भवेत् ।
 नार्घ्यं प्रदद्यादन्येभ्यो मूलदेवाय कल्पितम् ॥
 परिवारगणांस्तत्र सामान्यार्घ्येण पूजयेत् ॥

[प्रोक्षणपूजने कृत्वा द्रव्यदेवतामुच्चार्य मूलमन्त्रेणोत्सृज्य द्रव्य-
 नाम गृहीत्वा देवतायै निवेदयेदित्यर्थः ।

मूलमन्त्रमृत्, दुर्गातन्त्रमंजको द्वाचरदुर्गामन्त्रः ।
 तथोक्तम्,—

ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गातन्त्रेण पूजयेत् ॥

मन्त्र उक्तो यथा तत्रैव,—

तारो दुर्गद्वयं रेफः प्रान्तो ङान्तः सत्तोचनः ।

स्वाशान्ता जयदुर्गेयं दुर्गातन्त्रमिति स्मृतम् ॥

ध्यानञ्च जटाजूटसमायुक्तमित्यादि वक्ष्यमाणम् ।

पचिकापूजोक्ता भविष्ये,—

ब्रह्माणी कदलीकाण्डे दाडिमे रक्तदन्तिका ।

धान्ये लक्ष्मीर्हरिद्रायां दुर्गा मानकपत्रके ॥

चामुण्डा कालिका कर्च्यां शिवा विष्णवे प्रतिष्ठिता ।

अशोके शोकरक्षिता जयन्त्यां कार्तिकी मता ॥

अथावरणपूजा ।

शारदातिलके,—

अङ्गादिस्तोकपात्तानां यजेदावरणान्यपि ।

इति सर्वदेवताभाधारणवचनात्, प्रथममङ्गपूजा, पश्चाद्विष्णु-
पाशपूजा कर्त्तव्या ।

अङ्गान्युक्तानि शारदातिलके,—

तारादिदुर्गे हृदयं दुर्गे शिरः^१ उदीरितम् ।

दुर्गायै स्वाच्छिखा वर्णं भूतरचण्डि कौर्त्तितम् ॥

तारादिदुर्गे हृदयं रचण्यचि प्रकौर्त्तितम् ।

तारादिदुर्गे युगलं रचण्यस्तमुदीरितम् ॥

तथा,—

केशरेख्यग्रिकोणादि हृदयादीनि पूजयेत् ।

नेत्रमये दिशास्त्रस्तं पूजयेच्चतसृष्वपि ॥

अथवा कालिकापुराणोक्ताङ्गविधिर्याहः ।

यथा,—

मायावीजेन षड्दीर्घभाजा कुर्यात् षडङ्गकम् ॥

तत्रैव नानाद्रव्यैः पूजामभिधाय परिवारपूजामाह ।
कालिकापुराणे,—

उपचण्डादिकाः पूज्यास्तथाष्टौ योगिनीः शुभाः ।
योगिनीश्च चतुःषष्टिं तथा वै कोटियोगिनीः ॥
नवदुर्गास्तथा पूज्या देव्याः सन्निहिते शुभाः ।
जयन्त्यादीर्गन्धपुष्पैस्ता देव्या मूर्त्तयो यतः ॥
देव्याः सर्वाणि चास्ताणि भूषणानि तथैव च ।
अङ्गप्रत्यङ्गयुक्तानि वाहनं सिंहमेव च ॥
महिषासुरमर्दिन्याः पूजयेद्भूतये सदा ॥

तथा,—

मायासक्तोपदायेन पूजयेत् सर्वमातरः ॥

इति मानान्यपरिभाषा ।

पञ्चमूलेषु उपचण्डाद्याः पूजयेत् । यथा,—

उपचण्डा प्रचण्डा च चण्डोद्या चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपा च चण्डिका ॥
पूर्वादिष्वष्टपत्रेषु क्रमादेताः प्रपूजयेत् ॥

अतः पञ्चमध्ये अष्टारुत्था चतुःषष्टियोगिनीः प्रपूजयेत् । तास्य
प्रह्लाष्टाद्या महागौर्यन्ताः कालिकापुराणोक्ताः प्रयोगेऽभिधास्यन्ते ।

ततः कोटियोगिनीभ्यो नमः इति पाद्यादिभिरेकच कोटि-
योगिनीः पञ्चाये पूजयेत् । पुराणान्तरोक्ता उपयोगिन्योऽपि
कोटियोगिन्यन्तर्गता एव । एवं दिग्बलिपदेवता अपि तदन्तर्गता
एवेति न श्रुत्यक्पूज्याः ।

तथा कालिकापुराणे,—

ततो देव्याः मन्त्रिधाने सम्यग्दुर्गाः शुभप्रदाः ।

ऐगानादिक्रमाद् द्वे द्वे मध्ये च पूजयेन्नरः ॥

ब्रह्माणो प्रथमश्चैव तथा माहेश्वरीमपि ।

कौमारीं वैष्णवीश्चैव वाराहीञ्च तथैव च ॥

नारमिर्चीं तथेन्द्राणीं चामुण्डां चण्डिकां तथा ॥

जयन्त्यादिका अपि देवोमन्त्रिधाने पूजयेत् ।

जयन्तीं गङ्गलां कालीं भद्रकालीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चमां धात्रीं स्वधां स्नाह्याञ्च पूजयेत् ॥

श्रम्लाणि तत्रेयोक्तानि,—

त्रिशूलं दक्षिणे ध्येयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ।

तौह्णवाजं तथा शक्तिं दक्षिणे मन्त्रिवेशयेत् ॥

खेटकं पूर्णचापश्च पाशमङ्कुशमेव च ।

घण्टां वा परशुं वापि वामतः मन्त्रिवेशयेत् ॥

ॐ किरौटादिभ्यो देव्यङ्गप्रत्यङ्गभूषणेभ्यो नमः, इत्येकत्र पूजयेत् । तथा देव्यघे सिंहं महिषासुरमपि पूजयेत् ।

महिषासुरवरदाने देव्युवाच,—

मम प्रवर्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते ।

पूज्यश्चिन्त्यश्च तत्रैव कालोऽयं तव दानव ॥

तथा प्रात्यहिकदुर्गापूजायां तत्रैव,—

देव्यास्तु करगृह्णाणि शम्लास्तादौनि वाहनम् ।

पञ्चाननं काशरश्च दैत्यमघे प्रपूजयेत् ॥

अन्ते च अङ्गपालाः पूज्याः,—

अङ्गादिलोकपालान्तं यजेदावरूणान्यपि ।

इति वचनात् ।

इयमेव शारदीपूजोक्ता कालिकापुराणे । कामाख्यापूजाया-
मुक्तान् वटुकचेत्रपालभैरवान् केचित् पूजयन्ति ।

तथा तत्रैव,—

होगञ्च भतिलैराज्यैर्मांसैर्वाथ समाचरेत् ।

स चाष्टाधिकं महत्त्वं शतं वा दुर्गतन्त्रमन्त्रेणैव कार्यः । तथा
पूजितपरिवाराणामपि एकैकाङ्गतिर्देया ।

विष्णुधर्मः,—

मन्त्रेणोद्धारपूर्व्वेण स्वाहान्तेन विचक्षणः ।

स्वाहावसाने जुहुयाद् यदि ध्यात्वेष्टदेवताम् ॥

अथ बलिदानम् ।

कालिकापुराणे,—

पचिणः कच्छपा घाह्या मत्स्याः पञ्चविधा मृगाः ।

महिषो मवयो गाव्यश्चागोरभ्रौ च शूकरः ॥

खड्गश्च कृष्णभारश्च गोधिका मरभो हरिः ।

शार्दूलश्च नरयैव स्वगावसुधिरं तथा ॥

चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्त्तिताः ।

उरभ्रो मेघः, खड्गो गण्डकः, हरिः सिंहः ।

तथा,—

पशूनां पचिणां वापि नराणाञ्च विशेषतः ।

स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥
 न च वैमाभिकानून्यूनं पशुं दद्याच्छिवावल्लिम् ।
 न च वैपक्षिकानून्यूनं प्रदद्यादे पतत्रिणम् ॥
 काण्व्यङ्गादिदुष्टन्तु न पशुं पक्षिणं तथा ।
 क्षिन्नसाङ्गुलकर्णादिभग्नदन्तं तथैव च ॥
 भग्नशृङ्गादिकश्चैव न दद्यात्तु कदाचन ।
 अनुक्तं नापि दद्यात्तु तथाऽज्ञातान् मृगदिजान् ॥

तथा,—

बलिभिः साध्यते मुक्तिर्वलिभिः साध्यते दिवम् ।
 बलिदानेन सततं जयेच्छत्रून् नृपान् नृपः ॥
 मत्स्यानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
 मामैकं तृप्तिमाप्नोति यादृर्मासांश्च चीनय ॥
 मृगाणां शोणितैर्देवी गवयानां विशेषतः ।
 अष्टौ मासानवाप्नोति तृप्तिं कल्याणदा शिवा ॥
 गोगोधिकानां रुधिरैर्वापिंकीं तृप्तिमाप्नुयात् ।
 कृष्णभारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ॥
 आप्नोति सततं प्रीतिं देवी द्वादशवार्षिकीम् ।
 अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ॥
 महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् ।
 तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा ॥
 सिंहस्य सरभस्याथ स्वगात्रस्य च शोणितैः ।
 देवी तृप्तिमवाप्नोति सद्यस्त्वं परिवत्सरान् ॥

मांसैरपि तथा प्रीतिं रुधिरैर्यस्य यावतीम् ।
 पूजाम् नाममांसानि दद्याद्वै साधकः कश्चित् ॥
 स्यते तु लौहितं शौर्षममृतं तत्तु जायते ।
 रोहितस्य च मत्स्यस्य मांसैर्वाद्धीनिमस्य च ॥
 हस्तिं प्राप्नोति वर्षाणां शतानि घोषि मत्प्रिया ।
 नरेण बलिना देवी मधुसं परिवत्सरान् ॥
 विधिदत्तेन चाप्नोति हस्तिं लघं त्रिभिर्नरैः ।
 कुम्भाण्डमिचुदण्डञ्च मद्यमासवमेव च ॥
 एते बलिसमाः पूज्यास्तृष्टौ ह्यगममाः स्मृताः ।

यत्तु,—

ततो देवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्कनः ।
 इति वक्ष्यमाणतदीयवचने कामपदं तदुक्तकामपरमेव श्रुत-
 तात्, कामनाभावपरत्वे कल्पनागौरवात् विशेषविधानानर्थ-
 क्याच्च ।

तथा,—

त्रिपिवन्त्रिन्द्रियक्षीणं श्वेतं दृढमजापतिम् ।
 वाद्धीनिमं विजानीयात् हयकव्येषु संसृतम् ॥
 नौसधीवो रक्तगिराः छण्णपादः सितच्छदः ।
 वाद्धीनिमः स पक्षी स्यात् मम विष्णोरपि प्रियः ॥

भवित्ये,—

यस्त्रिक्षीने तु दुर्भिक्षं गन्धर्वाक्षीने तु रोगिता ।
 धूपक्षीने तथोद्देगो वस्त्रक्षीने धनक्षयः ॥

वेदीक्षीने विनाशः स्यात्सगरस्य पुरस्य च ।

दक्षिणरक्षितं मत्वे व्यर्थं स्यान्नात्र संग्रहः ॥

रुधिरपात्रमाह कालिकापुराणे,—

गौवर्णं राजतं ताम्रं रैत्यं पत्रपुटश्च वा ।

माहेयं कांस्यपात्रश्च यज्ञकाष्ठमयश्च वा ॥

न लोहे वास्तले नापि वेचे वाङ्गैश्च शैलके ।

दद्याद्रक्तं वलीनां न भूमौ सुषि सुवे घटे ॥

तथा,—

इयमेधमृते दद्यान्न कदाचिद्व्ययं वस्त्रिम् ।

तथा दिक्पालमेधेषु गजं दद्याद्विचक्षणः ॥

न कदाचिन्महादेव्यै प्रदद्याद्व्ययस्मिन्नी ।

मिहव्याघ्रनरान् दत्त्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥

इहापि स्यात् स क्षीनायुः सुखमौभाग्यवर्जितः ।

स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्मवध्यामवाप्नुयात् ॥

मघं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव क्षीयते ।

अवग्रे विहितं यत्र तत्र तत्र द्विजः पुनः ॥

नारिकेलजलं कांस्ये ताम्बे वा विसृजेन्मधु ।

न कृष्णमारं वितरेदलितुं चञ्चियादयः ॥

ददतः कृष्णमारन्तु ब्रह्माहत्यामवाप्नुयुः ।

प्रभृतबलिदाने तु दे वा चोन् वायतः कृतान् ॥

पूजयेत् प्राञ्जुखान् कृत्वा सर्वान् तन्त्रेण साधकः ॥

वितरेद्वितरेयुरित्यर्थः ।

तथा,—नारं मये गिरोरक्तं देयै सम्यङ् निवेदयेत् ।

द्वागन्तु वामतो दद्यान्माहिषं वितरेत् पुरः ॥

पश्चिणं वामतो दद्याद्यतो देहगोणितम् ।

क्रव्यादानां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च गिरोऽस्तृजाम् ॥

वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाञ्च सर्वशः ।

कृष्णसारस्य कूर्मस्य खड्गस्य गगकस्य च ॥

ग्राहाणामथ मत्स्यानामथ एव निवेदयेत् ।

पृष्ठदेशे न दद्यात्तु गिरो वा रुधिरं बलेः ॥

नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु पृष्ठतः ।

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ॥

वामतस्तु तथा धूपमपि वा न तु दक्षिणे ।

निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भूषणम् ॥

मदिरां पृष्ठतो दद्यात् शश्वत् पानन्तु वामतः ।

तथा तत्रैव,—

चन्द्रहासेन कव्यां वा वेदनं मुख्यमुच्यते ।

दात्रामिधेनुककचमकुलाभिश्च मध्यमम् ॥

चन्द्रहासः खड्गः, अमिधेनुः स्वल्पखड्गः, मकुला यन्त्रकर्त्तरौ ।

तुरतुरप्रभक्षैश्च अधमं परिकीर्तितम् ।

एभ्योऽन्यैः शक्तिवाणैश्चैर्वक्षिष्येद्यः कदापि न ॥

नान्ति देवी वलिं तन्तु दाता मृत्युमवाप्नुयात् ।

हस्तेन चेदयेद् यस्तु प्रोक्षितं माधकः पशुम् ॥

पक्षिणं वा ब्रह्महत्यां स आप्नोति निरुत्सवः ।

अथ कालिकापुराणोक्तशरत्कालीनदुर्गामहोत्सव-
प्रयोगः ।

अष्टादशभुजापूजायां कृष्णनवम्यां विज्वट्चे देव्या बोधनम् ।
षोडशभुजापूजापक्षे तु चतुर्दश्यां बोधनम् । चतुर्भुजापूजापक्षे तु
शुक्लप्रतिपदि बोधनम् ।

अत्र चतुर्थ्यां देवीं पूजयित्वा कङ्कतिकादिकेगोदन्तनसामग्री-
दानम् । पञ्चम्यां सुगन्धजलेन स्नापनं कार्थ्यम् । दशभुजापूजापक्षे
तु शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकभक्तं ब्रह्मचर्यं विधाय षष्ठ्यां सायं समये
विज्वट्चे देवीं बोधयेत् ।

छतनित्यक्रियो यजमानः स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येत्यादि
कर्त्तव्यं शरत्कालीनदुर्गापूजाकर्माणि श्रीविज्वट्चे श्रीभगवद्दुर्गाबोधन-
कर्म करिष्ये । ततो भूतशुद्धादिकं विधाय, भगवतीं विज्वट्चे आवा-
होपचारैः सम्पूज्य, विज्वट्चञ्च सम्पूज्य तत्र गीतवाद्यैर्देवीं बोधयेत् ।

ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्या-स्त्वयि छतः पुरा ॥

अहमस्याश्विने षष्ठ्यां सायान्ने बोधयामि वै ।

शक्रेणापि च संबोध्य प्राप्तं राज्यं सुरालये ॥

तस्मादहं त्वां प्रतिबोधयामि

विभूतिराज्यप्रतिपत्तिहेतोः ।

यथैव रामेण छतो दशम्य-

स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥

प्रवेशपूर्वदिने सायंसमये देवीमधिवामयेत् । अथेत्यादि
ग्रंथकालीनदुर्गापूजाद्भुतशयःकर्त्तव्यनवपत्रिकास्थापनकर्मणि श्री-
दुर्गादेव्या गन्धमाल्यादिभिरधिवासनकर्म करिष्ये, इति सङ्कल्प्य
भूतगुह्यिप्राणायामार्घ्यस्थापनानि कृत्वा गणेशघटदिक्पालान् सम्पूज्य
प्रतिमायां पत्रिकासु च देवीमावाह्य मन्दूज्य च, ॐ कोसि कतमो-
ऽपीति मन्त्रेण तैलहरिद्रया, ॐ शंशुना ते ॐ गन्धदारेति च दाभ्यां
गन्धचन्दनेन, ॐ श्रीश्च ते इति पुष्पेण मान्त्रेण चाधिवामयेत् ।

ततो भूतेभ्यो मापभक्तवलिं दत्त्वा गीतवाद्यैः प्रणामेन च देवीं
सन्तोष्य श्वेतसर्पपेण रत्नां विधाय रत्नार्थमस्त्रं स्थापयेत् । प्रशस्ति-
वन्दापनञ्च जुर्वन्ति ।

अथ सप्तम्यां स्नातः कृतनित्यक्रियो विष्वतरुमन्विधानं गत्वा
तमभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ नेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।

जातः श्रीफलश्च त्वमम्बिकायाः सदाप्रियः ॥

श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफल श्रीनिकेतन ।

नेतव्योऽसि मया सम्यक्^१ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥

विष्वक्च महाभाग सदा त्वं शङ्करप्रियः ।

गृहीत्वा तव शाखाञ्च देवीपूजां करोम्यहम् ॥

शाखाञ्चेदोद्भवं दुःखं न च कार्यं त्वया प्रभो ।

देवैर्गृहीत्वा ते शाखां पूज्या दुर्गेति विश्रुतिः ॥

ॐ क्षिन्धि क्षिन्धि फट् फट् स्वाहेति मन्त्रेण फलपुगल-
शास्त्रिणीं शाखां क्षिन्वा,—

पुचायुर्धनवृद्धयर्थं^१ नैष्यामि चण्डिकाप्रियाम् ।

विन्वशाखां समाश्रित्य लक्ष्मीराज्यं प्रयच्छ मे ॥

आगच्छ चण्डिके देवि सर्वकल्याणहेतवे ।

पूजां गृहाण सुमुखि नमस्ते गङ्गारप्रिये ॥

इति पठित्वा वाचादिभिः पूजागृहाङ्गने विचित्रपीठोपरि
स्थापयित्वा,—

रग्मा कक्षी हरिद्रा च जयन्ती विन्वदाङ्गिमौ ।

अशोको मानकश्चैव धान्यादि नवपत्रिकाः ॥

एता एकीकृत्य अपराजितास्ततया संवेष्ट्य,—

अद्येत्यादि आश्विने मासि शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ गरत्का-
लीनदुर्गापूजाङ्गतया नृणामयप्रतिमानवपत्रिकास्थापनमहं करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य पत्रिकासु देवौमावाह्य सम्पूज्य च श्रीफलपत्राञ्जलि-
चयं दत्त्वा पत्रिकाः स्थापयेत् ।

कालिकापुराणे काम्यस्थानं नोक्तमतो देवौपुराणोक्तमभिलिख्यते,—

अद्याश्विने मासि शुक्लपक्षे सप्तम्यां सप्तजन्मकृतपापमोचनकामो
दुर्गामहं स्तुपयिष्ये इति । महाष्टम्यां, अष्टमहस्रवर्षावच्छिन्नदुर्गा-
लोकाधिकरणकक्षितिकामो दुर्गामहं स्तुपयिष्ये इति । महानवम्यां,
धनपुत्रविवर्द्धनप्रतयज्ञफलसमफलप्राप्तिकामो दुर्गामहं स्तुपयिष्ये
इति सङ्कल्पयेत् ।

शुद्धजलेन,—

कदलीतरुमंस्थाऽसि विष्णोर्वंद्यः स्रस्ताश्रये ।
 नमस्ते नवपत्रि त्वं नमस्ते चण्डनायिके ॥
 कच्चि त्वं स्यावरस्थाऽसि सदा सिद्धिप्रदायिनी ।
 दुर्गाहूपेण सर्वत्र ह्यानेन विजयं कुरु ॥
 हरिद्रे हररूपाऽसि गङ्गारस्य सदा प्रिये ।
 रुद्ररूपाऽसि देवि त्वं सर्वशान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 जयन्ति जयरूपाऽसि जगतां जयकारिणी ।
 स्नापयामीह देवि त्वं जयं देहि गृहे मम ॥
 श्रीफलः श्रीनिकेतोऽसि सदा विजयवर्द्धनः ।
 देहि मे हितकामांश्च प्रसन्नो भव सर्वदा ॥
 दाक्षिम्यघप्रणाशाय चुष्णाशाय सदा भुवि ।
 निर्मिता फलकामाश्च प्रसीद त्वं हरप्रिये ॥
 स्थिरा भव सदा दुर्गे श्रोत्रके शोकहारिणि ।
 मया त्वं पूजिता दुर्गे स्थिरा भव भवप्रिये ॥
 मानो मान्येषु वृक्षेषु माननीयः सुरासुरैः ।
 स्नापयामि महादेवो मानं देहि नमोऽस्तु ते ॥
 लक्ष्मीस्त्वं धान्यरूपाऽसि प्राणिनां प्राणदायिनी ।
 स्थिरात्यन्तं हि नो भूत्वा गृहे कामप्रदा भव ॥

नदीजलेन,—

आचेयी भारती गङ्गा यमुना च सरस्वती ।
 सरयूर्गण्डकी पुष्पा श्वेतगङ्गा च कौशिकी ॥

भोगवती च पाताले स्वर्गे मन्दाकिनी तथा ।
 सर्वाः सुमनसो भूत्वा भृङ्गारैः स्नापयन्तु ताः ॥
 सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा मङ्गपणः प्रभुः ॥
 प्रद्युम्नयानिहदुद्य भवन्तु विजयाय ते ।
 आस्रण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैऋतस्तथा ॥
 वरुणः पवनश्चैव धनाथश्चस्तथा शिवः ।
 ब्रह्मणा सहितः शेषो^१ दिक्पालाः यान्तु ते मदा ॥
 कौर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मथाः पुष्टिः श्रद्धा क्षमा मतिः ।
 बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिय मातरः ॥
 एतास्त्रामभिषिञ्चन्तु धर्मपादाः सुभंयताः ।
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
 यहास्त्रामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
 श्वपयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
 देवपत्न्योऽध्वरा नागा दैत्याद्याप्सरमाङ्गणाः ।
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थमिद्वये ॥
 सिन्धुभैरवशोणाद्या ये हृदा भुवि संस्थिताः ।
 सर्वे सुमनसो भूत्वा भृङ्गारैः स्नापयन्तु ते ॥
 तक्षकाद्याश्च ये नागाः पातालतलवाभिनः ।
 अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
 श्रौषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।

सरितः सागराः शैलास्तौर्यानि जलदा नदाः ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

सर्वे सुमनसो भूत्वा भृङ्गारैः स्थापयन्तु ते ॥

शङ्खजलेन,—

सर्वेषामधिपो देव ईशानो नाम नामतः ।

शूलपाणिर्महादेवो भृङ्गारैः स्थापयन्निमाम् ॥

गङ्गाजलेन,—

मन्दाकिन्यास्तु यद्वारि सर्वपापहरं शुभम् ।

सुगन्धोत्तमस्तु वैष्णवं स्नानं भवतु तेन ते ॥

उष्णजलेन,—

परमं पवित्रमुष्णञ्च वज्रिज्योतिःसमन्वितम् ।

जीवनं सर्वपापघ्नं भृङ्गारैः स्थापयन्निमाम् ॥

गन्धोदकेन,—

गन्धार्घ्यं शोभनञ्चैव शीतलं सुमनोहरम् ।

सर्वपापहरं वारि भृङ्गारैः स्थापयन्निमाम् ॥

आपोद्दिष्टा-गन्धोदेवोभ्यां शङ्खजलेन । तत्तन्मन्त्रैः पञ्चगव्य-
मेकौष्ठ्य तैरेव मन्त्रैः स्थापयेत् । गायत्र्या गोमूत्रेण । गन्धद्वारेति
गोमयेन । दधिकाव्न् इति दध्ना^१ । आप्यायस्तेति पयसा । तेजोऽसीति
द्वतेन । मधुवातेति मधुना ।

ॐ अश्विनोर्भेषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायासि सिद्ध्यामि, सर-

१ क, दधिकाव्न् इति दध्नेति पाठो नास्ति ।

स्वत्यै भैयज्येन वीर्यायान्नाद्यायामि सिञ्चामि । इन्द्रकोन्द्रियेण
वलाय श्रियै यागसेऽभिषिञ्चामि । इति पुष्पोदकेन ॥

ॐ देवस्य त्वा षवितुः प्रषवेऽश्विनोर्वाङ्मर्षा पूष्णो वृक्षाभ्याम् ।
इति कुण्डोदकेन ॥

ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

निक्षोता सत्वि वर्द्धिषि । इति फलोदकेन ।

ॐ नारायण्यै विद्महे भगवत्यै धीमहि । तन्नो गौरौ प्रचोद-
यात् । इतीक्षुरससागरोदकाभ्याम् ।

ॐ या ओषधीः सोमराश्रीर्वह्नीः शतविचक्षणाः ।

तासामसि त्वमुत्तमार्गं कामाय शंसदि ॥

इति सर्वोषध्या महौषध्या च ॥

माख्ये,—

सहदेवा तथा व्याघ्री वला चातिवला तथा ।

ग्रह्णपुष्पी वचा सिंही अष्टमी च सुवर्चला ॥

महौषध्यष्टकं प्रोक्तं महास्थाने नियोजयेत् ।

तथा,—

सुरा मांसी वचा कुष्ठं ग्रैलेयं रजनीद्वयम् ।

शठी चम्पकमुस्तश्च सर्वोषधिगणः स्मृतः ॥

व्याघ्री कण्टीकारिका, वला वाय्यालकः, अतिवला गोरक्षः,
चाउक्षिया इति ख्याता, सिंही वासकः, सुवर्चला सुचटिया इति
ख्याता ॥

वारिणानेन विधिना सप्तम्यां स्तुपयेत्तु यः ।
 सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नाच संशयः ॥
 अनेन विधिनाऽष्टम्यां यः स्थापयति चण्डिकाम् ।
 अष्टौ वर्षसहस्राणि स्वर्गं तिष्ठेद्यथासुखम् ॥
 नवम्यां छानमात्रेण धनपुत्रविवर्द्धनम् ।
 शतयज्ञफलस्यैव लभते नाच संशयः ॥

“ततो भूतेभ्यो नमः” इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य माषभक्तवलिं
 गृहीत्वा,—

ॐ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले ।
 ते गृह्णन्तु मया दत्तो बलिरेव प्रसाधितः ॥
 पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिभिस्तर्पितास्तथा ।
 देशादस्माद् विनिःसृत्य पूजां पश्यन्तु मत्कृताम् ॥
 भूतेभ्य एव माषभक्तवलिर्नम इति दद्यात् ।
 विलुप्यन्ति सदा लुब्धा न च गृह्णन्ति देवताः ।
 तस्माद् यत्नेन कर्त्तव्यं भूतानामपसारणम् ॥

ततो लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मादूर्वाकुशाक्षतान् विकिरान् ॐ फडिति
 मन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितान् गृहीत्वा,—

ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन दुर्गापूजां करोम्यहम् ॥
 वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च मरौस्तृणाः ।
 अपसर्पन्तु ते सर्वे चण्डिकास्त्रेण ताडिताः ॥
 इति मन्त्राभ्यां भूतादीनपसारयेत् ।

ततो दारदेशमानौय “ॐ विज्जग्राखावासिन्यै दुर्गायै नमः”
इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य तां देवीरूपां ध्यात्वा दूर्वांचितं देव्याः
शिरसि दत्त्वा निर्घञ्जयेत् ।

ततो देव्या आसनं धत्वा,—

चण्डिके चक्षु चक्षु चालय चालय पूजालयं प्रविश प्रविश ।

गम्यतां मदगृहे देवि अष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

पूजां गृह्णाण सुमुखि सर्वकल्याणहेतवे ॥

इति पठित्वा देवीं सञ्चास्य नृत्यगीतवाद्यादिभिर्देवीं दक्षिणा-
मुखीं कृत्वा वेदिकोपरि स्थापयेत् । ॐ ऐं ह्रीं स्वां स्त्रीं त्वमम्बिके
स्थिरीभवेति स्थिरीकुर्यात् । तथैव नवपत्रिकाः स्थापयेत् । ततः
सर्वतोभद्रमण्डले घटं स्थापयेत् ।

चित्रघटं वह्निर्दध्यक्षतभूपितमन्तःसहेमपञ्चरत्नं वस्त्रयुग्मधीवं
पुष्पाद्यस्तुतं चूताश्रत्यपक्षवमुखमुपरिफलाचतान्वितगरावं मण्डल-
मध्ये यवपुच्छोपरि स्थापयित्वा,—

ॐ आजिघ कलसं मङ्गात्मा विशन्विन्दवः । पुनरुज्जां निवर्त्तस्व
सा नः सहस्रं धुवोरुधारा पयस्वती पुनर्माविशताद्रधि ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्रा,—

ॐ वरुणस्योत्तमन्नमसि वरुणस्य स्कन्धसर्जनीस्यः । वरुणस्य
श्वतसदन्यसि वरुणस्य श्वतसदनमसि वरुणस्य श्वतसदनीमासीद् ॥

इति मन्त्रेण जलेनापूर्य,—

ॐ स्थिरो भव वीर्यवान् आशुर्भव वाह्यर्बन् । प्रयुर्भव सुदृढ-
स्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः ॥

इति मन्त्रेण स्थिरीकृत्य अङ्गुष्ठमुद्रया तीर्थमावाहयेत्,—

ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः सागराश्च सरांसि च ।

सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि च नदा ध्रुवाः ॥

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

गन्त्रे च यमुने चेत्यादि ।

ततः पर्वतगणदन्तवल्ग्वीकनदीमङ्गमदेवदारनृपदार^१गोकुलेभ्य
आहताः सप्त मृत्तिकाः सर्वैषधिविल्यादिफलगन्धद्रव्याद्यतान् नम
इति मन्त्रेण निक्षिपेत् ।

कालिकापुराणे,—

पुष्पनैवेद्यगन्धादि ह्रीं ह्रीं ह्रीं फट् मन्त्रकैः ।

नाराधमुद्रया दृष्ट्वा समया च विलोकयेत् ॥

यदात्मनानवज्ञातं सम्यक्पुण्यादिदूषणम् ।

अस्पृश्यस्पर्शनं वापि यदन्यायोजितञ्च वा ॥

तथा निर्मात्यसंस्पृष्टं कीटाधारोद्दणञ्च यत् ।

तत्सर्वं नाशमायाति नैवेद्याद्यवशोक्तनात् ॥

ततः,—

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विप्रकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥

इति सिद्धार्थाद्यतान् विकीर्य पार्ष्णिघातप्रयेण भौमान्, ताल-
चयेणान्तरीचगान्, दिव्यदृष्ट्यवशोक्तनेन दिव्यान् विघ्नानुक्षार्य्य

१ ख पुस्तके, नृपदारपदं नास्ति ।

आसनं धृत्वा,—

पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

त्वञ्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु धामनम् ॥

इति पठित्वा ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः, इति समूज्य ॐ अः फडिति मन्त्रेण उदङ्मुखस्तत्रोपविश्य शिरसि—वामे गुरुभ्यो नमः, दक्षिणे गणेशाय नमः, मध्ये श्रीदुर्गायै नमः, नारदस्यपि-र्मन्त्रके, गायत्रीच्छन्दो मुखे, श्रीदुर्गादेवता च्छदि, मम सर्वाभौष्ट-मिद्वयं श्रीदुर्गापूजने विनियोगः । ततः स्मृति वाच्य सङ्कल्पं कुर्यात्,—

ॐ अद्याश्विने मामि शुक्लपक्षे त्रिथौ महासप्तम्यामारभ्य अस्मिन् भारतभूदेशे अमुकगोत्रोऽमुकग्रामां परमनिर्वृतिप्राप्तिपूर्वकात्सु-विभूतिचतुर्वर्गावाप्तिकामो यथाशक्ति शरत्कालीनां सपरिवारदुर्गा-पूजामहं करिष्ये ।

इत्येक एव सङ्कल्पो न त्वष्टम्यादिव्यपि पृथक्सङ्कल्पः, एक-प्रयोगोपसंहारात्, फलैक्याच्च । विमर्जनस्य तु पूजाङ्गत्वात् सुतरानेव तत्र नास्ति सङ्कल्पः ।

ततः फडिति मन्त्रेण तालत्रयं दिग्बन्धनं करग्रोधनञ्च विधाय भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

क्षत्पद्मादात्मानं दीपशिखाकारं सुपुष्पा वर्त्मना हंस इति मन्त्रेण शिरसि सहस्रदलकमलस्थे परमात्मनि संयोज्य पादस्थ-पृथिवीं लिङ्गमूलस्थजले, तज्जलं पृथ्व्यस्तेजसि, तत्तेजो मुखस्थे वायौ, तं वायुं भालस्थाकाग्रे, तदाकाग्रं सहस्रदलकमलस्थे परमा-त्मनि संयोज्य बुद्धिद्वारादीद्य तत्रैव लीनान् विचिन्त्य वामनासा-

पूरणेन यमिति धूमवर्णे वायुबीजं विचिन्त्य पञ्चाग्रद्वारं जपन्
वायुमुत्तोल्य देहं शुष्कं विभाव्य दक्षिणनाभया रेचयेत् ।

तेनैव दक्षिणनाभापुटेन वायुमुत्तोल्य रमिति अग्निबीजमरुण-
वर्णे पञ्चाग्रद्वारं जपन् देहं दग्धं विभाव्य वामनाभया भस्मरूपेण
पापेन सह रेचयेत् ।

ततस्तेनैव वामनाभापुटेन वायुमुत्तोल्य सहस्रदलकमलस्यं
परमात्मानं चन्द्ररूपं ध्यात्वा वमिति वरुणबीजं पञ्चाग्रद्वारं जपन्
तस्माच्चन्द्रादमृतवृक्षा देहमाश्राव्य समित्यनेनेन्द्रबीजेन शुद्धं देहं
जनयित्वा आत्मलीनानि पञ्चभूतानि यथास्थानं स्थापयित्वा
सोऽहमिति मन्त्रेण परमात्मनः सकाशादहङ्कारादित्तैः सह
जीवात्मानं हृत्पद्मे स्थापयित्वा देवीरूपमात्मानं विचिन्त्य मातृका-
न्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासौ षड्दीर्घभाजा मायाबीजेन कुर्यात् ।

अथवा ॐ दुर्गे अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, दुर्गे तर्जनीभ्यां स्वाहा,
दुर्गायै मध्यमाभ्यां वषट्, भूतरक्षणि अनामिकाभ्यां जं, ॐ दुर्गे
दुर्गे रक्षणि कनिष्ठाभ्यां वौषट्, ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । ॐ दुर्गे हृदयाय नमः, दुर्गे गिरसि स्वाहा,
दुर्गायै शिखायै वषट्, भूतरक्षणि कवचाय जं, ॐ दुर्गे दुर्गे
रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फडिति
तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा द्वीमिति मन्त्रेण प्राणायामं कृत्वा
पीठन्यासं कुर्यात्,—

हृदये—आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अनन्ताय, पृथिव्यै,
धमुद्राय, रघुदीपाय, मणिमण्डपाय, कल्पवृक्षाय, रत्नवेदिकायै ।

दक्षिणांगे—धर्माय । वामांगे—ज्ञानाय ।

वामोरुमूले—वैराग्याय । दक्षिणोरुमूले—ऐश्वर्याय ।

मुखे—अधर्माय ।

वामपार्श्व—अज्ञानाय । नाभौ—अवैराग्याय ।

दक्षिणपार्श्व—अनैश्वर्याय ।

हृदये,—

गोपाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, जं सोममण्डलाय, मं
वज्रिमण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने, अं
अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

प्रादक्षिणेन हृदयाष्टदिक्षु मध्ये च,—

आं प्रभायै, इं मायायै, जं जयायै, एं सूक्ष्मायै, ऐं विशुद्धायै,
ॐ नन्दिन्यै, औं सुप्रभायै, अं विजयायै, अः सर्वसिद्धिप्रदायै नमः ।

पुनर्मध्ये,—

ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय ॐ फट् नमः, इति विन्यस्य
ध्यानं कुर्यात् ।

जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुलतगोखराम् ।

लोचनचयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥

तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।

नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदगनां^१ तद्वत्^२ पीनोन्नतपयोधराम् ।

चिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
 मृणालायतसंस्पर्शदशवाज्रभमन्विताम् ।
 चिशूलं दक्षिणे ध्येयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥
 तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
 खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
 घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
 अधस्तान्महिषं तद्वद्विग्निरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
 गिरिश्येदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ।
 यदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्तविभूषितम् ॥
 रक्तरक्तौकताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
 वेष्टितं नागपाशेन मृकुटीभीषणाननम् ॥
 सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया ।
 वमद्रुधिरवह्नं तं देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
 देव्याम् दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् ।
 किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ॥
 ख्यमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ।
 उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोद्या चण्डनायिका ॥
 चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपा च चण्डिका ।
 अष्टाभिः शक्तिभिश्चाभिः सततं परिवेष्टिताम् ॥
 चिन्तयेज्जगतां धार्त्रीं धर्मकामार्थमोचदाम् ॥
 एवं ध्यात्वा मानमैहपचारैः समुज्ज्वार्यस्वापनं कुर्यात् ।
 अन्त्याय षडिति मन्त्रेण शङ्खं प्रचाल्य वामभागे त्रिकोणमण्ड-

लोपरि साधारं स्थापयित्वा नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पे प्रक्षिप्य
चकाराद्यकारान्तेर्वर्णैर्मूलमन्त्रविजपेन च पूरयित्वा, मं दशकला-
व्याप्तवज्जिमण्डलाय नम इत्याधारं सम्पूज्य, अं द्वादशकलाव्याप्त-
सूर्यमण्डलाय नम इति शङ्खं, ऊं षोडशकलाव्याप्तचन्द्रमण्डलाय
नम इति जलञ्च सम्पूज्य,—

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरिं सरस्वति ।

इत्यादिना तीर्थमावाह्य पङ्क्तानि विन्यस्य दुर्गारूपं जलं
ध्यात्वा कराभ्यामर्घ्यपात्रमाच्छाद्य मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा तालत्रय-
दिग्बन्धनाभ्यां संरक्ष्य ऊं इत्यवगुण्ठ्य धेनुमुद्रया श्रुतौकुर्यात् ।

अर्घ्यस्य दक्षिणे ॐ फडिति प्रोक्षणीपात्रं संप्रोक्ष्य जलेनापूर्य्य
गन्धपुष्पे दत्त्वा तीर्थमावाह्य अर्घ्यजलं किञ्चिद्दत्त्वा तच्चलेनात्मानं
पूजोपकरणञ्चाभ्युचयेत् ।

अर्घ्यस्थोत्तरतः कार्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।

ततो देवीरूपमात्मानं विभाव्य गन्धपुष्पैः सम्पूज्य पुष्पाञ्जलि-
पञ्चकं शिरोहृदयमूलाधारपादसर्वाङ्गेषु निक्षिपेत् ।

तत ऐशान्यां घटं^१ स्थापयित्वा तत्र गणपतिं ध्यात्वावाह्य
पाद्यादिभिः सम्पूज्य,—

ॐ सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजाननः ।

देवीगृहेऽर्चितः प्रीत्या सर्वविघ्नं विनाशये ॥

ततस्तत्र ब्रह्माणं यज्ञाञ्च पूजयेत् ।

मण्डलमध्ये,—

ॐ आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अनन्ताय, पृथिव्यै, समुद्राय
रत्नदीपाय, भणिमण्डपाय, कस्तुरिचाय, रत्नवेदिकायै ।

अन्यादिकीर्णेषु,—

धर्माय, ज्ञानाय, वैराग्याय, ऐश्वर्याय ।

दिक्षु,—

अधर्माय, अज्ञानाय, अवैराग्याय, अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

ग्रेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, जं सोममण्डलाय, मं
वज्रिमण्डलाय, सं धत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

केशरेखष्टदिक्षु मध्ये च,—

आं प्रभायै, ई मायायै, जं जयायै, एं सूक्तायै, ऐं विशद्भायै,
ॐ नन्दिन्यै, औं सुप्रभायै, अं विजयायै, अः सर्वसिद्धिदायै नमः ।

पुनर्मध्ये,—

ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय ॐ फट् नमः ।

इत्यासनं समूज्य पुनर्भगवतीं पूर्ववत् ध्यात्वा मानसोपचारैः
समूज्य सुपुष्पावर्त्मना वहन्नाषापुटेन तेजो निर्गमय सुप्याञ्जली
संस्त्राय प्रतिमायां ब्रह्मरन्ध्रे प्रवेश्य “भगवति दुर्गे स्तुतीयगणसहिते
दशगच्छागच्छ” तिष्ठ तिष्ठ “सन्निहिता भव” “सन्निहता भव
प्रसन्ना भवेत्यावाहनस्यापनसन्निरोधनसंमुखीकरणानृतीकरणमुद्राः
प्रदर्शयेत् ।

ततो मूक्षमन्त्रेण सावयवीकृत्य षडङ्गानि विन्यस्य प्रतिमायां
पञ्चिकासु च हस्तं दत्त्वा पठेत्,—

आगच्छ मङ्गहे देवि अष्टाभिः शक्तिभिः सह ।
पूजां गृहाण विधिवत् सर्वकल्याणकारिणि ॥
एद्येहि भगवत्कृत्वा प्रचक्षयत्रयप्रदे ।
भक्तितः पूजयामि त्वां नवदुर्गे सुरार्चिते ॥
दुर्गे देवि समागच्छ मास्त्रिधमिह कल्पय ।
यज्ञभागं गृहाण नमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥
शारदीयामिमां पूजां करोमि कमलेक्षणे ।
आज्ञापय महादेवि दैत्यदर्पविनाशिनि ॥
संसारार्णवदुष्पारे सर्वसत्त्वनिवृत्तनि ।
चायस्य वरदे देवि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥
ये देवा यावद् देव्यस्य चलितायां चक्षन्ति वै ।
आवाहयामि तान् सर्वान् चण्डिके परमेश्वरि ॥
प्राणान् रक्ष यशो रक्ष पुत्रदारधनं सदा ।
सर्वरक्षाकरी यस्मात् त्वं हि देवि जगत्प्रिये ॥
प्रविश्य तिष्ठ यज्ञेऽस्मिन् यावत् पूजां करोम्यहम् ।
मेनानन्दकरे देवि सर्वसिद्धिद देहि मे ॥
आगच्छ चण्डिके देवि सर्वकल्याणहेतवे ।
पूजां गृहाण सुमुखि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥
आवाहयामि देवि त्वां मृण्मये श्रीफलेऽपि च ।
कैलासशिखरादेवि विन्ध्याद्रेर्हिमपर्वतात् ॥

आगत्य विल्वशाखायां चण्डिके कुरु सन्निधिम् ।
 'स्थापिताऽमि मया देवि पूजये त्वां प्रभौद मे ॥
 देवि चण्डात्मिके चण्डि चण्डविग्रहकारिणि^१ ।
 विल्वशाखां समाश्रित्य तिष्ठ देवि गणैः सह ॥
 देवि त्वं जगतां मातः सृष्टिसंहारकारिणि ।
 पञ्चिकासु समस्तासु सान्निध्यमिह कल्पय ॥
 पञ्चवैश्व फलोपेतैः शाखाभिः सुरनायिके ।
 पञ्चवे संस्थिते पूजां गृह्य देवि प्रभौद मे ॥
 आवाहिताऽसि देवि त्वं मृण्मये श्रीफलेऽपि च ।
 स्थिराऽयन्तं हि नो भूत्वा गृहे कामप्रदा भव ॥
 चण्डि त्वं चण्डरूपाऽसि सुरतेजो महाबले ।
 प्रविश्य तिष्ठ यज्ञेऽस्मिन् यावत् पूजां करोम्यहम् ॥

ततः पञ्चमन्त्रान् जपेत् ।

ॐ हंसः शुचिभद्रसुरन्तरीचमत्

होता वेदिपदतिथिर्दुरोणमत् ।

नृपद्वरमदृतमश्लोममदस्त्रा

गोजा चतुर्जा अद्रिजा चतुर्दशत् ॥

ॐ प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भौमः कुचरोगिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु चिपु विक्रमणेज्वधिरिपन्ति भुवनानि विश्वाः ॥

ॐ विष्णुर्घोनिं कल्पयतु लघा रूपाणि पिंशतु ।

१ ख पुस्तके स्थापितासीत्यादि चण्डविग्रहकारिणीत्यन्तर्गतेऽग्रे नास्ति ।

२ ग, चण्डारिग्रहकारिणि ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

ॐ भूर्भुवःस्वस्त्यवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि

धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ ॥

ॐ अन्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बभनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

ॐ आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं पं मं हं हंसः ।

श्रीदुर्गायाः प्राणा इह प्राणाः ।

आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं पं मं हं हंसः ।

श्रीदुर्गाया जीव इह स्थितः ।

आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं पं मं हं हंसः ।

श्रीदुर्गायाः सर्वेन्द्रियाणि ।

आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं पं मं हं हंसः ।

श्रीदुर्गाया वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति हृदये जपित्वा,—

ॐ मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यस्य

दृहस्यतिर्यञ्चमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु

विश्वे देवा स इह मादयन्तामों प्रतिष्ठः ॥

इति पठित्वा मूलमन्त्रं वारचयं जपित्वा प्राणप्रतिष्ठां समाप्य
देवीशरीरे अङ्गन्यासं मातृकान्यासश्च विधाय क्रीङ्कारेण सन्निरोध्य
मूलमन्त्रेणाञ्जलित्रयं दद्यात् । पञ्चिकाखण्डेवम् । ततो घटे पञ्चि-
कायाञ्च देवीं पूजयेत् ।

आसनं पाद्यमर्घ्यञ्च ततोऽन्वाचमनीयकम् ॥

मधुपर्कं स्नानजलं वस्त्रं भूषणचन्दने ।

पुष्पं धूपञ्च दीपञ्च नैवाञ्जनमतःपरम् ॥

नैवेद्याचमनीये तु प्रदक्षिणमस्त्रुतिः ।

एते षोडश निर्दिष्टा उपचाराम्बिकार्चने ॥

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

यस्य यद्दीयते द्रव्यमक्षद्वारादि काञ्चनम् ॥

तेषां दैवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोचणपूजने ।

उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥

वरुणस्य तु बीजेन तेषां प्रोचणमाधरेत् ।

वमिति वरुणबीजेन द्रव्यं प्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति
सम्पूज्य मूलमन्त्रं पठित्वा श्रीदुर्गायै इदममुकदैवतममुकद्रव्यं नम
इत्युत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेत् ॥

तत्रादौ काष्ठाद्यासनं पुष्पासनं वा मूलमन्त्रेण दद्यात् । ततः
श्लामाकदूर्वापद्मापराजिताभक्षितं पाद्यं गृहीत्वा,—

पाद्यं गृह्य महादेवि सर्वदुःखापहारकम् ।

चायस्त्र वरदे देवि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

इति पठित्वा प्रणवादिस्त्राहान्तेन जयदुर्गामन्त्रेण श्रीदुर्गायै
इदं पाद्यं नम इति पादयोर्दद्यात् ।

नन्दिश्वरपुराणे तु,—

दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाघोरायै योगिनीकोटिपरिवृतायै भद्र-
कान्त्यै प्रीतिं दुर्गायै नमः । इति मन्त्रः ।

एवं सर्वत्रोपचारेषु बोद्धव्यम् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥

स्नाहापदनार्थं, आचमनीयमधुपर्कं तु स्वधापदेन, सर्वमन्य-
ग्रमः-पदेन दैवम् ।

ततो गन्धपुष्पाक्षतयवकुशापतिलमर्षपदूर्वाविन्नपत्रमक्षितमर्घ्यं
गच्छे कृत्वा,—

ॐ दूर्वाक्षतममायुक्तं विन्नपत्रं तथा परम् ।

गोभनं गच्छपाचम्यं गृहाणार्घ्यं हरप्रिये ॥

नानातोर्योद्भवं वारि कुङ्कुमादिमुग्रोत्तमम् ।

गृहाणार्घ्यमिमं देवि विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥

इत्यर्घ्यम् ।

जाती-क्षवङ्ग-कक्षोलमक्षितमाचमनीयं गृहीत्वा ।

ॐ मन्दाकिन्यान्तु यदारि सर्वपापहरं शुभम् ।

गृहाणाचमनीयं त्वं मया भक्त्या निवेदितम् ॥

इमा आपो मया भक्त्या तव पाणितलेऽर्पिताः ।

आचामय महादेवि प्रीता गान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्याचमनीयम् ।

धृत-दधि-मधूनि कांस्थपात्रे कृत्वा ।

ॐ मधुपर्कं महादेवि ब्रह्माद्यैः परिकल्पितम् ।

मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि ॥

ततः पूर्ववदाचमनीयम् ।

सर्वमेव मधुपर्कादिकमर्घ्यजलेनैवोत्तृज्य देयम् ।

कुम्भे सुवासितं ग्रीतलजलं कृत्वा,—

ॐ जलञ्च ग्रीतलं स्वच्छं नित्यगुदं मनोरमम् ।

स्नानार्थं ते मया भक्त्या कल्पितं प्रतिगृह्यताम् ॥

इदं स्नानजलम् ।

वस्त्रमानीय,—

वद्धतन्तुसमायुक्तं पटसूत्रादिनिर्मितम् ।

वासो देवि सुगृह्यञ्च गृहाण वरवर्णिनि ॥

तन्तुषन्तानसम्बद्धं रश्मितं रागतन्तुना ।

दुर्गे देवि भज प्रीतिं वासस्ते परिधीयताम् ॥

इति वस्त्रम् । पुनराचमनीयञ्च ।

काञ्चनद्यलङ्कारमानीय,—

दिव्यरत्नसमायुक्ता वक्त्रिभानुसमप्रभाः ।

गात्राणि शोभयिष्यन्ति श्रलङ्काराः सुरेश्वरि ॥

चन्दनागुरुकर्पूरमिश्रं गन्धं गृहीत्वा,—

शरीरं ते न जानामि चेष्टां नैव च नैव च ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यतां ॥

इति गन्धः ।

पुष्पमानीय,—

पुष्पं मनोहरं दिव्यं सुगन्धं देवनिर्मितम् ।

द्वयमहुतमाग्रेयं देवि दत्तं प्रगृह्यताम् ॥

इति पुष्पम् ।

धूपमानौय,—

वनस्पतिरमो दिव्यो गन्धर्वासुरभोजनः ।

मया निवेदितो भक्ता धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति धूपः ।

दीपमानौय,—

अग्निज्योतीरविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ।

ज्योतिषामुत्तमो दुर्गे दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

त्वं चन्द्रसूर्यज्योतींषि विद्युद्गन्धोस्तथैव च ।

समेव सर्वज्योतींषि दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति दीपः ।

ताम्रपात्रे हृतसम्पादितमञ्जनं सौवीराद्यञ्जनं वा गृहीत्वा,—

नमस्ते सर्वदेवेगे नमस्ते शङ्करप्रिये ।

चक्षुषामञ्जनं क्षुधं देवि दत्तं प्रगृह्यताम् ॥

इत्यञ्जनम् ॥

फलमूलान्यादाय,—

फलमूलानि सर्वाणि धाम्धारणानि यानि च ।

नानाविधपुगन्धौनि गृह्य देवि ममाचिरम् ॥

इति फलादिरचना ॥

अन्नमानौय अभ्युक्ष्य,—

अन्नं चतुर्विधं देवि रसैः पङ्क्तिः समन्वितम् ।

उत्तमं प्राणदं चैव गृहाण मम भावतः ॥

परमान्नमानौय,—

गव्यसर्पिःपयोयुक्तं नानामधुरसंयुतम् ।

मया निवेदितं भक्ष्या पायसं प्रतिगृह्यताम् ॥

अमृतै रचितं दिव्यं नानारूपविनिर्मितम् ।

पिष्टकं विविधं देवि गृहाण मम भावतः ॥

मोदकादिकमानीय,—

मोदकं स्वादुसंयुक्तं शर्करादिविनिश्चितम् ।

सुरम्यं मधुरं भोज्यं देवि तन्न प्रतिगृह्यताम् ॥

जलमानीय,—

जलञ्च शीतलं स्वच्छं सुगन्धि सुमनोहरम् ।

मया निवेदितं भक्ष्या पानीयं प्रतिगृह्यताम् ॥

पूर्ववदाचमनीयम् ॥

ताम्बूलमानीय,—

फलपत्रकसंयुक्तं कर्पूरेण सुवासितम् ।

मया निवेदितं भक्ष्या ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

दूर्वा गृहीत्वा,—

नमस्ते सर्वगे देवि नमस्ते सुखमोचदे ।

दूर्वा गृहाण देवि त्वं मां निस्तारय सर्वतः ॥

श्रीफलपत्रमाल्यं गृहीत्वा,—

अमृतोद्भवं श्रीयुक्तं महादेवप्रियं सदा ।

पवित्रं ते प्रयच्छामि श्रीफलीयं सुरेश्वरि ॥

माल्यं गृहीत्वा,—

सूत्रेण यथितं माल्यं नानापुष्पसमन्वितम् ।

श्रीयुक्तं खम्यमानञ्च गृहाण परमेश्वरि ॥

ततः

ॐ चण्डिकायै विद्महे भगवत्यै धीमहि ।

तस्यो गौरी प्रचोदयात् ॥

इत्यञ्जलिचयं मिन्दूरतिलकञ्च दद्यात् । दर्पणं प्रदर्शयेत् ।

चामरव्यजनवातं घण्टादिनानाविधवाद्यञ्च कुर्यात् ॥

पाद्यादिभिर्य नैवेद्यैः पूजयेद्यो हिं चण्डिकाम् ।

अतःकृतफलं प्राप्य स गच्छेच्चण्डिकालयम् ॥

गुणफलम् ॥

ततो नवपत्रिकापूजा ॥

ॐ रत्नाधिष्ठायै ब्रह्मायै नमः, इति पाद्यादिभिः समूज्य,—

ॐ- दुर्गे देवि समागच्छ भान्निध्यमिह कल्पय ।

रत्नारूपेण सर्वत्र शान्तिं कुरु नमोऽस्तु ते ॥

रत्नाधिष्ठायै ब्रह्मायै नमः ।

एवं कक्ष्यधिष्ठायै कालिकायै नमः, इति पाद्यादिभिः समूज्य

प्रणमेत्,—

महिषासुरयुद्धेषु कक्षीभृताऽसि सुप्रते ।

मनुष्यानुग्रहाय आगतासि हरप्रिये ॥

कक्ष्यधिष्ठायै कालिकायै नमः ॥

हरिद्रे वरदे देवि उमारूपासि सुप्रते ।

मम विघ्नविनाशाय पूजां गृह्य प्रसीद मे ॥

हरिद्राधिष्ठायै दुर्गायै नमः ॥

निशुभशुभमयने सेनैर्देवगणैः सह ।

जयन्ति पूजिताऽसि त्वमस्माकं वरदा भव ॥

जयन्त्यधिष्ठात्र्यै कार्तिक्यै नमः ॥

महादेवप्रियकरो वासुदेवप्रियः सदा ।

उमाप्रौतिकरो वृचो विस्वरूप नमोऽस्तु ते ॥

विल्वाधिष्ठात्र्यै शिवायै नमः ॥

दाडिमि त्वं पुरा युद्धे रक्तबीजस्य ममृखे ।

उमाकार्यं कृतं यस्मादस्माकं वरदा भव ॥

दाडिम्यधिष्ठात्र्यै रक्तदन्तिकायै नमः ॥

हरप्रौतिकरो वृचो ह्यशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रौतिकरो यस्मान्नामशोकं सदा कुरु ॥

अशोकाधिष्ठात्र्यै शोकरहितायै नमः ॥

यस्य पत्रे वसेद्देवी मानवृचः शचीप्रियः ।

मम चानुग्रहार्थाय पूजां गृह्य प्रसीद मे ॥

मानाधिष्ठात्र्यै चामुण्डायै नमः ॥

जगतः प्राणरक्षार्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

उमाप्रौतिकरं धान्यं तस्मात् त्वं रच सर्वदा ॥

धान्याधिष्ठात्र्यै सत्स्यै नमः ॥

पत्रिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।

पूजां समप्तां संगृह्य रच मां त्रिदशेश्वरि ॥

नवपत्रिकावासिन्यै दुर्गायै नमः ॥

अथावरणपूजा ॥

षग्यादिकोणकेश्वरेषु,—

ॐ दुर्गे षट्पाय नमः, ॐ दुर्गे शिरसे स्वाहा, दुर्गायै
शिखायै वषट्, भूतरक्षणि कवचाय ऊं, नमः सर्व्वत्र ॥

देवीसम्मुखे,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् नमः ॥

'दिक्षु,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फट् नमः ।

अष्टदिक्षु,— इन्द्राय सवज्ञाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

अग्नये सशक्तये सवाहनपरिवाराय नमः ।

यमाय सटण्डाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋताय सखड्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वरुणाय सपाशाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वायवे साङ्कुशाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

सोमाय सगदाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

ईशानाय सशूलाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋतवरुणयोर्मध्ये,—

अनन्ताय सषक्राय सवाहनाय सपरिवाराय नमः ।

इन्द्रेगानयोर्मध्ये,—

ब्रह्मणे सपश्याय सवाहनाय सपरिवाराय' नमः ॥

अङ्गादिस्तोकपालान्तं यजेदावरणान्यपीति वचनात् ॥

ततो वक्ष्यमाणविधिना बलिं दद्यात् । ततः स्तुत्वा देवीं
प्रदक्षिणीकृत्य पञ्च प्रणामान् कुर्यात् ।

१ ग पुस्तके, दिक्ष्वित्यादि पङ्क्तिर्नास्ति ।

२ ख, सवाहनपरिवाराय ।

कालिकापुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

ग्रन्थे शम्भुके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

सप्तधावर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान् तु साधकः ।

पञ्च प्रणमान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमितिमन्त्रकैः ॥

इति सप्तमीपूजा समाप्ता ॥ • ॥

अथ महाष्टम्यां स्नातः कृतनित्यक्रियः कृतपूजामम्भारो हां ह्रीं
ह्रं फडितिमन्त्रेण पुष्पनैवेद्यगन्धादि विलोक्य पूर्ववदासनशुद्धि-
भूतशुद्धि-मातृकान्यासाङ्गन्यास-करन्यास-प्राणायाम-पीठन्यासान्
विधाय, देवीं ध्यात्वा, दर्पणप्रतिबिम्बे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा, मूलमन्त्रेण
दन्तकाष्ठं निवेद्य, सङ्कल्प्य पूर्ववत् काम्यदानं सम्पाद्य, अर्घ्यादिपात्रं,
संस्थाप्य, आत्मपूजाञ्च विधाय, घटे गणेशं वद्व्याणं यद्वाञ्च सम्पूज्य,
पीठदेवताञ्च पूजयित्वा, देवीं ध्यात्वा, मानसैरुपचारैः सम्पूज्य,
इदयस्त्रयं तैश्च पुष्पाञ्जलिना मूलमन्त्रेण देव्यां सङ्कल्प्य, सङ्मुखी-
करणसकलीकरणावगुण्ठनपरमीकरणमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

ततः पूर्ववत् षोडशोपचारैः सम्पूज्य नवपत्रिकाञ्च पूजयित्वा
आवरणानि पूजयेत् ।

तत्र प्रथममङ्गावरणम् । अन्यादिकोणकेशरेषु,—

ॐ दुर्गे हृदयाय नमः, दुर्गे शिरसे स्वाहा, दुर्गायै शिखायै
वषट् नमः, भूतरक्षायै कवचाय ॐ नमः ।

देवीसङ्मुखे,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् नमः ।

चतुर्दिक्षु,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फट् नमः ।

ततोऽष्टदलमूले उग्रचण्डाद्याः पूजयेत् ।

मायालक्ष्मीपदाद्येन पूजयेत् सर्वमातरः ॥

पूर्वदलमूले उग्रचण्डामावाह्य ह्रीं श्रीं उग्रचण्डायै नमः
इत्यादि पाद्यादिभिरभ्यर्च्य नमस्कुर्यात् ।

उग्रचण्डा तु वरदा मध्याह्नाह्नकसमद्युतिः ।

सा मे सदाऽस्तु वरदा तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

एवमाग्नेये प्रचण्डामावाह्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य,—

प्रचण्डे पुत्रदे नित्यं प्रचण्डगणसंस्थिते ।

सर्वानन्दकरे देवि तुभ्यं नित्यं नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं प्रचण्डायै नमः ॥

दक्षिणे चण्डोगामावाह्य सम्पूज्य च,—

लक्ष्मीस्त्वं सर्वभूतानां सर्वभूताभयप्रदा ।

देवि त्वं सर्वकार्येषु वरदा भव शोभने ॥

ह्रीं श्रीं चण्डोगायै नमः ।

नैर्ऋते चण्डनायिकामावाह्य सम्पूज्य च,—

या सिद्धिरिति नाम्ना तु देवेश्वरदायिनी ।

कलिकल्मषनाशाय नमामि चण्डनायिकाम् ॥

ह्रीं श्रीं चण्डनायिकायै नमः ॥

पश्चिमे चण्डामावाह्य सम्पूज्य च,—

देवि चण्डात्मिके चण्डि चण्डारिविजयप्रदे ।

धर्मार्थमोक्षदे दुर्गे नित्यं मे वरदा भव ॥

ह्रीं श्रीं चण्डायै नमः ॥

वायये चण्डवतीनावाह्य सम्पूज्य च,—

या सृष्टि-स्थिति-मंहार-गुणत्रयसमन्विता ।

याः पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवत्यै नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं चण्डवत्यै नमः ॥

उत्तरे चण्डरूपामावाह्य सम्पूज्य च,—

चण्डरूपात्मिका चण्डा चण्डनायकनायिका ।

सर्वसिद्धिप्रदा देवी तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं चण्डरूपायै नमः ॥

देशाने चण्डिकामावाह्य सम्पूज्य च,—

बालाकारुणनयना सर्वदा भक्तवत्सला ।

चण्डासुरस्य मयनी वरदाऽस्त्वितिचण्डिका ॥

ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः ॥

ततः पञ्चमध्येऽष्टाष्टाया चतुःषष्टियोगिनीरावाह्य ह्रीं श्रीं इति
मन्त्रेण पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

कालिकापुराणे,—

ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।

कौमारी भैरवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥

चामुण्डा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।

मातेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥

काली करास्त्रिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।

भीमा शान्ता भ्रामरी च रुद्राणी चण्डिका तथा ॥

चमा धात्री तथा स्वाहा स्वधाऽपर्णा महोदरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली कपालिनी ॥

चेमङ्करी चोद्यचण्डा चण्डोद्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहाप्रियङ्करौ ॥

बलविकरणी देवी बलप्रमथनी तथा ।

मनोन्मथनी देवी सर्वभूतदमन्यपि ॥

उमा-तारा-महानिद्रा विजया च जया तथा ।

शैलपुत्री चण्डिका च चण्डघण्टा च योगिनी ॥

कुशाण्डी स्कन्दमाता च तथा कात्यायनी परा ॥

कालरात्रिर्महागौरी चतुःषष्टि क्रमादिमाः ।

पूजयेन्नाल्लस्यन्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥

ततः ह्रीं श्रीं कोटियोगिनीभ्यो नमः ।

इति पाद्यादिभिरेकत्र पत्राग्रेषु कोटियोगिनीः पूजयेत् ।

ततो देवीमन्त्रिधाने सम्यग्दुर्गाः शुभप्रदाः ।

ऐशान्यादिक्रमाद् द्वे द्वे मध्ये च पूजयेन्नृच ॥

देवीशाने ब्रह्माणीमावाह्य ह्रीं श्रीं इति पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

चतुर्मुखीं जगद्धात्रीं हंसारूढां वरप्रदाम् ।

सृष्टिरूपां महाभागां ब्रह्माणीं तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं ब्रह्माण्यै नमः ॥

तथा तत्रैव माहेश्वरीमथावाह्य पूजयेत् ।

दृषारूढां शुभां शुभां त्रिनेत्रां वरदां शिवाम् ।

माहेश्वरीं नमाम्यद्य सृष्टिसंहारकारिणीम् ॥

ह्रीं श्रीं माहेश्वर्यै नमः ॥

देव्याग्नेयकोणे कौमारीमावाह्य पूजयेत् ।

कौमारीं पीतवसनां मयूरवरवाहनाम् ।

शक्तिहस्तां शिताङ्गीं तां नमामि वरदां भदा ॥

ह्रीं श्रीं कौमार्यै नमः ॥

तत्रैव वैष्णवीमावाह्य पूजयेत् ।

शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मधारिणीं कृष्णरूपिणीम् ।

स्थितिहृषां खगेन्द्रस्थां वैष्णवीनां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं वैष्णव्यै नमः ॥

देवीनैर्ऋते वाराहीमावाह्य पूजयेत् ।

वराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धराम् ।

शुभदां पीतवसनां वाराहीं तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं वाराह्यै नमः ॥

तत्रैव नारसिंहीमावाह्य पूजयेत् ।

नृसिंहरूपिणीं देवीं दैत्यदानवदर्पहाम् ।

शुभां शुभप्रदां शुभां नारसिंहीं नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं नारसिंह्यै नमः ॥

ततो वायव्ये इन्द्राणीमावाह्य पूजयेत् ।

इन्द्राणीं गजकुम्भस्थां सहस्रनयनोज्ज्वलाम् ।

नमामि वरदां देवीं सर्वदेवनमस्कृताम् ॥

ह्रीं श्रीं इन्द्राण्यै नमः ॥

तत्रैव चामुण्डायावाह्य पूजयेत् ।

चामुण्डां मुण्डमयनीं मुण्डमालोपशोभिताम् ।

अद्वाद्वाहसमुदितां नमाम्यात्मविभूतये ॥

ह्रीं श्रीं चामुण्डायै नमः ॥

ततो मध्ये,—ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः इति मूलदेवीमेव पूजयेत् ।

कात्यायनीं दशभुजां महिषासुरमर्दिनीम् ।

प्रसन्नवरदां देवीं वरदां तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः ॥

चण्डिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।

पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां चिदगेश्वरि ॥

ह्रीं श्रीं दुर्गायै नमः ॥ इति मूलदेव्यै पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ततो जयन्त्यादीर्गन्धपुष्पादिभिर्देवीसन्निधाने पूजयेत् ॥

ह्रीं श्रीं जयन्त्यै नमः, इत्यादिक्रमेण पूजयेत् ॥

जयन्तीं भङ्गलां काशीं भद्रकाशीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चमां धार्त्रीं स्वधां स्वाहाञ्च पूजयेत् ॥

॥ ततोऽस्त्रपूजा ॥

देवीदक्षिणहस्तेषु,— ॐ शूलाय नमः, इति सम्पूज्य,—

सर्वायुधानां प्रथमो निर्मितस्त्वं पिनाकिना ।

शूलं मारं समाधृत्य कृत्वा मुष्टिग्रहं गृह्णाम् ॥

पुष्पं दद्यात् ॥

ॐ खड्गाय नमः, इति सम्पूज्य,—

अग्निर्विश्वमनः खड्गस्त्रीक्ष्णधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजययैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ सुदर्शनचक्राय नमः, इति सम्पूज्य,—

चक्र त्वं विष्णुरूपोऽसि विष्णुपाणौ सदा स्थितः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं सुदर्शन नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ तीक्ष्णवाणाय नमः, इति सम्पूज्य,—

सर्वायुधानां श्रेष्ठोऽसि दैत्यसेनानिखदन ।

भयेभ्यः सर्वतो रक्ष तीक्ष्णवाण नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ शक्तये नमः, इति सम्पूज्य,—

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां गुरुरस्य च विशेषतः ।

शक्तिरूपेण सर्वत्र रक्षां कुरु नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

वामहस्तेषु,—

ॐ खेटाय नमः, इति सम्पूज्य,—

यष्टिरूपेण खेट त्वमरिसंहारकारकः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरु च ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ पूर्णवापाय नमः, इति सम्पूज्य,—

सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारिखदन ।

चाप मां सर्वतो रक्ष साकं शायकसत्तमैः ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ पाशाय नमः, इति सम्पूज्य,—

पाग त्वं नागरूपोऽसि विषपूर्णां विषोदरः ।

शत्रूणां दुःसहो नित्यं नागपाश नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ शक्रुगाय नमः, इति सम्पूज्य,—

शक्रुगोऽसि नमस्तुभ्यं गजानां नियमः सदा ।

लोकानां सर्वरक्षार्थं विधृतः पार्वतीकरे ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ घण्टायै नमः, इति सम्पूज्य,—

दिनस्ति दैत्यतेजांसि स्त्रेनेनापूर्य या जगत् ।

सा घण्टा पातु नो देवि पापेभ्योऽनः सुतानिव ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ परशवे नमः, इति सम्पूज्य,—

परशो त्वं महातीक्ष्णः सर्वदेवारिसूदनः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं शत्रुचय नमोऽस्तुते ॥

इति पुष्पम् ॥

सर्वायुधानां श्रेष्ठानि यानि यानि त्रिपिष्टये ।

तानि तानि दधत्यै ते चण्डिकायै नमोऽम्बिके ॥

ह्रीं श्रीं दुर्गायै सर्वायुधधारिण्यै नमः ।

इति दैव्यै पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ततः— ॐ किरीटादिभ्यो देव्यङ्गप्रत्यङ्गभूषणेभ्यो नमः ।

इत्येकच पूजयेत् ।

ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय ॐ फट् नमः ।

इति मन्त्रेण सिंहं पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

आसनद्वारि भूतानां नानालङ्कारभूषितम् ।

मेरुद्वारप्रतीकाग्र सिंहासन नमोऽस्तु ते ॥

ॐ महासिंहाय नमः ।

ततो महिषासुराय नमः,— इति महिषं देव्ये पूजयेत् ।

कालिकापुराणे महिषासुरवरदाने,—

मम प्रवर्त्तते पूजा यच्च यच्च च तच्च ते ।

पूज्यस्त्विन्यथ तत्रैव कालोऽयं तव दानव ॥

मत्स्यपुराणे देवदेवतापूजोक्ता, तास्तु कोटियोगिनीपूजयैव पूजिता इति न प्रयत्नं पूज्याः ।

कालिकापुराणे कामाख्यापूजाप्रकरणे,—

वदुकचतुष्टयाष्टचैवपाल-नवभैरवपूजोक्ता, अतस्तानपि केचित् पूजयन्ति ।

श्रीमित्यनेन मन्त्रेण पूर्वादौ पूजयेत् क्रमात् ।

• सिद्धपुत्रं दानपुत्रं तथा सहजपुत्रकम् ॥

श्रेष्ठं समयपुत्रञ्च पूजयेद्दुकानिमान् ॥

ॐ श्रीं सिद्धपुत्रवदुकाय नमः,— इत्यादि ।

पूजयेत् चैवपालांश्च मध्ये किञ्चत्कपचयोः ।

हेतुकं चिपुरपुत्रञ्च अग्निजिह्वं तथैव च ॥

अग्निवेतालसंशय कालघ्नाय करालकम् ।

एकपादं भीमनाथमुत्तरादिक्रमेण तु ॥

ॐ हेतुकाय चैवपालाय नमः,— इत्यादि ॥

मण्डलस्य चतुर्दिक्षु द्वौ द्वौ मध्ये च पूजयेत् ।

अमिताक्षो रुक्मण्डः क्रोधोन्मत्तौ भयङ्करः ॥

कपाली भीषणश्चैव संहारी नव भैरवाः ॥

अमिताक्षाय भैरवाय नमः,— इत्यादि ॥

॥ अथ लोकपालपूजा ॥

मण्डनवाद्ये चतुर्दिक्षु,—

इन्द्राय सवज्ञाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

अग्नये सशक्तये सवाहनपरिवाराय नमः ।

यमाय सद्गुणाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋताय सखङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वरुणाय सपात्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वायवे साङ्कुशाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

सोमाय सगदाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

ईशानाय सशृङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये,—

अनन्ताय सचक्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

इन्द्रेयानयोर्मध्ये,—

ब्रह्मणे सपद्माय सवाहनपरिवाराय नमः ॥

॥ ततो वक्षिदानम् ॥

बलिं स्थापयित्वा लोहितमान्द्येन वेष्टयित्वा प्रोक्षयेत् ।

ॐ अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्नग्निः

स ते लोको भविष्यति तं जेय्यमि पिवैताश्रपः ।

वायुः पशुराशौत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् वायुः स
ते लोको भविष्यति तं जेयसि पिवेता अपः ।

सूर्यः पशुराशौत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् सूर्यः स
ते लोको भविष्यति तं जेयसि पिवेता अपः ।

ॐ वाचन्ते शुन्वामि, प्राणन्ते शुन्वामि, चक्षुस्ते शुन्वामि,
श्रोचन्ते शुन्वामि, नाभिन्ते शुन्वामि, मेघन्ते शुन्वामि, पायुन्ते
शुन्वामि, चरिचन्ते शुन्वामि ।

ॐ मनस्त-आप्यायतां, वाक्च आप्यायतां, प्राणस्त-आप्यायतां,
चक्षुस्त-आप्यायतां, श्रोचन्त-आप्यायतां, यत्ते क्रूरं यदा क्षितं तत्त-
आप्यायतां । तत्ते निष्ठायतां तत्ते शुध्यतु महोभ्यः ॥

इति संशोध्य पाद्यार्चाचमनीयगन्धपुष्पैः पूजयेत् ॥

ततो देवीं मूलमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिचयेण पूजयेत् ॥

उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा ।

निरीक्ष्य साधकः पद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

क्वाग त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः ।

प्रणमामि ततः सर्व्वरूपिणं बलिरूपिणम् ॥

चण्डिकाप्रौढिदानेन दातुरापदिनाग्रन ।

वैष्णवीबलिरूपाय बले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥

यज्ञार्चं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

१ छ, चरित्रमित्यादि नास्ति ।

२ ग, सर्व्वरूपिणम् ।

अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ॥

ॐ ऐं ह्रीं श्रीं इति मन्त्रेण पुष्पं मूर्द्ध्नि बलेर्न्यसेत् ॥

तुभ्यं नम इति, तेऽस्त्वित्यर्थः । कचिन् कालिकापुराणे तु बले
तुभ्यं नमो नम-इति पाठः ।

ततो देवीं समुद्दिग्य काममुद्दिग्य चात्मनः ।

अभियिच्य बलिं पश्चात् करवारं प्रपूजयेत् ॥

ततः कुश-तिल-जलान्यादाय, ॐ अद्यामुकगोत्रस्त्रामुकग्रर्माणः
पञ्चविंशतिवर्षावच्छिन्नदुर्गाप्रौतिकामनया जयदुर्गामन्त्रमुच्चार्य ॐ
ह्रीं दुर्गायै एष ह्यगवलिर्नमः । ह्यगोऽयं वक्त्रिदैवतः । नेषपचे
तु वरुणदैवत-इति बोद्धव्यम् ।

ततः पद्मोः कर्णे जपेत् ।

हिलि हिलि वज्ररूपधरायै ह्रीं ह्रीं इमं पशुं प्रदर्शय मुक्तिं
नियोजय नमः स्वाहा ।

ततः खड्गं ध्यात्वा पूजयेत् ।

ध्यानं यथा,—

कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।

उग्रं रक्ताखनयनं रक्तमाख्यानुलेपनम् ॥

रक्ताम्बरधरश्चैकपाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।

पिवमानञ्च रुधिरं भुञ्जानं क्रव्यसंघतिम् ॥

इति ध्यात्वा,—

रमना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ।

ॐ-ह्रां ह्रीं खड्गेति मन्त्रेण खड्गं पाद्यादिनार्घयेत् ।

तथा,—

नामव्य खड्गं तु वलिं न दद्यात्तु कदाचन ।

खड्गस्थामन्त्रेण मन्त्रा यावन्तः कथिताः पुरा ॥

तैः सार्द्धमेते मन्त्रास्तु योव्याः खड्गाभिमन्त्रणे ।

१दिः कालीति ततो देवि वज्रेशरिपदं तथा ॥

ततोऽतु क्षौद्रदण्डायै नमः श्रेष्ठे तु योजयेत् ।

कालि कालि देवि वज्रेशरि क्षौद्रदण्डायै नमः ॥

सम्पूज्यानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।

कालरात्र्यास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥

ह्रीं ह्रीं कालि कालि विकटदंष्ट्रे स्त्रीं स्त्रीं फेत्कारिणि
छादय छेदय सर्वदुष्टानि मारय मारय अमुकं खड्गेन क्षिन्धि
क्षिन्धि किञ्चि किञ्चि चिकि चिकि पिव पिव रुधिरं स्त्रीं स्त्रीं
किरि किरि कालिकायै नमः ।

ततः पुष्पाञ्जलिना,—

अग्निर्विश्रमनः खड्गस्त्रीक्ष्णधारो दुरामदः ।

श्रीगर्भो विजययैव धर्मपास्त नमोऽस्तु ते ॥

पूजयित्वा ततः खड्गं श्रीं ऊं फडिति मन्त्रकैः ।

गृहीत्वा विमलं खड्गं हृदयेद्वलिमुत्तमम् ॥

योगिनीतन्त्रे,—

हृदयेद्वलिमुखं तु वलिं पूर्वमुखं तथा ।

उदङ्मुखः स्वयं भूत्वा नेत्रघातेन साधकः ॥

१ ख, ग, उक्तशब्दे दिरित्यादि योजयेदित्यन्तोऽंशो नास्ति ।

स्वयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्रात्रा वा सुद्धदैव वा ।

सपिण्डेनाथ वा केशो नामगोत्रं नियोजयेत् ॥

कालिकापुराणे,—

ततो बलीनां रुधिरं तोयसैन्धवमत्फलैः ।

मधुभिर्गन्धपुष्पैश्च अधिवास्य विधानतः ॥

ॐ ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकी रुधिरेणायायतामिति ।

स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरस्य सप्रदीपकम् ।

एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥

शिरःप्रदीपस्य पात्रं विना सावधानेन दातव्यः ।

यथा योगिनीतन्त्रे,—

श्रीर्षोपरि ज्वलद्दीपं हृतयोगेन साधकः ।

दद्यादा तैलयोगेन वर्जयेत् सार्पपादिकम् ॥

हृतेन सार्वभौमः स्यात्तैले भिक्षिं विनिर्दिशेत् ।

यावन्ति श्रीर्षलोमानि दीपो दहति भाविनि ॥

तावत् कालं वसेत्स्वर्गं तस्मात् पात्रं विवर्जयेत् ।

लोमदाहोद्भवं गन्धं घ्रात्वा देवौ प्रक्षीदति ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् श्रीर्षोपरि ज्वलच्छिखाम् ।

निष्वाणे मृत्युमाप्नोति नीयमाने प्रदीपके ॥

तस्मात् प्रयत्नतो नीत्वा ज्वालयेद्दीपकं बुधः ॥

ततः शोणितं चतुर्धा विभज्य, - आग्नेये, - विदारिकायै नमः,

नैष्ठिके,-पापराक्षस्यै नमः, वायव्यां,-पूतनायै नमः, ऐशान्यां,-
कालिकायै नमः, इति दद्यात् ।

योगिनीतन्त्रे,-

विदारौ-पापराक्षस्यै पूतना कालिका तथा ।

शस्त्रेयादिकक्षेत्रे तु यजेत्तत्र समाहितः ॥

ततः श्रुयात् ।

विनेत्रे विकरालास्ये मुण्डमालाविभूषिते ।

सर्वांसुरहतान्ते त्वं खड्गखड्गधारिणि ॥

महिषघ्नि महाभाये दैत्यदर्पनिखदनि ।

क्वागलेन बलिं दद्वि गृह्णाण ध्रुवक्षमे ॥

इमं क्वागबलिं देवि गृहीत्वा कालरात्रिके ।

प्रोता भव महाकालि रक्ष मां देवि चण्डिके ॥

इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा धूपं निवेद्य, नानावाद्येन कोलाहलं कुर्यात् ।

स्वगात्रोपास्यदाने तु सहस्रवार्षिकीं दत्तिः ।

तत्र मन्त्रः,-

ॐ ह्रीं ह्रीं किलि किलि कालिके स्वगात्ररुधिरं गृह्य गृह्य ।

रक्तप्रिये प्रचण्डामिमुण्डमालाविभूषिते ।

स्वगात्राण्युक्प्रदानेन सर्वशान्तिं कुरुष्व मे ॥

एतच्च धाम्न्यपेतैर्दयम् ॥

अथ महिषे विघ्नेपस्तयम् ॥

कालिकापुराणे,-

सुघातं मनुजं दीप्तं पूर्वैः श्रद्धां नियताग्रमम् ।

मांसमैद्युनभोगहीने सक्चन्दनोचितम् ॥
 कृत्वोत्तरामुखं तं तु तदङ्गेष्वङ्गदेवताः ।
 पूजयेत्तं च नाम्ना तु दैवतेन च मानुषम् ॥
 अन्येषां महिषादीनां बलौनामथ पूजनात् ।
 कायो मेधत्वमाप्नोति रक्तं गृह्णाति वै शिवा ॥

महिषादयस्तु,—

महिष-सिंह-सरभ-व्याघ्र-गण्डक-रुष्णभाराः, न तु छागादयः,
 तानेवोपक्रम्याभिधानात् ॥

तं ब्रह्मारम्भे ब्रह्माणं तन्नासायाश्च मेदिनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वतोमुखम् ॥
 ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 ललाटे पूजयेच्चन्द्रं शक्रं दक्षिणगण्डतः ॥
 वामगण्डे तथा वक्त्रिं घौवायां भगवर्त्तिनम् ।
 केशाग्रे निर्गतिं मध्ये भ्रुवोश्चापि प्रचेतमम् ॥
 नामामूले तु यमनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
 हृदये सर्पराजन्तु पूजयित्वा पठेदिमम् ॥
 यथा वाहं भवान् देष्टि यथा वहमि चण्डिकाम् ।
 तथा मम रिपून् हिंस्य श्शुभं वह लुलापक ॥
 यमस्य वाहनस्त्वं तु वररूपधराव्यय ।
 आयुर्वित्तं यगो देहि काशराय नमोऽस्तु ते ॥

महिषदाने शतवार्षिकी दुर्गाप्रौतिः फलं, महिषो यमदैवतः ।
 सर्वमन्यत् प्रोक्षणादिकं छागवत् कर्त्तव्यम् ।

कालरात्र्या मन्त्रोद्धारमाह । कालिकापुराणे,—

नेत्रबीजस्य मध्यन्तु दिरावर्त्य प्रयोजयेत् ।

ततोऽनु कालि कालीति विकटदंष्ट्रे ततः पदं ॥

हान्तादि-नवतौयेन खरेणैकादशेन तु ।

योजितौ नाद्विन्दुभ्यां ह्रीं पश्चादिनियोजयेत् ॥

फेत्कारिणिपदं तस्मात् खादय च्छेदयेत्यतः ।

सर्वदुष्टानि च ततो दिमार्थामुकं ततः ॥

खड्गेन छिन्धि छिन्धीति ततश्च किलि किलीति ।

ततश्चिकि चिकीत्येवं ततः पिव पिबेति च ॥

ततोऽनु इधिरं चेति स्फौं स्फौं किरिकिरौति च ।

कालिकायै नम इति कालरात्र्यास्तु मन्त्रकः ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।

कालरात्रिः स्वयं तस्मिन्निषीदत्यरिहानये ॥

नेत्रबीजं ऐं ह्रीं श्रीं इति कालिकापुराणे उक्तं तस्य मध्यं ह्रीमित्यर्थः, ततो जयदुर्गामन्त्रं किञ्चिज्जपित्वा अर्घ्यादकेन जपं समर्पयेत् ।

तथा बलिदानानन्तरं कालिकापुराणे,—

जपं समारभेत् पश्चात् पूर्ववद्ब्रह्मानतत्परः ।

इहो न सजमादाय चिन्तयेन्न नमो शिवाम् ॥

ततो जयदुर्गामन्त्रेण तिलैर्ह्रीमः कार्य्या यथा,—

शोमश्च मतिस्त्रैराव्यैर्धर्मैर्वाच समाचरेत् ॥

ततः,— अथ दुर्गामहोत्सवे सर्ववाधाविनिर्मुक्ति-धनधान्यसुता-

चित्तवकामः श्रीदुर्गाप्रीतिकामो वा श्रीमार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं
देवौमाहात्म्यं श्रोष्यामि कौत्तयिष्ये वा इति मङ्गलस्य देवी-
माहात्म्यस्य अवधं कौत्तनं वा कुर्यात् । ततः प्रदक्षिणीकृत्य पञ्च
प्रणामान् कुर्यात् ।

कालिकापुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये अस्त्रके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

सप्तधावर्त्तनं कृत्वा मृतिमेतान्तु साधकः ।

पञ्च प्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ॥

अन्यानपि यथाशक्ति प्रणामान् कुर्यात् ॥

आयुर्देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥

प्रचण्डे पुत्रदे नित्यं सुप्रीते सुरनायिके ।

कुक्षोद्योतकरे चोपे जयं देहि नमोऽस्तु ते ॥

रुद्रचण्डे प्रचण्डाऽसि प्रचण्डवलनाशिनि ।

रक्ष मां सर्वतो देवि विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥

दुर्गोत्तारिणि दुर्गे त्वं सर्वान्शुभनिवारिणि ॥

धनार्थमोक्षदे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥

दुर्गे दुर्गे महाभागे त्राहि मां शरणप्रिये ।

महिषासृज्जदोन्मत्ते प्रणतोऽस्मि प्रभौद मे ॥

हर पापं हर क्लेशं हर शोकं हरासुखम् ।

हर रोगं हर क्षोभं हर वामं हरप्रिये ॥

आह्लादौ विमर्जनात् प्राग्दक्षिणया दृष्टत्वात् अन्यथापि तथैव
न गम्यत्वात् ।

किञ्च कालिकापुराणे पविचारोक्षणे दक्षिणानन्तरं देव्या
विमर्जनमुक्तम् ॥

यथा,—

पविचारोक्षणे वृत्ते दक्षिणान्तु प्रदापयेत् ।

हिरण्यं गां तिलं धेनुं वस्त्रं वा शाकमेव वा ॥

ततो विमर्जयेद्देवीं पूर्वाभिः प्रतिपत्तिभिः ॥

गारदीयदुर्गापूजाफलं तत्रैव,—

छत्रैवं परमामापुर्निर्वृतिं विदिवौकसः ।

एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ॥

विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥ * ॥

अथ दशम्यां कृतनित्यक्रियो भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा पञ्चोपचारै-
र्देवीमभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदर्चितम् ।

पूर्णं भवतु तत्त्वत्त्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ॥

ततो निर्झाल्यवासिन्यै नम इति निर्झाल्येन घटोपरि पूजयेत् ।

कालिकापुराणे,—

योनिमुद्रां प्रदद्यांश्च निर्झाल्यं दिशि शूलिनः ।

चण्डेश्वर्यै नम इति विचिन्त्याथ विमर्जयेत् ॥

विमर्जनमनेनैव मन्त्रेण शृणु मेरव ।

उत्तिष्ठ देवि चण्डे मे शुभां पूजां प्रगृह्य च ॥

कुरुष्व मम कक्षाणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं परमेश्वरि ॥

यत् पूजितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ।

व्रज त्वं स्रोतसि जले तिष्ठ गेहे च भूतये ॥

इति मन्त्रेण देवीं चालयित्वा,—

गङ्गातुष्यंनिनादैश्च मृदङ्गैः पटहैस्तथा ।

धूलिकर्दमविक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाशब्दैः क्रीडयेयुरलं जनाः ॥

इति जलममीपं नयेत् । जलस्थापनमन्त्रस्तु तच्चैवोक्तः,—

निमज्ज्याभमि सम्पूज्य पत्रिका वर्जिता जले ।

पुत्रायुर्धनदृढार्थं स्थापिताऽमि मया जले ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण देवीं संस्थापयेज्जले ।

मया सम्पूज्याभमि निमज्ज्य पत्रिका जले वर्जितास्त्र्यक्ता
अतस्त्रयमपि पुत्रादिदृढार्थं स्थापिताऽमि जले, इति मन्त्रार्थवशात्
स्वयं जलं प्रविश्यैव स्थापयितव्या । ततो जलक्रीडां कृत्वा
गृहमागत्य अस्त्रिद्रुमवधार्य ग्रान्त्यागोः-प्रशस्तिवन्दनादिकं
मङ्गलमाचरेत् ।

श्रीगोविन्द-पदद्वन्द्व-वन्दना-नन्दितात्सना ।

गोविन्दानन्दकृतिना दुर्गाद्यांकौमुदी कृता ॥

अथ खञ्जनदर्शनम् ।

तत्र दुर्गात्सवानन्तरं खञ्जनं पश्येत् । यथा संवत्सरपदीये,—

कुर्वन् मम कन्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं परमेश्वरि ॥

यत् पूजितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ।

व्रज त्वं सोतमि जले तिष्ठ गेहे च भूतये ॥

इति मन्त्रेण देवीं प्रार्थयित्वा,—

मत्तुतुष्ट्यनिनादेष गृहद्वैः पटसैन्नाथा ।

धूलिकुट्टमविवेपैः कोडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगच्छिद्गामिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाशब्दैः कौटुभेयुरत्नं जनाः ॥

इति जलपसीपं स्येत् । जलस्यापनमन्तस्तु तच्चैवोक्तः,—

निमज्ज्यागामि सम्पूज्य पत्रिका वर्जिता जले ।

पुत्रायुर्धनदृष्टये स्थापिताऽमि मया जले ॥

इत्यनेन ह मन्त्रेण देवीं संस्थापयेज्जले ।

मया सम्पूज्यागामि निमज्ज्य पत्रिका जले वर्जितास्त्यक्ता
अतस्तमपि पुत्रादिदृष्टये स्थापिताऽमि जले, इति मन्तार्थवशान्
स्वयं जलं प्रविष्ट्वा स्थापयितव्या । ततो जलकौडां कृत्वा
गृहमागत्य अश्विद्रुमवधार्थं ग्रान्यागीः-प्रशस्तिवन्दनादिकं
सङ्गसमाचरेत् ।

श्रीगोविन्द-पददत्त-वन्दना-नन्दितात्मना ।

गोविन्दानन्दकृतिना दुर्गाचर्चाकौमुदी कृता ॥

अथ खञ्जनदर्शनम् ।

तत्र दुर्गासुखानन्तरं खञ्जनं पश्येत् । यदा संवत्सरप्रदीपे,—

हत्वा नीराजनं राजा वल्लवद्वौ यदावल्लवम् ।

शोभनं खञ्जनं पद्मेज्वल-गो-गोष्ठमविधी ॥

यत्तु,—

वस्तुगतेऽनुजवन्धौ यस्यां दिशि खञ्जनं नृपः पश्येत् ।

तस्यां गतस्य नृपतेः चिप्रमरातिर्विश्रमुपैति ॥

इति ज्योतिषे वस्तुार्कं खञ्जनदर्शनमुक्तं तत्प्रमुख्ये पञ्चाति-
शयार्थम् ।

ज्योतिषे,—

मङ्गले खञ्जनं दृष्ट्वा पुष्पे स्थाने मङ्गोरमे ।

शुभं दृष्ट्वा शुभं श्रेयं विपरीते न शुभयः ॥

तथा,— खञ्जासु गोषु गज-वाजि-महो-रगेषु

राज्यप्रदस्य कुशलः शुचिमादले

भस्मास्त्रिकाष्ठतुषलोत्तराण्येषु दृष्टो

रिष्टं ददाति वज्रघ्नः खलु खञ्जरीट् ॥

शुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवनाक्षपूजनम् ।

शान्तिं कुर्वति सुक्याञ्च स्थानं पश्येत् जलैः ॥

अथ खञ्जनदर्शने मन्त्रं पठित्वा मणसेत् ।

ॐ अशोकस्य विशोकस्य नन्दोयः पुष्टिवर्द्धनः ।

शङ्खचूडो मणिपीठः स्वस्तिकपङ्कोऽपराजितः ॥

खञ्जनाय नमस्तुभ्यं सर्वान्मौष्टप्रदाय च ।

नीलकण्ठाय भद्राय भद्ररूपाय ते नमः ॥

भद्रस्तं देहि मे भद्रमाणां पूरय पूरकाः ।

स्त्रक्तिकोऽमि कुरु स्त्रन्ति सञ्चरीट नमोऽस्तु ते ॥

नारायणगरीरोत्थ संवत्सरशुभप्रद ।

भीलकण्ठ महादेव सञ्चरीट नमोऽस्तु ते ॥

वासुदेवस्वरूपेण सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामतीर्णोऽमि सञ्चरीट नमोऽस्तु ते ॥

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त-

मदृग्यतामेपि शिमोद्गमेन ।

त्वं दृग्यमे प्रावृषि निर्गतायां

त्वं सञ्चनाद्यर्थमयो नमामि ॥

अद्यादिनशुक्लपक्षे निषिद्धेतरदिने श्रोत्रिपाकनिमित्तकं श्राद्धं
कार्यम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

श्रोत्रिपाके च कर्त्तव्यं यत्रपाके तथैव च ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥

पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ।

श्रोष्ठपक्षामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्रोत्रिपाके चेत्यनेन नित्यश्राद्धं विधायाकरणे प्रत्यवायो
दर्शितः । न तावाद्यावित्यनेन तु श्राद्धाकरणे अशुद्धस्य द्रव्यस्य
भक्षणे प्रत्यवायान्तरं '[दर्शितं] । तेन महागुरुनिपातेऽधिकाराभावात्

आद्धाकरणे प्रत्यवायो नास्ति ।] कित्त्वगुद्धद्रव्यभक्षणे प्रत्यवायात्
तदुपयोगो न कार्यः । अत्र आद्धकालानित्युपसंहारात् व्रीहिपाक-
काले यवपाककाले चेति मन्तव्यं । स च शरदमन्तव्यः ।

यथा परिशिष्टप्रकाशधृता श्रुतिः,—

गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरदस्तयोर्धजेत ग्रामाकैर्वनी
वर्षासु ॥

यद्यप्यत्र पाकपदेन काष्ठो लक्ष्यते तथापि विशेषणस्य प्राकस्यैव
निमित्तत्वं प्राधान्यात् अन्यथा नानामुनिवचनेषु व्रीहिपाकपदे-
नाभिधानममञ्जसं स्यात् । अतएव,—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुगोभनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् ।

एतच्च कार्त्तिके न कर्त्तव्यम् ।

नवास्त्रं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनादने ।

न शष्पपक्षे धनुषि तुक्तायां न कदाचन ॥

इति निषेधात् ।

न चैतदचनं मार्गशीर्षविहितवशास्त्रिसमागमनिमित्तकस्याद्ध-
मावविषयं नवास्त्राविशेषात् ।

अतएव कामधेतुहता,—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुगोभनम् ।

गच्छेत् सेवी विधातेन कीतवायुपुरःसरः ॥

इत्यभिधाय,

तेन देवान् पितॄन्धैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनमाश्विनमासीयतिथिकृत्ये लिखितम्
अतएव शुक्लपक्ष एवैतच्छ्राद्धं व्रीह्यभावे दैमन्तिकेनापि कार्यमाव-
श्यकत्वात् ।

अतएव बौधायनः,—

आ व्रीहिपाकाद्यवपाकं नाथेति आ यवपाकाद्व्रीहिपाकमिति ।
व्रीहिपाकं व्रीहिपाकनिमित्तकश्राद्धमित्यर्थः ।

तथा परिशिष्टे,—

गरदमन्तयोः केचिन्नवयजं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्रामाक्तो वनिनः स्मृतः ॥

यजतुल्यन्यायात् श्राद्धमपि तदा च तन्त्रेषैकम् ।

अथ कोजागरः ।

क्षिप्रपुराणे,—

आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।

कौमुदी मा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्क्षीमिन्द्रमैरावतस्त्रितम् ।

सुगन्धैर्निशि मद्देशे अद्वैजागरणं चरेत् ॥

जागरणमित्यनेनैव प्राप्तौ निशीति कौमुदीसंज्ञार्थः । सुगन्धैः
शोभनगन्धैरिति पूजायां गुणः, निशीति मद्देशेनावयः, अन्यथा
जागरणत्वेन निशालाभात् निशीत्यस्य वैयर्थ्यात् । अत्र च यस्मिन्
दिने रात्रियोगस्तत्रैव क्षीपूजा दिनद्वये रात्रौ तिथिज्ञाने
प्रदोषव्यापिनौ प्राज्ञा ।

यथा हेमाद्रिलिखितं वचनम्,—

प्रदोषव्यापिनी याद्या तिथिर्नक्तवते सदा ।

प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं नाङ्गिकानां चतुर्दशम् ॥

चतुर्दशमष्टावित्यर्थः । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे युग्मादरेण व्यवस्था । न चात्र विषम्याव्यापिनौति वचनावकाशः तदचनस्य षष्टिदण्डात्मकतिथिविषयतया प्राङ्निरूपितत्वात् । एवञ्च यस्मिन् दिने सङ्गीपूजा तस्मिन् दिने जागरणं कार्यम् ।

लैङ्गे,—

निग्रीथे वरदा सङ्गी को जागर्त्तिति भाषिणी ।

जगत्प्रक्रमते तत्र लोकचेष्टावलोकिनी ॥

तथा तथैव सङ्गीवाक्यम्,—

नारिकेलजलं पीत्वा अचक्रीडां समाचरन् ।

तस्मै वित्तं प्रयच्छानि को जागर्त्ति महीतले ॥

अचक्रीडामाचरन् को जागर्त्ति तस्मै वित्तं प्रयच्छामीत्यर्थः ।

तथा,

नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।

बन्धून् पूजयेत्तैश्च स्वयं तदग्रतो भवेत् ॥

पितृर्धनं श्राद्धं काम्यं तच्च यस्मिन् दिने पूर्वाह्ने पूर्णिमा^१ तथैव, श्रुतपचविहितत्वात् ॥

अथ कार्तिककृत्यम् ।

नारदोये,—

सुवर्णमेतत्तुल्यानि सर्वदानानि चैकतः ।
 एकतः कार्तिको मासः सर्वथा केशवप्रियः ॥
 व्रतेन न चिपेद्यन्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्यग्गोनिमवाप्नोति सर्वधर्मवद्विष्कृतः ॥
 यतिश्च विधवा चैव विग्रेषेण वनाश्रमी ।
 कार्तिके नरकं यान्ति श्रद्धता वैष्णवं व्रतम् ॥
 जन्ममश्नुति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्जितम् ।
 भस्मीभवति तत्सर्वमश्रद्धा कार्तिके व्रतम् ॥
 कार्तिके नार्चितो यैस्तु भक्तियोगेन केशवः ।
 नरास्ते नरकं यान्ति यमदूतैः स्र यन्विताः ॥
 गवां कोटिप्रदानेन स्वर्णकोटिपु यत्फलम् ।
 तत्फलं कोटिगुणितमेकाहे केशवार्चनात् ॥

भविष्ये,—

आमिषं मैथुनञ्चैव कार्तिके मासि यस्त्यजेत् ।
 सर्वकालकृतं पापं दुष्कृतं चापकर्षति ॥
 तुला-मकर-मेघेषु प्रातः स्नानं विग्रेषतः ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च सद्वापातकनाशनम् ॥

अत्र राशुमेखात् सौरो मासः, दुष्कृतं दुर्निमित्तमित्यर्थः ।
 ब्रह्मचर्य्यं स्त्रीपरित्यागः । चयाणां मिलितानामेव सद्वापातकनाशः
 फलं न तु प्रत्येकम् ।

कार्तिकं सकलं मामं प्रातःस्त्रायौ जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे पापमोचनक्रियायामधिकारिविशेषणतया
सर्वपां समुच्चयेन साधनत्वावगमात् । अरुणयैकहायन्या गवा सोमं
क्रीणातीतिवत् ।

ब्रह्माण्डे,—

तुलायां तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।

आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरम् ।

सत्रौकाय श्रीपतये स श्रीमानभिजायते ॥

ॐ दामोदराय नमसि तुलायां सोमया सह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥

विप्रवेष्टानि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

व्रतोपवासनियमैः कार्तिको यस्तु गच्छति ।

देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमां गतिम् ॥

मण्डपे विष्णुगृहे इत्यर्थः । व्रतं प्राजापत्यादि । उपवासीऽपि
एकान्तरोपवासादिः । नियमः शाकमूलाहारादिः । कार्तिकोऽत्र
शौरः तुलां प्रकृत्याभिधानात् ।

गार्हपत्ये ब्रह्मोवाच,—

व्रतानि कार्तिके वक्ष्ये स्नात्वा विष्णुं प्रपूजयेत् ।

एकभक्तेन नक्तेन मासं चायाचितेन वा ॥
दुग्धमूलफलाद्यैर्वा वृषवासेन वा नयेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्तकालो हरिं व्रजेत् ॥

तथा स्कान्दे,—

यो नरः कार्तिकं मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।
अश्वमेधफलं प्राप्य बङ्गिलोके महीयते ॥

भविष्ये,—

उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्याद्विष्णवे नरः ।
स सर्वं कुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
यः कुर्वाणं कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
चण्डिकायतने भक्त्या स हि सूर्यापमां व्रजेत् ॥
नवम्यान्तु विशेषेण भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
यावत्थो दीपसंख्यास्तु तैलेनापूर्य्य बोधिताः ।
तावद्युगसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥
ददाति कार्तिके यस्तु सूर्यायतनदीपकम् ।
अव्याहतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः ॥

बोधिता ज्वालिता इत्यर्थः ।

स्कान्दे शिववाक्यम्,—

प्रदीपमालां यः कुर्वाणं कार्तिके मासि वै मम ।
श्रवमाने च दीपानां ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥
गाणपत्यञ्च लभते दीप्यते च रविर्यथा ।

नन्दिपुराणे,—

यो नरः कार्तिके मासि मांसन्तु परिवर्जयेत् ।
संवत्सरस्य स्रभते पुण्यं मांसस्य वर्जनात् ॥

तथा,

तुला-मकर-स्येषु यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कौर्त्तिमायुर्दशो वलम् ॥

नारदीये,—

यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पञ्चभोजनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति यावदिन्द्रायतुर्दश ॥
भोजनं पद्मपत्रेषु महापातकनाशनम् ।
कार्तिके मुक्तिदं प्रोक्तं ब्रह्मपत्रेषु भोजनम् ॥
ब्रह्मपत्रं पलाशपत्रम् ।

नारदीये,—

निष्पावान् राजमापांश्च सुप्ते देवे जनार्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्रयण्डास्तादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विप्रेषेण राजमापन्तु भक्षयेत् ।
निष्पावं वा मुनिश्रेष्ठ यावदाहृतनारकी ॥
कदम्बानि पटोलानि वार्त्ताकुसक्षितानि च ।
न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने ।
भूतजन्मार्जितं पुण्यं दहते नात्र संग्रहः ॥

निष्पावो देवधान्यं, राजमाधो वरवटः । कश्चित् कङ्कवा-
नीति पठित्वा कलम्बी शाकभेदमिति व्याचष्टे ।

लैङ्गे,—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभौसभिः ॥

अपामार्गपञ्चवक्ष धामयेच्छिरसोपरि ।

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ॥

ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनान् ।

शैवांश्च वैष्णवान् विप्रान् शिवलोके महीयते ॥

अवश्यमेवेत्यनेन स्नानस्य नित्यत्वमुक्तं अन्यथा वैयर्थ्यात्, अपा-
मार्गभ्रामणं तु मङ्गलार्थम् ।

नामान्युक्तानि भविष्ये,—

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण निधत्तस्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्रीकुम्भराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिस्रैर्मिश्रान् दद्यात् त्रीं स्त्रीन् जप्ताञ्जलीन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ।

लैङ्गे,—

नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यत् कुर्यात् शिवतुष्टये ।

न तत्कृतुशतेनापि प्राप्यते पुष्पमौदृशम् ॥

नक्तं रात्रौ शिवमुद्दिश्य यत्किञ्चित् पूजादिकम् कर्म करो-
तौत्यर्थः । अत्र भौमवारे चित्रानक्षत्रयोगे फलातिशयः ।

यथा भविष्ये,—

कार्तिके भौमवारे तु चित्राक्ष्णचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्नातुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥

राजभास्करे,—

रात्रौ चतुर्दशीं क्ष्णां चित्राङ्गारतुलान्विताम् ।

उपोष्य स्वर्गमाप्नोति हेतुकेश्वरसन्निधौ ॥

विमुक्ता भौमवारेण चित्रभेण तथैव च ।

तिथिरेव सदा पूज्या नात्र कार्या विचारणा ॥

अतएव रात्रिपूजाविधानात् यस्मिन् दिने रात्रौ चतुर्दशी
तथैव पूजादिकम् । उभयदिनस्याभेदोदया चतुर्दशीति युग्म-
वचनाद्भवत्या । विशेषस्तु चतुर्दशीनिरूपणे प्रागेव द्रष्टव्यः ।

भविष्ये,—

कुजचित्रगता भूता अभिता या तु कार्तिके ।

वशिष्ठ जात्रवौद्यानात् सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

सूत्रे,—

दीपमालां तथा कृत्वा चतुर्दशीं शिवायहः ।

चतुष्पथे च नद्याश्च चतरेषु गृहेषु च ॥

एकविंशकुलोपेतो वसेच्छिवपुरे नरः ।

अथ च शस्त्रहतानामुल्कादानमन्येषान्तु दर्शे इति ।

अस्त्राग्रस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

इति मन्त्रलिङ्गात् । श्रुचाचारात् चतुर्दशभाकभक्षणं कुर्वन्ति ।

पञ्चप्रेतोपाख्यानञ्च शृण्वन्ति,—

ततः प्रेतचतुर्दशां प्रेतोपाख्यानमुत्तमम् ।

यः शृणोति नरो भक्त्वा न स प्रेतलमाप्नुयात् ॥

इति संवत्सरप्रदीपलिखितेतिहासममुच्यवचनात् ।

उपाख्यानं यथा तत्रैव,—

अथ प्रेतचतुर्दशीव्रतकथा ।

शरतस्यगतं भौशं दृष्टुं कुरुपितामहम् ।

मूर्द्ध्ना प्रणम्य विद्यात्मा पप्रच्छेदं युधिष्ठिरः ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

केन कर्मविपाकेन प्रेतलमुपजायते ।

केन वा मुच्यते तस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

भौश उवाच,—

अहन्ते कथयिष्यामि सर्वमेतदशेषतः ।

यच्छ्रुत्वा न पुनर्मोहमुपयास्यसि पुत्रक ॥

येन वै जायते प्रेतो येन चैव प्रमुच्यते ।

प्राप्तोऽथ नरकं घोरं दुस्तरं दैवतैरपि ॥

सततं ^१कौर्त्तनाद्यस्य पुण्यतीर्थान्तुकौर्त्तनात् ।

मानवाः संप्रमुच्यन्ते प्रपन्नाः प्रेतयोनिषु ॥

श्रूयते हि पुरा वत्स ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
 नाम्ना भान्तपनः स्थातस्तपोऽर्थं वनमाश्रितः ॥
 स्वाध्याययुक्तो होमेन योगंयुक्तश्च योगवित् ।
 तपोजप्यविधानेन युक्तः कालचयेण सः ॥
 युक्तः श्रमदमाभ्याश्च चान्द्या युक्तश्च धर्मवित् ।
 ब्रह्मचर्यं समायुक्तो युक्तश्च परिमार्दवे ॥
 युक्तः कार्येषु मैत्रेषु वेदयुक्तः स्वकर्मावित् ।
 परलोकभये युक्तः सत्यशौचश्च नित्यशः ॥
 युक्तो मधुरवाक्येषु युक्तश्चातिथिपूजने ।
 इज्यायोगेन संयुक्तो युक्तो हृदयविवर्जने ॥
 योगाभ्यासे सदायुक्तो संसारविजिगीषवान् ।
 परं धर्मं समाश्रित्य गन्तुमिच्छन् परं पदम् ॥
 एवंवृत्तः सदाचारो मोक्षाकाङ्क्षी जितेन्द्रियः ।
 बह्वन्यद्भानि विजने वने तस्य गतानि वै ।
 तस्मैकदा मतिर्जाता तीर्थाभिगमनं प्रति ॥
 स तीर्थं विधिवत् स्नात्वा भास्करस्योदयं प्रति ।
 कृतजप्यनमस्कारः पन्थानं प्रत्यपद्यत ॥
 स कदाचिदथापश्यत् पञ्च प्रेतान् स्वभीषणान् ।
 घोरकण्टकिते देशे निर्जने वृक्षवर्जिते ॥
 तान् दृष्ट्वा विह्वताकारान् घोरानत्यन्तभीषणान् ।
 ईषत्सन्तप्तहृदयस्तस्यौ नेत्रे निमील्य वै ॥
 अवलम्ब्य ततो धैर्यं चाभ्यसृज्य दूरतः ।

पप्रच्छ त्रिगुण्या वाचा के धूयं विकृता मृगम् ॥
किञ्चाशुभं कृतं कर्म येन प्राप्ताः स्य वैकृतम् ।
कथं वा चैकतः सर्वे प्रस्थिताः कुत्र वा पुनः ॥

प्रेता ऊचुः,—

तुत्पिपासादिता नित्यं परं दुःखं समाश्रिताः ।
हतभाग्या वयं सर्वे नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥
न जानौमो दिशं तात विदिशं वापि दुःखिताः ।
कुत्र गच्छामहे मूढाः पिशाचाः कर्मजा वयम् ॥
न माता न पितास्माकं प्रेतत्वं कर्मभिः स्वकैः ।
गताः स्मः सततं तात दुःखोद्देगसमाकुलाः ॥
सन्दर्शनेन ते ब्रह्मन् ह्लादितास्तर्पिता वयम् ।
मुहूर्त्तं तिष्ठ वक्ष्यामो वृत्तान्तं सर्वमादितः ॥
मम पर्युषितो नाम एष सूचिमुखः स्मृतः ।
ग्रीष्मगो रोहकश्चैव पञ्चमो लेखकस्तथा ॥

ब्राह्मण उवाच,—

प्रेतानां कर्मजातानां नाम्नां वै सम्भवः कथम् ।
नाम्नां वै कारणं ब्रूहि प्रेतत्वस्य च कारणम् ॥

प्रेता ऊचुः,—

मया खादु सदा भुक्तं दत्तं पर्युषितं दिजे ।
एतत् कारणमुद्दिश्य नाम पर्युषितं मम ॥
सूचिता वहवोऽनेन विप्राह्वयार्भिकाक्षिणः ।
कारणेनामुना ब्रह्मक्षेप सूचिमुखः स्मृतः ॥

ग्रीध्रम् गच्छति विप्रेण याचितः क्षुधितेन वे ।
 अनेन कारणेनास्य ग्रीध्रगो नाम कीर्त्यते ॥
 एकाकी मिष्टमन्त्राति शालामास्य नित्यमः ।
 ब्राह्मणानां भयेनैष रोहकस्तेन चोच्यते ॥
 पुराणं मौनमाख्याय याचितो विन्धिखेनाहीम् ।
 तेन कर्मविपाकेन लेखको नामतः कृतः ॥
 मेद्रेण लेखको याति रोहकः पर्वताननः ।
 ग्रीध्रगः पशूनां प्राप्तः सूचकः सूचिवकताम् ॥
 उषितः कम्बजघ्नीवः पश्य रूपविपर्ययम् ।
 सर्वं च विहताकारा लम्बोष्ठाश्चोन्नतोदराः ॥
 वृद्धदृष्टदन्ताश्च चकाक्षा निन्दिता वयम् ।
 प्रेतत्वं कर्मणा येन प्राप्तं नामानि च दिज ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं प्रेतत्वनामकारणम् ।
 यदि ते श्रवणे श्रद्धा एव्क् मां यद्यदिच्छसि ॥

ब्राह्मण उवाच,—

ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे चाक्षारमूलकाः ।
 युष्माकमपि चाक्षरं श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ॥

प्रेता ऊचुः,—

शृणु चाक्षारमस्माकं सर्वसत्त्वविगर्हितम् ।
 यच्छ्रुत्वा निन्दसे ब्रह्मन् भूयो भूयश्च कुम्भितम् ।
 श्रेष्ठमूत्रपूरीयेण योषिताश्च मलेन च ।
 उच्छिष्टैश्चैव वान्मैश्च प्रेतानां भोजनं भवेत् ॥

गृहाणि त्यक्तशौचानि प्रकीर्णच्छिष्टकानि च ।
 मलिनानि सप्रोकानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 स्त्रीषु जग्धानि गीर्णानि वान्तान्युच्छिष्टकानि च ।
 मलिनानि सुपूतीनि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 यस्मिन् शौचं गृहे नास्ति न सत्यं न च संयमः ।
 पतितैर्दुष्टभिर्योगः प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 वल्लिमन्त्रविहीनानि शोमहीनानि यानि च ।
 स्वाध्यायप्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 न लज्जा न च मर्यादा यत्र स्त्रीविजितो गृही ।
 गुरवो न च पूज्यन्ते प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 ['यत्र भेदारतिक्रोधा निद्रा शोको भयन्दमः ।
 आलस्यं कलहो हासः प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 प्रकीर्णभाण्डश्चोच्छिष्टं मलिनं धर्मवर्जितम् ।
 यद्गृहं नास्तिकाक्रान्तं प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 ह्रिया मे जायते तात वदतो भोजनं स्वकम्] ।
 निर्विषः प्रेतभावेन पृच्छामि त्वां दृढव्रत ।
 यथा न भवति प्रेतस्तस्मै ब्रूहि तपोधन ॥

ब्राह्मण उवाच,—

एकरात्रे स्तिरात्रे च शय्याभ्यामप्यत्रैरपि ।
 प्रतैश्च विविधैः पूतो न प्रेतो जायते नरः ॥

निष्ठाक्षपानदाता च सततं श्रद्धयान्वितः ।
 ज्ञातीनां भोजको नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 गोब्राह्मणसतीर्थानां साधूनाञ्च तपस्विनाम् ।
 सेवनैर्वन्दनैश्चापि न प्रेतो जायते नरः ॥
 यो यजेदश्वमेधेन दानं दद्याच्च शक्तिः ।
 कृत्वा न कीर्त्तयेद्दुष्मै न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥
 सर्वभूतदयायुक्तो विष्णुपूजापरायणः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो दान्तो न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथि — गुरुपूजासु यो रतः ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधो न प्रेतो जायते नरः ॥

प्रेता जघुः—

१ श्रुता वो विविधा धर्माः प्रेतत्वं येन जायते ।
 येः कृतैस्तु भवेत् प्रेतस्तत्त्वतो निगदस्व तत् ॥

ब्राह्मण उवाच,—

शूद्राक्षेनोदरस्त्रेण प्राणांस्त्यजति यो दिजः ।
 मृतो वा पतिताक्षेन स प्रेतो जायते नरः ॥
 १ कृत्वाऽधर्मेण सत्पते मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 जग्ध्वा मोहात् वृथामांसं प्रेतो वै जायते नरः ॥
 देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं ब्रह्मस्वञ्च चरेत्तु यः ।
 कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ॥

१ य, सुवारो ।

२ छ, पुष्पके कृत्वेत्यादि चरणप्रगुष्कं नास्ति ।

मातरं पितरं भार्यां भगिनीं दुहितरं तथा ।
 अदृष्टदोषां त्यजति स प्रेतो जायते नरः ॥
 अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानाञ्च विवर्जकः ।
 रतो वै शूद्रसेवायां स प्रेतो जायते नरः ॥
 न्यायापहृतां मित्रभुक् परपाकरतः सदा ।
 विश्वम्भघाती क्रूरश्च स प्रेतो जायते नरः ॥
 ब्रह्महा छतघ्नो गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
 हर्ता हेमश्च भूमेश्च स प्रेतो जायते नरः ॥

भीष्म उवाच,—

एवं वदति विप्रेन्द्रे आकाशे दुन्दुभिस्त्रनः ।
 अपतत् पुष्यदृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महीपते ॥
 पञ्च दिव्यविमानानि प्रेतानामागतानि वै ।
 स्वर्गं गता विमानैस्ते पुण्यं संसेव्य तं मुनिम् ॥
 तस्य विप्रस्य संभाषात् पुण्यमङ्गीर्त्तनेन च ।
 तस्मात् सेवा दिजाय्याणां तीर्थेभ्योऽपि गरीयसी ॥
 य इदं कौत्तयेत् सम्यक् प्रेतोपाख्यानमुत्तमम् ।
 शृणुयादापि यो भक्त्या न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥
 इतिहाससमुच्चये पञ्चप्रेतोपाख्यानं समाप्तम् ।

अथ सुखरात्रिः ।

भविष्योत्तरे,—

तुलाराशिगते सूर्ये श्रमावस्थां नराधिप ।
 स्नात्वा देवान् पिबन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥

हत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिचौरगुडादिभिः ।

ततोऽपराह्नममये घोषयेन्नगरे नृपः ॥

लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उक्ताभित्यापि वैश्याताम् ।

तुलाराशिगते इति प्रायिकप्रदर्शनमाचमम् । कदाचिद्दिवा-
समाप्यामावस्यायां दिवाभागे तुलामञ्चारे तत्पूर्वदिने कन्यार्केऽपि
पार्वणश्राद्धं लक्ष्मीपूजापि कर्त्तव्या पौर्णमास्यन्तर्गौणकार्तिक एव
लक्ष्मीसमुत्थानात् । अतएव राजमार्त्तच्छे तत्परशुक्लपक्षे केशवो-
त्थानमुक्तम् ।

यथा,—

अमावस्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

तस्मिन् शुक्रे ततो विष्णुस्तुलायामथ वृश्चिके ॥

तथा च ब्रह्मपुराणे,—

कार्तिके अमावस्यायां लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते वालातुराज्जनात् ॥

प्रदोषममये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाविधि ।

दौपट्यस्तथा कार्याः श्रद्धा देवगृहेषु च ॥

रथ्यापणस्तथानेषु नदीपर्वतसानुषु ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चतरेषु गृहेषु च ॥

कूटागारेषु चैत्येषु सभारामेषु चैव हि ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभोज्य च बुभुक्षितान् ॥

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।

कूटागारो स्नात्रस्नादिस्नापनगृहम् ।

भविष्योत्तरे आद्धात्परं लक्ष्मीपूजनमुक्तं सम्पूर्णाभावस्याभि-
प्रायेणैव । यदा तु आद्धदिने प्रदोषेऽभावस्या न लभ्यते तदा तत्-
पूर्वदिने प्रदोषेऽभावस्यायां लक्ष्मीपूजा ।

अतएव ज्योतिःशास्त्रम्,—

अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥

वासातुरातिरिक्तानां सर्वेषां दिवाभोजननिषेधोऽपि लक्ष्मी-
पूजादिन एव तदधिकृत्याभिधानात् । उभयदिने प्रदोषेऽभावस्या-
लाभे युग्मादरात्परदिन एव ।

तथाच ज्योतिषे,—

दण्डैकं रजनीयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि ।

तदा विहाय पूर्वैद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका ॥

दिनद्वये प्रदोषे दर्शांलाभे तु पूर्वदिन एव रात्रिसम्पन्नादिति,
भविष्ये,—

सुखरात्र्यां प्रदोषे हि कुबेरं पूजयन्ति हि ।

तथा,—

एवं गते निशीथे तु नारीभिः खट्वाङ्गनात् ।

अलक्ष्मीय वक्षिः कार्या समन्तस्तु यथाविधि ॥

निशीथे अर्द्धरात्रे गते श्रेयरात्रावित्यर्थः । मन्त्रस्तु प्रयोगे वक्ष्यते ।

तथा भविष्ये,—

सुखरात्रेरुपकाले प्रदीपोज्ज्वलितास्तये ।

बभ्रुर्वभ्रूनवभ्रूय वाचा कुण्डलयाञ्चयेत् ॥

प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।

गोरोचनाक्षतश्चैव दशादङ्गेषु यद्वतः ॥

बन्धून् पुत्रभ्रात्रादीन् श्वबन्धून् भृत्यादीनित्यर्थः । उल्कादीपनन्तु
श्राद्धानन्तरमेव प्रदोषे प्रतिपद्यपि कार्यं न तु लक्ष्मीपूजामाहि-
त्येन, उल्कादीपनस्य हि मन्त्रलिङ्गात् पितृविमर्जनमेव प्रयोजनं
तच्च श्राद्धानन्तरमेवोचितं । किञ्च वक्ष्यमाणवचने श्राद्धानन्तर्यो-
पादानात् ।

न च लक्ष्मीपूजावदानन्तर्यबाधे वचनान्तरमस्ति न च दर्शं
विधानाघान्यवेति वाच्यम्, दर्शस्य प्राग्वह्यात्, अन्यथा दिनद्वये
प्रदोषे दर्शलाभे लोप एवोल्कादानस्य स्यात् ।

अतएव ज्योतिषे,—

पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पितृणामात्मवाचनः ।

प्रदोषसमये कुर्यादुल्कादीपनमुज्ज्वलम् ॥

भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्कागृहमचेतसः ।

निराग्राः पितरो यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

आत्मवान् यजवानित्यर्थः, भूताहे भूतोपलक्षितदिने श्राद्ध-
मकृत्वा प्रदोषे दर्शलाभात् ये कुर्वन्तौत्यर्थः । अतएव श्राद्धात्पूर्वं
विमर्जनात् निराग्रत्वाभिधानं सङ्गच्छते ।

यत्तु,— तुलासंख्ये सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम् ॥

इति वचनन्तच्छस्त्रहतानां चतुर्दशामुल्कादानविधायकम् ।
ग्रहस्तारग्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः, इति मन्त्रलिङ्गात् ।

यच्च आहुमभिधाय,—

ततोऽपराहममये घोषयेन्नगरे नृपः ।

लक्ष्मीः सम्पूज्यतां लोका उल्काभित्यापि वेद्यताम् ॥

इति भविष्योत्तरपुराणवचनं तदुल्काप्रायप्रदीपैरुल्काभिर्वा
लक्ष्मीवेष्टनाभिप्रायं न तु पिष्टविमर्ज्जनाथं, तदिति । चेद्यतामिति
पाठे उल्काभिः पिष्टविमर्ज्जनाथं चेष्टा क्रियतामित्यर्थः तदाप्युल्का-
दानस्य आह्वानान्त्यर्थं पिष्टं लक्ष्मीपूजायान्तु आह्वानान्त्यर्थं प्रायिकं
प्रागुक्तवचनविरोधादिति प्रागुक्तम् ।

तदयं संक्षेपः ।

आहुदिने आहुं कृत्वा प्रदोषे उल्काभिः पिष्टविमर्ज्जनं, लक्ष्मीपूजा
तु यस्मिन् दिने प्रदोषेऽभावस्था तत्रैव, दिनद्वये प्रदोषे तस्मात्ते
युग्मादरात् परदिन एव, अस्मात्ते तु पूर्वदिन एव रात्रिमन्त्रादिति ।

अथोल्काविधिः ।

प्रदोषममये उल्काचयमानौच मंग्रोह्य प्रज्वाल्य उल्कां गृह्णी-
यात् । तत्र मन्त्रः,—

शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं निर्दहेद्भ्योमवन्निना ॥

अथोल्कादानमन्त्रौ ।

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम् ॥

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्तमं प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥

महालये अश्वयुक्कृष्णपक्षे इत्यर्थः । अमावस्यायां दीपानभितः
प्रज्वाल्य लक्ष्मीं पूजयेत् ।

प्रथममुदङ्मुख आसने उपविश्य स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात्
ॐ अथेत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशब्दां वज्रधनधान्यसम्पत्तिकामः
प्रदोषसमये स्वक्षीमहं पूजयिष्ये । ततो भूतशुद्धिं प्राणायामं
मातृकान्यासं कृत्वा सामान्यार्थं विधाय विघ्नवारणाय ॐ गणा-
नाम्नेति मन्त्रेण घटे गणेशमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

ततो दक्षश्चपिर्मस्तके विराट्छन्दो मुखे श्रीर्देवता इति विन्यस्य
कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा ।

ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।

ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां ऊं ।

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां फट् ।

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।

ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा ।

ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट् ।

ॐ वरदायै नमः कवचाय ऊं ।

ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट् ।

इति तालत्रयं दिग्वन्धनश्च कृत्वा पीठन्यासं विधाय इत्युक्त-
मध्ये देवीं ध्यायेत् ।

आसीना सरसोरुहे स्मितमुखी हस्ताम्बुजैर्विभती

दानं पद्मयुगाभये च वपुषा सौदाभिनीमन्निभा ।

मुक्तादामविराजमानशुद्धोत्तुङ्गस्तनोद्भासिनी

पायान्नः कमला कटाक्षविभवैरानन्दयन्ती हरिम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्यज् पूर्वोक्तविधिनार्थं पाद्यमाचमनीयञ्च
संस्नाप्य चन्दनाङ्किताष्टक्षपद्मे शास्त्रग्रामे घटे वा पूजयेत् ।

अथ पौठपूजा ।

मध्ये,— आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अनन्ताय, पृथिव्यै, सुमे-
रवे, क्षीरसागराय, श्वेतद्वीपाय, कल्पवृक्षाय ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय, ज्ञानाय, वैराग्याय, ऐश्वर्याय ।

चतुर्दिक्षु,—

अधर्माय, अज्ञानाय, अवैराग्याय, अनैश्वर्याय ॥

मध्ये,—

शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, उं सोममण्डलाय, मं वक्त्रि-
मण्डलाय, सं मन्त्राय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने, अं अन्त-
रात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

अष्टदिक्षु,—

विभूत्यै, उन्नत्यै, शान्त्यै, पुष्ट्यै, कीर्त्यै, स्रक्त्यै, व्युष्ट्यै, उत्कृष्ट्यै ।

मध्ये,— ऋत्यै नमः ।

ह्रीं पद्मासनाय नमः, इति पुष्पासनं दद्यात् । ततः पुनर्ध्यात्वा

१ ख, ग, शान्त्यै इत्यत्र कान्त्यै । तथा ग पुस्तके, पुष्ट्यै, व्युष्ट्यै पदद्वयं
नास्ति ।

पुष्पाञ्जलिना तेजोरूपां भगवतीं मण्डले संस्थाप्य मूलमन्त्रेण साव-
यवीकृत्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ गन्धद्वारामिति मन्त्रं पठित्वा भग-
वति लक्ष्मि देवि दद्यागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव इत्या-
वाहनादिसुद्राः प्रदर्शं देवताङ्गेऽङ्गन्यासं कृत्वा मूलमन्त्रेण पाद्या-
दिभिरुपचारैः पूजयेत् । मूलमन्त्रो यथा,—

कमलान्ते च वासिन्यै ततः स्वाहेति कीर्तयेत् ।

नमः पदादिको मन्त्रो महालक्ष्म्या दशाक्षरः ॥

ततस्तत्पार्श्वं नारायणमष्टाक्षरं नारायणमन्त्रेण पाद्यादिभिरुप-
चारैरभ्यर्घ्याविरणानि पूजयेत् ।

आग्नेयादिकोणकेऽशरेषु,—

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः, ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा,
ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट्, ॐ वरदायै नमः कवचाय हुं ।
चतुर्दिक्षु, ॐ कमलरूपायै नमोऽस्तुताय फट् ।

पूर्वाद्यष्टपत्रेषु,—

बलाक्यै, विमलायै, कमलायै, वनमालिकायै, विभीषिकायै,
मालिकायै, ग्राह्म्यै, वसुमालिकायै ।

तदाह्ने,—

इन्द्राय, अग्नये, यमाय, नैर्ऋताय, वरुणाय, वायवे, सोमाय,
ईशानाय, अनन्ताय, ब्रह्मणे नमः ॥ वज्राय, शक्तये, दण्डाय,
खड्गाय, पाशाय, अङ्गुशाय, गदायै, शूलाय, चक्राय, पद्माय नमः ।

इति सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । ततो दक्षप्रतिर्मलके,

१ ख एकके, [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

विराट् कन्दो मुखे, श्रीर्देवता इदि, धनधान्यादिसम्पत्तिमिद्वये
लक्ष्मीमन्त्रत्रये विनियोगः ।]

यथाशक्तिदशाक्षरलक्ष्मीमन्त्रं जपित्वा उज्ज्वलदौपहस्तो लक्ष्मीं
प्रदक्षिणीकृत्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ नमस्तु सर्वदेवानां वरदाऽभि हुरिप्रिये ।

या गतिस्त्वग्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात् ॥

ततः कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ विश्वरूपस्य भार्याभि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुस्व मे ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥

ततः प्रणमेत् ।

माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सृष्टिष्मत्तवा ।

आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥

ततः कुबेरमावाह्य पाद्यादिभिरुपचारेः सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

धनदाय नमस्तुभ्यं निधौनामधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादेन धनधान्यादिसम्पदः ॥

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
सुवेशो बान्धवैः सह भुञ्जीत । ततः प्रत्यूषे सर्वतः प्रदौषान्
प्रज्वाल्य कृष्णामलक्ष्मीप्रतिकृतिं सम्पूज्य गृह्हादहिः कुर्वीत ।

तन्मन्त्रमाह,—

ॐ चुत्पिषामामक्षां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमसृष्टिञ्च सर्वान् निर्नुद मे गृहात् ॥

ततः पुष्पाञ्जलिना लक्ष्मीं पूजयेत् ।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये श्रियम् ॥

ततः कृताञ्जलिः पठेत् ॥

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥

वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्यपोहतु ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ।

ततः सर्वानिव बन्धून् मधुरवाचां आमन्त्र्य गोरोचनादिद्रव्य-
मङ्गेषु सर्वेषां दद्यात् ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् ।

भविष्ये,—

शङ्करस्तु पुरा द्यूतं समर्ज्जं सुमनोहरम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूषते ॥

जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ।

अतोऽयं शङ्करो दुःखी देवी नित्यं सुखोपिता ॥

तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।

तत्र द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥

पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत् ।
 श्रोतव्यं गीतवाद्यादि गन्धक्षिप्तैः स्खलङ्कृतैः ॥
 विग्रेषतस्तु भोक्तव्यं प्रशस्तेर्वान्धवैः सह ।
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं, सुशोभनम् ॥
 दौपमाच्छापरिचिप्तं धूपेन च सुधूपितम् ।
 दयिताभिर्य सच्चितैर्नया वेष्मसु सा निशा ॥
 यदस्या दौयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बड्ड ।
 तदक्षयं भवेत् सर्वं विष्णोः प्रीतिकरं परम् ॥
 यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ।
 तस्य तादृशभावेन संवत्सरः प्रयाति हि ।
 बलेर्देवपतेस्तत्र पूजा कार्या विग्रेषतः ॥

अथ आष्टद्वितीया ।

ज्योतिषे,—

कार्तिके तु द्वितीयायां कर्त्तव्यं भ्रातृभोजनम् ।
 या न कुर्व्याद्विनश्यन्ति तस्यास्ते सप्तजन्मगाः ॥

ते भ्रातरः ।

भविष्ये,—

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
 यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्ग्ये सुखम् ॥
 अतो यमद्वितीयेति ख्याता लोके युधिष्ठिर ।
 तस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यमतो बुधैः ॥
 यत्नेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥

सर्वा भगिन्यः सम्पूज्यास्तदभावे प्रपन्नकाः ।

यमञ्च यमुनाश्चैव चित्रगुप्तञ्च पूजयेत् ।

अर्थश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥

प्रपन्नका भागिनेयाः सहजद्वयैर्भ्रातृभिर्भगिनीभिश्चेत्यर्थः ।

अत्र विधिः,—

प्रातर्भगिनी भ्रातरं निमग्न्य मध्याह्ने सुगन्धितैर्लोदत्तनादिना स्नाययित्वा तेन सह यमं यमुनाञ्च अर्थादिभिः सम्पूज्य पुण्याञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ धर्मराज नमस्तेऽस्तु नमस्ते यमुनायज ।

पाहि मां किङ्करैः साह्रैः सूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥

ॐ यमस्वर्णनमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।

वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥

इति सम्पूज्य भ्रातुरर्चं दद्यात् तत्र मन्त्रः,—

भ्रातस्त्ववानुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा तु,— भ्रातस्त्ववाग्रजाताहमिति पठेत् ।

ततो भुक्तवन्तं भ्रातरं गन्धादिभिरक्षतैश्च स्वयमपि भुञ्जीत ।

तद्दिने पुनर्भोजनं न कार्यम् ।

अतःपरं शुक्लाष्टमी गोष्ठाष्टमी ।

भविष्ये,—

गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोशासं गोप्रदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापैर्विमोचनम् ॥
तथा कामलपत्रस्य युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्वाह्णमये कार्या पिण्डनिर्वापणादृते ॥

तथा,—

कार्तिकामलपत्रस्य नवम्यां भूतिषिद्धये ।
प्रबुद्धान्तु जगद्धार्त्रीं पूजयेद्दौपमालया ॥
जगद्धार्त्रीं दुर्गाम् ॥

अथ वक्रपञ्चकम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ॥
वर्जितया तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ।

पठन्ति च,—

एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशी भवेत् ।
वकोऽपि तत्र नाश्रीयान्मीनं मांसञ्च किं नरः ॥

श्रीहरेस्त्यानम् ।

एकादश्यामुपोष्य द्वादश्यां प्रातःस्नात्वा हरिं पूर्वोक्तविधिना-
भ्यर्च्य दिवा बोधयेत् । रेवत्यन्तपादयोगे तु फलातिशयः न त्रैका-
दश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगादिति प्रागेव हरिश्रयने विवृत-
मस्ति ।

भविष्यपुराणेऽपि,—

निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

तथा मन्त्रलिङ्गादपि यथा वाराहे.—

कौमुदस्य तु मासस्य या मिता द्वादशी भवेत् ।

अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

यावत्प्रोक्ता हि वर्त्तन्ते यावत्तच्चैव माधवि ।

मङ्गको जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥

कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।

ममैव बोधनार्थाय दमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ॐ ब्रह्मेन्द्रसूदैरभिष्टूयमानो

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः

शारदपुष्पाणि मनोरमाणि ।

अहं ददानीति च धर्महेतो-

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।

तथा चोत्तिष्ठमानेन चोत्थितं भुवनत्रयम् ॥

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादश्यां ये यशस्विनि ।

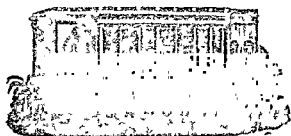
मम भक्ता नरन्नेष्टास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥

योऽर्चयेत् स मङ्गक एव स्यादित्यर्थः । माधवीति पृथिवीसम्बो-

धनं मम कर्माणि पूजादीनि कृतेत्यर्थः ।

BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No^o 1021

वर्षक्रियाकौमुदी ।

VARSA KRIYĀ KAUMUDĪ

BY

GOVINDANANDA KAVIKANAKAÇĀRYA

EDITED BY

PANDITA KAMALAKR̥ṢṆA SURCIBHŪSANA

PASCICUIUS VI.

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET,

1902.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 982, 990, 997, 1003, 1010, and 1021.

VARṢA KRIYĀ KAUMUDĪ

BY
GOVINDĀNANDA KAVIKANĀCĀRYYA
EDITED BY
PĀṆḌITĀ KAMALĀ KṚṢṆA SMṚTIBHŪṢANA.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET
1902.

वर्षक्रियाकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

एमियाटिक-मोसायिटी-नामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भट्टपञ्चोनिवामिना

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

एमियाटिक-मोसायिटी-नामिकाया

सभाया प्रकाशिता च

वाप्टिए-मिशन-यत्ने मुद्रिता ।

१९०२ मृष्टाब्दे ।

P R E F A C E .

It is necessary to say a few words in presenting to the public an edition of Pandit Gobindananda's "Barsa Kṛya Kaumudī," which treats of the religious ceremonies and sacrifices, which a Hindu is required to perform during the course of the year. His other works of the same series are "Kṛya Kaumudī," "Dana Kaumudī," "Śraddha Kaumudī" and "Suddhi Kaumudī;" all these excepting "Kṛya Kaumudī" of which there is only one incomplete copy available in the library of the Asiatic Society of Bengal, are now being collected and edited by me under the patronage of the aforesaid Society.

Three manuscripts of the "Barsa Kṛya Kaumudī" indicated in the foot notes as "क," "ख" and "ग" have been collated for the present publication.

The first belongs to the library of the Sanskrit College, Calcutta, and the other two, to that of the Asiatic Society of Bengal. I have principally adopted the reading of the first as it appears to have been very carefully copied and there are few "clerical errors" in it. But in some places the reading of this manuscript seemed obscure and in these cases, the other two had to be used.

The present work falls under the category of *Smṛiti* (ordi-

ascertained with accuracy. The author does not specify it anywhere in the book; but there are internal evidences to show that it was composed after the first quarter of the 16th Century. He speaks of his father Ganapati Bhatta* and describes him as a great scholar, learned in all the *Castras*, a great astronomer, and an orthodox Vaishnava.

Ganapati Bhatta was a famous astronomer of the age and is the author of a treatise on astronomy called "Yotismatī." It

- * येन ज्योतिषपद्धतेषु निबन्धेनार्थैश्च विख्यातं
 श्रीमद्विष्णुसंहितायां विष्णुसंहितायां लौकिकमन्त्रादिनां ।
 वेदान्तकृतिमन्त्रातिविषयमोक्षये हिमाद्रियुतं
 केषां नोपरिशीलितो गनपतिर्बहः सुतां इविवधः ।

was finished in the 4,613th year of the "Kaliyuga" as appears from the following sloka which concludes the work :—

विश्वामित्रविरचिते ४६१३ कलियुगस्यान्दे प्रसिद्धाद्यो
भट्टः स्यात्तुल्योचोरो मध्यपतिर्व्योतिर्विदामयणोः ।
चण्डीनन्दिपुरन्दरानुशपददन्दारविन्दारिपित-
स्वान्तः सन्ततमिन्दिरापरिमतो ज्योतिष्मतोमातनोत् ।

The sloka means that the celebrated astronomer Ganapati Bhatta who is reputed for his learning, compiled "Yotismati" in the 4,613th year of the *Kaliyuga*, i.e., 390 years ago.

Both the adjectives *स्योतनुष* and *भट्ट* show clearly that the author must have attained a mature age before he finished the compilation. It may also be remarked that the title *भट्ट* in those times used to be generally granted to scholars entitled for the

or at about 1540 A.D.

Barsa Kritya has been quoted by Raghunandana Bhatta-
charjya in his "Malamasa Tatwa" in the "Chaturmasya Bratā
Prakarana (चातुर्मास्यव्रतप्रकरण) and Kṛya Kaumudi in the "Ahnikā
Tatwa" Snana Prakarana (आह्निकव्रतचरानप्रकरण).

works has been
Savants were
other clearly
proves that there was a difference of 20 or 25 years between the
time of their works; this also goes to establish the date of
Gobindananda's works at about 1540 A.D.

He
never

the Gautama family assert themselves to be descended from
Ganapati Bhatta. Pandit Haran Chandra Tarkabagis of Bagri

- * तत्तनुजन्मा विदुषामसुराय मधुच्छिन्नाभिराश्रितः ।
- मधुरिपुपदारविन्दददास्यतमाधुरौराभिराश्रितः ।
- श्रीमोविन्दनखेन्दपभाभिरन्निराश्रितध्वान्तः ।
- एकादशोयवर्षा विदुषां तोषाय धननमः ।
- श्रीमोविन्दपददन्दवन्दमानानन्दितामना ।
- मोविन्दमन्दछतिना दुर्गोर्षाकोमुदी कृता ।
- सर्वान्पार्श्वानि तस्यै श्रीमोविन्दाय नमो नमः ।
- पृथुपा विदुषामस्यामसुरायप्रवर्तिनी ।

who supplied me with the date of "*Yotismati*" traces his descent from Ganapati Bhatta as follows :—

1. Ganapati Bhatta.	7. Chiranjeeba.
2. Gobindananda.	8. Prana Ballava.
3. Basudeva.	9. Basudeva.
4. Kabi Karnapura.	10. Ramahari.
5. Daibakinandana.	11. Rama Tanu.
6. Mahadeva.	12. Harana Chandra.

He also gives the name of *Allāla* as the uncle of Gobindananda, while others say that the former was his brother. The well-known Pandit Panchanana Tarkaratna of Bhatpara, is eleventh in descent from *Allāla*. I may also add that my father Pandit Nandalal Nyayaratna is descended on his mother's side from *Allāla*.

So far about his date

brief survey of his work.

of Baisakha, and goes on

detailed description of the rites and sacrifices enjoined on the four castes for the propitiation of the gods and the manes, and also a detailed account of the various forms of vows (व्रत) all the year round. It gives rules for the observance of those rites and determines the particular dates and times assigned for the same.

The different opinions on those subjects, and the authoritative texts bearing upon each of them have been thoroughly discussed, and sound and reasonable conclusions arrived at. The divine services in connection with the worship of Basudeva, Kali, Durga, and other gods and goddesses have been given there in detail.

The new method (चक्र) of determining the lunar month (चान्द्रमास) is perfect, and shows rare intelligence and insight on the part of the author.

All kinds of *vyāsa* have been dealt with elaborately, while texts from Tantras (तन्त्र) to which they refer have been freely quoted. The author is a master of his subject, treats it succinctly, and arrives at sound conclusions.

Now that the peculiarities which characterise the work have been placed before the reader, I shall turn to one of the important points of my task and try to show the salient points of difference between Gobindananda and his contemporary Raghunandana, who is looked upon at the present time as the sole authority in matters appertaining to the religious and social duties of every householder in Bengal.

I append a table below showing the instances in which the two savants differ :—

Raghunandana says :

Gobindananda says :

(1) On the Dasahara (दशहरा)

(1) On the Dasahara day

Raghunandana says :

day, bathing is efficacious in the Ganges only.

(2) The *sayana* (sleep) of Sree Hari (श्रीहरिस्नयनम्) may be observed under certain circumstances in any of the five Tithis beginning with Sukla Ekadasi (एकादशी) in the month of Asharha.

(3) If the auspicious time for performing the विवेकविही द्वादशी व्रत occurs on two days, it should not be celebrated on the day in which एकादशी occurs.

(4) Kaliyuga began with the full moon (पूर्णिमा) in the month of Chandra magha (चान्द्र माघ).

(5) It is inauspicious to look at the moon on *chaturthi* (चतुर्थी) in Saura Bhadra (शौरभाद्र) even if she rises in Tritya (तृतीया).

(6) Religious injunctions as well as prohibitions on account of चक्राक्षि Sankranti should be strictly observed only during the auspicious moments due to the same.

(7) Rambha Tritya (रम्भातृतीया) is the only one of the Tritya Brathas which may be observed in the day conjoined with the Divitya tithi, when the auspicious time for performing the same falls on two days.

(8) Even if the Jayanti Joga* (जयन्तीयोग) does not occur in the (जन्माष्टमी) Janmasthami night, the divine services in connection with the birth of Sree Krishna

Gobindananda says :

bathing is efficacious in any stream whatever.

(2) The *sayana* (sleep of Sree Hari) should not be observed in any other Tithi except Sukla Dwadas (द्वादशी) in the month of Asharha.

(3) In such a case the व्रत should be celebrated on the day in which (एकादशी) occurs.

(4) Kaliyuga began with the new moon (अमावस्या) of the same month.

(5) It is inauspicious to look at the moon on *Chaturthi* (चतुर्थी) or Panchami (पञ्चमी) in Saura Bhadra (शौरभाद्र) only when she rises in Chaturthi चतुर्थी.

(6) Religious injunctions should be observed during the auspicious moments only, but prohibitions apply to the whole of that day (अक्षरात्र).

(7) Aukshoya Tritya (अक्षया तृतीया) is the only one of the Tritya Brathas which can be so performed.

(8) In such a case the divine services are to be performed in the Asthami tithi (अष्टमी तिथि) morning.

* When the asterism of Rohini is visible in the midnight of the (अष्टमी) of the dark fortnight of Brahaspa.

Raghunandana says :

should be performed in the midnight.

(9) There is नियमविधि (compulsory injunctions, the non-fulfilment of which is sinful) in the breaking of the fast on account of अग्नाहमी.

(10) One suffering from defilement (चर्मोष) should *only* bathe in the river during the period of an eclipse.

(11) A man incurs sin if he observes fast on account of एकादशी Ekadasi when it is preceded by दशमी Dasami on the very day.

(12) One should take his vows (सहस्र) for the due performance of a religious rite always on the morning of the previous day.

(13) All the four castes have a right to perform the Bhisma Tarpana (भीष्मतर्पण).

(14) Bathing once in the Maghi Saptami (माघीसप्तमी) morning would serve for both the Magha Snana (माघशान) and Maghi Saptami Snana (माघीसप्तमीशान).

Gobindananda says :

(9) There is no नियमविधि but परिच्छेदा in the breaking of the fast. (In this case the nonfulfilment of the injunctions is not sinful, but its violation is prohibited.)

(10) During the period of eclipses, even if one is suffering from defilement चर्मोष he should bathe in the river, make gifts, and perform the sacrificial rites to the manes.

(11) In some cases one may observe the fast on account of एकादशी Ekadasi on such a day.

(12) Taking vows (सहस्र) to observe a fast on account of the एकादशी Ekadasi should be performed on the previous evening.

(13) "Sudras" have no right to the same.

(14) The two bathing ceremonies are to be performed separately.

The table speaks for itself. One cannot however help observing the great intelligence displayed by these expositors in arriving at conclusions of their own from similar and various authoritative texts. As to the soundness of the conclusions we must leave them to experienced authorities to judge.

Gobindananda's commentaries on प्रायश्चित्तविदेह (Prayaschittwa Bibeka) and जातकार्णव (Jatākarnava) are first rate works.

It will not perhaps be out of place here to enquire why a religious teacher with so much to recommend him, did not

and as such had a much larger following than ..... who lived in an obscure village and belonged

sources but in some instances, he does not refer to them by name, but is simply satisfied with such expressions as "some say", or "others say." Gobindananda himself was perhaps not sure of their authorship, but simply quoted them from memory, or perhaps they were too well known at the time. However, after careful study and much labour, I have succeeded in finding out the sources of some, and they are noticed below.

८५ एछा—१५। यद्व्यविधारे चन्येत्वित्यनेन भानूपाध्यायमतमुपन्यस्य दूषितं।

८६ एछा—६। यद्व्यविधारे चन्ये तु इत्यनेन कालकौमुदीमतं दूषितं।

१०५ एछा—१। यद्व्यप्रस्थाये केचिदित्यनेन कालकौमुदीसमयप्रकाशयोर्मतमुद्धिष्य दूषितं।

१०७ एछा—२। यद्व्यप्रकरणे केचिदिति—नारायणीपाध्यायमतमुपन्यस्य दूषितं।

१५१ एछा—१०। यद्व्यकुलपक्षप्रकरणे केचिदित्यनेन कल्पतरुमतमुपन्यस्य दूषितं।

११७ एछा—२२ पङ्क्तिं दुर्गापूजाप्रकरणे चन्ये तु इत्यादिना दुर्गामन्त्रितरङ्गिणीमतमुपन्यस्य दूषितं।

In editing this book I have not only used the three

laka, Kramadipika.

In the index, an alphabetical list of the Slokas relating to the general rules and laws have been added.

In conclusion, I must thank the Asiatic Society of Bengal for the kind permission accorded to me for editing this valuable work. I am specially grateful to Mahamahopadhyaya Harprasad

शुद्धि पत्रम् ।

श्रुः ।	पङ्क्ति ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१६	वसुस्रधयोः	वसुस्रप्रयोः
१२	२०	विन्दुकः	दिन्दुकः
१८	१५	बीजाभावाच्च	बीजाभावाच्च
१८	१६	बीजं	बीजं
४५	६	वाल्यात्	वाल्यात्
५५	१२	व्याद्यन्त	व्यत्यन्त
५६	१२	व्यामाध्याज्ञाः	व्यामध्याज्ञाः
५८	३	एकभक्तमये	एकभक्तमये
६०	३	मैथुनैः	मैथुनैः
७६	८	घन्नेन	चन्नेन
८८	२१	चिक्षितांशः	[ ] चिक्षितांशः
१११	२	सर्वानि	सर्वानि
११७	११	गौरवाद्वज्र	गौरवाद्वज्र
१२१	१८	ऊर्द्धोर्द्धं	ऊर्द्धोर्द्धं
१२२, २-३-४-१८		बीज	बीज
१२३, ६-१४-१५-१६-१८		बीज०	बीज
१३२	२	बलिने	बलिने
१३२	४	बालाय	बालाय
१३२	१०	•बीज०	बीज०
१४०	११	•बीज०	बीज०
१४५	८	द्वयानि	द्वयानि
१६२	६	गन्धचन्दन	गन्धचन्दन

शः ।	पङ्क्ति ।	अथशब्दम् ।	शब्दम् ।
१६४	११	त्रयेन	त्रयेण
१७१	२०	नेत्राङ्गालकरः	नेत्राङ्गादकरः
१७४	१४	ऊर्द्धं	ऊर्द्धं
१७५	७	तेजसां	तेजसां
१८२	१८	बन्धनै	बन्धनैः
१८३	१५	• पूराद्रगण्डं	• पूराद्रगण्डम्
२००	१५	-इवं	-हेवं
२०२	७	बाधौ	बाधौ
२०३	१२	ऊर्द्धं	ऊर्द्धं
२०४	४	निर्यापकन्यासं	निर्यापकन्यासं
२०८	१४	अक्षेमाक्ष	अक्षेमाक्ष
२१६	११	विन्मूत्र	विन्मूत्र
२१८	४	स्रवक्षस्त्रिलसत्	स्रवक्षस्त्रिलसत्
२२०	१४	रोदित्यन्त्यन्त	रोदित्यन्त्यन्त
२२०	१८	बुद्धि	बुद्धि
२२४	१६	भोगेन	भोगेन
२२४	११	विष्णुधर्मात्तरे	विष्णुधर्मात्तरे
२२८	१५	वैशाखाद्याः	वैशाखाद्याः
२४०	१	दुर्बलत्वाद्य	दुर्बलत्वाद्य
२५७	१५	माल्यदान	माल्यदाम
२६८	११	बुद्धा	बुद्धा
२६८	१८	वनमासं	वनमासं
२७८	७	द्युमत्सेनः	द्युमत्सेनः
२८०	१३	जालवी	जालवी
२८१	१३	सर्पौषि	सर्पौषि

शः ।	पङ्क्ति ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२८१	१४	× × ×	पिष्टभस्तु
२८२	१४	मथुरायां	मथुरायां
२८३	१६-१६	व्यादायाः	व्यादायाः
२८४	५	व्यादा	व्यादा
	१०	व्यादास्ये	व्यादास्ये
	१३	व्यादादि	व्यादादि
२८५	१६	केववजायां	केवजायां
२८८	५	गृहीयात्	गृहीयात्
२९४	२१	व्रक्षन्	व्रक्षन्
३१४	१४	ज्योत्सायाः	ज्योत्सायाः
३३१	२०	व्रुद्धि	व्रूद्धि
३३२	२	शरीरखान्	शरीरखान्
	१०	चदंश	चतुर्दंश
	१६	व्रुद्धि	व्रूद्धि
३३३	१७	यद्वैः	सद्वैः
३३४	१२	व्रुद्धि	व्रूद्धि
३३८	१६	व्रुद्धि	व्रूद्धि
३४६	३	नास्त्रहृतानां	नास्त्रहृतानां
३५०	२०	नास्त्रयुक्	नास्त्रयुक्
४३२	१५	नारसिंहा	नारसिंहौ
४३३	५	प्रसन्नवरदां	प्रसन्नवरदां
५२३	१८	व्रक्षन्	व्रक्षन्
५४०	७	मन्त्रेण	मन्त्रेण

वर्णानुक्रमिका विषयसूची ।

अ ।

विषयः	प्रथा	पङ्क्तिः ।
अक्षपटतीया	२४६	६
अक्षयाविधिनिर्दिष्टम्	६	१७
अगस्त्यार्थविधिः	३४०	१
अघोरचतुर्विंशो	३१५	५
अङ्गाष्टकचतुर्थीव्रतम्	३२	७
अङ्गनप्रमाणम्	३८७	१५
अनन्तव्रतकथा	३३१	४
अनन्तव्रतम्	३२३	१४
अन्यष्टकाष्टम्	४८८	१०
अमावस्याष्टकम्	८१	१०
अम्बुवाधो	२८३	२०
अरुणपटो	२०६	४
अश्विनशयनद्वितीया	२६४	८
अश्वौषकाजोपस्थितराक्ष्योक्तयानि	१०७	३
अश्वौषपतितथाङ्कालवयसा	१५	१२
अश्वयुक्ताष्टपदा	३४४	५
अष्टकाष्टम्	४८८	४
अष्टमोज्ज्वलम्	३८	१०

आ ।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
आरोग्यवृत्तमौ	५०२	४
आवाहनप्राणप्रतिष्ठे	४१०	१
आश्विनकृत्यम्	३४३	४
आषाढकृत्यम्	२८३	१२

उ ।

उष्णादानविधिः	४०१	१३

ऊ ।

ऊर्ध्वनिरूपणम्	२३०	१८

ए ।

एकादशीकृत्यम्	४२	०
एकादशीनियमाः	६०	१०
एकादशीयवस्या	४२	१०
एकादशगुणकक्षाः	५७	१०

क ।

कार्तिककृत्यम्	४५५	१
कार्तिकी	४८१	१
काशिकापुराणोक्तदुर्गापूजा	१८८	१
कुक्कुटी मर्कटोत्सवम्	२१८	१
कोजागरः	४५३	११

ख ।

खगोलदर्शनम्	४४८	२१

ग।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
गङ्गापूजा ...	२८१	७
गङ्गामाहात्यम् ...	५४३	२
गन्धप्रसादम् ...	६८५	१४
गोविन्ददादशौ ...	५१४	१६
गोछायमौ ...	४०८	२०
ग्रन्थकदन्दापरिचयौ ...	१	२
ग्रन्थाक्त्यवस्था ...	१०५	१६
ग्रन्थकर्त्तव्यकर्म्मणि ...	१०८	१५
ग्रन्थनिर्णयः ...	८०	१५
ग्रन्थसमये निबिद्धानि ...	११४	१६
ग्रन्थोऽष्टौघत्यवस्था ...	८८	३
ग्रन्थे भोजनकालनिर्णयः ...	१०२	६

घ।

घटदानम् ...	२४३	१

च।

चतुर्थीकृत्यम् ...	३०	७
चतुर्दशीकृत्यम् ...	७०	१५
चैत्रकृत्यम् ...	५१०	१४
चैत्रादिवाच्यता ...	२२८	५
चैत्रावली ...	५२६	१६
चातुर्मास्यप्रतानि ...	२८६	१९

ज।

जन्मदिनपूजा ...	५५८	१७

ग।

विषयः	पङ्क्तिः ।
गङ्गापूजा ...	२८२ ... ७
गङ्गामाहात्म्यम् ...	५९३ ... २
गन्धप्रसादम् ...	६८५ ... १४
गोविन्ददादशौ ...	५१४ ... १६
गोष्ठाष्टमी ...	४०८ ... २०
सत्यसहस्रनामपरिचयौ ...	१ ... २
सन्तापस्तवस्था ...	१०५ ... १६
सहस्रकर्त्तव्यकर्मणि ...	१०८ ... १५
सहस्रनिर्ययः ...	६० ... १५
सहस्रसमये निधिदानं ...	११४ ... १६
सहस्रशौचवस्था ...	६६ ... ३
सहस्रं भोजनकालनिर्ययः ...	१०२ ... ६

घ।

घटदानम् ...	२४३ ... १

च।

चतुर्थीस्तवम् ...	३० ... ०
चतुर्थीस्तवम् ...	७० ... १५
चैत्रस्तवम् ...	५१० ... १४
चैत्रादिवाप्यता ...	२२८ ... ५
चैत्रावली ...	५२६ ... १६
चामुर्मास्यव्रतं ...	२८६ ... १७

ज।

जन्मदिवसपूजा ...	५५८ ... १०

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
प्रकीर्णकम्	५२२	१
प्रकीर्णवचनानि	५६४	१५
प्रतिपत्कृत्यम्	२८	१८
प्रेतघतुर्दशौवतकथा	४६१	८

फ ।

फाण्गुनकृत्यम्	५०६	११

व ।

वलिदानप्रमाणम्	२६४	१२
वलिदानप्रयोगः	४३७	१६
वक्ष्यपुत्रस्नानम्	५२२	६

भ ।

भाद्रकृत्यम्	२६८	१
भौष्पाष्टमौ	५०३	१
भैमौष्टकादशौ	५०४	६
भाद्रद्वितीया	४०७	१२

म ।

मघात्रयोदशौ	३५५	८
मङ्गलघण्डिकापूजा	५५२	१८
मनसापूजा	२६६	२
मनोरथद्वितीया	१४	१०
मखमासः	२३३	४
महाकार्तिकी	७८	७
महा महावाख्यौ	५१८	१५
महावाख्यौ	५१८	१३

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
महाजया ...	३५	११
महाज्यैष्ठौ ...	७८	१४
महाष्टमीपूजा ...	४२८	७
माघश्राद्धम् ...	४६०	६
माघसप्तमी ...	४६६	८
माघश्राद्धनियमाः ...	४६०	१२
मार्गशीर्षश्राद्धम् ...	४८२	१
मिथुनसप्तमी ...	४८३	४
माघश्राद्धपण्यम् ...	२२२	११
मृताश्वाधाने श्राद्धव्यवस्था ...	१५	१६

य ।

यवश्राद्धम् ...	२४३	१८
युगाद्या ...	२४६	१८

र ।

रटन्तीचतुर्विंशौ ...	४६७	१
रात्रिप्रते विशेषव्यवस्था ...	१२	७
रात्रौद्वादशसंक्रान्तियु व्यवस्था ...	२०८	१६
रोहिण्यष्टमी ...	२६८	१०

ल ।

लोकपालपूजा ...	४३७	५

व ।

वक्रपञ्चकम् ...	४७६	८
वरपुत्र्यौ ...	४६८	८

विषयः	प्रश्ना	पङ्क्तिः ।
वामनपूजाविधिः	३२१	८
वारव्रतम्	५०१	१०
वारुणी	५१८	१०
विजयासप्तमी	३६	६
विधवाधर्मः	५७६	१
विनायकचतुर्थीव्रतम्	६१	१५
वैदिकपूजाप्रमाणम्	११०	१६
वैदिकपूजाप्रयोगः	२०१	१५
वैशाखकृत्यम्	२००	३
व्यतीपातयोगः	२०२	१२

श ।

शाक्याममादात्यम्	५००	८
शिवचतुर्दशीव्यवस्था	७२	२१
शिवरात्रिव्रतम्	५०६	१८
शिवरात्रिव्रतकथा	५१२	११
शूद्रधर्मः	५६८	५
श्रवणद्वादशी	३२०	८
श्रवणद्वादशीप्रयोगः	३२१	८
श्राद्धकालव्यवस्थानिर्णयः	१०	३
श्रावणकृत्यम्	२६२	१८
श्रीपद्मी	४६८	७
श्रीरामनवमी	५२३	१५
श्रीरामनवमीपूजाप्रयोगः	५२६	१६
श्रीहरेकृत्यानम्	४७६	१६

घ ।

विषयः		श्रुति		पङ्क्तिः ।
यथोक्त्यम् ...	...	३५	...	१
योद्धृश्रमयापियदमन्ताः	...	३६९	...	१४

स ।

संक्रान्तिस्त्यम् ...	...	२१२	...	१७
संक्रान्तिनिरूपणम् ...	...	२०४	...	१३
सप्तमीस्त्यम् ...	...	३५	...	५
सप्तमीपूजा ...	...	४००	...	११
साधारणदुर्गास्त्वप्रमाणम्	...	२६५	...	६
सावित्रीपुस्तुंश्री ...	...	२६०	...	१६
सावित्रीप्रतविधिः ...	...	२६२	...	२०
सावित्रीपाख्यानम् ...	...	२६४	...	१२
सुखरात्रिः ...	...	४६०	...	१८
सुतिकाषष्ठीपूजा ...	...	५४४	...	१
सौभाग्यद्वितीया ...	...	५२०	...	२१
सुन्दर्यष्टी ...	...	५२१	...	१०

ह ।

हरिताजिका ...	...	३१६	...	१७
हरिश्चयनम् ...	...	२८६	...	२

कृपिनामानि ।

वह्निराः ८५, २० । ५७३, ८ ।

वधिः ११५, १४ ।

व्यापस्तम्बः २३, १४ । २८, ३ । ५६६, १ ।

उग्रनाः २१, २१ ।

कात्यायनः २३७, १ । ४८८, ८ ।

कार्याजिनिः ३४५, ३ ।

गार्ग्यः ८२, १४ । ८८, ११ ।

गोतमः २०, १६ । १२०, ४ । ५६६, ११ । ५७१, ६ ।

मोभिलः ११०, १२ ।

कृमलः ६८, ५ ।

जातूकर्णः ३४५, १६ ।

जावाला २८, ११ । ८२, १६ । ८५, ४ । २००, ४ । २५६, १२ । ३४५,

१३ । ५६५, १ ।

जावालिः ५, १२ ।

दक्षः १०७, १२ । ५६५, ६ ।

देवसः १५, १ । ६२, १५ । ६५, २ । ६७, १२ । ८८, १० । ८६, ५ ।

८३, १७ । १०२, १४ । १०४, १० । ११८, ८ । ५७०, २० ।

५७२, १० ।

नारदः २६१, ११ । ५७४, १६ ।

पराशरः १३, १ । ८३, २० । २६२, १ ।

पैठीनसिः २३, १६ । ८६, ११ ।

प्रचेताः ११, ८ । ५३, ६ । १०८, ८ । ५७२, १५ ।

हृष्टमिष्टः २४, ५ ।

वृहस्पतिः ५६६, ५। ५००, १०।

बौधायनः १२, ७। १०, ८। ८४, २। ८६, ८। ४५३, ४।

मनुः ८६, १। ६४, १२। १६५, ११। १०६, १०। २२६, ७। २३६, १८।

३५२, १५। ३५५, ११। ३५६, ११। ३५६, ११। ५६४, २१।

५६६, २। ५६८, ६। ५००, ४। ५०२, २-८। ५०३, ११। ५०४,

६। ५०६, २०। ५०७, ५। ५०८, २।

मरीचिः ३१६, १।

यमः ७१, २। ६३, ६। १०८, २०। २५१, ४। २५६, ५। ४८२, १८।

४६६, १-१८। ४६७, १।

याज्ञवल्क्यः ३५८, १। ५६५, ११। ५६६, २०। ५६६, ८। ५०४, १-२८।

५०८, २२।

योगियाज्ञवल्क्यः ५०३, १३।

वशिष्ठः ८३, १४।

विष्णुः ६६, ६। ६०, ४। ६३, १२। १६६, १०। १८०, १। २१२, २१।

२४६, १६। २८३, ५। २८२, १३। ३५५, १५। ४८८, २५।

४८८, २१। ४६०, १६। ४६५, १८। ४६७, ६।

व्याघ्रः ७६, १।

व्यासः ८२, ११। ८३, १। ६२, ११। १११, ५। ११३, ३। ५०३, १६।

वृद्धगोतमः १०६, १७।

शङ्खः ६०, ६। १६६, ७। १०२, १७। ३५६, ४।

शालातमः २०, १६। ६६, १५। ६०, १०। ८४, १५। ६१, १६। ६३, ४।

१०१, १४। २०७, ४। २६२, १६।

सनत्कुमारः ६०, २।

दाशैतः १६, १४। २१, ६। ८६, १४। १६६, ३। १२२, १०। २२६, १।

५०१, ११।

पुराण ग्रन्थनामानि ।

अग्निपुराणम् ८, १६ । ५१, ५ । १६८, ११ । २०८, १५ । २८०, १० ।

३२०, ८ ।

आग्नेयः ३२३, १५ ।

आदिपुराणम् ८, ११ । ३५, ६ ।

आदित्यपुराणम् ५७५, ८ ।

आदिब्राह्म ८१, ८ । ५१०, ० ।

उद्योगपर्व ६८, १८ ।

कालिकापुराणम् ११६, १२ । १२०, ७ । १३८, १८ । १८१-१८ । १८३,

३ । १८०, १० । १५८, १६ । १५६, ५ । १५०, ८ । १५८, १६ ।

१६१, ८ । १६२, ३-१० । १०१, ८-१०-१८ । १०३, २१ । १००,

८ । १०६, ११ । ३६५, ८ । ३६०, ६ । ३०१, १८ । ३०५, १५ ।

३००, १८ । ३०८, १० । ३०६, ८ । ३०३, ८-१६ । ३०५, ७-१८ ।

३००, १८ । ३६२, २ । ३६३, १ । ३६८, १८ । ३६०, ३ । ८८१,

३ । ८८२, २१ । ८८८, १-१० । ८८५, ५ । ८८८, १८ । ५०२,

१५ । ५२३, ६ । ५५२, ५-१० । ५००, १० ।

काशीखण्डम् २८०, २० । ५०६, २ । ५००, १५ ।

कूर्मपुराणम् ८६, ७ । ५५, ७ । ६३, १६ । १८८, १० । ५१८, १० ।

गण्डपुराणम् ८२, १८ । ५८, १८ । ६२, १८ । ६८, २० । १०५, १२ ।

३६३, ७ । ५०८, ७ । ५०८, २ । ५१२, ११ ।

मातङ्ग २६, २ । ६८, १२ । ८२, १० । २८५, १० । ३१३, १ । ३१५, १ ।

३१८, १२ । ३२१, ८ । ३२२, ८ । ८५६, २१ । ८८३, ६ । ८८८, २० ।

दानधर्मः ५३३, ८ । ५३८, १३ ।

देवीपुराणम् ८, ७। ३०, २१। ५०, २५। ६१, १०। ६६, ११। १००,
 ४। २००, १६। २०८, २०। २०८, १५। २१०, १६। २१५, ३।
 २१७, १८। २४५, १०१ २५०, १। ३६७, ८। ३६६, १७। ३७०,
 १-६। ५२३, ११। ५३२, १४।

नन्दिश्वरपुराणम् ३६७, १२,। ३७५, २।

नन्दिपुराणम् ४५८, १।

नरसिंहपुराणम् १८८, ४। २५१, ७। ५०१, १३। ५४२, १६।

नारदीयः ४८, २०। ४८, १०। २५१, १५। २८८, ११। ४५५, २।
 ४५८, ७-१३। ४८२, १८।

नारदीयपुराणम् १०४, १। १६५, ८।

नारसिंहः १७१, ७। ४८६, ७।

नृसिंहपुराणम् १६८, १। १७४, ३। १७८, १। २००, ८।

पद्मपुराणम् २७, १८। ५४, ८। ६८, १८। ३८१, ५। ४८१, ३। ४८२,
 १। ५४०, १०।

पाद्मम् ४८३, ८। ४८४, १०। ५३४, १६।

बृहन्नारदीयपुराणम् २०६, ८। ५६७, १६।

ब्रह्मपुराणम् १८, ५। २१, २। ४६, ४। ५८, ११। ८१, १८। १०२,
 ६। ११२, ६। २३०, १७। २३६, २१। २४६, ५। २५१, ११।
 २५४, २२। २५८, १४। २७८, १-१२। २८०, १६। २८८, ७।
 ३०८, १३। ३१६, २१। ३४४, ६। ३५४, १८। ३५६, ७। ३५८, ३।
 ४५२, ११। ४६८, १९। ४७८, ८। ४८१, ५। ४८७, १६। ४८८,
 ११। ५०६, १-१४। ५१४, १३। ५२१, ४। ५४४, २। ५६०, ३।
 ब्रह्मवैवर्तपुराणम् २५, ११। २६, ६-२१। २७, १०। २८, ६। ४८, १७।
 ७३, २। ७४, ११। १०६, १४। ३०४, ८।

ब्रह्माण्डपुराणम् ८८, ३। २८८, ११। ३०५, ६। ४५६, ६। ५१५, २०।
 ५१८, ७। ५३३, ११-२१। ५३४, २१। ५३५, १८। ५३७, ५।

ब्राह्मम् १६५, १ । २४८, ६ । २८२, १० ।

अविष्णुपुराणम् ६, १० । ८, १६ । १०, ८-१७ । ११, १३ । १२, १६ ।
 २८, १८ । २९, ८-१३ । ३०, ८ । ३१, १५ । ३२, ४ । ३४, १४ ।
 ३५, २-११ । ३७, १५ । ३८, १६ । ४०, १७ । ४१, ८ । ४२,
 ४-८ । ४४, १ । ४५, २० । ४६, १३ । ४७, ८ । ४८, १० । ५०, ७ ।
 ५१, १६ । ६६, ८-१८ । ६८, १६ । ७०, १२-१६ । ७१, ५-१४ ।
 ७४, १४ । ७६, ५ । ७७, ७ । ८०, ७-१६ । ८१, १४ । ८४, ७ । ८५,
 ११ । ८७, ७ । १०८, ११ । १६४, १२ । १६५, ४ । १६६, १७ ।
 १६८, ११-२० । १६९, ५ । २१४, १२ । २१५, ११ । २१८, १७ ।
 २४०, ४ । २४१, १५ । २४३, १ । २५०, १३ । २६०, ११ । २६१,
 २ । २६४, १२ । २७८, १८ । २८०, ८ । २८१, ७ । २८२, ११ ।
 २८३, २ । २८५, ५-८ । २८२, ७-१५ । २८४, ८ । २८५, १ ।
 २८८, १४ । ३०१, ३ । ३०२, १ । ३०४, १६ । ३०५, १ । ३०८,
 १८ । ३१५, ४ । ३१६, १४-१७ । ३१८, १-६ । ३२२, १८ । ३३८,
 १८ । ३४३, १८ । ३६७, १ । ३७२, ६ । ३७६, ११ । ३७८,
 १३-१८ । ३८८, २० । ३८९, ४ । ३९१, १ । ३९६, २० । ४५५,
 १५ । ४५७, ७ । ४५८, १२ । ४६०, ४ । ४६८, १४-२० । ४७६,
 १६ । ४७७, १७ । ४७८, २१ । ४८२, ६-१८ । ४८०, १२-२१ ।
 ४८६, ४ । ४८७, १८ । ४८८, ८ । ५०१, १६ । ५०२, ३ । ५०४,
 १ । ५१५, २ । ५१६, १८ । ५१८, ११ । ५२०, १८ । ५२८, २० ।
 ५३४, २-१० । ५३५, ७ । ५३६, ४ । ५४१, १८ । ५४२, ३-१८ ।
 ५४३, ६-१२ । ५६८, १३ ।

अविष्णोत्तरपुराणम् ४४, ११ । २६२, ८ । २६०, ७ । २६८, ४ । ३००,
 ८ । ३०७, १० । ३१८, १० । ३२४, ४ । ४८८, ८ । ५०३, २ ।

भागवतम् ११०, १६ । १२७, १७ । १५३, १ । १५६, २१ । १७७, १ ।
 १८०, ८ । १८१, ५ ।

भारतम् ३८, १३। २४२, २१। २८४, ४। ३८७, ११।

मातृपुराणम् २८, ४। ३२, ७। ३४, १७। ४१, १५। ५८, ५। ६८-२।

१०८, ३। ११०, १७। २१३, २१। २४१, १०। ३४०, १८। ४८१,

२०। ५१७, २२। ५४३, १।

महावज्रपुराणम् ७८, ७।

महाभारतम् ६१, ५। ६६, २। १०२, २०। २४४, ८। २५८, ६। २६०,

५। ३५७, २०। ४८६, १४।

मातृम् २८, १६। ३०, ३। ३७, ७-११। ३८, १८। ५०, २०। ६८,

६। ८१, २०। ११४, १-६। १०६, १८। २८८, १८। २८९, २०।

२८४, १४। ३४२, ११। ४८२, २२। ४८४, ३। ४८५, २। ४८६,

१०। ५१६, १६।

मार्कण्डेयपुराणम् १७, २०। ४८, १४। ५४४, १६।

भिक्षुपुराणम् ७५, ५-८। ८८, १४। १०७, ७। १०८, ८। २४६, १३।

२६१, १८। ३६८, १। ४५३, १२। ५०७, ७। ५२२, ३। ५४१, ६।

लौक्यम् ४५४, ८। ४५८, ३-२१। ४६०, १८।

वनपर्व ५२५, ४।

वराहपुराणम् ४३, १८। ४८, १८। ५२, १४। ५५, १५। ५८, ८। ६०,

२१। २१४, ६। २८८, ७-१४।

वासनपुराणम् ८७, २०। १६६, १३। १७३, ८। १७७, १८। २६०, १।

२८६, १८। ३६८, २। ५१७, १८।

वायुपुराणम् १४, ७। १८, ६। ४६, १०। ५५, २८। ५७, २१। ७४, ८।

८१, १७। २३६, १५। २४८, ३। ४८८, १८।

वाराहः ४१, १। ४२, ११। ५७, १०। २८२, ५। २८६, ७। ४८०, २।

४८१, २। ५१५, १३। ५३५, १।

विष्णुपुराणम् ८१, ११। ८५, ३। २१६, ७। २२७, ४। २३८, १०। २४२,

३। २४६, १८। २८८, ११। ५१४, ७। ५५१, ६। ५६८, १६।

विष्णुरहस्यम् ४८, ५ । ५२, ८ । ५४, १६ । ६१, १८ । ६३, २० । ७३,

३ । ३०४, ११ ।

शङ्करगीता ४, २० । २४, १८ । ७७, १० ।

शिवपुराणम् १६८, २ ।

शिवरहस्यम् ५, १८ । २५, ८ । ६२, ८ । ७३, १४ । ३८१, ८ ।

स्कन्दपुराणम् २३, ७ । २५, २१ । ३८, ८ । ५५, ६ । ७५, १३ । ७६,

१८ । २४१, ३ । २६१, १६ । ३०३, ३ । ३४३, १६ । ५१७, १६ ।

५१८, १० । ५७६, १ ।

स्नानम् २६, १२ । २७, २ । २८३, ७ । २८५, १ । २८८, ६ । ३८१, ११ ।

३८२, १० । ४५७, ४-१८ । ४८०, ६ । ४८३, १४ । ५२२, १ ।

५३३, १६ । ५३६, १८ । ५३७, १ । ५४३, १८ ।

हरिवंशम् ६०-१८ ।

संग्रहकारनामानि ।

मङ्गावाक्यावलीकारः ६०, २० । १००, १६ ।

पाणिनिः २३०, १२ ।

ब्रह्मसूत्रः २२८, १३ । २३२, १८ ।

भट्टपादः ८६, ४ ।

भवदेवभट्टः १०६, ८ ।

भोजराजः २१८, १ ।

श्रीदत्तः ३४०, १६ ।

श्रीधरस्वामी ५६, १० ।

सूर्यसिद्धान्तः २, ४ । ११, ४ । २२५, ६ । २३०, १८ । २४५, १० ।

३५०, १ ।

सङ्ग्रहग्रन्थनामानि ।

समरकोषः २३७, ७ ।

कल्पतरुः ५०, ४ । ५१, १० । १०७, ६ ।

कामधेनुः १०४, ४ । ४५२, १८ ।

कालविवेकः ५१, १६ । ६०, १२ । ७६, ११ । १०८, ६ ।

कृत्यमहाणवः ५१, १६ ।

कमदौषिका १२१, १० । १२६, ११ । १३५, ७ । १३६, ६ । १४०, ८ ।

१४३, ११ । १४४, १५ । १४५, १ । १४६, ५ ।

पारिजातः ६६, ३ ।

पुरश्चरखचन्द्रिका ११८, २१ । १५२, १६ । १५८, ७ । १७६, ५ । १०६, ५ ।

प्रपञ्चसारः १२४, १ । १२६, १४ । १५६, १० ।

ब्रह्मसिद्धान्तः २२३, १६ ।

बिम्बरूपनिबन्धः ३०८, ५ । ३०९, ५ ।

मदनपारिजातः २६, ११ । ६१, २१ । ७३, ६-२० ।

महार्णवः ३०७, ६ । ३१७, १२ । ४६३, १ ।

विष्णुधर्मः ८, १५ । २६, १५ । १७८, ६ । २४१, १७ । २५०, ६ । २५६,

१५-२१ । ३०२, ४ । ३४७, ३ । ३५१, १ । ३६४, १० । ४८२, ४ ।

४८८, ४ । ५०५, १७ । ५१५, ६ । ५४४, ५ ।

विष्णुधर्मोत्तरः १४, १२ । १६, १२ । ४८, १ । ५४, ५ । ५६, १८ । ६१,

७ । १०३, १० । २२४, ११ । २४८, ८ । २८६, ३ । ३०२, १५ ।

३४४, १८ । ४५१, १२ ।

रत्नमाला २२५, १ । २३८, ५ ।

राजमार्तण्डः २४, १४ । ३६, १६ । ०८, १४ । ०६, १६ । ८२, ६ । ८३,
 १६ । ११६, १-६ । २१२, ० । २१४, ५-१८ । २२४, १८ । २६०,
 १० । २७६, ४ । २८३, २० । २८५, १६ । २१८, १ । ३२०, ११ ।
 ३२३, ११ । ३४१, १ । ४६०, ० । ४८२, ११ । ४८६, ४ । ४६५,
 १५ । ५२०, १३ । ५३०, १० ।

शास्त्राविवेकम् २१८, ५ । १२६, २१ । १३०, ११ । १२१, २-१६ ।
 १२६, ४ । १२०, ६ । १२८, ४ । १३४, ६ । १३६, ११ । १३६, ५ ।
 १४५, १० । १४६, ४ । १५०, २१ । १५२, १ । १५३, ५ । १५०,
 १३ । १५६, १४-१८ । १६२, ८-२० । १७०, २१ । १७१, १३ ।
 १७३, ५-१२ । १७४, ६ । १७६, १५ । १६०, ६ । ३८४, १० ।
 ३८५, १६ । ३६१, ७-११ । ५६५, १६ ।

आङ्गकौमुदी ३५२, २ । ४८०, १४ ।

आङ्गघिन्तामणिः ३४८, २० । ४८५, १४ । ४८०, २ ।

आङ्गविवेकः २३६, ६ । ४८६, १ ।

शुद्धिकौमुदी ३५६, १० ।

शुद्धिदीपिका ४८६, १० ।

षट्त्रिंशन्मतम् ८४, ४ । ८०, ४ । ६०, १० । १००, १६ ।

समयप्रकाशः १००, ६ । २२०, ३ ।

संवत्सरप्रदीपा ५०, ११ । ५४, १ । ६४, ४ । १०५, १८ । १८१, १ । २१३,
 १४ । ३१५, ६ । ३१७, ६ । ३६३, १ । ४६१, ६ । ४८६, ६ ।
 ५३६, १८ ।

सूतियमुचयः ३०, १८ । ६१, २१ । ०२, ८ । ८५, १४ । ८६, २० ।
 ६०, ५ । ४६७, १२ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानुक्रमणिका ।

अमृत्यसंहिता १२२, १४ । १२३, ५-१७ । १२५, १ । १२७, ३ । १२८,
१ । १३०, १६ । १३२, १८ । १३५, १४ । १३७, १४ । १३८, ४ ।
१४१, १८ । १४४, १ । १४७, ४ । १५०, ८ । १६०, २० । १७४,
१६ । १८१, १० । ५३७, २१ ।

आगमः १०६, १४ ।

आमृत्यम् ६३, १० । ११८, १८ । १४१, २१ । १४७, ११ । १५१, १८ ।
१५४, १ । १६१, २२ । १६२, १० । १६३, ८ । १६५, १३ । १६७,
१ । १७३, १५ । १७८, १३ । ३८५, ४ ।

इतिहाससमुच्चयः ३६१, ६ ।

गाढतन्त्रम् २८३, १३ ।

गौतमीतन्त्रम् १४६, ८ ।

गृह्यपरिशिष्टम् ३, १५ । १४, २१ । ३८१, १८ । ५५६, १६ ।

कुन्दोगपरिशिष्टम् २२, ६ । ६५, ८ । ८२, १४ । १०६, ५ । ११०, ७ ।
१११, १ । २८३, १ ।

शिवमाणा १६३, ५ । १६४, ४ ।

शिवार्थः १४८, ४ ।

ज्योतिषम् ३२, १ । ७८, १ । ७९, ६ । ८८, ८ । ८०, १७ । ८४, ६ ।
११४, १६ । ११५, ३-१७ । २०८, ८ । २१२, १ । २३०, ६ । २३१,
२० । २३२, ४ । २३३, ११ । २४२, १२ । २४४, ४-११ । ३७७,
६ । ४५०, ८ । ४६६, १० । ४७०, ११ । ४७७, १३ । ४८४, १३ ।
४८६, ६ । ५१६, २१ । ५१८, १ । ५५८, १८ । ५६१, ३ ।

ज्योतिःशास्त्रम् ८२, ६ । ४६६, ४ ।

तन्त्रान्तरम् १२६, ८ ।

नारदतन्त्रम् १०८, १२ । १५५, १ । १७६, १ ।

नारदपञ्चरात्रम् १५०, ६ ।

निगमः ८३, ६ । २६३, १५ ।

निगमपरिशिष्टम् १७, ३ ।

परिशिष्टम् २६३, ८ । २६४, १ । ४५३, ७ ।

भुवनेश्वरीतन्त्रम् १६०, १४ ।

योगिनीतन्त्रम् १२०, १६ । १३२, २१ । १४६, ६ । १५७, २० । १७५, ६ ।

३७२, १८ । ४४०, १६ । ४४१, १० । ४४२, ३ ।

रुद्रयामलम् १५७, १६ । २८३, ११ ।

वराहसंहिता ६७, ८ । २२४, १ । ४८६, २० । ४८५, ४ ।

शिवागमः ७६, १ ।

शिष्टम् ३१७, १८ ।

शैवागमः ७६, १४ । ५०६, २० । ५०७, १६ । ५३१, १३ ।

श्रुतिः १२३, ३ । २२८, १६ । २३८, १५ । ४५२, ४ ।

षष्ठ्यशीर्षपञ्चरात्रम् १३४, ५ ।

हरिवंशम् ६०, २० ।

वर्णक्रियाकौमुद्या व्यवस्थापकवचनानां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रं ।

—०—०—०—०—०—

अ ।

अक्षतायचयस्यैव	४८५, १५ ।	अदधानानुपादानं	१८०, ११ ।
अक्षला रामनवमी	४२४, १० ।	अदितेः कथ्यपाज्जये	४८२, ४ ।
अक्षतास्तु यथा प्रोक्ताः	१४८, १० ।	अदेवचरितं पुष्पं	१९५, १८ ।
अक्षतेऽपि रथौ कन्या	१४५, १४ ।	अधर्माद्याधिगोकादि	११५, ६ ।
अक्षुर्लूतूपमावेद्य	१८६, ५ ।	अधोमुखीक्षता दैव	१५२, १० ।
अक्षुर्लूतूपमावेद्य	१००, १२ ।	अधेतयं न धाम्नेन	५६८, १० ।
अक्षिर्भूतदिधोमन्त्र	१९, १० ।	अधिश्रितमन्यानि	१०, ४ ।
अक्षिर्भूतदिधोमन्त्र	१८९, ८ ।	अधस्तत्रतमस्यन्यात्	१९४, ५ ।
अक्षुष्टमात्रं पुष्टं	१२, १ ।	अधस्तत्र देविकेन्द्रः	१९०, ११ ।
अक्षुष्टादिधुलीषु	१२६, १९ ।	अधर्माद्ददये पत्रं	१२८, १० ।
अक्षुष्टाद्युलीनाद्य	१२८, ५ ।	अधन्यापितशतानि	१९२, ८ ।
अक्षीतानामावे पुष्टे	१०४, ११ ।	अधर्माद्भुदिते कावे	४८०, ६ ।
अक्ष छाला तु गङ्गाया	४१४, १८ ।	अधेन विधिना देवी	१०९, १९ ।
अक्षोपवासं कृत्वा तु	५०४, ११ ।	अधेन विधिना यस्तु	१४९, १९ ।
अक्षवायुप्रकारेण	१०८, १५ ।	अधिवेश्य चरेभुञ्जन्	१८९, ४ ।
अक्ष वै शीघ्रचदधन-	१२४, ९ ।	अधिवेश्य विविधोप्यते	११४, १० ।
अक्षपटं मधाराज	५०९, ४ ।	अधुना प्राप्तेभ्यश्च	१८६, ११ ।
अक्षपादे दग्ध्यान्	११, ११ ।	अक्षपादे दिवाभागे	१००, १५ ।
	१८८, ४ ।	अक्षपादो निशाभागे	१००, ११ ।
अक्षचमित आदिते	१९, ११ ।	अनादिदेवता इष्टा	४८५, १२ ।
अक्षोपचारान् कुर्वीत	१४८, १८ ।	अनादिसुतशरीर	४८५, ९ ।

अने यजेन्नोक्तास्तान्	१०४, ११ ।	अस्मतीकरणं कुर्यात्	१५२, १८ ।
अन्योपानयो विभो	९२०, ० ।	अयनदिनवे शार्ङ्गं	९१२, ६ ।
अन्यानिवेदिनं तोयं	९८५, ०५ ।	अयनादो सदा दैवं	९८९, ९० ।
अन्योन्याभिमुखश्चिह्न-	१५२, १० ।	अयने कोटिमुखे	९१४, १८ ।
अन्योन्याभिमुखं छत्रे	१५५, ९ ।	अयने द्वे विधुवे द्वे	९०४, १६ ।
अन्यथा पितृशान्	४८८, १८ ।	अयने सिधुवे चैव	८१, १० ।
अपराहे तथा पैशाः	९९९, १ ।	अयोनि स्तोत्रं	९०, १८ ।
अपामार्गे तु छला तु	९१८, ८ ।	अयं प्राचमनः श्रोत्रः	१५९, ८ ।
अप्राप्ते भास्करे कन्या	९४०, ६ ।	अवधोदयवेलायां	४८, १५ ।
अप्राप्ते तु रवौ कन्या	९४०, ४ ।		४८८, १९ ।
अप्यकार्यं न छला	५२५, ५ ।	अवेद्यं प्रोचयद्य	१९५, १५ ।
अमु नारायणं देवं	५२५, १९ ।	अर्कायं शुचि गोमयं	९०, १८ ।
अश्वग्नौ चरते सूर्यं	१४०, १४ ।	अर्कादिनिःसृतः प्रार्थी	९, ५ ।
अस्मात् गोपु गजबाजि-	४५०, ११ ।	अर्थपाद्याचमन-	११६, १५ ।
अस्यद्वयमलवपैः	४८८, ५ ।	अर्थस्रोतरतः कार्यं	४१५, १९ ।
अभक्त्यापि महापापी	५२४, ९९ ।	अर्थं दिशेत्ततो वृद्धिं	९८४, १४ ।
अभुजा प्रातराचारं	६४, ९ ।	अर्थं ह्यचिति शिरसि	१५०, ९१ ।
अभावस्यासतिज्ञस्य	९२९, १९ ।	अर्थं दद्यादगस्त्याय	२४९, १० ।
अभावस्यां तुलादित्ये	४६८, १० ।	अर्थेन संप्रवक्ष्यामि	९००, १० ।
अभावस्यां यदा वारः	८, १८ ।	अर्द्धरात्रादधयेत् स्यात्	९१८, ९ ।
अभावस्यां नवम्याश्च	८४, ९ ।	अर्द्धरात्रात् परे विधिव्	०४, १५ ।
अभावस्यां न वक्ष्येत	८०, ६ ।	अर्द्धरात्रे यतीवे तु	९१९, ९ ।
अभावस्यां गतगुणं	५२९, ५ ।	अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं	९०१, ० ।
अभावस्यां प्रदमेन	८१, १८ ।	अर्द्धरात्रेऽसंपूर्णं	९०८, ९१ ।
अभावस्यां यदा रात्रौ	४६८, ५ ।	अर्थाक् पीदम विज्ञेयाः	९००, ५ ।
अमा रै सोमवारेण	८, १० ।	अश्वमेधं शुभं	५२०, ५ ।
अमुना मनुना दद्यात्	१६०, १८ ।	अश्विर्वा महाभाषा-	१४०, १० ।
अमुमेव रत्नापुरःसरं	१९८, ९० ।	अश्वं यज्ञं दद्या	४५०, १५ ।

अशोकवल्गिकायाष्टौ	१११, १८ ।	अशोराचोपितः खानं	१०१, १८ ।
अष्टोपाङ्गं तथा ञ्छः	१४४, १४ ।	अशोरावद्य नाश्रीयान्	१०१, १० ।
अष्टयुक्लृप्पपञ्च तु	१११, ११ ।	आ ।	
	१४४, ० ।	आकारश्च तयोश्चार्थं	११८, १० ।
अश्विन्यादि तु मैत्रेषु	१८४, ११ ।	आकाशाद्वायुः	१११, ४ ।
अष्टकाश्च च कर्मणं	४८४, ८ ।	आग्नेयन्तु यदा अर्चं	०८, ८ ।
अष्टमी छप्पपचस्य	१११, १४ ।		११०, १८ ।
अष्टमी नवमीविद्या	१०, ४ । १८, १ ।	आग्नेयादिषु कोषेषु	१४१, ११ ।
अष्टमी शिवरात्रिश्च	०१, ४ ।	आपहायण्यामतीतायां	४८८, ४ ।
अष्टमीमद्य कोनोय	११, १४ ।	आत्मस्त्रिगुणवायायां	१०, ११ ।
अष्टमीं समुपौष्टिव	१०१, १ ।	आत्मादिवयमादि-	१४०, ११ ।
अष्टम्या नवमी मिथा	१०, ० ।	आत्मानमन्तरात्मानं	१४१, ११ ।
अष्टम्या पूजितो देवः	११, १० ।		१४१, १० ।
अष्टम्याश्च नवम्याश्च	१०४, ११ ।	आत्मानं यागवस्तूनि	१४१, १४ ।
अष्टम्या बलिदानेन	१०१, १० ।	आत्मानं हृदयाभोजं	१११, ८ ।
अष्टम्या सततं देवी-	१०४, ४ ।	आत्माभेदेन विधिवन्	१४१, ० ।
अष्टम्या बधिर्भौमैः	१०१, १० ।	आदित्यराशिभोगेन	११४, ११ ।
अष्टम्या पञ्चयोरन्ते	१११, १० ।	आदित्यादिषु वारेषु	१०, ११ ।
अष्टम्येकादमी षष्ठी	४, १० ।	आदिपादो निशाभागे	१००, १ ।
अष्टौ तान्यष्टतन्त्रानि	१८, १४ ।	आदौ कर्कटके देवो	१११, ११ ।
अष्टतनोयपानेन	१०, १ ।	आदौ ऽप्य विज्ञानीयान्	१०१, ११ ।
अष्टमर्ष्ये शरीरस्य	४८, १ ।	आयथावाच्येदेवं	१००, १४ ।
अष्टक्रान्तमासोऽधिमासः	१११, ११ ।	आयानु पञ्चविंशं	११४, ११ ।
अष्टमन्त्रेषु संरक्ष्य	१४१, १० ।	आधारशक्तिकूर्माभ्यां	१४०, १ ।
अष्टेषु पात्रं संशोध्य	१४८, १४ ।	आधारशक्तिमारब्ध	१४१, ४ ।
अष्टिंस्तु भोभूमि-	१४१, १० ।	आधारशक्तिं मध्येषु	१४१, ० ।
अष्टमस्याधिने षष्ठां	१११, ११ ।	आनुष्ठभस्य स्तम्भस्य	१११, ४ ।
अष्ट ए निरयः ऽप्यः	४, ११ ।	आपदनश्रो तीर्थे च	१०१, ० ।

अशोकफलिकायाद्यौ	५२२, १८ ।	अशोराचोपितः चानं	१०१, १८ ।
अष्टोदार्शं तथा अष्टा	२४४, १४ ।	अशोराचक्ष नाश्रीयात्	१०१, १० ।
अथयुक्लण्यपचे तु	२२९, २२ ।	आ	
	१४४, ० ।	आकारश्च तथोपायं	१२८, १० ।
अश्विन्नादि तु मैत्रेयु	२८४, १९ ।	आकाशाद्वायुः	१२९, ४ ।
अष्टकात् च कर्मयं	४८५, ८ ।	आग्नेयन्तु यदा अष्टं	०८, ८ ।
अष्टमी छण्यपचक्ष	१८८, १५ ।		१२०, १८ ।
अष्टमी नवमीविदा	१०, ५ । २८, १ ।	आग्नेयादिषु कोषेषु	१४८, १२ ।
अष्टमी शिवरात्रिश्च	०२, ४ ।	आपसायण्यामतीतायां	४८८, ३ ।
अष्टमीमथ औन्नेय	२८, १४ ।	आत्माद्भिषकायायां	२०, १९ ।
अष्टमीं समुपोदिव	२०८, २ ।	आत्मादिव्यमादि-	१४०, ११ ।
अष्टम्या नवमी मिथा	१०, ० ।	आत्मानमनरात्मानं	१४८, १९ ।
अष्टम्या पूजितो देवः	२८, १० ।		१४८, १० ।
अष्टम्याश्च नवम्याश्च	१०४, १९ ।	आत्मानं यामयसूनि	१४९, १५ ।
अष्टम्या बलिदानेन	१०२, १० ।	आत्मानं वृद्ध्याभोजं	१२९, ८ ।
अष्टम्या सततं देवी-	२०४, ५ ।	आत्माभेदेन विधिवत्	१४९, ० ।
अष्टम्या बधिरैर्भोसै-	२०२, १० ।	आदित्यराशिभोगेन	१२४, १६ ।
अष्टम्या पञ्चपोरन्ते	११९, १० ।	आदित्यादिषु वारेषु	८०, ११ ।
अष्टम्येकादमी बहो	५, २० ।	आदिपादो निशाभागे	२००, ८ ।
अष्टो तान्मन्त्रपञ्चानि	१८, १५ ।	आदौ कर्कटके देवो	१८९, १८ ।
अष्टकभोयपानेन	१०, २ ।	आदौ पुण्यं विज्ञानीयात्	१०८, १६ ।
असामर्थ्ये मरौरस्य	५८, ८ ।	आध्यावाचनेदेवं	१००, १५ ।
अनंक्रान्तमाद्योद्भिमासः	१२१, ११ ।	आद्यात्तु पञ्चविंशं	१२५, ११ ।
अक्षमन्त्रेण धरत्य	१४९, १० ।	आधारशक्तिरूपार्थां	१५०, ८ ।
अक्षेण पात्रं धर्मोध्य	१४८, १५ ।	आधारशक्तिमारभ्य	१४८, ५ ।
अक्षिंक्षु मोधुमि-	१४९, १० ।	आधारशक्तिं मध्योद्य	१४८, ० ।
अक्षमयादिने बहो	२८८, १६ ।	आनुवृत्तस्य सूक्ष्मस्य	१८८, ५ ।
अक्ष-स्तु तिथयः उज्ज्या-	५, १२ ।	आपदानयो तीर्थे च	१०८, ० ।

कामं भर्तुमुद्यया	१०, १० ।	छत्तिकाप्रथमे भागे	१४१, ४ ।
कांक्षं मापं चुरां चोदं	११, ११ ।	छत्ता दर्भमयं देयं	१११, १८ ।
कांक्षं मापं भरूरथ ११, १८ ११, १ ।	११, १८ ।	छत्तां वी मम कम्पायि	१८१, ८ ।
कांक्षं मापं चुरं चोदं	१२, १० ।	कुत्सितं परमाभापुः	१०४, ११ ।
कार्तिकामलपत्रस्य	४०८, ५ ।	छत्तोपवाधं विधिवत्	११५, ११ ।
कार्तिके छत्तपत्रे तु	४५८, ५ ।	छत्तपत्रस्य सप्तम्यां	११, १० ।
कार्तिके तु द्वितीयायां	४००, १४ ।	छत्तपत्रे द्वितीयायां	१८४, ११ ।
कार्तिके तु विशेषेण	४५८, ११ ।	छत्तपत्रे भृगुदिने	४८१, १० ।
कार्तिके नाशितो दैत्य	४५४, ११ ।	छत्तपत्रेऽहमी वैव	१०, १५ ।
कार्तिके पौर्णमास्यान्तु	४८१, १ ।	छत्तलोभततिष्ठकं	१००, १ ।
कार्तिके भौमवारे तु	४१०, ५ ।	छत्तं दृष्ट्वा मन्वाण्येयां	८१, ५ ।
कार्तिके छत्तपत्रस्य	४००, १८ ।	छत्तायां फाल्गुने साधि	५०१, १५ ।
कार्तिका पुष्करे चातः	४८१, १८ ।	छत्ताहमी छत्तपत्री	११, ११ ।
कार्तिका यो दृष्टोऽहमे	४८१, ११ ।	छत्ताहमी तु नानेन	१८, १ ।
काव्यां विद्यायि सप्तम्या	१०, ८ ।	छत्ताहम्यान्तु रोचिषां	१०१, ११ ।
कावेयं यावता स्त्रीयः	१११, १५ ।	केवकी चातिमुक्तय	११८, ११ ।
काष्ठद्वारात् भौमदिने	५११, १५ ।	केवकीपत्रपुत्रस्य	११८, १४ ।
कुक्षिचर्मता भूता	४१०, ११ ।	केमरेषु च पूर्वोदि	१४८, १८ ।
कुजाकर्मभिवारेषु	१११, १४ ।	केमवादियुगपदकमुनिभिः	११५, ८ ।
कुशुदानां पञ्चजानां	१८८, १ ।	कोटिजन्मजन्तं पापं	११४, ० ।
कुशुदायां पूजयेत्तान्	१४१, १ ।	कोटिजिह्वसहस्रैश्च	१४१, ११, १० ।
कुपसंघे सप्तमीयां ०८, १ । ५००, १० ।	०८, १ । ५००, १० ।	कोशुदस्य तु भावस्य	४८०, १ ।
कुपे सप्तमे सप्तमे	१११, ० ।	कोशुदा पूजयेत्तवी	४५४, १५ ।
कुपपुत्रं चन्द्रकस्य	१११, १० ।	कोमेयं पुष्टिदं शीघ्रं	११८, १ ।
कुपपापतत्तिद्यायाम्	११०, १८ ।	कतुभिस्तानि तुष्टानि	१५०, ० ।
छत्ताहत्तिपुत्रो भूता	१११, ११ ।	चमा सत्यं दया दानं	११, ८ ।
छत्ताहत्तिपुत्रो भूता	१११, ११ ।	चयरोमाभिवारायाः	११५, ११ ।
छत्ताहत्तिपुत्रो भूता	१११, ११ ।	चुरत्तुप्रभक्षेय	१८८, १८ ।
छत्तिका च विद्याया च	१०८, १५ ।		

च ।

चक्राद्विंशत्यु पाषाणाः	५४०, ११ ।
चतुर्थी गणनायस्य	१५, १० ।
चतुर्थीभरणीयोगे	१०, ११ ।
चतुर्थी भौमवारिव	२९, ११ ।
चतुर्थीवरदा शुक्ला	४८८, ११ ।
चतुर्थीसंयुता कार्या	१५, १५ ।
चतुर्थ्याहारकदिनं	२९, ८ ।
चतुर्थ्यान्तु नरी राजन्	११, १९ ।
चतुर्थ्याहुदिनं चन्द्रं	११०, १ ।
चतुर्थ्यां प्रदानस्य	१००, १० ।
चतुर्दशरात्र्याय	१२०, १५ ।
चतुर्दशमी चैव	८५, ४ ।
चतुर्दशमी पक्षे	५१५, ११ ।
चतुर्दशां तथाष्टमां	२८, ४ ।
चतुर्दश्यान्तु नक्षत्राणी	००, १० ।
चतुरो वारिकान् मासान्	१८०, ८ ।
चत्वारः करकाः कार्याः	२९, १९ ।
चत्वारिंशद्विंशति	१८१, ११ ।
चन्द्रनं मङ्गयोत्पन्नं	१९९, ११ ।
चन्द्रमा मासश्चक्षु	०८, ५ ।
चन्द्रमाः छन्दप्रचाले	११४, ११ ।
चन्द्रसूर्यपदे चैव	११९, १ ।
चन्द्रसूर्यपदे स्यात्	१०८, ० ।
चन्द्रहासेन कर्मा वा	२८८, १५ ।
चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये	११९, ११ ।
चम्पको धानकपाकः	११८, १० ।

चरे मञ्जोदरी श्रेया	१००, ११ ।
चातुर्मास्यभमाशौ वा	४८९, १४ ।
चान्द्र* शुक्लादिदशानाः	१११, १० ।
चिवावराधारेवत्यः	१०८, ११ ।
चिवावराधारेवत्यः	८०, ११ ।
चैवशुक्लनवम्यान्तु	५१४, १८ ।
चैनादिचतुरो मासान्	५१८, ५ ।
चैवावस्थां तदा देवं	५१९, १० ।
चैवासिन्धवे पादपञ्चमयुक्ता	५१८, १ ।
चैवे कृष्णचतुर्दश्यां	५१०, १८ ।
चैवे मासि नवम्यान्तु	५१९, १० ।
चैवे मासि विंशत्यष्ट्यां	५१९, ० ।
चैवे विंशतिवक्त्राणि	५१०, १० ।
चैवे शुक्लचतुर्दश्यां	५१८, ११ ।
चैवे चित्तचतुर्दश्यां	५११, ११ ।

छ ।

छवं वीपानक्षौ दत्वा	१९०, ८ ।
छेदयेद्गुमिसंख्यन्तु	४४०, १० ।

ज ।

जडाजुटवमायुक्ता	४१२, १९ ।
जठराननयोर्मध्ये	१८४, ९ ।
जन्मनाम्न धवसेष	११४, ११ ।
जन्मप्रभृति यत् पुण्यं	४५५, ८ ।
जन्मप्रज्ञाद्विज्ञाद्व-	८०, ८ ।
जन्मप्रज्ञाद्विज्ञेयु	८०, १८ ।
जन्माद्यं कर्म ततोऽपि	११५, ८ ।
जन्माष्टजायान्यवधर्मसंख्ये	११०, ९ ।

जन्मचैयुक्ता यदि	५५८, १८ ।	ततः प्रेतचतुर्दश्यां	४६१, ४ ।
जन्मर्षे च क्षमं क्षामं	५६६, ८ ।	ततः प्रभृति संक्रान्ती	९१९, १० ।
जर्षं समारभेत् पश्चात्	४४४, ६८ ।	ततः प्रभृति पितरः	९१९, ९९ ।
जन्मेन समभीयुक्ता	९८९, १० ।	ततोऽक्षमन्त्रेण विशोध्य	१९१, ११ ।
जयर्षी महर्षी कर्षी	९८९, ८ ।	ततो दक्षिणमायाते	९४९, ९ ।
जयाप्या विजया कृप्यात्	१४९, ९ ।	ततो देवाः सन्निधाने	९८९, ९ ।
जामरघ क्षयं कृप्यात्	९६५, ९० ।	ततो देवीं समुद्दिश्य	४९८, ५ ।
जातमायः सिद्धिस्तान्	५६०, ८ ।	ततो नारायणः मन्त्रा	४८८, १८ ।
जातो च तुच्छो विष्ये	१६६, २९ ।	ततो राधां यतीतायां	९८०, ८ ।
जातीपुष्पचक्षुषे	१६८, ९ ।	तदधोऽद्भुतमुत्तमं	१५५, ९ ।
जानुभाषिव पाणिभां	१०८, ० ।	ततो मन्त्रीनां यथिर्	४४१, ४ ।
जान्वयं दिव्यचूर्णै	९८८, ९० ।	ममराष्ट्रतश्च भागः	९०५, १० ।
ज्येष्ठामयज्युक्तायां	९६०, १० ।	तत्र मन्त्रतुमनोऽतनयौ	१४९, १९ ।
ज्येष्ठायाश्च समभर्षा	९०४, १६ ।	तत्र दुर्गा च समुद्या	९४४, ९ ।
ज्येष्ठस्य चतुर्दश्यां	९६१, ९ ।	तत्र तत्र अक्षं दद्यात्	१५८, १० ।
ज्येष्ठस्य श्रद्धादमभी	९०८, १९ ।	तत्र तीर्थमनुनाभिवाचयेत्	१४९, १४ ।
ज्येष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां	९६०, ९० ।	तत्र रत्नमयं वीर्यं	१५८, ८ ।
ज्येष्ठे श्रद्धाचतुर्दश्यां	९०८, ९ ।	तत्र वंशमये पात्रे	९६९, १९ ।
ज्येष्ठे श्रद्धादमस्यान्	९८०, १० ।	तत्र च कर्ण्डे श्रेयः	९०९, १० ।
ज्येष्ठेऽसितचतुर्दश्यां	९६०, १८ ।	तथान्यद्दुदकं दद्यात्	१५८, ५ ।
ज्येष्ठे भाषि दशम्यान्	९८०, १० ।		९८०, ८ ।
ज्येष्ठे भाषि द्विजप्रेष्ठ	९६०, १९ ।	तवापि मधुनी पूजा	९६०, ९ ।
ज्येष्ठे भाषि सिते पथे	९०८, ५ ।	तवाप्तौ मुहूर्तो यः	९१, ९ ।
	९८०, ५ । ९८१, ८ ।	तथाचयत्ततीयायां	९५१, ८ ।
त ।		तथा काशस्य उप्याषि	१६८, १४ ।
तगरसरोरक्षपथैः	९१९, १४ ।	तथा निर्माद्यधंष्ट्रं	४१०, १४ ।
ततद्वदगती न्यायः	१९८, ११ ।	तथा चैव पङ्क्तिर्वै	१९८, ८ ।
		तथा भावपदे कृष्णे	९४०, १९ ।

तदन्ते मज्जतीं पुञी	११०, १ ।	तारेण च्छदथं प्रोक्तं	१८०, ० ।
तदा तत्पतिमा काय्यो	१८०, ५ ।	तारो दुर्गे द्वयं रेखः	१८०, १८ ।
तदैव विधुवाष्णोऽयं	१४१, ६ ।	तिथिमीकेन दिवसः	३४०, ४ ।
तन्नेन वारिणा स्नातं	४८३, ० ।	तिथीनां प्रवरा यस्मात्	१८, १० ।
तमतिशयं तु रविः	१११, १ ।	तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वः	११५, १६ ।
तमासपथं धाप्तीय	१६८ ११ ।	तिथ्युच्योयंदा वेदः	२०६, ५ ।
तर्जनीमध्यमानामा	१५४, १० ।	तिलतपुलमीशीय	५०८, ११ ।
तवीपयुक्तचयान्	१८०, ० ।	तिलतैलेन देयाय	१५८, १८ ।
तस्मात् कृतोपवाधेन	६८, १ ।	तिलैः स्नानं मन्त्राण्यं	८४, ८ ।
तस्माच्च खादिरं पत्रं	१६८, ८ ।	तिलोद्भिर्नी तिलसायी	५६०, १६ ।
तस्मात् प्रसादे दुःखे वा	५८, १ ।	तिषष्ठिषो द्वयोः	१४४, १८ ।
तस्माच्छुद्धैर्विना विप्रं	५०३, ६ ।	तीराङ्गश्रुतिमायन्तु	५३३, १० ।
तस्मात् सन्ध्याप्रयोगेन	५४३, ८ ।	तीर्थस्नानार्थिनी नारी	५०८, ८ ।
तस्मादनादिमध्याह्नं	१८८, १८ ।	तुलसीदलगा बाया	५३८, १८ ।
तस्मात्तुल्यं प्रकल्लेख्यं	४०६, ११ ।	तुलसीसन्निधौ प्राणान्	५३८, १४ ।
तस्मिन् दिने मन्त्राण्यं	५१६, १४ ।	तुलसीविपिनस्यापि	५३८, ५ ।
तस्यां कार्यो यवैर्जैः	१४६, ८ ।	तुलसीपत्रमात्रेण	१६०, १८ ।
तस्यां निजगृहे पायं	४००, ११ ।	तुलस्यारोपिता चित्ता	५३८, ० ।
तस्यामारोघ्य मोविन्दं	५१५, ५ ।	तुलादिपद्मोत्पत्ता	२५०, १ ।
तस्यां सम्यक् देवेभ्यं	२५, १८ ।	तुलामकरमेवेष्टु	१४०, ४ ।
तस्यां स्नानं जपो जौमः	४८८, ११ ।	तुलामेवमेवेष्टु तु	११५, ८ ।
तस्यां स्नानस्य कर्मजा	१०८, ८ ।	तुलायां चैव मेवे च	१०६, ११ ।
तामपार्श्वं तिलैः पूजे	११६, १६ ।	तुलायां तिलतैलेन	४५६, ० ।
तामूलं पत्रमंगुष्ठं	१८८, ११ ।	तुलाराशिगते खर्ये	४६०, ११ ।
तामूलं रघुनाथाय	१०३, १८ ।	तुलासंक्रमणे रात्रौ	१११, १६ ।
तामूलवर्जमाद्वीमे	१८०, १४ ।	तुलासंखे सचर्माशौ	४००, १८ ।
तां विन्ध्यवासिनीं	१०८, ० ।	तुल्यत्यामलकैर्विष्णुः	८४, १० ।
तारादिदुर्गे च्छदथ	१८१, ११ ।	तुल्यैः कुसुमक्षेपं	१६५, ११ ।

द्वितीया च न खनेया	१५, १।	चिन्ता निधिभिर्मांसः	१११, ४।
द्वितीयायास्तु विनोमं	१८, १४।	विधिबन्धिन्द्रियघोषं	१८१, ११।
द्वितीयायास्तु वैमाखे	१५०, १।	विमधुरपरिपूर्यं	१११, १८।
द्विंतिं प्राप्नोति वर्षाणां	१८१, ४।	विमथ्यनापिनी या तु	१९, १।
वे तु विमदहोरात्रः	११७, ८।	विमृगा दशमोयुक्ता	५०, १४।
वेन देवान् पिबुष्येव	४५१, ११।	विः प्रदक्षिणमाहत्य	१०७, १०।
वेनैव अनुभा दद्यात्	११०, ८।	नमपह्माभिमेदोऽस्ति	११०, ११।
वेनैव विधिनास्तु	१०८, ५।		
तेषां देवतमुपायं	१४८, १८।		
तैजसं द्वापं चोदं	१०१, ८।		
तैजं मांघं भगं चौरं	८१, १४।		
तैजसा वर्ज्यानां पाघं	१८०, ११।		
तोषपात्रप्रदानेन	१४१, १८।		
तोषं भुतं चेत् पात्रान्	१४८, १।		
तोषैः सुगन्धपुष्पाद्यैः	१४१, १।		
चयोदयो प्रवर्तमा	१८, ७।		
चयोदयौ दक्षिणे च	१८८, १८।		
चयोदहस्तमे स्यात्	७४, ८।		
चयोदयां द्वितीयायां	८, ११०।		
	५१०, १।		
चयोदयां नवम्यां यः	१४ १५।		
चयोदयां भास्वदे	१११, १०।		
चयोदयां यदा न स्यात्	५४, १०।		
चयोदयां शिवं पूज्य	५०८, १।		
चयोदयापतुष्याथ	५१५, ४।		
चरं न कीर्तयेद्ब्रह्म	५१५, १०।		
चिद्यतुःपक्षप्राद	१०८, १।		
चिन्मन्त्रं कथितं	११७, ५।		
		द	
		दद्यादुल्लोभिः संपीय	१५१, १।
		दक्षिणागुहसंक्षप्रा	१५५, १०।
		दक्षिणे प्रोक्षणीयानं	१४१, ११।
		दक्षिणं रजनीयोगः	४१८, ११।
		दत्तागुहद्वयं मध्ये	१५४, १४।
		दत्ता वेनासनं मन्थी	११०, १०।
		ददतः कृष्णसारान्	१८७, १८।
		ददाति कार्तिके यक्ष	४५७, १५।
		दद्यात् उपपञ्चनेन	१००, १९।
		दद्यात् यज्ञोपवीतच	११०, १०।
		दद्यात् काष्ठपात्रेण	१११, ११।
		दक्षिणपुष्टपूर्यं	११०, १।
		दक्षिणादमभाषणां	८५, ११।
		दमजन्मकुलं पापं	१८०, ११।
		दमप्रत्यतिष्ठान् दद्यात्	१८१, ११।
		दशमी नवमी चैव	८१, ११।
		दशमीनिशिता वैश्व	५०, ८।
		दशमीमेघमंशुं	५०, ११।
		दशम्यां दीयते यव	१०८, १।

दशम्यां चर्मराजस्य	४९, ५ ।	दुर्गातन्त्रेषु मन्त्रेषु	११५, १० ।
दशम्येकादशी विद्या	११०, ८ ।	दुर्गां संपूज्य दुर्गादि	४९, १२ ।
दशम्येकादशी युक्ता	४८, १८ ।	दुर्गाया वैष्णवी भाषा	४८४, ११ ।
दशम्येकादशी यव	८, १ ।	दुर्भिक्षं रोगप्रशान्तिः	११९, १० ।
दशम्येकादशी मित्रा	४९, ९ ।	दुष्कालतपमानुत्रं	४९१, ८ ।
दश्यां विवर्धयैत् प्राज्ञः	१८०, ५ ।	दुष्कालशमौषधं पुष्पं	११८, १८ ।
दशेनात् स्यान्नाज्ञापात्	५२४, ६ ।	देवे पिबन्त्यां याचे तु	१५, १९ ।
दशेनानं भयत्वात्	५६४, १६ ।	देवतात्रे पददानां	१३९, १४ ।
दर्शदर्शयान्द्रः	११४, ९ ।	देवतासंस्तुतं प्राची	१०६, ९ ।
दर्शविधिं चान्द्रमुशन्ति मासं	११५, ९ ।	देवमभ्यर्च्य पुष्पैश्च	१४, १९ ।
दर्शे तु भाषमाषष्ठ्य	१४८, ४ ।	देवस्य मलकं कुर्यात्	१५८, १५ ।
दर्शे नवम्यां सप्तम्यां	८४, १ ।	देवाय पितरपैव	५४४, ९ ।
दर्शे खानं न कुर्यात्	८९, १० ।	देवीमभ्यर्च्य यः कुर्यात्	१०८, १० ।
दर्शे खानं पिबन्मद्य	८१, १५ ।	देवास्तु कराटछादि	१८९, ११ ।
दानं यदीयते किञ्चित्	४१४, ० ।	दादम दादमीर्यस्य	००, ९ ।
दिप्राग्नेषु हि कौमार्ये	१८२, १० ।	दादममिला यो वै	१४६, १८ ।
दिग्घो पदे समायुक्ते	४८, ९ ।	दादम्यां लक्षणपत्रं तु	८९, १० ।
दिनवधाधिके विंशे	४८४, १४ ।	दादम्यां तुलसी यज्जान्	६४, १० ।
दिने दिने सप्तयन्तु	४८९, १९ ।	दादम्यां न च कुर्यात्	५४०, ९ ।
दिवसस्याहमे भागे	९०, १४ ।	दादम्यान्तु शिवे पञ्चे	११९, १० ।
दिवाकरकरेः पूतं	८९, १९ ।		५१५, ९ ।
दिवानिद्रा पराव्रज	६९, ८ ।	दादम्यां विष्णुमिष्ट्या च	६८, १० ।
दिवाभासे बयोदश्यां	१६९, १९ ।	दादम्यां शालपत्रस्य	१८९, १८ ।
दिवा रात्रौ त्वं यव	१४, ८ ।	दादम्यां षट्तिळाचारं	५०५, ९० ।
दिवा सपिति नो विष्णुः	१८५, ९० ।	दादम्यां वर्ज्यदेवित्यं	१८४, १० ।
दिग्भौमान्तरीयादि	१४८, १९ ।	दिजघैवैव शूद्रस्य	५६८, ८ ।
दीपये वेददेवेभ-	१८०, १ ।	दितीयादिकयुक्तायां	१०, ४ ।
दुग्धं सप्तकंरश्मि	५०८, ५ ।	दितीया पक्षमी वेद्यान्	१४, ९ ।

द्विराश्रितानां श्रमवः	१९०, १९ ।	न चान्यानि सुमन्वीनि	१९९, १९
द्विशरीरे चरे धापि	१००, ० ।	न तथा तुष्यति शिवा	४४०, १८ ।
वे यस्तो वे तथा छन्दे	१४८, ८ ।	न तथा नरकक्षेत्रः	१९०, १५ ।
द्वी द्वीभाषादिमाघो स्यात्	१९८, १९ ।	न ददाति मया गता	५९८, १९ ।
श्रोत्रश्च आदितं वेष्टुं	१९९, १८ ।	न दद्यात् भास्वरायाजं	१९९, १८ ।

ध ।

धनं धान्यं चरे सद्ये	१००, १० ।	न दूर्वयार्थं वेदवी	१००, १९ ।
धनुःसङ्घाण्डो च	१८९, ८ ।	नद्यां समुद्रगामिनीं	१०८, १० ।
धरण्यां दुःखसम्भूतिः	१९८, ५ ।	नद्यायां वासुदेवजीते	८९, ९ ।
धर्मं ज्ञानं च वैराग्यं	१९८, ८ ।	नद्यायां भार्गवदिने	४८९, १४ ।
धारणाश्च सोम्याश्च	१८९, ४ ।	न निर्वपति यः शकं	८९, १९ ।
धन्या सा जन्मवी लोके	५०८, १० ।	न प्रोष्ठपदयोः कार्यं	१४४, ८ ।
धान्यमन्नं तथा शकं	१५८, १८ ।	न भूमौ वितरेदूर्ध्वं	१०९, १९ ।
धान्यानां कुटुम्बैर्द्वौ	१००, १९ ।	नमस्कारेण चेकेन	१०९, १० ।

न ।

न कदाचिन्महादेश्ये	१८०, १९ ।	न मिथीकृत्य दद्यात्	१०९, ९ ।
न कृष्यसारं वितरेत्	१८०, १८ ।	नमो भगवते ध्रुवात्	१९५, १५ ।
नक्तं प्रेक्षतुर्दृष्ट्या	४५८, १९ ।	न यच्छूर्ध्वं कुचापि	१०९, ५ ।
नक्तं भुञ्जीत च नरः	१४, १५ ।	नयनानयनार्थं चि	१९९, १५ ।
नक्तं ज्विष्याग्रमनोदनं	५०, १९ ।	न लोके यास्वले नापि	१८०, ९ ।
नक्तादिमतयोगे तु	१०४, ० ।	नवदुर्गास्तथा पूज्याः	१८९, ५ ।
नक्ताशी चक्षुर्नो यः स्यात्	१८, १८ ।	नवमे दिवसे दृष्टा	१९९, १९ ।
नक्षत्रं देवदेवश्च	१९, ९ ।	नमेणुः शूद्रसंछटं	५९०, १९ ।
नक्षत्रदर्शनाग्रजं	१०, १९ ।	नरो दीक्षागतं दृष्ट्वा	५१०, ८ ।
नक्षत्राणि तथैवान	१४४, १९ ।	नवमो चाष्टमोविदा	५९५, १० ।
न मृके नार्तिकं कुर्यात्	४८९, ९ ।	नवमो पुननाशाय	८९, १५ ।
न च वैशाखिकान् न्यूनं	१८५, ९ ।	नवम्यां नववर्षाणि	४०, १८ ।
		नवम्यां तु घटा पूज्या	४९, ९ ।

नवम्यां वस्तु पिशाचौ	४१, ४ ।	नास्ति स्त्रीषां वृद्धगम्यः	४०८, ११ ।
नवम्यां वस्तिदानस्य	४०४, १८ ।	नित्यं वयोऽयनयोः	८१, १० ।
नवम्याभिव्यक्तस्य	४१, १६ ।	नित्यं प्रेमिलिकं काम्यं	४८५, ८ ।
नवम्यां पूजयेद्यस्तु	४०८, १६ ।	नित्यस्य कर्मणो ज्ञानिः	१००, ४ ।
नवाग्रं नैव नन्द्यायां	४५९, १६ ।	निदाघकाले पानीयं	१६०, ६ ।
	४८६, ० ।	निमित्तं कालमाश्रित्य	१४, १८ ।
नवोदके नवाग्रे च	१८४, ० ।	निम्नस्य भक्षणं तैलं	८०, ८ ।
	४८०, ० ।	निरसं दिवसं विष्टिं	११०, ५ ।
नवाग्रालभने देवौ	४८०, १९ ।	निर्मलं मलिनं	१६४, १५ ।
न शूद्राय भर्तुं दद्यात्	५०१, ८ ।	निर्दयं मलिनं जीवं	१६९, ४ ।
न स्वाध्यायं वषट्कारं	१८४, ९ ।	निर्मान्यमुत्तमोमातां	१८१, ११ ।
नामविद्या च या वृद्धौ	५१, ६ ।	निर्मास्यधारी विष्णोस्तु	१०८, १४ ।
नामविद्या न कर्मणा	१६, १९ ।	निर्मास्यधारिणी चास्या	५५३, १९ ।
नामानिदृशे वृद्ध्या	१४, १५ ।	निर्मास्ये ओषधोक्तस्य	१८१, १८ ।
नादौ नक्षत्रदिवसे	११९, १ ।	निवेदयेत् पुरोभागे	१८६, ६ ।
नादौ नक्षत्रा तु नाचव	११५, ० ।	निवेदयेन्महादेव्यै	४८८, १० ।
नाति देवौ मलिनं तन्तु	०८८, १० ।	निशि स्नापो दिवोत्थानं	४०८, १९ ।
नादत्ते विधिवत् किञ्चित्	१८८, ८ ।	निशीथे वरदा भुक्तीः	४५४, ८ ।
नादौचितो विद्येद्यातु	११८, ० ।	निषेकादिः श्रमशासनः	५०४, ० ।
नाथान् धर्मपथान् पूजे	१०४, ५ ।	निष्ठो विवे नथाभ्यङ्गे	११८, १९ ।
नाशीयित नरो नित्यं	५६५, १ ।	निष्पाथान् राजमार्गस्य	४५८, १४ ।
नानाविधोपकरणैः	१८०, ० ।	नीचैरासन्नमापाद्य	१९०, १० ।
नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे	८८, ४ ।	नीराजनं दग्ध्यान्तु	४०८, ११ ।
नारं मध्ये शिरोरत्नं	१८८, १ ।	नीलपीवो रत्नमिराः	१८६, १८ ।
नारिकेलं कपित्थस्य	१८८, १६ ।	नीलोत्पलैर्मैत्रिकैश्च	१६९, १४ ।
नारिकेलजलं काले	१८०, १० ।	नेत्रेतीक्ष्णमाहित्यं	८४, १० ।
नारिकेलैश्चिपिरकैः	४५४, १६ ।	नेत्रबीजस्य मध्यन्तु	४४४, ९ ।
नाश्रीयादथ तन्नाले	१०९, ० ।	नेत्रमये दिशास्त्रं	१०४, ८ ।

नैमित्तिकानि काम्यानि	१०७, १४ ।	पर्वं पुण्यं दक्षस्यैव	१६७, ८ ।
नैरन्तर्ध्वं यो मासं	४२६, १० ।	पर्वं पुण्यं फलं नोयं	१८१, १ ।
नैव निर्वापयेदीयं	२८०, १५ ।	पवाण्यपि च पुण्यानि	१६८, १ ।
नैवेद्यं दक्षिणे वामे	२८८, ८ ।	पनीनिमज्जनं रात्रौ	२००, १ ।
न्यस्तयाः प्रवृत्तिकाः	१९८, ८ ।	परमाप्नुनि यावन्ति	१०८, ८ ।
न्यामक्रमेण देहे स्ते	१४५, १२ ।	पशुमांसं पिष्टकश्च	२८८, १४ ।

प ।

पचत्वाजं विधायाथ	२६२, ५ ।	पञ्चकाले च संप्राप्ते	८१, ८ ।
पक्षादौ च रवौ पक्षा	८५, १५ ।	पर्वतु न मैत्रं	८६, ११ ।
पक्षिणः कक्षपा पाश्चा	२८४, १५ ।	पर्वतु नाधोपित	८६, ८ ।
पाक्षिणं वामतो दद्यात्	२८८, १ ।	पश्वैश्चैव पशेय	१६२, १८ ।
पक्षदद्यां चतुर्दश	८६, ६ ।	पशूनां पक्षिणं वापि	२८४, ११ ।
पक्षदद्यां तथा षोडशे	१६९, ८ ।	पशान् पारयं कुर्यात्	५०५, १३ ।
पक्षमी च प्रकर्तव्या	१८५, १९ ।	पार्यं पादाम्बुले दद्यात्	१५०, १० ।
पक्षमीप्रभतिर्वा	२५०, १६ ।	पाद्यादिभिश्च नैवेद्यैः	४९५, १ ।
पक्षमी सप्तमी चैव	१९, १० ।	पाद्यार्घ्याचमनीयायैः	१५६, १९ ।
पक्षमे च तथा भागे	१८, १९ ।	पायसापूपमिष्टाक्ष-	१०२, १ ।
पक्षमूर्ध्वं च तथापि	२५१, १५ ।	पारक्यारामजातेषु	१६५, ८ ।
पक्षाङ्गानि मनोर्यस्य	१२६, १० ।	पारयादि न ज्ञेयं	४८, १ ।
पक्षाननमते भागो	२१०, १० ।	पार्थिवोः वृद्धतो नाभौ	१९८, ० ।
पक्षाननस्यौ	२४९, १२ ।	पाशादिश्चराराद्यन्ते	१५९, १ ।
पक्षामवेन न चामं	१८१, १८ ।	पिष्टान् दद्यादिभैरन्तैः	२६२, ८ ।
पक्षाश्वत्थरव्यासः	१९८, १ ।	पिष्टभिर्भाज्यभिश्चैताः	५००, १६ ।
पठेषु प्रतिमायां वा	५५२, १० ।	पिष्टमात्रपतिधाष्ट-	५८, १९ ।
पतङ्गे मकरे यावे	१८, १९ ।	पुत्रजन्मनि संक्रान्त्यां	८२, १५ ।
पतिं या ज्ञाभिचरति	५०८, ० ।	पुत्रनाशो यशो मृत्युः	८८, ८ ।
पत्यो जीवति या नारी	६०, ५ ।	पुत्रैस्तुभ्योपेता	५९२, ३ ।

पुनर्वशी देवगुरौ	४१५, ११ ।	पौषादिषु च माघेषु	४८८, ५ ।
पुनर्वसुसंयोगः	४१४, ११ ।	पौषी चेत् पुष्यायुक्ता	४८८, ११ ।
पुष्यैवैद्यमन्त्रादि	४१०, १० ।	पौषे कनकदानेन	४८८, १ ।
पुष्यं वा यदि वा पत्रं	१६२, १ ।	पौषे वैभे क्षणपक्षे	४८०, १ ।
पुष्याणि सङ्गृह्यन्त्य	१६८, १६ ।	पौषे तु पुष्यामन्त्रे	४८८, १४ ।
पुष्यान्तरिक्षरहितः	१६०, ४ ।	पौषे माघि वदा देवि	४८८, ८ ।
पुष्याष्टेवाच शस्त्रमे	१६२, ११ ।	पौषे माघि तु यो दद्यात्	४८०, १० ।
पुष्यालङ्कारवस्त्राणि	१६, १६ ।	पौषा पुष्यचंगुलार्था	४८०, ० ।
पुष्यायैव नैवेद्यैः	१८१, १० ।	प्रकुर्व्यात् प्रोक्षताः स्रज्याः	१५५, ८ ।
पुष्यैररण्यामभूतौ	१६५, ५ ।	प्रथमेत् प्रातरन्याय	५१४, १८ ।
पूजयेदग्निस्त्र्यम्बु-	१४४, ४ ।	प्रतिपदाप्यभावस्या	२, १८ ।
पूजा अषाढा चोमाः	१६८, १ ।	प्रतिपक्ष द्वितीया च	८१, १० ।
पूजायोगैर्दक्षैः पत्रैः	१६०, ११ ।	प्रतिपदनपत्यः स्यात्	५१०, १४ ।
पूजास्तु नाममोषानि	४८८, ११ ।	प्रतिपत्तु नवम्याश्च	८५, १२ ।
पूषायेकादशी त्याज्या	५१, ० ।	प्रतिपक्षेकभक्ताशी	१८, ५ ।
पूष्यैरश्वत्थं जला	१४१, ४ ।	प्रतिपक्षमपत्यः स्यात्	८१, ० ।
पूष्ये व्रतं गृहीत्वा यः	१८, १ ।	प्रतिपत्तुमकुक्षी घाद्या	११, ८ ।
पूष्याङ्के भाद्रवं श्रावं	१८, १ ।	प्रतिमार्घं सप्तमीकं	१११, ११ ।
पूष्येति विधानेन	११, ४ ।	प्रतिमा घाद्याये दत्ता	१११, १० ।
पौषाधिकैर्वैदिकैर्वा	१००, ११ ।	पत्यपौज्यं हृदये	१४१, १५ ।
पौषमाघी तथा माघी	४५१, १५ ।	प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा	११८, १० ।
पौषमाघीषु चैताद्यु	१८१, ८ ।	प्रदीपमाला यः कुर्व्यात्	४५०, १८ ।
पौषमाघ्या नभश्चक्ष	११८, १८ ।	प्रदीप्यापिनी घाद्या	४५४, १ ।
पौषमाघ्यास्तु यः शोभं	००, ८ ।	प्रपाः काप्याः प्रथमेन	१४१, १ ।
पौषमाघ्यास्तु सम्पूज्यः	४८१, ८ ।	प्रभाते ना समादाय	१४१, ८ ।
पौषमाघ्याभ्यां काप्या	५११-१५ ।	प्रवासे पयि वा भाने	१४०, १८ ।
पौषमाघ्याभ्यां चक्षुः	४८१, १ ।	प्रवासेमन्त्रं जला	४१२, ५ ।
पौषमाघ्याभावाद्दक्ष	१८१, ८ ।	प्रचारिते मध्यमे द्वे	१५५, १६ ।

प्रचरं तिष्ठते जातो	११४, ११ ।
प्राजापत्यं यदा श्रच	७८, ११ ।
प्राणस्य शोधवेत्तामै	११०, ११ ।
प्राणायामनयं कृत्वा	१०६, १ ।
प्राणायामैर्विना यदन्	११६, १ ।
प्रातःकाष्ठो मृद्वर्धमानं	१८, ११ ।
प्रातः संकल्पयेद्विद्वान्	६१, १५ ।
प्रातःप्राथम्यं च सततं	४८६, १ ।
प्रातःप्राथम्यकरण- प्रोक्तं	४८०, १० ।
प्रादुष्कृत्येष्वग्निषु तु	५६६, ५ ।
प्राप्ते भाद्रपदे मासि	११०, ५ ।
प्राप्त्यन्तपक्षां स्त्रीषां	६८, ११ ।
प्राष्टकाक्षे च नभसि	१८८, ११ ।
प्राष्टकाक्षेऽसिते पक्षे	१५४, ५ ।
प्राश्नीयादभिसंयुतां	४८०, १० ।
प्रियङ्गुं फाल्गुने दत्वा	५०६, ११ ।
प्रोष्ठपक्षामनीतार्था	१५६, ५ ।
प्रोष्ठपक्षाः परा पक्षः	१४४, ११ ।
	१५१, १ । १६१, ८ ।

फ ।

फलप्रीक्षादिभिः सर्वैः	११८, १४ ।
फाल्गुनस्य चतुर्दश्या	५०६, ११ ।
फाल्गुनामक्षपक्षस्य	५१४, १४-१० ।
फाल्गुनी पञ्चमिषुक्ता	५१६, १८ ।
फाल्गुन्यां पञ्चमिष्वधे	५१०, ११ ।
फेकारिषीषदं	४४४, ६ ।

व ।

वकुक्षस्य मधुकक्ष	१८८, १८ ।
वकुक्षैरतिमुक्तैश्च	१००, ८ ।
वकुक्षैश्चैव मन्दारैः	१८४, १८ ।
वक्त्रिः स्वप्नपुरन्दरी	१८६, १ ।
वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य	१०, ८ ।
वर्द्धमानाममावस्यां	११, ८ ।
वलिभिर्मन्त्रपुण्याद्यैः	४४०, ६ ।
वलिहीने तु दुर्भिक्षं	१८६, १८ ।
वलिभिः स्याध्यते मुक्तिः	१८४, ८ ।
वलिहीनेन तेनैव	१११, ४ ।
वज्रवाक्यविरोधेन	४१, ६ ।
वायवेन समायुक्ता	५१८, ११ ।
वीजभावेन स्त्रीनामि	१११, १ ।
वीजाद्यमासं दत्वा	१६०, १५ ।
वज्रपक्षस्य सूर्यापक्ष	४५, ११ ।
वज्रपक्षो कदलीकाष्ठे	१८१, १ ।
वज्रपक्षी प्रथमस्यैव	१८१, ४ ।
वज्रा तु सर्वलोकाणां	१०५, ११ ।
वज्रपक्षो नृपक्षो गोपक्षः	५१५, १ ।
वायव्यस्य द्वितीयायां	१८, १० ।
वीहिपाके च कर्मणः	४५१, ११ ।

भ ।

भक्त्या गङ्गावगाहस्य	५१५, ८ ।
भक्ष्यभोज्यैर्वज्रविधेः	५१६, १० ।
भगवन्नाभिधानस्य	१००, ११ ।
भवेद्यव जयोदकां	०१, ११ ।

भक्त्या यस्तु पुमान् कुर्यात्	११, १७ ।	मधुमाधे दरे चैव	१०, १-१० ।
भक्तौ रक्ष्य स्वपतिं	१८१, १० ।	मधुमाधे तु संवाते	५११, १४ ।
भक्त्यर्थी जीविनार्थी च	११४, १ ।	मधुमाधेय शक्येय	१४१, ११ ।
भक्तिं मासि समारब्ध	१११, १० ।	मधौ मासि सिते पत्ते	५१०, ११ ।
भक्तिं मासि सिते पत्ते	११८, १ ।	मध्यमानामिमे द्वे द्वे	१४४, १० ।
	११८, १० ।	मध्याह्न्यादिनी याद्या	११, ७ ।
आदकृष्णचतुर्दशी	५११, ८ ।	मनसा संश्लेषयन्	५११, ११ ।
भानुवारेव संयुक्ता	१०, १ ।	मनिष्यादाकरभं	१५४, १७ ।
भानोर्मकरसंक्रामोः	११७, १० ।	मनोवाङ्मयानिमं	१८८, १ ।
भुज्यां चोक्तं नाथात्	५१४, १८ ।	मन्त्रं जपेत् पौराय	१५८, ११ ।
भुतविदाद्यमावध्या	१११, १७ ।	मन्त्रोद्योद्धारपूर्व्येण	१८४, ११ ।
भुतानि माम शयिवी	१११, १ ।	मन्त्रा भुक्तेषु विज्ञेया	१०७, १८ ।
भेषूपादिशिवान्पेषु	४८१, १८ ।	मन्त्रा विप्रजने शृता	११०, १७ ।
भोगार्थं ज्ञियते धनु	८१, ८ ।	मन्त्रा मन्त्रादिनी ध्यातु	१०७, १७ ।
भोजनं यज्ञपत्रेषु	४४८, १० ।	मन्त्रे वाक् कुरो वापि	५११, १० ।
भौमवारे वर्षमेकं	५४१, १० ।	मम प्रवर्तते पूजा	१८१, १८ ।
		मलिनं भूमिपट्टं	१११, १ ।
		मन्दारं निष्पपद्याभ्यां	१४१, ७ ।
		मन्त्राद्यैर्हीतुरदेष्ट	८०, १८ ।
		मन्त्राद्यैर्हीतुं नरो दद्या	८१, १ ।
		मन्त्राद्यैर्हीतुं, संदाद्य	८०, ११ ।
		मन्त्राद्यैर्हीतुं, याः पश्येत्	८०, १७ ।
		मन्त्रानवयो प्रथमे	४१, १ ।
		मन्त्राभाषी प्रयति तु	८०, ८ ।
		मन्त्राभ्युदयेयुदित	१४१, १० ।
		मन्त्रिणां च युगलुष्ट	१०१, ८ ।
		मन्त्रिणां च वृत्ताङ्ग	१८१, ७ ।
		मन्त्रिणां च चान्दना	१८४, १८ ।
मकरस्ये रवौ माघे	४८१, ४ ।		
मकरावस्थिते भानो	४८७, ११ ।		
मवायुक्ता च तत्रापि	१११, ११ ।		
मङ्गले अङ्गनं दद्या	४१०, ८ ।		
मङ्गले प्रतिमायां वा	१०१, ४ ।		
मङ्गलानां कर्षणानां च	१८४, ११ ।		
मन्त्राभ्यां चर्चदेष्टे च	१११, १ ।		
मदिरां शङ्कती दद्यात्	१८८, ११ ।		
मयं दत्ता प्राञ्जयन्	१८७, ११ ।		

म ।

मधिसाधुरयुद्धेषु	४१५, १६ ।	मार्गशीर्षेण यो मासं	४८९, १ ।
मज्झिमेव तु घोरान्धो	११०, १८ ।	मार्गशीर्षे चित्ते पथे	४८९, ८ ।
माघपञ्चमनयोर्मध्ये	०६, १, ०९० ।	मासतो मज्झिका दूर्ध्वा	१६८, १ ।
५००, ८ ।	१११, १८ ।	माघपञ्चमियोनाथ	११६, ११ ।
माघमासे तु घटमासा	५०१, १० ।	माघसंज्ञे यदा ऋते	००, १५ ।
माघमासे श्रृङ्गपथे	५०४, ८ ।	माघि भाद्रपदेऽष्टम्यां	११८, ० ।
माघादिषट्कमासेषु	११८, ११ ।	माघि भाद्रपदे श्रृङ्गा	१११, ५ ।
माघाभ्यकारद्वादश्यां	४८६, १८ ।	मागे नभस्यमावध्या	१११, १ ।
माघाघिते भूतदिने	०५, १४ ।	माघो रवेः स्यात्	११४, १८ ।
माघे माघि तथा श्रृङ्गा	४८८, १ ।	मिथुनेऽष्टादशे भागे	११०, ५ ।
माघे माघि तिष्ठान् यस्तु	४८६, १५ ।	मौनकर्कटयोर्मध्ये	१४१, ११ ।
माघे माघि तु या श्रृङ्गा	५०४, १ ।	मुक्ते मग्निनि भुञ्जीत	१०४, ० ।
माघे माघि ज्ञेयायां	४८०, १८ ।	मुकुलैर्नाथं वेद्म्यान्	१६८, ११ ।
माघे माघि रटन्यापः	४८०, ११ ।	मुकुलैः पतितैश्चैव	१६१, ११ ।
माघे माघि सिताष्टम्यां	५०१, ५ ।	मुख्यं त्रायं माघि माघि	११६, १४ ।
माघे माघि चित्ते पथे	४८८, १४ ।	मखरीभिः कुशानाथ	१००, ११ ।
माघे माघ्यचित्ते पथे	४८०, १० ।	मुद्रां विना तु वज्रव्यं	१५६, ६ ।
माघे माघ्यपथि चानं	४८६, ११ ।	मुनिभिर्विराजन्मुक्तं	१०४, ११ ।
माघे श्रृङ्गपथ्यान्तु	४८८, ० ।	मुरा मांभी वषा कुठं	४०५, १० ।
माघे श्रृङ्गज्ज्ञेयायां	४८०, ११ ।	मुष्टिवाक्त्रविनिष्ठि	१५४, ६ ।
माघ्या कृत्वा तिष्ठैः चानं	५०१, १ ।	मुष्टिर्न द्वादशी च स्यात्	५५, ८ ।
मातर्दं पितरवापि	४८४, ११ ।	मुष्टिं भावे द्वादशाक्षे	१८०, ११ ।
मातृसहस्रं भक्तुं	१८८, ११ ।	मूलमन्त्रं समुपाध्य	१५१, १ ।
मातृकान्यासयोग्य	११५, ४ ।	मूलाभावेऽपि घटमासा	१६०, १५ ।
मानार्हं भास्करे पुण्यं	१०८, १ ।		१६८, १ ।
मान्वाता ऋतवर्षासीन्	४१, १० ।	मूलैर्न मूर्ति संवत्सरा	१४८, ११ ।
मायासङ्कीर्णदाघेन	१८९, ११ ।	मृगकर्कटपंजाक्षी	१०४, १८ ।
मायासङ्कीर्णकामबीज-	११८, ४ ।	मृगादिराशिद्वयभानुभोगान्	११८, १ ।

संगमपथे शशधरे	५०५, १८ ।	यमाशक्ति च संजग्य	१०६, १६ ।
समानां शोषितैर्देवी	१८५, १९ ।	यदा याम्यक्तु भवति	११०, १० ।
श्वे वाक्मनि संक्रान्त्या	११४, १० ।	यदा वाम्यं हि भवति	०८, १० ।
मेघमासादिदोषेष	१००, १५ ।		४८१, ११ ।
मेघं पृथिवि संप्राप्ते	५१५, १० ।	यदा चतुर्दशीयामं	११, ० ।
मेघभात्रौ च मर्दये	१४०, १८ ।	यदा भवेदतीनास्या	५६, ४ ।
मेघमरविचक्रान्तिः	११८, १४ ।	यदा शक्रचतुर्थांश	८, ८ ।
मेघादौ शक्रवो देया	१४४, १० ।	यदैवास्तवयन्द्रः	१००, ० ।
मेघादपादे स्तपितौ च	१८५, १० ।	यदोभयवर्षादिने	०९, ८ ।
मोदकानुदकुभांश्च	१५८, १६ ।	यदाति मयाव्यय	१५८, १ ।
मोदकं खादुर्धस्युक्तं	४१४, ५ ।	यद्यन् करोति तत्त्वम्	११०, १० ।
मोहादज्ञानतः स्त्रीति	१००, १६ ।	यद्यदिहृतमं लोके	१०६, १६ ।
मांसाक्षरी पौर्षमाधी	८६, ९ ।	यद्यप्येवमधिकमासयुग्मं	११९, ३ ।
मांसैरपि तथा प्रीतिं	१८६, १ ।	यद्यन्मन्त्रकारादौ तु	५००, ४ ।
		यन्मं मन्त्रमथं प्राङ्	१४०, ५ ।
		यथाद्यं चविता याति	१६, १८ ।
य रश्मेर्दिगुलान् भोगान्	४८५, १८ ।	यन्मदयं ज्ञानवादि	१०८, ९ ।
यज्ञोपवीतमहम्या	१००, १८ ।	यक्षिराचमुषोषैव	८९, ० ।
यताहारः स्थितः	१४०, ११ ।	यक्षिण्येकपादेन	१८९, ६ ।
यतिश्च विधवा चैव	४५५, ० ।	यत्तु मानुषवाक्येन	१००, ११ ।
यत्किञ्चिच्चित्तसम्पिन्	५६४, १९ ।	यद्य भाद्रपदे मासि	१८८, ० ।
यत्कृतं धनुषि शार्ङ्गं	४८४, ९ ।	यद्य अग्रर्धमावाद्य	११९, १९ ।
यत्किञ्चित् मधुना मित्रं	१५९, १९ ।	यद्यवादिन्यदिने भक्ष्या	४४१, १८ ।
यत्किञ्चिदौषवे दानं	१५०, १८ ।	यद्यै दद्यात् पित्रा देवा	५०८, ९ ।
यच्चैव भानुः स विद्यत्युदेनि	१०४, १८ ।	या काचित् प्रतिपदिता	४८९, १९ ।
यथा वैवायवः पथः	११६, १८ ।	यादिः समाप्तिसहितः	५५९, १९ ।
यथा देवे तथा देवे	१८८, १० ।	यावच्च कन्यातुल्योः	१४४, १९ ।
यथायत्नं पौर्षमास्यान्	००, ११ ।	यावच्चकं नियत्यासुन्	११०, ४ ।

य ।

यावन्तीभिस्तु मावाभिः	१९०, ६ ।	यः कुर्यात् कार्तिके मासि	४५०, १० ।
यावन्नयोः स्वर्ग देवी	२०४, १० ।	यः चित्रदेवभक्तो न	५१०, १० ।
यावद्विमलकला मुक्ताः	१०५, १० ।	यः शुद्धेष समारतः	५६०, १० ।
शुग्णपद्मज्जातानि	५०४, १५ ।	यः शुद्धेषाच्चित्तं लिङ्गं	५६०, १८ ।
मुमाद्या वर्षष्टदिषु	१४८, २ ।	यः स्वयं मद्यपद्याभ्यां	१००, ८ ।
मुमायेषु युमानेषु	१४६, १० ।	यः काश्चित् सरितं प्रीत्य	४५८, १६ ।
मुमाग्रिकृतभूतानि	२, १६ ।		
ये कारयन्ति कुम्भानि	५०, १९ ।		
ये त्वादित्यदिने प्राप्ते	५४९, २० ।		
ये पिबन्ति नरा नित्यं	५४९, ० ।		
ये पिबन्ति पुनस्त्रेपां	१६०, ११ ।		
येयं मार्गशिरे मासि	४८९, १० ।		
येयं दीपान्विता राजन्	२५४, १२ ।		
येयं भाद्रपदे शुक्ला	२१८, १८ ।		
यैः कर्मभिः स्रक्षरितैः	५००, ० ।		
यैः कृता दशमीविदा	४८, ११ ।		
योगाभ्यासौ भवेद्यज्ञ	१८०, १२ ।		
योगो मथानयोदर्शा	२५८, ४ ।		
यो नराः कार्तिके मासि	४५८, ९ ।		
यो साधनाः सुप्रधि	४८१, १० ।		
योऽपि चाश्वयुजं मासं	२४९, १० ।		
योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत	५४९, ४ ।		
योऽब्दमेकं न भुञ्जीत	४१, ८ ।		
यो मोहादयवासस्यात्	४०, २ ।		
योऽर्चयेदधिष्ठनुं	१०८, १९ ।		
यो वा सम्मर्शयेद्देवं	२५८, १५ ।		
योपिहिः पूजितं लिङ्गं	५६८, १ ।		
यः करोति नरो नित्यं	४५८, ८ ।		
		र ।	
		रटभीष्ट पुराणानि	४५, ५ ।
		रविचक्रार्द्धमात्रा च	४८, ११ ।
		रविषा लङ्घितो मासः	१२४, ५ ।
		रविचक्रमध्ये पुष्पे	११४, ६ ।
		रवौ मकरराशिस्थे	५०९, १६ ।
		रवौ रौद्रायपादस्थे	१८४, १ ।
		रक्षा कबी चरित्रा च	२०९, ० ।
		रक्षायां वर्जयित्वा तु	१५, ५ ।
		रक्षककृतपापानि	५२४, १९ ।
		राजसूयाद्यनेषामर्था	२४८, १६ ।
		रात्रावुदहनुषाः कुर्यात्	१९०, ५ ।
		रात्रावेव महादेवी	२६०, ० ।
		रात्रौ च जागरणं	२०१, १० ।
		रात्रौ च योदर्शी प्राप्य	५२०, ११ ।
		रात्रौ दिवा च सत्यायां	५१८, ८ ।
		रात्रौ स्वर्यपथः	८४, ० ।
		राममावाह संस्थाप्य	१५१, १८ ।
		राजदशनसंक्रान्ति-	८२, १८ ।
			११०, ८ ।
		राजदशनदशनं चि	८२, १५ ।

रोमायामनविपनामकलङ्काः	११५, ४ ।
रोहिणी प्रतिपद्युक्ता	४८९, ० ।
रोहिणीचरिता लघ्वा	९८८, १९ ।
रोहिणीचरिता धेये	१००, १ ।
रोहिण्यमर्दरात्रे च	१०१, ४ ।

लं ।

सखीमध्यर्पः पञ्चम्या	१४, १८ ।
सम्प्राप्तिका सखी कङ्किः	८८, ५ ।
सम्भते यक्ष तापक्ष	१०९, १ ।
स्रवद्यान्मुक्षीपेतं	५४१, १९ ।
स्रवर्षं भार्यशीर्षं तु	४८९, ५ ।
स्रज्जटमुच्यतामि-	१८४, ९ ।
स्राचमस्त्रिजम्पाणि	५००, ११ ।
स्रिङ्गस्था पूजयेद्देवी	१०९, १ ।
स्रिङ्गेषु च समक्षेषु	५००, १९ ।
स्रोहिताङ्गस्य दिवसः	५५१, ८ ।

व ।

वत्सराजमंतः पापः	१११, ८ ।
वदवधं तु बीजेन	११८, ११ ।
वर्षवर्षस्य शुश्रूषां	५१८, १४ ।
वर्षान् सविन्दुमुज्जादो	१११, १ ।
वर्षानुज्जा सार्वचन्द्रान्	११८, १९ ।
वर्षानाममतीतस्य	४६४, ११ ।
वर्षानामे तुज्जामेने	१०५, १ ।
वर्षा कर्पूरमभिष्या	१०१, १४ ।
वर्षेहमे सचाक्षिणि	११, १८ ।
वसन्तस्यविहीनम्	१११, १५ ।

वसन्तारम्भमासाय-	५१०, ११ ।
वाञ्छाङ्किः सध्वंदा षड्भिः	४५, ० ।
वामतस्तु तथा धूपं	१८८, ११ ।
वाममुत्तिष्ठताङ्गुष्ठा	१५४, ४ ।
वामा व्योम्ना ततो रौद्री	१४१, १ ।
वामे निवेदयेत् पार्थ	१८८, ५ ।
वायव्यामादीशपयन्ममर्षा	१४८, १ ।
वायुसुतावेत्यपि च	११८, ११ ।
वारिष्ठा तुल्यते देवी	१५०, ११ ।
वारिदानं प्रशस्तं छात्	१५०, १४ ।
वार्षणेन समानुक्ता	१११, १० ।
	५१८, ११ ।
वाल्प्रियैश्च निवेद्यैः	१८८, ५ ।
वासनाञ्जिकपादार्धं	५१४, ८ ।
वासुदेवोऽभिमतस्तु	१११, ११ ।
विदारोपापराचक्षो	४४१, ४ ।
विधवाकवरीभन्वः	५०१, १ ।
विधवा नाञ्जनं कुर्यात्	१८८, १ ।
विधाय शूलमन्त्रेण	११४, ११ ।
विधिदत्तेन चाप्नोति	१८१, ० ।
विमा निवेद्यं गन्धार्थैः	१४५, ११ ।
विनैव शङ्कपूर्णा यः	१४१, १ ।
विपर्ययो नक्षो लला	१५४, ८ ।
विषाणां वेदविदुषां	५१८, १८ ।
विप्रो यथाज्ञातमुपाकृतार्थः	१४१, ० ।
विमलोत्कविषी ज्ञाना	१४०, १० ।
विष्णुपदादपि चरेः	११८, १० ।
विद्येन्मुद्राधमे मन्त्री	११८, ११ ।

पर्येषिहो व्याघ्रचर्म	११८, ११	सुर्येय्यो कपिला	११, १८१
सर्व्वेनापि कर्त्तव्यं	८९, ५१	सुरभीषि तथाम्यानि	१११, १४१
एवमात्रसंपोमपद्यात्	१४०, १११	सुर्येय्येतिशुश्रूष	१४८, १११
सर्व्वेषि परकीयाधि	११८, १५१	सुरिषः मन्दरहितः	१०१, १११
सर्व्वोपमाणा सामान्यं	४५, ११	सुधुत्रानयोनायानं	१११, १११
सर्व्वेषामव सर्व्वमा	१००, १०१	सुधुत्रामध्यमं धर्म्यक्	१८९, १११
सर्व्वेषामव मन्त्राणां	१४०, ०१	सुतके सुतके चैव	८८, १११
सर्व्वेषु गन्धजातेषु	१११, १८१	सुतकेषु नरः खाला	५८, १८१
सर्व्वेषां वाचकाराणां	११०, १११	सुतिकावासिनुषा	५४४, १११
सर्व्वेषु जगदिवसे	५१०, ४१	सूर्य्यपथः सूर्य्यवारे	१११, १५१
सर्व्वेषो अक्षं देवं	५०९, १११	सूर्य्यपथपुत्रादि १०, १८१ ५८८, १०१	
सर्व्वेषु सर्व्वेषु	११८, १८१	सूर्य्यपथे तु नाश्रियात्	१०९, १८१
सर्व्वेषोऽनयोऽपि	५४४, ८१	सूर्य्येन्दुवर्ज्जित	१४०, ८१
सर्व्वितो यव दग्धे	०८, ११	सूर्य्योऽक्ष नवनाक्षीषु	०४, १११
सा निशितद्वोराचं	११, १८१	सूर्य्योऽक्षे विपुवतः	१११, १८१
सामसुरराष्ट्र जितेन्द्रियाय	११, ५१	सर्व्वेन भूमिदण्डि	५०३, १११
सामान्येनायंपात्रेण	१४८, १११	सोपवासी निशार्द्धं तु	१०८, १११
सावित्रीमर्चयिता तु	१११, १११	सौर्य्यं राजतं ताम्रं	१८०, ४१
सा वैशाखस्यामावस्या	११८, १०१	सोवीरं माधवं तथ्यं	१८०, १५१
सायमायन्त्योरज्जोः	१५, १११	सौर्य्यवत्तरस्याने ११३, १११ १४३, ०१	
सायान्तिशुद्धिः स्यात्	१८, १११	सौर्य्याब्दस्य मासेन	११३, १११
सावंप्रातर्भानुषायां	१५, ८१	संकटे दिवसे प्राप्ते	११, १११
सावंपन्था पराश्रय	८०, १११	संक्रान्ते पूर्व्वेकाक्षत्	१००, ८१
सावंपन्थाय याम्	५११, १११	संक्रान्तौ दिवारे च ५८, १, १०९, १११	
सिद्ध्याप्रतप्तान् दत्ता	१११, १११	संक्रान्त्यां कृष्णपथे च	४१, ८१
सिद्ध्या परमस्याय	१८५, १११	संक्रान्त्यां पञ्चयोरान्ते	११४, १११
सुमन्तुमनीधूप-	१४१, १११	संक्रान्त्यां यानि दत्तानि	१११, १८१
सुतः संक्रमते भातः	१११, ८१		१४५, १११

संक्रान्त्यामुपवासश्च	४९, १४ ।	संधापदेन दद्याच्च	४८४, १८ ।
संक्रान्त्यामुपवासेन	४९, ११ ।	संधेत्वाचमनीयन्तु	१५८, १ ।
संक्रान्त्या पञ्चदश्याश्च	८०, ५ ।	सर्पभारसप्तशेषेण	४८४, १० ।
संक्रान्तो पुण्यकालश्च	८५, १ ।	संधामन्त्रेण वदने	४८४, १० ।
संक्रान्तिषु च संध्यासु	५२९, १५ ।	सर्धुगन्धःसमानि स्युः	८९, १५ ।
सधुष्य तुलसीकाष्ठं	१९९, १५ ।	सर्धानुना सोपयष्टे •	११०, ८ ।
संधेयवं दशम्यान्तु	२९८, १९ ।	सयं वा सायंपूर्विकां	४०९, १८ ।
संधोष्य शस्त्ररग्नेश्च	१५१, ४ ।	सयं विशीर्षं कुतुमं	१९४, १९ ।
संवत्सरफलं प्रीतं	५०९, १० ।	सत्तिकार्दिकमेणैव	११८, १० ।
संवत्सरे यदा वर्षे	०८, १० ।	सख्ये नरे सुखासीने	१०५, ८ ।
संवत्सरश्च प्रथमः	८०, ४ ।	सादूपदर्शं विमलं	१०४, १ ।
क्षौतेक्षमांससंभोगो	१२९, १० ।		ह ।
खात्वा जन्मदिने	५९९, ४ ।	चपमेधमते दद्यात्	२८०, ८ ।
खान्ता मुक्ता यं चच्छिदं	५०९, १९ ।	चरिषा दीयते मास्त्री	२१०, १८ ।
खानीयं वसनं पुष्पं	१५८, ९ ।	चरिषा संस्तुता ये तु	१०९, १० ।
खाने अण्ये तथा दाने	१०८, १० ।	चरिष्यभोजनं खानं	५०, १९ ।
खाने वस्त्रे च नैवेद्ये	१०४, ४ ।	चक्ष्मातेऽमुजबन्धौ	४५०, ४ ।
खानीपवासनियमे	१९, १० ।	चक्षुर्ध्वं शृङ्गास्रग्नां	२९, ५ ।
खानं कुर्वन्ति या नार्यं	५२०, ४ ।	चक्ष्मापुक्ते घोरदिने	५४२, १० ।
खानं कृत्वा तु ये केचित्	१९९, ४ ।	खानादि-भक्षणीयेन	४४४, ४ ।
खानं दानं जपो ह्येव	८, १४ । १५, ८ ।	चुदये भक्तिः शिरसि	१२८, १ ।
खानं दानं जपः श्रावं	८९, १० । १०८, १९ ।	चुदयाय नमः पूर्वं	१२९, २९ ।
खानं दानं तपो जपं	५९९, २ ।	चुदि मूर्द्ध्नि शिखायाश्च	१२८, ० ।
खुट्टा खर्गमशशीति	५९५, २० ।	चोमश्च धनिलैराश्वीः	४४४, ११ ।
खवत्यनोद्वृतं पूर्वं	१०९, ११ ।	चंसि वर्षासु कन्यास्ये	९४९, ८ ।
खम्ये शुद्धभागे तु	११८, १८ ।	खामित्युक्ता ततो ह्येन	५४९, १४ ।

अथ कार्तिकी ।

वाराहे,—

न गृहे कार्तिकं कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वघनेन भाविनि ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कार्तिके पौर्णमास्यान्तु सोपवासोऽर्चयेद्भरिम् ।

अग्निष्टोमफलं विन्देत् सूर्यसोकञ्च गच्छति ॥

पौर्णमास्यान्तु सम्पूज्यो भक्ता दामोदरः सदा ।

तस्मिन्नहनि यत्नेन कर्त्तव्यं नक्तभोजनम् ॥

आग्नेयन्तु यदा ऋचं कार्तिक्यां भवति क्वचित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यं हि भवति ऋचं तस्यां तिथौ क्वचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

आग्नेयं छत्तिका, याम्यं भरणी, प्राजापत्यं रोहिणी ।

पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्द्रोः छत्तिकास्थयोः ॥

यमः,—

कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

मत्स्यपुराणे,—

कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

शैवं पद्मवाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम् ॥

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् ।

मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन वै क्षिपेत् ।

भोजयेत द्विजान् भक्ष्या स मुच्येताय किञ्चिद्वै ॥

विष्णुधर्मै—

लवणं मार्गशीर्षे तु दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।

भविष्ये,—

रोहिणी प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यगद्विगतैः समा ।

इयं च कार्त्तिक्यनन्तरिता कृष्णप्रतिपत् तत्रैव रोहिणी-
सम्भवात् । तत्परद्वितीयायामनध्यायः ।

राजमार्गण्डे,—

या काचिन् प्रतिपदिद्धा प्रेतपक्षे च या गते ।

या च कोजागरे याते चैत्रावस्थाः परे च या ॥

चातुर्मास्यसमाप्तौ च द्वितीया या भवेत्तथा ।

सर्वास्त्रेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥

प्रेतपक्षोऽय्युक्कृष्णपक्षः चैत्रावस्थिः चैत्रशुक्लचयोदशी तत्परतो
या द्वितीयेत्यर्थः । अत्र शुक्लद्वितीयायां रभाद्वितीयाप्रतं संवत्सरमाथं
प्रतिमासं वज्रप्रक्रियमित्युपेक्षितम् ।

भविष्ये,—

येवं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ।

पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता शुद्धप्रिया ॥

दानदानादिकं कर्म तस्यामवयमुच्यते ।

षष्ठीयं शुक्ता प्रकरणात् ॥

तथा तत्रैव,—

अदितेः कक्षपाञ्चने मित्रो नाम दिवाकरः ।

मार्गग्रीर्वस्य मासस्य शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ॥

सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥

तथा,—

मार्गग्रीर्वसिते पक्षे द्वादश्यां ज्ञियतः शुचिः ।

क्षतोपवासो गोविन्दमभर्च्येन्द्रपुरे वसेत् ॥

तथा,—

वृश्चिके शुक्लपक्षस्य या पाषाणवतुर्दशौ ।

तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥

पाषाणकारपिष्टकभोजनैरित्यर्थः ।

तथा,—

वृश्चिकस्ये सदस्यां गौ पिष्टकैर्विविधैर्गर्ह्यौ ।

पौर्णमास्यां प्रदोषे तु शालिचेचं समर्चयेत् ॥

शालिचेचे लक्ष्मीमर्चयेदित्यर्थः ॥

अथ नवान्नश्राद्धम् ।

ज्योतिषे वराहसंहितायाम,—

वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं ग्रस्यते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

यत्कृतं धनुषि आहुं मृगनेवासु रात्रिषु ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवान्नामिषकाद्विणः ॥

वृश्चिक इत्यनेन सौरकृत्यमिदं, ग्रस्यत इत्यनेन वृश्चिकस्य मुख्य-
कालता दर्शिताः नवान्नं नवान्नआहुमित्यर्थः, अपरे कृष्णपक्षे ।

अत्र केचित् शुकपक्षात्ताभे कृष्णपक्षमौपर्यन्तमपि कर्त्तव्यं
पूर्णचन्द्रादित्याहुः ।

मुख्यकालालाभे कालान्तरविधौ धनुषोऽपि प्रसक्तौ निषेध-
माह यत्कृतमिति । मृगनेवास्त्रिति मृगो मृगशीर्षानक्षत्रं नेता
नायको यासां रात्रीणां राजादिनादम्नत्ययः, मृगनक्षत्रं मायंसन्ध्या-
यामुदयनात् प्रातरस्तगमनाच्च यासां रात्रीणां समापकमित्यर्थः ।
ताश्च वृश्चिकस्य सपादत्रयोविंशदिनादूर्ध्वं भवन्ति ।

यथा ज्योतिषे,—

दिनत्रयाधिके विंशे रात्रेर्मार्गस्य वै गते ।

मृगनेवा रात्रयः स्युर्नवाद्यं तत्र वर्ज्येत् ॥

तथा,— मृगनेवा भवेच्छेषैः पादोनैः सप्तभिर्दिनैः ।

अत्र रात्रिपदं रात्र्युपलक्षितदिवापरं रात्रौ आहुनिषेधात् ।
शरद्यत्कृतब्रीहिपाकआहुनेन तु ब्रीहिपाके नवान्नागमनिमित्तं आहु-
महं करिष्ये इति संकल्प्य तन्वेणैकमेव आहुं कार्यमिति ।

अवाधुनिकाः,—

हैमन्तिकधान्यपाके नवान्नागमनिमित्तं पृथक् आहुं नास्ति
किन्तु ब्रीहिपाकनिमित्तकस्यैव आहुस्य ब्रीह्यलाभादिना स्वकाले-

ऽकरणे शानुकल्पिको. वृश्चिकः कालो धान्यान्तरेणानुष्ठीयमानतश्च विधीयते । अन्यथा मूलभूतयुतिद्वयकल्पनागौरवं स्यादित्याहुः ।

तत्तन्मन्दम् । वृश्चिके नवाक्षं गच्छते इति विरोधात् शानुकल्पितस्य^१ प्रगल्भत्वात्तत्त्वात् । वराहसंहितायाम्,— ब्रौहिपाकनिमित्तक-
याद्धृष्टानुक्तत्वेन तदनुकल्पिककालकल्पनाया अन्याथ्यत्वाच्च ब्रौहि-
याद्धृष्टमनूद्य कालद्रव्योभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च ।

किञ्च,—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हैमनिकौषु च ।

अथष्टकासु क्रमशो माद्वपूर्वं तदिष्यते ॥

यद्वर्षे च व्यतीपाते शालिधान्यसमागमे ।

जन्मर्क्षयद्वर्षीडायां श्राद्धं पार्वणमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे शालिपदवाच्यस्य हैमनिकधान्यस्य समागम-
निमित्तं स्नातगव्येण श्राद्धं विहितमिति ॥

श्राद्धविन्तामणावपि,—

अकृताग्रहणश्चैव धान्यजातं नरेभ्यः ।

राजमापानण्यैव मसूराभ्य विवर्जयेत् ॥

इति विष्णुपुराणे अकृताग्रहणं अकृतप्रयमागमश्राद्धं धान्यजातं
अरत्पक्षैमनिकादिधान्यममूहं वर्जयेदित्यभिधानात् । अन्यथा
जातपदवैयर्थ्यात्, हैमनिकमंस्कारार्थमपि पृथगेव श्राद्धमावश्यक-
मित्युक्तम् ।

तथा,—

पौषे कतकदानेन परं तुष्टिमवाप्नुयात् ।

पुष्याणां सितपत्रे तु दानं लक्ष्मीकरं स्मृतम् ॥

विष्णुधर्म,—

आग्रहायणामतीतायां कृष्णास्त्रिंशोऽष्टकास्तथा ।

आसु आर्द्रं दिजः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यम् ॥

आग्रहायणाः परं कृष्णाष्टमौच्यं पौषमाघफाल्गुनीच्यं तच्च क्रमेण पूषमांसशाकैः आर्द्रं कुर्यात् ।

यथा कात्यायनः,—

आग्रहायणा ऊर्द्धं त्रिंशोऽष्टकास्त्रिंशोऽश्वष्टकास्तान् क्रमेण पूष-
मांसशाकैश्चिकीर्षत् । अष्टका अष्टम्यस्ततः परं त्रिंशोऽश्वष्टका नवम्य
इत्यर्थः । अष्टका अतु पश्चाद्या तिथिर्नवमीत्यर्थः तिथिप्रकरणात्
अतएव तिस्र इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अन्यथा परदिनमात्रपरत्वे-
ऽश्वष्टकमिति स्यात् ।

तथाच विष्णुः,—

अश्वष्टका अष्टकावदा^१ माघे पितामहौ देवपूर्व्वान् ब्राह्मणान्
भोजयेदिति ।

तथा वायुपुराणे,—

अश्वष्टका पिद्वृणान् नित्यमेव विधीयते ।

यत्तु श्वेऽश्वष्टकमिति गोतमवचनम् । तच्च प्रायेण परदिने
नवमीसम्बन्धात् य इति मन्तव्यम् । अतएव गोभिन्ने “श्वेऽश्वष्टकं

परस्यो वा इत्युक्तं” कदाचिदपराश्वे विहितस्याष्टकाश्राद्धस्य द्वतीय-
दिने पूर्वार्धे विहितकाले नवमौलाभादिति मन्त्रेण । विस्तारस्तु
श्राद्धकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

राजमार्त्तण्डे,—

पौषादिषु च मासेषु ह्यष्टौ चैवाष्टकाचयम् ।

एकाग्रिणे समुद्दिष्टा सप्तम्यादितिथिचये ॥

नाधीयीताश्च शास्त्राणि वर्जयेद्भूतवन्धनम् ।

भविष्योत्तरे,—

पौषे मासि यदा देवि शक्ताष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभावेति कीर्तिता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।

सत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

बुधो बुधवारः ।

तथा,— पौषे तु पुष्यानक्षत्रे पिष्टकैर्विविधैः पितृन् ।

श्रद्धयेत्तु तथा देवान् द्विजानात्मानमेव च ॥

तथा तत्रैव,—

गौरमर्पकक्लेन समभ्यर्च्य स्वकां तनुम् ।

कृतस्नानैः ततः कार्यमलक्ष्मीनाशनं परम् ॥

ततो नारायणः शक्रश्चन्द्रः शुक्रवृहस्पतौ ।

सम्पूज्याः पुष्पधूपार्घ्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक् ॥

विष्णुः,—

पौषौ चेत् पुष्यायुक्ता तस्यां गौरमर्पकक्लेनोत्पादितशरीरो

गव्यहतादिभिः पूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्व्वोपधिभिः सर्व्वगन्धैः सर्व्व-
 वीजैर्भगवन्तं वासुदेवं स्तुपयित्वा पुष्पगन्धधूपदीपनैवेद्यादिभिरभ्यर्च्य
 वैष्णवसूक्तैर्वाहंस्त्यमन्त्रैश्च पावकं ऊत्वा सुवर्णेन ब्राह्मणं स्तुति
 वाचयेत् अनेन कर्मणा मुच्यते ॥ उत्साद उद्धर्त्तनं । मुच्यते पापेभ्य
 इति शेषः ।

तथा स्कान्दे,—

पौर्वा पुष्यर्चयुक्तायामभिषिच्य जनार्दनम् ।

अभ्यर्च्य च नरो भक्त्या सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ माघकृत्यम् ।

अश्वोत्तरायणसंक्रान्तावारभ्य वर्षेकं प्रतिसंक्रान्तौ दधिसंक्रान्ति-
 व्रतं कर्त्तव्यम् । तद्विधिश्च प्रागेव संक्रान्तिप्रकरणे लिखितोऽस्ति ।

भविष्ये,—

तुलामकरनेषेपु प्रातःस्नानं विशेषतः ।

इवियं ब्रह्मचर्य्यं महापातकनाशनम् ॥

प्रातःस्नानकालस्तु अरुणोदयकालात् प्रभृति सम्यक्सूर्य्योदय-
 कालपर्यन्तम् ।

उषस्युपसि यत्तानं मन्ध्यायासुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तुल्यं स्यात् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नाय्यरुणकिरणयस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

भविष्ये,—

माघे मासि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनौमहे ॥

कं जलम् ।

पद्मपुराणे,—

मकरस्ये रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।

गोप्यदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥

मकरस्ये रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।

कथं पापात् प्रमुच्येत कथं स चिद्विवं व्रजेत् ॥

एषु वचनेषु राशुल्लेखेन विधानात् सौरश्रुत्यमिदं न तु चान्द्रश्रुत्यं, वैशाखप्रातःस्नानवत् एकवचनोपात्तत्वात् । अन्यथा पद्म-
पुराणे माघपदस्य मुख्यत्वानुरोधाच्चान्द्रपरत्वे मकरस्ये रवाविति
प्रसक्तगीतं स्यात् ।

न च मकरसम्बन्धे फलातिशय इति वाच्यं, वाक्यभेदात्
श्रुत्यन्तरकल्पनाच्च अन्ययोपपत्तेश्च ।

अस्मन्मते तु मकरविशेषणम् माघपदस्य सौरपरत्वपरिचायकं
माघपदन्तु सङ्कल्पवाक्ये तदुल्लेखार्थम् ।

एवञ्च,—

यो माघमाशुपसि सूर्यकराभिताघे

स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ।

उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पितृमातृवंशान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽमौ ॥

इत्यादिवचने यन्माघपदं तदपि सौरश्रुत्यं मन्तव्यं । मन्त्रलिङ्गे-
नापि सौरमाघ एव स्नानम् ।

गद्यद्वयदिभिः पूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वोपधिभिः सर्वगन्धैः सर्व-
बीजैर्भगवन्तं वासुदेवं क्षपयित्वा पुष्पगन्धधूपदीपनैवेद्यादिभिरभ्यर्च्य
वैष्णवसूक्तैर्वार्हस्पत्यमन्त्रैश्च पावकं ऊत्वा सुवर्णेन ब्राह्मणं स्मृति
वाचयेत् अनेन कर्मणा मुच्यते ॥ उत्साद उदत्तनं । मुच्यते पापेभ्य
इति शेषः ।

तथा स्कान्दे,—

पौष्ट्यां पुष्यर्चयुक्तायामभिषिष्य जनार्दनम् ।

अभ्यर्च्य च नरो भक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ माघकृत्यम् ।

अचोत्तरायणसंक्रान्तावारभ्य वर्षिकं प्रतिसंक्रान्तौ दधिसंक्रान्ति-
व्रतं कर्त्तव्यम् । तदिदं प्रागेव संक्रान्तिप्रकरणे लिखितोऽस्ति ।

भविष्ये,—

तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नानं विशेषतः ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

प्रातःस्नानकालस्तु अरुणोदयकालात् प्रभृति सन्ध्यासूर्यादय-
कालपर्यन्तम् ।

उषस्युपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तुल्यं स्नात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नाय्यरुणकिरणयुक्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

भविष्ये,—

माघे माघि रटन्वापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनौमहे ॥

कं जलम् ।

पद्मपुराणे,—

मकरस्ये रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।

गोम्यदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥

मकरस्ये रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।

कथं पापात् प्रमुच्येत कथं स विदिवं व्रजेत् ॥

एषु वचनेषु राशुषेखेन विधानात् सौरकृत्यमिदं न तु चान्द्रकृत्यं, वैशाखप्रातःस्नानवत् एकवचनोपात्तत्वात् । अन्यथा पद्म-
पुराणे माघपदस्य मुख्यत्वानुरोधाच्चाक्षरत्वे मकरस्ये रवाविति
प्रसक्तगीतं स्यात् ।

न च मकरसम्बन्धे फलातिशय इति वाच्यं, वाक्यभेदात्
श्रुत्यन्तरकल्पनाच्च अन्ययोपपत्तेश्च ।

अस्मन्मते तु मकरविशेषणम् माघपदस्य सौरपरत्वपरिचायकं
माघपदन्तु सङ्कल्पशक्ये तदुल्लेखार्थम् ।

एवञ्च,—

यो माघमास्युपसि सूर्य्यकराभिताघे

स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ।

चङ्कृत्य सप्तपुरुषान् पिबेमाह्वयंश्चान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽथौ ॥

इत्यादिवचने यन्माघपदं तदपि सौरकृत्यं सन्नयं । मन्त्रलिङ्गे-
नापि सौरमाघ एव स्नानम् ।

यथा पञ्चपुराणे,—

माघमासमिमं पुण्यं स्नात्वा देव माधव ।

तीर्थस्थास्य जले नित्यं प्रभीद भगवन् हरे ॥

मकरस्ये रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥

दमं मन्त्र समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाश्रितः ।

वासुदेवं हरिं कृष्णं माधवञ्च स्मरेत्ततः ॥

मन्त्रद्वयं पठित्वा वासुदेवादिनामचतुष्टयं कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

ततः सूर्याभिमुखः पठेत्,—

द्वािकर जगन्नाथ प्रभाकर जमोऽमृत ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥

यत्तु पौर्णमास्यामभावस्यामारभ्य स्नानमाचरेदिति भविष्यवचनं समयप्रकाशे लिखितमित्याधुनिकेन चान्द्रमासे प्रमाणमुपन्यस्तं, तन्मन्दं न तु चान्द्रो माघः पौर्णमास्यादिरभावस्यादिर्वा तस्य प्रतिपदादित्वात् । न वा समयप्रकाशे माघस्नानपरतया वचनं लिखितं किञ्च माघस्नानस्य तिथिद्वयादित्वे श्रुतिद्वयकल्पनापत्तिः स्यात् ।

वस्तुतस्तु भविष्यपुराणवचनं नारदीयपुराणादिवचनैकवाक्यतया चातुर्मास्यव्रतविषयम् ।

तथा नारदीये,—

एकादश्यां तु शृङ्गौथात् संक्रान्तौ कर्कटस्य वा ।

आषाढ्यां वाय दर्शे वा चातुर्मासीं व्रतक्रियाम् ॥

तथा मात्से,— आषाढ्यादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

महार्णवेऽपि चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे,—

पौर्णमास्याममावस्यामारभ्य व्रतमाचरेत् ।

चतुरो वार्षिकान् मामानथवा शयनं हरेः ॥

इति शेषाद्धं लिखितं । तबः सौरमाघ एव प्रातःस्नानं सर्व-
देशाचारोऽप्ययमेव ।

गारुडे,—

तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।

षड्भद्रफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥

पाशे,—

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथाऽमले ।

गोप्यदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥

वचनमिदं पुष्करिण्यादिमामान्यजलविषयम् । तथा माघ
मासि रटन्याप इति प्रागुक्तम् ।

तथा स्कान्दे,—

ब्रह्महा नेमहारी च सुरापो गुरुतत्पगः ।

माघस्नायी विपापी स्नात् तत्संमर्गी च पञ्चमः ॥

यो माघमास्युपसीति प्रागुक्तवचनं नदीविषयम् ।

गङ्गायां माघस्नानफलमाह गारुडे,—

गङ्गायां येऽत्रावगाहन्ति माघे मासि नराधिप ।

चतुर्थ्युगमहस्नान्ते न पतन्ति सुराध्यायात् ॥

दिने दिने महस्नन्तु सुवर्णानां विशास्यते ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥

अनद्वाहसहस्राणि कपिलायुतमेव च ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥

माघे प्रयागस्नानफलमाह मात्स्ये,—

षड्भिस्त्रैर्यसहस्राणि षड्भिस्त्रैर्यशतानि च ।

माघे मासि समाशान्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

गवां शतसहस्रस्य सम्यक् दत्तस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अहस्नानेन तत्फलम् ॥

संवत्सरशतं सायं निराहारस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अहस्नानेन तत्फलम् ॥

समस्तमाघस्नाने मोक्षफलमाह पाद्ये,—

दुर्वारा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्तया ।

प्रयागे दह्यते सा तु माघे मासि च मज्जनात् ॥

तेजोमयेषु लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

पश्चाच्चक्रिणि स्तीयन्ते प्रयागे माघमज्जनात् ॥

चक्रिणि नारायणे ।

प्रत्यहस्नानफलमाह तच्चैव,—

स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविधहे ।

यत्फलं लभते तत्तु वेष्ठां माघे दिने दिने ॥

वेष्ठी प्रयागः ॥

माघाधिकारे गार्हपत्ये,—

मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत सः ॥

यत्र माघस्याने यत्फलं विहितं तस्य द्वादशांगफलमित्यर्थः ।

मास्ये,—

अनावृतगरौरस्तु यः कल्पं दानमाचरेत् ।

पदे पदेऽद्यसेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तैलमामलकश्चैव तीर्थं देयञ्च नित्यम् ।

कल्पमुपः । माघस्यानमिदं काम्यं तत्र प्रसङ्गादित्यमपि
गतार्थम् । न च नित्यस्याने माघो गुण इति वाच्यं, प्रकरणभेदात्
स्नातव्येण श्रवणाच्च ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।

इति जावाक्षवषणे दानस्य त्रिविधत्वानुपपत्तेः ।

शुक्राद्यादिषु गङ्गायां माघे प्रातःस्नानं न कार्यं सर्वकाम्य-
कर्मणां निषेधादिति केचित् । तन्मन्दम् ।

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मल्लिषुचेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥

इति राजमार्त्तण्डे श्रावृत्तस्य तीर्थस्नानस्य प्रतिप्रसवात् नन्दादि-
स्नानवत् अन्यथा गङ्गास्नानमपि निषिध्येत काम्यत्वात् । माघस्नान-
सङ्कल्पस्तु माघप्रथमाहे कार्यः ।

विष्णुः,—

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं दौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् चन्द्रसूर्य्यग्रहस्नानफलमभानित्यर्थः । अयञ्च
माघस्नानात् कस्मान्तरविधिः फलभेदात् कालभेदाच्च ॥

यमः,—

प्रातःस्नायी च सततं दौ मासौ माघफाल्गुनौ ।
देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये,—

श्रीतकालेन्वनं दद्याच्चराणां श्रीतनाग्रनम् ।
भानोरुदयकाले च सोऽयमेधफलं लभेत् ॥

नारसिंहे,—

श्रीतकाले महावक्त्रिं प्रज्वालयति यो नरः ।
सर्वलोकहितार्थाय स्वर्गं सोऽप्सरसां लभेत् ॥

मात्स्ये,—

माघे मास्युपसि स्नानं कृत्वा दाम्पत्यमर्चयेत् ।
भोजयित्वा यथाशक्त्वा मास्यैर्वस्त्रविभूषणैः ॥
सूर्यलोके वसेत्कल्पं सूर्यव्रतमिदं स्मृतम् ।

महाभारते,—

माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥

माघे कृष्णाष्टमी मांसाष्टका नवमी चाचष्टका इति प्रागुक्तम्

यमः,—

माघान्वकारद्वादश्यां त्रिलैङ्गत्वा ऊताग्रनम् ।
प्रदद्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च तिलानेव समाहितः ॥
जन्मप्रभृति यत्पापं भव्यं तरति तद्विजः ।

अथ वैवर्णिकोऽधिकारी द्विजपदात् होमाधिकाराच्च ।

यमः,—

माघे मास्यमिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥

स्नाता स्नानकर्त्ता ।

तथा,—

अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वचनमिदं सकलकृष्णचतुर्दशीविषयम् ।

विष्णुः,—

माघे मास्यमिते पक्षे स्थाता राम चतुर्दशी ।

कामविद्धापि कर्त्तव्या शिवरात्रिविधानतः ॥

श्रुतिममुच्यते,—

मकरावस्थिते भानौ या तु कृष्णा चतुर्दशी ।

तत्रादौ कालिका पूज्या सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

तत्रादौ जागरं कृत्वा पूजयित्वा हरिप्रियाम् ।

ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रधनानि च ॥

हरिप्रिया लक्ष्मीः । तत्परामावास्या युगाद्येति प्राशस्त्यम् ।

भविष्ये,—

माघे मासि द्वितीयायां गुडस्य क्षवणस्य च ।

दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुंस्यस्य च ॥

तथा,— माघे शुक्लद्वितीयायां कन्या सम्यग्वरार्थिनी ।

प्रातःस्नातार्चयेद्देवीं पुष्पनैवेद्यचन्दनैः ॥

तथा,—

भाघे भासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।

स्नानदानादिकं कर्म सर्वमस्या कृतं विभो ।

भवेत् सप्तसगुणितं नाव कार्या विचारणा ॥

इयमेव शान्तास्या चतुर्थी प्रागुक्ता ।

तथा,—

भाघे शुक्लचतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च त्रिधाः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कार्या समृद्धये ॥

वरो विनायकः । इदं कर्मद्वयं लोके वरचतुर्थी श्रीपञ्चमीति

प्रसिद्धेः निरपेक्षश्रुतेः ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

चतुर्थी वरदा शुक्ला तस्यां गौरी सुपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि त्रिधम् ॥

सरस्वतीपूजा अनध्यायश्चात्र गौड़ाचारः । अत्र तिथिद्वये

युग्मादरात् व्यवस्था ।

तथा स्कान्दे,—

कर्त्तव्या पञ्चमीयुक्ता चतुर्थी कामदायिनी ।

पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो ॥

यत्तु,— पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्यायुक्ता तु नारदः ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं तद्विब्रश्रुतिकल्पनाभियाऽकारप्रक्षेपेण व्याख्येयं मदनपारिजाते तु तत्रागपञ्चमीविषयमिति तिथिविचारे प्रागेवोक्तम् ।

अत्र श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं षड्बन्धसमायं श्रीपञ्चमौव्रतं
कुर्वन्ति । पठन्ति च,—

श्रीपञ्चम्यां समारभ्य प्रतिमासं षड्बन्धकम् ।

पूजयेत् सितसप्तम्यां छच्छ्रीं सौभाग्यसम्पदे ॥

अब्दद्वयमलवणैः हविष्येण द्वयं तथा ।

फलेनैकेन कर्त्तव्यमुपवासे प्रतिष्ठयेत् ॥

एतस्य मूलं न दृष्टमित्युपेक्षितम् ।

अथ माघसप्तमी ।

भविष्ये,—

सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा ॥

माघे मामि सिते पचे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात् स्नानार्थदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

प्रथमवचनं गङ्गेतरविषयं उत्तरवचने यदिकारात्, अतएव
फलभेदः । गङ्गेतरस्थले सूर्यग्रहणस्नानजन्यफलं गङ्गायां तु शतै-
रिति वज्रवचनादङ्गशतसूर्यग्रहणस्नानजन्यफलं ततश्च परवचने
कोटिभास्करोति कोटिशब्दोऽमङ्गपरः अमङ्गभास्करग्रहणतुल्येत्यर्थः ।
यदा कोटौ अग्रे भास्करोदयो यस्यां अरुणोदयकालीना सप्तमी-
त्यर्थः । अत्र सर्व्वत्र माघपदश्रवणाद्याहमासेनैव व्यवस्था पौर्णमास्य-
नामासेनैव मङ्गपुराणादौ तिथिस्त्यस्य निर्णीतत्वात् भविष्ये एत-

दनन्तरं भीष्माष्टम्यभिधानाच्च । यत्तु माकरौ हन्तु सप्तमीति मन्त्रे
माकरौपदं मकरारब्धचान्द्रमासमन्वादिदिति ध्येयम् ॥

अतएव पाश्चात्यसङ्गृहे मत्स्यपुराणवचनम्,—

यस्मान्मन्त्रान्तरादौ च रथमापुर्दिवाकराः ।

माघमासस्य सप्तम्यां सा तस्माद्रथसप्तमी ॥

अरुणोदयवेलायां तस्यां ध्यानं महाफलम् ।

मन्त्रान्तरादयस्तु पौर्णमास्यन्तचान्द्रेणैवेति सर्वसम्मतमिति ततश्च
कदाचित् फाल्गुनेऽपि भवति ।

अन्ये तु,— मन्त्रलिङ्गाच्चान्द्रमाघे मकरस्वरवौ या सप्तमी
स्यात् सैवारुणोदयसप्तमी न तु कुम्भार्के न वा मकरार्के चान्द्रपौष-
सप्तमीत्याहुः ।

अथ तिथिचयदिने अरुणोदयकाले सप्तम्यलाभे लोप एव षष्टि-
दण्डात्मिकायान्तु दिनद्वयेऽरुणोदयप्राप्तौ पूर्वदिन एव कपालाधि-
करणन्यायादेव न तु युग्मादरादिति तिथिविचारे प्रागेवोक्तम् ।

इदं माघस्थाने गुणफलमिति केचित् “तच्च” प्रकरणभेदाच्चिर-
पेक्षश्रुतेऽप्य अन्यथा कुम्भार्केऽरुणोदयसप्तमी न स्यात् समापितमाघ-
स्थानत्वात् अतएवानारब्धमाघस्थानेनापीदं क्रियते इति सदाचारः ।

अथ कृतमाघमासस्थानसङ्कल्पेन तन्त्रेणैकं स्थानं कर्त्तव्यमिति
वक्ष्यते ।

वस्तुतस्तु फलभेदान्मन्त्रभेदाच्च स्थानद्वयं श्रयगेव कर्त्तव्यमिति
प्रतीतिः । अथ स्थानसङ्कल्पानन्तरम्,—

ॐ यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरीं हन्तु सप्तमी ॥

इति पठित्वा स्वायात् । सप्तसु जन्मसु जन्मावधि कृतं यद्यत्
पापमित्यर्थः ।

अर्थमन्त्रस्तु,—

जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्तो रविमण्डले ॥

अर्कपत्रसमायुक्तं बदरीफलसंयुतम् ।

अरुणोदयवेलायां ददाम्यर्थं प्रसीद मे ॥

अत्राचारात् सप्तभिरर्कपत्रैः सप्तबदरीफलैश्चार्थदानम् । ततः
सूर्यं प्रणमेत्,—

ॐ सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।

सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

अत्रानध्यायः । नरसिंहपुराणे,—

अथाक्षयतृतीयायां शिथ्यं नाध्यापयेद्भुवम् ।

माघमासे तु सप्तम्यां रथ्यायाश्च विवर्जयेत् ॥

भविये । आदित्य उवाच ।

माघमासे तु सप्तम्यां शृङ्गायां समुपोषितः ।

यः पूजयति मां भक्ता तस्याहं पुत्रतां व्रजे ॥

एवञ्चोभयसप्तम्यां मासि मासि सुरोत्तम ।

यस्तु मां पूजयेद्भक्ता स्वमेकमेकमादरात् ॥

प्रयच्छामि सुतं तप्त वित्तमायुर्यशः श्रियम् ।

सप्तम्यामुपवासः पूजा चेत्यर्थः । एवं सप्तम्यामुपोष्येत्यर्थः । स्वमेकः

संवत्सरः । एकं व्रतं माघसप्तमीभावे पुष्यमाचफलम् । द्वितीयन्तु
माघशुक्लसप्तम्यामारभ्य पक्षद्वयसप्तम्यां संवत्सरमेकं पुत्रवित्तादिफलम् ।

भविष्ये,—

अथापरं महाराज व्रतदारोग्यसंज्ञकम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
शुक्लायां माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥
आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर ।
प्रभाकरेति सम्पूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
पष्ठ्याश्च संयन्ताचारः सप्तम्यामुपवासकृत् ।
अष्टम्याश्चैव भुञ्जीत एष एव विधिक्रमः ॥
अनेन विधिना सर्वं वत्सरं योऽर्चयेद्भविम् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥
परं च शिवं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते ।

दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रमुद्धृत्य कालिकापुराणे,—

रवौ मकरराशिस्थे या भवेत् सितसप्तमी ।
तस्यामनेन मन्त्रेण सम्पूज्य विधिवच्छिवाम् ॥
शुक्लाष्टम्यां पुनर्देवीं पूजयित्वा यथाविधि ।
नवम्यां बलिदानानि प्रभूतानि समाचरेत् ॥
एवं ह्यते तु कल्याणि सुक्तो नित्यं प्रमोदते ।
न तस्य जायते शोको न च मारी प्रजायते ।
पुत्रपौत्रसमृद्धिः स्यात् धनधान्यसमृद्धिभिः ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

भविष्योत्तरे,—

शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

माघे मासि मिताष्टम्यां मल्लिलं भीष्मवर्षणं ।

श्राद्धञ्च ये तदा कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ।

श्राद्धमिदं काम्यं एतच्च वैवर्णिकैः कर्त्तव्यम् ।

यथा,—

माघे मासि मिते पक्षे अष्टम्यां सुसमाहितः ।

भीष्माय च जलं दद्युस्तयो वर्णा द्विजातयः ॥

अतएव,—

सवर्णभ्यो जलं देयं नामवर्णं कदाचन ।

इति योगियाश्रवत्कथनिषेधो भीष्मतर्पणैतरविषयः । अत्र

त्रयो वर्णा इत्यभिधानात् शूद्रस्य नाधिकारः ।

अन्ते तु,— सर्वे वर्णा द्विजातय इति पठित्वा वर्णपदवैयर्थ्य-
भिया शूद्रेणापीदं कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तन्न द्विजातय इत्यस्य
वैयर्थ्यात् वर्णा इति तु असवर्णनिषेधपर्युदाससूचनार्थम् ।

मन्त्रस्तु,—

भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

श्रामिरङ्गिरवाग्रोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥

वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत् मल्लिलं भीष्मवर्षणे ॥

भविष्ये,—

माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता महानन्दकरौ नृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्चनमुपोषणम् ।
सर्वं तैद्वयं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥

अथ भैमी ।

गरुडपुराणे,—

माघमासे शुक्लपक्षे मृगर्षणे युता पुरा ।
एकादशी तथा चैका भौमेन समुपोषिता ॥
मृगर्षं मृगशिरानक्षत्रम् ।

अत्रोपवासं कृत्वा तु पितृणामनृणो भवेत् ।
भौमदादशीति ख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धनी ॥
विनिहन्ति तथा पापं कुनृपो विषयं यथा ।
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ॥
युगपदुपश्रान्तानि न निहन्ति त्रिपुष्करम् ।
यथेयं पापनाशाय प्रोक्ता चैकादशी शुभा ॥
कालिन्दी यमुना गङ्गा नदी रेवा सरस्वती ।
न चैव सर्वतीर्थानि एकादशाः समानि च ॥
न दानं न तपो होमो न चान्यत् सुकृतं क्वचित् ।
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवामरः ।
ततोऽप्येका महापुण्या इयमेकादशी वरा ॥

तथा,— अस्यां वराहवपुषं कृत्वा देवन्तु घाटकम् ।
 घटोपरि नवे पात्रे कृत्वा वा ताम्रभाजने ॥
 सर्वबीजभृते विप्राः सितवस्त्रावगुण्ठिते ।
 विधिवत् पुष्पदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
 वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृतये नमः कटिम् ।
 नाभिं गम्भीरघोषाय उरः श्रीवत्सधारिणे ॥
 वाङ्गं सहस्रशिरसे ग्रीवां सर्वेश्वराय च ।
 मुखं सर्वात्मने पूज्य ललाटं सुप्रभाय च ॥
 केशाः शतमयूखाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ।
 विधिना पूजयेद्देवं कृत्वा जागरणं निशि ॥
 प्रातः स्नात्वा च समूज्य ब्राह्मणाय शुभाय तम् ।
 प्रदद्यात् कनकक्रोडं सनिवेशपरिच्छदम् ॥
 पश्चात् पारणं कुर्याच्चातिदक्षः सुचतुतः ।
 एवं कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्तनपो भवेत् ॥
 उपोष्यैकादशीं पुण्यां मुच्यते वै षष्ठ्यवयात् ।
 विप्रा इति सम्बोधनं कनकक्रोडं सुवर्णनिर्मितवराहनित्यर्थः ।

विष्णुधर्म,—

मृगश्च चेशधरे माघे मासि प्रजापते ।
 एकादशां मिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
 द्वादशां षट्तिहाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
 तिलोदकीं तिलस्त्रायी तिलक्षोमी तिलोदकी ॥
 तिलदाता च भोक्ता च षट्तिहो च न मीदति ।

ब्रह्मपुराणे,—

माथां कृत्वा तिलैः स्नानं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

आहुं पिबेभ्यः कर्त्तव्यं तिलैर्नित्यं प्रयत्नतः ॥

तथा,—

पौर्णमास्यां मघायोगे वायसाः पञ्च जज्ञिरे ।

इन्द्राच्च वरुणादायोर्यमादप्यथ मिर्क्षतेः ॥

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्क्षताश्च ये ।

वायसाः पुण्यशमस्ये मे गृह्णन्तु भोजनम् ॥

दद्यादनेन मन्त्रेण तेभ्यो भक्तं मधुसुतम् ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा त उभयैश्च स्वस्त्यतिः सह ॥

अथ फाल्गुनकृत्यम् ।

प्रियङ्गुं फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ।

अत्र छण्णाष्टमौ आकाष्टका तत्परनवमी अचष्टकेति प्रागुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

छण्णायां फाल्गुने मासि द्वादश्यां श्रवणे सति ।

सोपवासो हरिं भक्त्या तत्र संपूजयेत्तिलैः ॥

तिक्ष्णतैलेन दीपांश्च दद्याद्विष्णुगृहेष्वपि ।

अथ शिवराचिव्रतम् ।

इदञ्च तिथिकृत्यत्वात् पौर्णमास्यन्तचान्द्रेण ।

तथा च शैवागमे,—

फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां शिवराचिव्रतं शुभम् ।

अतीतायां तथा माघ्यां या च कृष्णा चतुर्दशी ॥

शिवश्च पूजयेत्तत्र रात्रौ कुर्याच्च जागरम् ।

तथा तत्रैव,—

कुम्भसंस्थे सहस्रांगौ याः तु कृष्णा चतुर्दशी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो माघे वापि तिथिक्रमात् ॥

माघे सौरे इत्यर्थः ।

लिङ्गपुराणे,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥

माघमाघस्य कृष्णयां चतुर्दश्यां चरेश्वरि ।

अहं यास्यामि भूषणे रात्रौ मातङ्गगामिनि ॥

लिङ्गेषु च समस्तेषु स्थावरेषु चरेषु च ।

संकमिष्याम्यमिन्द्रिगंधं सर्वपापविशङ्कये ॥

माघमाघोऽव दर्शान्तचान्द्रमासाभिप्रायेण । तिथिद्वये व्यवस्था

तु प्रागेव चतुर्दशीतिथिविचारे विवृताऽस्ति ।

शैवागने,—

कुम्भसंस्थे सहस्रांगौ कृष्णा शिवचतुर्दशी ।

रात्रियोगे तु कर्त्तव्या जागरादिषमन्विता ॥

प्रहरे प्रहरे ध्यानं पूजाश्चैव विशेषतः ।

शिवलिङ्गस्य कुर्वीत अर्घ्यदानञ्च भक्तिः ॥

एकेनैवोपवासेन कृतेनात्र त्रिधौ शिवः ।

प्रीयते भगवान् देवो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥

शिवलिङ्गस्य प्रहरे प्रहरे खानं पूजामर्घदानञ्च कुर्वतित्यर्थः ।
गरुडपुराणे,—

त्रयोदश्यां शिवं पूज्य प्रकुप्यान्नियमं व्रतौ ।
शस्त्रे शिवचतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ॥
पूजां चानं ततो होमं करिष्याम्यथ शक्तिः ।
चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ॥
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर ।
पञ्चमथ्यामृतैः स्नाप्य अस्तकाले चतुर्दशी ॥
ॐ नमः शिवायेति च गन्धाद्यैः पूजयेद्भरम् ।
विल्वपत्रयुतं दद्यादध्वं देवाय भक्तिः ॥
तिलतण्डुलघ्रीहींस्र जुहुयादथ शक्तिः ।
ज्ज्वा पूष्णं ज्जतिं दद्यात् शृणुयात् श्रद्धया कथाम् ॥
शर्द्धरात्रे द्वितीये चतुर्थे 'यामे पुनर्थजेत् ।
मूलमन्त्रं ततो जज्ञा प्रभाते च चमापयेत् ।
अविघ्नेन व्रतं देव तत्प्रसादात् समर्पितम् ॥
चमस्र जगतां नाथ वैलोकाधिपते हर ।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ॥
तत्प्रसीद महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ।
इति चमाप्य स्तुत्वा च नत्वा च बद्धशः शिवम् ॥
विश्रब्धयेत् परेद्युश्च शिवभक्तानथ विजान् ।
भोजयित्वा प्रयत्नेन पारणं स्वयमाचरेत् ॥

१ क पुस्तके, द्वितीये च तुर्ये ।

एवमेतद्भूतं पुण्यं कृत्वा द्वादशवार्षिकम् ।

कौर्त्तिश्रीपुचराज्यादि प्राप्य शिवपुरं व्रजेत् ॥

पञ्चगव्येः पञ्चामृतैश्च स्नायेत्यर्थः ।

पञ्चामृतमुक्तं यथा,—

दुग्धं मग्नर्करश्चैव हतं दधि तथा मधु ।

पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥

मूलमन्त्रस्तु ॐ नमः शिवायेति प्रागुक्त एव ।

तत्रार्थं प्रयोगः ।

चयोदश्यां शिवमभ्यर्च्य तदयतो नियमं गृह्णीयात् ।

यस्ते शिवचतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।

पूजां स्नानं ततो होमं करिष्याम्यथ शक्तिः ॥

चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थे शरणं मे भवेश्वर ॥

इति नियमं गृह्णीत्वा एकभक्तं विधाय परेद्युः प्रातः स्नात्वा
कृतनित्यकृत्यः सन्ध्यासमये शिवमभ्यर्चयेत् । तत्र उदङ्मुख उपविश्य
ॐ श्रुत्येत्यादि श्रमुकमोचोऽमुकशर्मा शिवप्रैतिपूर्वककौर्त्ति-
श्रीपुचादिप्राप्ति- तदुत्तरशिवपुरप्राप्तिकामः शिवराचित्रतकर्माहं
करिष्ये । इति संकल्प्य भूतशुद्धिप्राणायाम-मातृकान्यासान् कृत्वा
वामदेवच्छर्पिर्मस्तके पंक्तिच्छन्दो मुखे श्रीमहेश्वरो देवता चदि
इति श्रव्यादिन्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासं कुर्यात् ।

ॐ श्रुष्टाभ्यां नमः, न तर्जनीभ्यां स्वाहा, मः मथ्यमाभ्यां

वषट्, शि अनामिकाभ्यां ह्रस्व, वा कनिष्ठाभ्यां वौषट्, य कर-
तलपृष्ठाभ्यां फट् ।

ॐ हृदयाय नमः, न शिरसे स्वाहा, मः शिखायै वषट्, शि
कवचाय ह्रं, वा नैवचयाय वौषट्, य अस्त्राय फट् । इति
तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा,—

नमोऽस्तु स्यानुभूताय ज्योतिर्लिङ्गामृतात्मने ।

चतुर्मूर्तिवपुःस्थाय भविताङ्गाय, प्रणवे ॥

इति मन्त्रं सकलशरीरे विन्यस्य पीठन्यासं कृत्वा देवं चिन्तयेत् ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं

रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात् सुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं

विद्याद्यं विश्वयौजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य अर्थस्थापनं कृत्वा पाद्याच-
मनीयञ्च स्थापयेत् ।

ततो मार्त्तिकलिङ्गे पापाणादिलिङ्गे वाङ्मनाङ्किताष्टदक्षपद्मे
वा पूजयेत् । ततो वामे गणेशं पूजयित्वा पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै सुमेरवे
चौरसागराय येतद्वीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिदिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,— शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय ऊं सोममण्डलाय मं
वज्रिमण्डलाय सं सत्वाय रूं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं
अन्तरात्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वादिदिक्षु,—

वामायै ध्येष्टायै रौद्रायै कान्त्यै वक्षविकरिण्यै वल्लभमयिन्यै
सर्वभूतदमन्यै । सर्वत्र नमः पदम् ।

ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्तायानन्ताय योग-
पीठात्मने नमः । इति पुष्पासनं दद्यात् । ततः पूर्ववत् ध्यात्वा
पुष्पाञ्जलिनावाह्यं प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा भगवन् महेश्वर इहागच्छा-
गच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भवेत्यावाह्यं
आवाहय्यादिसुद्राः प्रदर्शय ॐ नमः शिवायेति षड्चरमन्त्रेण
विल्वपत्राञ्जलिं दत्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्थमधुपर्कपुन-
राचमनीयपञ्चगव्यपञ्चाभृतस्नानवस्त्रगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सम्पूज्य,—

ॐ शम्भो चिनेत्र भूतेश चन्द्रचूड महेश्वर ।

शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं गृहाण पार्वतौप्रिय ॥

इति विल्वपत्रसहितमर्घ्यं दत्वा आवरणादि पूजयेत् । मध्ये
ईशानाय नमः ।

चतुर्दिक्षु,—तत्पुरुषाय अघोराय सद्योजाताय वामदेवाय नमः ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

निवृत्त्यै प्रतिष्ठायै विद्यायै शान्त्यै नमः ।

अन्यादिकोणकेश्वरेषु,—

ॐ इदयाय नमः न शिरसे स्वाहा मः शिखायै वषट् । शि

कवचाय हं । समुखे वा नेत्रत्रयाय वीषट् दिक्षु य अस्ताय फट् ।

अष्टपत्रेषु,—अनन्ताय सूक्ष्माय शिवोत्तमाय एकनेत्राय त्रिमूर्तये
श्रीकण्ठाय शिखण्डिने नमः ।

ततः पृचात्रेषु उत्तरादिक्रमेण,—

पार्वत्यै चण्डेश्वराय नन्दिने महाकालाय गणेशाय दृषभाय
भृङ्गरीटये स्कन्दाय नमः ।

तद्वक्षि,—

इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः, वज्राद्यायुधेभ्यो नमः । इति संपूज्य
षड्वरमन्त्रं यथाशक्ति जपित्वा तिलव्रीहिभिर्यथाशक्ति होमं कृत्वा
पूर्णां दत्त्वा कथां शृणुयात् ।

यथा गरुडपुराणे ब्रह्मोवाच,—

शिवरात्रिघ्नं वक्ष्ये कथासेनाद्य पुण्यदान् ।

यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति स परं व्रतम् ॥

पुरा कैलासशिखरे सर्वरत्नविभूषिते ।

सुखोषिता ग्रैलसुता देवी प्रपच्छ शङ्करम् ॥

कर्मणा केन भगवन् व्रतेन तपसापि वा ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुत्वं परितुष्यसि ॥

ईश्वर उवाच,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये या च कृष्णा चतुर्दशी ।

तस्यां जागरणाद्बुधः पूजितो भुक्तिमुक्तिदः ॥

निषादश्चार्बुदे देशे पापी मन्दवासनकः ।

स कुङ्कुरैकसंयुक्तो मृगान् वनं वनङ्गतः ॥

शरांश्चापं स विभ्राणो वनं वभ्राम सर्व्वतः ।
 मृगादिकमसंप्राप्य क्षुत्पिपासादिंतो गिरौ ॥
 रात्रौ तद्भागतीरे स निकुञ्जे जायदास्थितः ।
 तत्रास्ति लिङ्गं विज्यस्य भूले तच्चाक्षिपत्तरुम् ॥
 यत्राणि चापतन्मूर्द्ध्नि तस्य लिङ्गस्य दैवतः ।
 तद्भागान्तोयमानौय तस्य विज्यस्य मूलतः ॥
 तेन धूलिनिरोधाय चित्रं लिङ्गेऽपतत्तदा ।
 शरः प्रसादेनैकस्तु प्रक्षुतः करपक्षवात् ॥
 जानुभ्यामवनीं गत्वा लिङ्गं स्पृष्ट्वा मृच्छीतवान् ।
 एवं स्नानं पूजनञ्च स्पर्शनं जागरौ भवेत् ॥
 प्रातर्मृच्छागतो भाव्यादत्ताक्षं भुक्त्वांश्च सः ।
 काले मृतो यमभटैः पाशैर्वद्धा तु नीयते ॥
 ततो मम गणैर्युद्धे जित्वा मुक्तौष्ठतः स तु ।
 कुक्षुरेण सहैवाभूद्गणो मत्पार्थगो मतः ॥
 एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमयाचयम् ।
 एतमेतद्भूतं देवि मम प्रीतिकरं परम् ॥
 यज्ञदानतपांस्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 एतद्भूतप्रभावेण गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

इति कथां श्रुत्वा सुता प्रणमेत् ।

एवं द्वितीय-तृतीय-चतुर्थप्रहरेष्वपि पूजार्थदानजपकथा-
 श्रवणानि कृत्वा सुता प्रणम्य प्रभातेऽर्घ्योदकेन समापयेत् ।
 अविघ्नेन व्रतं देव त्वप्रसादात् समर्पितम् ।

चमस्व जगतां नाथ वैखोद्याधियते हर ॥

यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्द्रुद्रस्य निवेदितम् ।

तत्प्रभोद् महादेव प्रतमद्य समर्पितम् ॥

ततः स्तुत्वा नत्वा च चमस्वेति विमृज्य दक्षिणां दत्वा प्रातः-
कृतस्नानः कृतेनित्यक्रियो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पारणं कुर्यात् ।
इति शिवरात्रिप्रतं समाप्तम् ।

विष्णुपुराणे,—

वासवाजैकपादर्चं पिदृषां दक्षिमिच्छता ।

वारुणेनायमावस्था देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं धनिष्ठा अजपादं पूर्वभाद्रपदं वारुणं शतभिषा
अभावास्था कार्य्येति शेषः । इत्यन्तु गौणफाल्गुन एव भवति
तथैव नक्षत्रसम्भवात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

फाल्गुनामलपक्षस्य नवमी या महौपते ।

अनन्तरा सा महापुण्या सर्वपापहरा मता ॥

कूर्मपुराणे,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्चं द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशनी ॥

अत्र स्नात्वा तु गङ्गायां शानाज्ञानकृतानि वै ।

विधूय ब्रह्महत्यादि पापान्वाप्नोति शश्वतम् ॥

गङ्गास्नानमन्त्रशोक्तवैव,—

महापातकसंज्ञानि यानि मे सन्ति ज्ञाह्वि ।

गोविन्ददादशौ प्राप्य तानि मे हर जान्तावि ॥

भवित्ये,—

द्वादश्यान्तु सिते पक्षे पुण्यत्वं यत्र सत्तम ।
गोविन्ददादशौ प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥
तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परमं ।
सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।
होमो वा क्रियते तस्यामृत्युं कथितं फलम् ॥

विष्णुधर्म,—

एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यत्वं यदि सत्तम ।
द्वादश्यां वा तदाशेषपापक्षयकरं हयम् ॥

एतच्च फाल्गुनमास्येव सम्भवति ।

वाराहे,—

एकादश्यां सिते पक्षे यदर्घं वै पुनर्वसुः ।
नाम्ना सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
प्रात्यक्षतां प्रयात्याशु तत्रानन्तफलं स्रजम् ॥
यद्योपवामं कुर्वीत तिथौ तस्यां द्विजोत्तम ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

तथा ब्रह्माण्डे,—

पुनर्वसौ देवशरौ निशाकरे
निशेश्वारे गुरुवासरेऽथवा ।

चमस्र जगतां नाश चैल्लोद्याधिपते हर ॥

यन्मयाद्य क्षतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ।

तत्प्रसीद मयादेव व्रतमद्य समर्पितम् ॥

ततः स्तुत्वा गत्वा च चमस्वेति विस्मृत्य दक्षिणां दत्त्वा प्रातः-
हृतस्नानः क्षतेनित्यक्रियो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पारणं कुर्यात् ।
इति शिवरात्रिव्रतं समाप्तम् ।

विष्णुपुराणे,—

वासवाञ्जैकपादर्धे पितृणां दक्षिमिच्छता ।

वारुणेनाप्यमावस्था देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं धनिष्ठा अजपादं पूर्वभाद्रपदं वारुणं शतभिषा
अमावास्या कार्य्येति शेषः । इयन्तु गौणफाल्गुन एव भवति
तत्रैव नचत्रसम्भवात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

फाल्गुनामलपक्षस्य नवमी या महौपते ।

अनन्ता सा महापुण्या सर्वपापहरा मता ॥

कूर्मपुराणे,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्धे द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशनी ॥

अथ स्नात्वा तु गङ्गार्या ज्ञानाज्ञानक्षतानि वै ।

विधूय ब्रह्महत्यादि पापान्याप्नोति श्राव्यतम् ॥

गङ्गास्नानमन्त्रशोभस्तत्रैव,—

महापातकसंज्ञानि यानि मे सन्ति जाह्नवि ।

गोविन्ददादग्रीं प्राप्य तानि मे हर जाञ्जवि ॥

भविष्ये,—

द्वादश्यान्तु मिते पक्षे पुण्यत्वं यत्र सत्तम ।
गोविन्दद्वादग्रीं प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥
तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परम् ।
मप्यजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संग्रयः ॥
दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिग्न जनार्दनम् ।
होमो वा क्रियते तस्यामक्षयं कथितं फलम् ॥

विष्णुधर्मै,—

एकादश्यां मिते पक्षे पुण्यत्वं यदि सत्तम ।
द्वादश्यां वा तदाग्रेषपापक्षयकरं द्वयम् ॥
एतच्च फाल्गुनमास्येव सम्भवति ।

वाराहे,—

एकादश्यां मिते पक्षे यदक्षं वै पुनर्वसुः ।
नाद्या सा विजया स्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
प्रत्यक्षतां प्रयात्याशु तत्रानन्तफलं स्यतम् ॥
यद्योषवामं कुर्वीत तिथौ तस्यां दिजोत्तम ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

तथा ब्रह्माण्डे,—

पुनर्वसौ देवगुरौ निशाकरे
निशेश्वारे गुरुवासरेऽथवा ।

स्यात् फाल्गुने मत्स्यगते वृहस्पता-
 वेकादशौ चेत् सकलाघनाग्निनी ॥
 जपस्य दानञ्च तथा ऊतञ्च
 यत्किञ्चिदस्यां किञ्च कर्म सञ्चितम् ।
 अनन्तपुण्यानि भवन्ति तस्य
 सूर्य्यपदात् कोटिगुणाधिकं फलम् ॥
 चारोदधौ चाप्यवगाह्य यो नरः
 समूजयेद्विष्णुमुपोषितस्तु ताम् ।
 यद्यच्च पापं दशजन्मभिः कृतं
 विनाशयेत्तस्य समघमाशु सा ॥

निशाकरे पुनर्वसुनक्षत्रे देवगुरौ पुष्यानक्षत्रे वा गते गुरु-
 दैवतत्वात् पुष्यायास्तद्व्यपदेशः निशेश्वारे सोमश्वारे गुरुश्वारे वा
 मत्स्यो मीनः वृहस्पतौ मीनराशिं गते फाल्गुनशुक्लैकादशौ
 यदा तदा सा सकलाघनाग्निनीत्युच्यते । चारोदधौ लवणसमुद्रे
 तामेकादशौमुपोषित इत्यर्थः ।

मास्ये,— चिराचोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम् ।

आदित्यलोकमाप्नोति याम्यं व्रतमिदं स्रुतम् ॥

भविष्ये,—

फाल्गुनी फल्गुनीयुक्ता तिथौ तस्यां द्विजाय तु ।

शय्यां दत्त्वापुयाद्धार्यां नारौ भर्तारमुत्तमम् ॥

ज्योतिषे,—

वृत्ते तुषारसमये सितपद्मदृशां

प्रातर्वसन्तसमये समुपस्थिते च ।

पीत्वा तु घृतकुसुमं सह चन्दनेन

वर्षं सुखी सखि भवेत् पुरुषस्तु सर्वम् ॥

पानमन्त्रो यथा,—

घृतमय्यं वसन्तस्य साकन्दकुसुमं तव ।

सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥

आदिवाङ्मे = पुरुषोत्तमचैत्रमधिकृत्य,—

नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं त्रिदशोत्तमम् ।

फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

फाल्गुनी पौर्णमासी ।

तथा स्कान्दे,—

फाल्गुन्यां फाल्गुनीक्षेत्रे गोविन्दं सुरसत्तमम् ।

दोलागतमभिप्रेक्ष्य विष्णोः पदमवाप्नुयात् ॥

फाल्गुनीनवत्रयत्र गुणफलं सर्वतियेः प्राधान्यात् ।

अथ चैत्रक्षत्रम् ।

स्कन्दपुराणे,—

यः विप्रेदेकभक्तेन चैत्रमासं नरोत्तमः ।

धनधान्यसमृद्धे तु कुले भवति जायते ॥

वामनपुराणे,—

चैत्रे विचित्रवस्त्राणि शयनान्वासनानि च ।

विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि दैयानि ब्राह्मणेष्वय ॥

मत्स्यपुराणे,—वर्ज्येचैत्रमासन्तु यस्तु गन्धानुलेपनम् ।

शक्तिं गन्धमृतां दद्यात् विप्राय पितृवाससौ ॥

वारुणं पदमाप्नोति काम्यं व्रतमिदं स्रुतम् ।

गन्धपूर्णं शक्तिव्रतान्ते देया ।

तथा,—

चैत्रादिं चतुरो मासान् तोयं दद्यादयाचितम् ।

व्रतान्ते मानकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् ॥

तिलपात्रं क्षिरप्लव्धं ब्रह्मलोके महीयते ।

कल्पान्ते भूपतिर्नूनमाकल्पव्रतमुत्तमम् ॥

मानकं पूर्णकुम्भम् ।

स्कन्दपुराणे,—

वारुणेन समायुक्ता मधौ छण्डा चयोदशौ ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यषडशतैः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्य्यषडैः समा ॥

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥

मधुसैचः वारुणं शतभिषा । अत्र चिविधा वारुण्युक्ता वारुणी
महावारुणी महामहावारुणीति क्रमेणैषां फलानि चोक्तानि ।
ततश्च नक्षत्रयोगं विना केवलचयोदश्यां शनिवारादियोगेऽपि न
किञ्चित्फलं वचनाभावात् । अत्र सर्वत्र गङ्गायामित्यभिधानात्
गङ्गास्थानादेव फलम् ।

तथा ज्योतिषे,—

चैवाहिते वारुणश्चयुक्ता
त्रयोदशी सूर्यसुतस्य वारे ।
योगे शुभे सा महती मद्यत्या
गङ्गाजलेऽर्कगृहकोटिमुत्था ॥

अथ रात्र्यादिपर्युदासो नास्ति गङ्गायां प्रतिप्रसवात् ।

यथा ब्रह्माण्डे,—

रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
स्वात्वाश्वमेधजं पुण्यं मृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥

प्रसङ्गतो हेलयापीत्यर्थः ।

भविष्ये,—

न सन्तो न विधिश्चैव न मृदो न च गोमयम् ।

न कालानियमस्तत्र गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ॥

तथा आदिपर्वाणि । अक्षप्रवेशनिषेधं कुर्वन्तं गन्धर्वं प्रति गङ्गां
प्रविशतोऽर्जुनस्योक्तिः—

समुद्रे क्षिमवत्पार्श्वं नद्यामस्याश्च दुर्मते ।

राधावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

असन्नाधा देवनदी स्वर्गसम्पादनी शुभा ।

कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैव धर्मः सनातनः ॥

अनिवार्यमसम्बाधं तव वाचा कथं वयम् ।

न विशेषं यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥

दुर्मते शास्त्रानभिज्ञ, परिग्रहः स्वीकारः कस्य गुप्तो नियम

इत्यर्थः । तस्माद्रात्र्यादिनिषिद्धकालेऽपि गङ्गायामस्निग्धं योगे
स्नातव्यम् ।

अत्र केचित्,—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्थस्येनैव शतभिषाङ्गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता विधेवा दुर्भगा भुवम् ॥

तथा,— त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ।

शूद्रविट्चवियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

इति वचनद्वयात् स्त्रीशूद्राभ्यामत्र न स्नातव्यमिति वदन्ति ।
तन्मन्दम् । भोगार्थस्नानमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात् । वैध-
स्नानस्य निषेद्धमशक्यत्वात् अन्यथासिद्धस्य वैधवाधाचमत्वात् ।
अतएव न हिंसात् सर्वभूतानीति रागप्राप्तहिंसैव निषिध्यते
न तु पशुयागाङ्गहिंसेति ।

तथा च राजमार्त्तण्डे,—

प्रतिपद्यनपत्यः स्नात् तृतीयायामपद्रिकः ।

दशमी वित्तनाम्नाय सर्वं हन्ति त्रयोदशी ॥

भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकादहिः ॥

भविष्ये,—

चैत्रे कृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

गङ्गायान्तु विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते ॥

स्कान्दे,—

वसन्तारम्भमासाद्य तृतीया या जनप्रिया

शुक्लपत्रस्य पूर्वाह्ने जलैः स्नानं समाचरेत् ॥

पूज्या च पार्वती देवी सर्वकामभट्टद्वये ।

सौभाग्यवतीयेति स्थातेयम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैवे मासि शुभजनार्त्ता ।

और्वह्नलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लज्जीर्नं मुञ्चति ।

एषा औपञ्चमी कार्या विष्णुलोके गतिप्रदा ॥

अत्र तिथिद्वये युग्मादरेण व्यवस्था ।

ब्रह्मपुराणे,—

अमावस्यां समुत्पन्नः स्कन्दः पूर्वं ज्ञताशनात् ।

ततः षष्ठ्यान् शुक्लायां मासे तु चैवनामनि ॥

सैनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ।

तस्मात् स तत्र विधिना स्कन्दो मास्यैः सुगन्धिभिः ॥

दौषालङ्कारवस्त्राञ्जकुसुमैः पूज्य एव च ।

अजैः क्रौङ्गनकै रम्यैर्घण्टाचामरदर्पणैः ॥

आरोग्यकामैर्बालानां पुत्रवद्भिर्विशेषतः ।

सर्वांसु शुक्लपष्ठीषु पूज्यो वा अद्भुता नरैः ॥

तत्र चैवषष्ठ्यामित्यर्थः । अत्र तिथिद्वये पञ्चमीयुक्तैव कार्या ।

कृष्णाष्टमौ स्कन्दपष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

स्कान्दे,—भास्करस्य तु सप्तम्यां पूजां दमनकादिभिः ।

कृत्वाप्नोति नरो भोगान् विगताधिर्महायशाः ॥

लिङ्गपुराणे,—

पुनर्वसुवधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमौ ।

सोर्तःसु यदि लभेत वाजपेयफलं लभेत् ॥

काशिकापुराणे,—

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो विजितेन्द्रियः ।

छाति लौहित्यगात्रेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

सर्वा नदीः समाप्राप्य सर्वतीर्थानि सर्वतः ।

लौहित्यो ब्रह्मणः पुत्रो याति दक्षिणसागरम् ॥

भविष्ये,—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।

सर्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ॥

तत्र छानमन्तः ।

ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।

अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर ॥

लिङ्गपुराणे,—

अशोककलिकाद्याष्टौ ये पिवन्ति पुनर्वसू ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

अशोककलिकापानमशोकतृपूजनम् ।

कृत्वा निर्वृतिमाप्नोति चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ॥

अशोकैरस्येदुर्गामशोककलिकाः पिवेत् ।

न शोकं प्राप्नुयात् किञ्चित् सप्तजन्मसु मानवः ॥

पुनर्वसू इति कालकर्म दितारकत्वाद्विवचनम् । अत्र पिव-
न्तीति श्रवणात् दन्तच्छेदं विना जलेन सद्यः पानव्यमित्यर्थः ।

तत्र पानमन्त्रः,—

त्वामशोकं हराभीष्टं मधुनासममुद्भव ।

पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

तथा दशहरजयदुर्गामन्त्रं प्रकृत्य कालिकापुराणे,—

मिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्यैस्तत्कालसम्बन्धैः ।

अशोकैरपि यो दुर्गां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ।

देवीपुराणे,—

नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम् ।

कुङ्कुमागुरुकर्पूरधूपदीपान्नमोदकैः ॥

दमनैर्मरुपचैश्च विजयाख्यं पदं लभेत् ।

अथ श्रीरामनवमी ।

अगस्त्यसंहितायाम्,—

चैत्रे मासि नवम्यान्तु शुक्लपक्षे रघूत्तमः ।

प्रादुरासीत्पुरा ब्रह्मण् परं ब्रह्मैव केवलम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तत्र जागरणं कुर्यात् रघुनाथप्रपूजनम् ॥

प्रातर्दशम्यां विधिवत् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।

गोभूतिलक्षिरण्याद्यै वंस्त्रालङ्करणैस्तथा ॥
 रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् ॥
 अनेकजन्मसिद्धानि पातकानि बह्वन्यपि ।
 भङ्गौलंथ्य व्रजत्येव तद्धिणोः परमं पदम् ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोहादिमुद्धधौः ।
 कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संग्रहः ॥
 यस्तु रामस्य नवमीमनादृत्य नराधमः ।
 प्राश्नीयाच्चरकं गच्छेद्वावदाचक्षरकम् ॥
 अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्व्वव्रतोत्तमम् ।
 प्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत् ॥
 रक्षस्यकृतपापानि प्रख्यातानि बह्वन्यपि ।
 महान्ति च प्रनश्यन्ति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥
 एकामपि नरो भक्त्या श्रीरामनवमीं मुने ।
 उपोष्य कृतकृत्यः स्यात् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इयञ्च निद्राश्रवणादित्या । पुनर्वसुयोगे तु फलातिशयो वक्ष्यते
 तत्र दिनदये नवमीलाभे यद्दिने पुनर्वसुयोगः तत्रैव उपवासः ।

यथा तत्रैव अगस्त्य उवाच,—

चैवशुक्लनवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः ।

पुनर्वसुचसंयुक्ता सा तिथिः सर्व्वकामदा ॥

पुनर्वसुचसंयोगः स्वर्गोऽपि यदि दृश्यते ।

चैत्रशुक्लनवम्यान्तु सा तिथिः सर्व्वकामदा ॥

यदा तु पूर्व्वदिने रात्रौ तिथिनक्षत्रयोगः परदिने वा विधि-
मात्रं तदा युग्मादरात्रवचानुरोधाच्च पूर्व्वदिने उपवासः परदिने
पूर्वाह्णे रामपूजनं नाच युग्मादरः संशयाभावात् इति प्रागेव
तिथिविचारे विवृतमस्ति । दिनद्वये पुनर्वसुलभे यत्र मध्याह्ने
पुनर्वसुयोगस्तत्रैवोपवासादिकमाह तत्र,—

श्रीरामतोषणी^१ प्रोक्ता कोटिस्थूर्य्यष्टाधिका ।

चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ॥

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा मृता ।

मेघं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ॥

कौशल्यायामाविरासीत् कलया स परः पुमान् ।

मध्याह्नप्राशस्त्यहेतुमाह । मेघं पूषणीति । पूषणि सूर्य्ये मेघं
प्राप्ते सौरवैशाख इत्यर्थः । मध्याह्ने अभिजिन्मुहूर्त्ते कर्कटलग्नम् ।
यदा दिनद्वये मध्याह्ने नवमीपुनर्वसुयोगः यदा वा पूर्व्वदिने
रात्रौ तिथिनक्षत्रयोगः परदिने तु पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्रयोगः
यदा वा दिनद्वये नवम्यां पुनर्वसुभावः तदा व्यवस्थामाह तत्रैव ।

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव पारणम् ॥

नवम्यामुदयगामिन्यां दशम्यामेवेत्येवकार उक्तदाह्यार्थ इति
केचित् । यदा नक्षत्रानुरोधात् पूर्व्वदिने उपवासस्तदापि नवमी-
मुत्तीर्य्यैव च पारणा इति नियमार्थ इत्यपरे ।

तथा तच्चैव,—

तस्मिन् दिने महापुष्पे राममुद्दिश्य भक्तिः ।
 यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्गर्वचयकारकम् ॥
 उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
 तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्म प्राप्तिमभीप्सुभिः ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु नियतस्तर्पयेत् पितृन् ।
 ते सर्वे तत्पुत्रादेव यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु दद्यादित्तानुसारतः ।
 यत्किञ्चिदपि तत्सर्वं महादानममं भवेत् ॥
 सूर्यग्रहे कुरुत्वे महादानैः कृतैर्मुक्तः ।
 यत्फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीप्रतात् ॥
 कुर्याद्रामनवम्यां च उपोषणमतन्त्रितः ।
 मातुर्गर्भं न चाप्नोति राम एव भवेत् स्वयम् ॥

तथा,— तस्मिन् दिने महापुष्पे प्रातरारभ्य भक्तिः ।

जपेदेकान्त आसीनो यावत्स्याद्दशमीदिनम् ॥
 तेनैव स्यात् पुरस्कर्त्ता दशम्यां भोजयेद्विजान् ।
 भक्ष्यभोज्यैर्वज्रविधैर्दद्याद्भक्त्या च दक्षिणाम् ॥
 कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति ।

अथ प्रयोगः ।

पूर्वदिने एकभक्तं विधाय नियमस्तः प्रातः, छात्वा पितृन्
 सन्तर्प्य शुचिवस्त्रदयधरो दिराचम्य प्रातः सङ्कल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्य रामं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करियेऽहं नवन्यास मधौ क्षिते ॥

श्रीरामनवमीं देवीं चैवे रामप्रतोषिणीम् ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

ततः कृतपूजासम्भारः शालग्रामे प्रतिमायां सर्वतोभद्रमण्डले
वा पूजयेत् ।

यथागमस्यसंहितायाम् ।

शालग्रामशिलायाश्च तुलसीदलकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ॥

तत्र प्रथमं भूतापसारणं कृत्वा आसने उपविश्य कृतभृतशुद्धिः
प्राणायाम-मातृकान्यास-केशवादिन्यासान् कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।
रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः रौं तर्जनीभ्यां स्वाहा रुं मध्यमाभ्यां वषट्
रौ अनामिकाभ्यां ऊं रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् रः करतलपृष्ठाभ्यां
फट् । रां हृदयाय नमः रौं गिरसे स्वाहा रुं शिखायै वषट्
रौ कवचाय ऊं रौं नेत्राभ्यां वौषट् रः शस्त्राय फट् । इति
तालवयं दिव्यन्ध्रं कुर्यात् । ततः पङ्चराममन्त्रस्य पङ्क्तीन्
ब्रह्मरन्ध्र-भूमध्य-हृदय-नाभि-लिङ्ग-पादेषु क्रमेण न्यासेत् ।

ततः पूजोक्तविधिना पीठन्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् ।

ध्यानमुक्तमगमस्यसंहितायाम्—

नीलोत्पलदलश्यामं पीताम्बरधरं विभुम् ।

दिभुजं कञ्जनयनं दिव्यमिन्द्रासने स्थितम् ॥

वशिष्ठाद्यैश्च परितो वृतं रत्नकिरीटिनम् ।

सीतासंलापचतुरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

करद्वये चापवाणौ सेवितं सङ्क्षणेन च ॥

शत्रुघ्नभरताम्बाश्च पार्श्वयोरथ सेवितम् ।

ध्यायेदनन्वद्दयो रामं स्मेरमुखाम्बुजम् ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य आत्माभेदेन सच्चिन्म्य पूर्वोक्त-
विधिना अर्थं संस्थाप्य पाद्यमाचमनीयञ्च स्थापयेत् । ततः पूर्वोक्त-
विधिना पौठपूजां विधाय पुनर्देवं ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य
आत्माभेदेन सच्चिन्म्य पुष्पाञ्जलिना वहन्नासापुटेन तेजोरूपं
भगवन्तं प्रतिमादिष्वारोप्य ॐ तद्दिष्योः परमं पदमिति मन्त्रं पठन्
भगवन् श्रीराम इहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव
सच्चिद्ब्रह्मो भव प्रसन्नो भवेति यथाक्रमभावाहन्यादिमुद्राः प्रदर्श्य
देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कृत्वा अवगुण्ठनामृतीकरणपरमीकरणमुद्राश्च
प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा पङ्कजरमन्त्रेण पुष्पं दत्वा आसनं निवेद्य
भनवन् स्वागतं ते इति पृष्ट्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्थमधु-
पर्कपुमराचमनीय स्नानजलवस्त्रालङ्कार गन्धपुष्पधूपदीपनानाविध-
नैवेद्याचमनीयताम्बूलचन्दनानि दत्वा शङ्खघण्टादिवाद्यैः सन्तोष्या-
वरणानि पूजयेत् । श्रीं सीतायै स्वाहा इति मन्त्रेण सीतां पार्श्व-
गतां पूजयेत् ।

ततः पार्श्वद्वये शङ्खचापाय नमः श्रेष्ठो नमः ।

‘अग्न्यादिकोणकेश्वरेषु.—

रां हृदयाय नमः रौं शिरसे स्वाहा रुं शिखायै वषट् रै'
कवचाय छं सन्मुखे रौं नेत्राभ्यां वौषट् चतुर्दिक्षु रः अस्त्राय फट्
पूजयेत् ।

पूर्वाधिष्ठपत्रेषु,—

धनुमते नमः सुधीवाय भरताय विभोषणाय सञ्ज्ञणाय अङ्ग-
दाय शत्रुघ्नाय जाम्बवते नमः ।

दक्षायेषु,—

सृष्टये जयन्ताय विजयाय पुराणाय राघववर्धनार्यं अकोपाय
धर्मपालाय सुमन्त्राय नमः ।

तद्विः स्व स्व दिक्षु,—

इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे सोमाय (?)
देवानाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तदाद्ये,—

वज्राय शक्रये दण्डाय खड्गाय पाशाय अङ्गुशाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

ततो राममन्त्रं जप्त्वा जपं समर्थं स्तुत्वा प्रणमेत् ।

मनोवाक्यायजनितं कर्म यन्मे शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं प्रीतये भूयान्नमो रामाय शार्ङ्गिणे ॥

एवं सम्पूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा दशम्यां प्रातःस्नात्वा पुन-
र्भक्त्या राममभ्यर्च्य दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा विज्ञेयतो
रामभक्तान् वस्त्रालङ्कारादिभिः सन्तोष्य पारणां कुर्यात् ।

अथ चैवावली ।

भविष्ये,—

चैत्रे शुक्लचयोदश्यां मदनं चन्दनाङ्गकम् ।

कृत्वा सम्पूज्य विधिवद्बीजयेद्बीजनेन तु ॥

तत्र सन्धुचितः कामः पुत्रपौत्रविवर्द्धनः ।
 कामदेवस्तयोदक्षां पूजनीयो यथाविधि ॥
 रतिप्रीतिसमायुक्तो अग्नोकमाद्यभूषितः ।
 सिन्दूररजनौरङ्गै रतिप्रीतिसमन्वितम् ॥
 कामदेवं वसन्तञ्च विस्तिष्ठ्य सधनुःशरम् ।
 अग्नोकतरुमूले च चित्रे वापि प्रपूजयेत् ॥
 प्रीतिश्च दक्षिणे तत्र रतिर्वामे च सुन्दरौ ॥
 मध्याह्ने पूजयेद्वासा भक्ष्यैर्गन्धैश्च स्रग्वरैः ।

सन्धुचितः प्रीणितः, रजनौ हरिद्रा ।

राजमार्तण्डे,—

रात्रौ चयोदशीं प्राप्य उद्याने छत्रिमे शुभे ।
 सरतिं मन्मथं स्थाप्य पूजयेदपरेऽहनि ॥
 मधौ मासि सिते पक्षे कामक्रीडा तिथित्रये ।
 तस्मात् चयोदशीविद्धा भवेत् पूज्या चतुर्दशी ।

तिथित्रय इति द्वादशीदिने रात्रौ मन्मथस्थापनं परेऽहनि
 चतुर्दशीयुक्तायां चयोदक्षां कामपूजनमहोत्सवः तत्परेऽहनि चतु-
 र्दक्षां प्रातः कर्द्मादिभिर्जुगुप्सितोक्तिभिश्च क्रीडेति । तत्र चयो-
 दक्षां मध्याह्ने स्नात्वा सिन्दूरहरिद्रारङ्गैराग्नोकतरुमूले चित्रपटे वा
 सधनुःशरं दक्षिणे प्रीतियुक्तं वामे रतिसहितं कामदेवं वसन्तञ्च
 विस्तिष्ठ्य गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिर्भक्ष्योपहारैः पूजयेत् । एवं
 संपूज्य पुष्पाञ्जलित्रयं दत्वा प्रणमेत् ।

तत्र मन्त्रः,—

पुष्पधन्वन्नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन ।
 मुनीनां लोकपालानां धैर्यच्युतिरुते नमः ॥
 माधवात्मज कन्दर्प शम्बरारे रतिप्रिय ।
 नमस्तुभ्यं जिताग्नेषभुवनाय मनोभुवे ॥
 आधयो मम नयन्तु व्याधयश्च शरीरजाः ।
 सम्पद्यतामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे स्थिराः ॥
 नमो माराय कामाय देवदेवस्य मूर्तये ।
 ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्रानां मनःषोभकराय ते ॥
 एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।
 भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नुद्दे कदाचन ॥
 सिध्यन्ति तत्र मन्त्राय नारीणां वल्लभो भवेत् ।
 सर्वसम्पत्पुतः सुखो देववन्द्योदते भुवि ॥

श्रीवागमे,—

मधुमासे तु संप्राप्ते शृङ्गपत्रे चतुर्दशी ।
 प्रोक्ता मदनभञ्जीति सिद्धासुरमहोत्सवः ॥
 पूजयिष्यन्ति ये मत्स्यास्तदङ्गतत्पक्षवैः ।
 ते यास्यन्ति परं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥

पूजयिष्यन्ति काममिति श्रेयः । तदङ्गतत्पक्षवैः तस्य मदन-
 कस्य अङ्गेः शालाभिस्तदभिर्गुच्छैः पक्षवैद्यैर्दृश्यैः ।

तथा,—

चैत्रे पितृचतुर्दशी मदनस्य महोत्सवः ।
 जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् ॥

प्रातः प्रहरमाचन्तु कर्दमैः क्रीडनं भवेत् ।
 भगवांस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥
 ततः स्नात्वा च मध्याह्ने विस्तृत्य च मनोभुवम् ।
 आत्मानं भूषयेदस्त्रैर्गन्धघ्रात्यानुलेपनैः ॥
 न पौर्ण्यन्ति ये पर्व भादनं मानवाधमाः ।
 तेषां पुण्यफलं दत्तं मया ते चैवमामिकम् ॥

हे कामदेव तेषां चैवमासजं पुण्यं मया तुभ्यं दत्तं इति
 शङ्करोक्तिरतो नित्यमिदम् ।

तथा,—

चैत्रावल्यां तदा देवं पूजयित्वा सदाशिवम् ।
 सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 कुङ्कुमेन तथा लिप्त्वा देवदेवं महेश्वरम् ।
 यत् प्राप्यते फलं सम्यक् न तत्कतुश्चैरपि ॥

देवीपुराणे,—

पौर्णमास्यां तथा कार्या सर्वकामसमृद्धये ।
 इन्द्राय सह श्रद्धा तु पूजा सर्वफलप्रदा ॥
 मन्दे वार्कं गुरौ वापि वारेष्वेतेषु चैवकी ।
 तत्राश्वमेधजं पुण्यं ह्यनस्य लभते नरः ॥
 मन्दे शनिवारे इत्यर्थः ॥

इति संवत्सरकृत्यं समाप्तम् ॥

अथ प्रकीर्णकम् ।

तत्र गङ्गामाहात्म्यम् ।

स्नानं दानं तपो जपं श्राद्धं देवप्रपूजनम् ।

गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्भूतचतुष्टयम् । . . .

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

अत्र दत्तं ज्ञतं जप्तं कोटिकोटिगुणं भवेत् ।

दानधर्मैः—

भाद्रकृष्णचतुर्दश्या यावदाक्रमते जलम् ।

तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥

ब्रह्माण्डे,—

शार्ङ्गहस्तग्रतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ।

अत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

न मन्त्रो न विधिः काशो न गृहो न च गोमयम् ।

गङ्गागर्भं कृतं किञ्चिदनन्तगुणितं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

तीराद्भूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संग्रहः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म तदक्षयमुदायतम् ।

परितः कुक्षदये इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—

मनसा संसारेद्यस्तु गङ्गां दूरस्थितो नरः ।

चान्द्रायणसहस्रन्तु स्रभते नात्र संशयः ॥

भविष्ये—

भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।

आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम् ॥

महाभारते,—

दर्शनात् स्पर्शनास्त्रापात्तया गङ्गेति कीर्त्तनात् ।

स्मरणादेव गङ्गायाः सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥

सहस्रयोजनस्योऽपि चिसन्ध्यं सुप्रमादितः ।

गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूते स याति परमां गतिम् ॥

भविष्ये,—

वर्त्तमानमतीतश्च ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

कृतं यदशुभं कर्म गङ्गां वृद्धा प्रणश्यति ॥

दानधर्मे,—

सप्तावरान् सप्तपरान् पितृन्स्त्रीभ्यश्च ये परे ।

दमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्टावगाद्य च ॥

पादो,— मुञ्जमुञ्जर्यदा पश्येत् स्पृशेच्चापि मुञ्जमुञ्जः ।

भक्त्या तदाप्नोति नरः शान्धनं चामृतं पदम् ॥

भविष्ये,—

प्रणमेत् प्रातस्त्याय गङ्गां पुण्यजक्षां शुभाम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां भाजनं स्याच्च संशयः ॥

प्रह्लादे,—

अभक्त्यापि महापापी गङ्गां स्पृष्टा शुचिर्भवेत् ।

वाराहे,—

ब्रह्महा गुह्यहा गोघ्नः स्पृष्टो वा सर्वपातकैः ।

गङ्गातोयेन संस्पृष्टः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वनपर्वणि,—

अथकार्यगतं कृत्वा कुर्याद्गङ्गावगाहभम् ।

सर्वं दहति गङ्गाम्बुलराशिमिवानलः ॥

भविष्ये,—

भक्त्या गङ्गावगाहस्य फलं वक्तुं न शक्यते ।

स्वर्गमोक्षौ फलं तस्मैत्येवमाहुर्मनीषिणः ॥

कपिलाकोटिदानाद्धि गङ्गास्नानं विशिष्यते ।

सकृद्गङ्गावगाहेन कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥

तथा,—

अथ नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेत् सदा ।

साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिण्यां गङ्गायाञ्च विशेषतः ॥

गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम् ।

तथा,—

ब्रह्मघ्नो वा सुराघ्नो वा गोघ्नो वा पञ्चपातकी ।

सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गङ्गास्नानाच्च संग्रयः ॥

ब्रह्माण्डे,—

स्पृष्ट्वा स्वर्गमवाप्नोति पीत्वा ज्ञानमवाप्नुयात् ।

गङ्गास्नानेन भक्त्या तु परमाप्नोति पूरुषम् ॥

तथा,—

अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।
स्नानमाचरेण गङ्गायां घट्यः स्नात् पुण्यभाजनम् ॥

भविष्ये,—

अमांशिकां श्रुतगुणं सहस्रन्तु दिनचये ।
सोमसूर्यपद्मे लवं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥

तथा,—

जन्मर्चं च स्नतं स्नानं गङ्गायां भक्तिभावतः ।
जन्मप्रभृति यत्पापं तत्पुण्यदेव नाशयेत् ॥
नैरन्तर्येण यो मासं गङ्गायां स्नाति मानवः ।
स ब्रह्मलोके सुचिरं स्थित्वा च सह पूर्वजैः ॥
ततो ब्रह्म प्रतिष्ठेत कल्पकोटिशतायुतम् ।

ब्रह्म ब्रह्मलोकम् ।

तथा,—

संक्रान्तिषु च सर्वासु चातुर्मास्यफलं लभेत् ।
एतदेव भवेत् पुण्यं माघकार्तिकमासयोः ॥
संवत्सरफलं प्रोक्तं नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वाद्दौ च युगाद्दौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

गङ्गास्नानं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
अशक्तश्च स्वयं गन्तुं सामर्थ्यं यस्य नास्ति च ॥
स तथा श्रद्धया युक्तो विमुक्तः सर्वपातकैः ।

स्कान्दे,—गङ्गायामरणान्मुक्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।

परब्रह्मस्वरूपिण्यामित्याह जगतां प्रभुः ॥

गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने ।

कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥

ब्रह्माष्टे,—

गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मोक्षमाप्नोति मानवः ।

अज्ञानाद् ब्रह्मणो लोकं याति नास्त्यत्र भंशयः ॥

गङ्गेयमत्र तनुं त्यजामौति ज्ञानपरं ननुज्ञानपरं तथा सति
यत्र कुत्रापि मोक्षसत्त्वात् गङ्गाया अकिञ्चित्करत्वं स्यात् । ब्रह्मणाप-
महापातकादिभिरुदकानर्हस्यापि गङ्गामरणात् पापक्षयादुदकादि-
दानार्हतामाह रामायणे आदिकाष्टे,—

अथ गङ्गाम्भसा तत्र ज्ञाविताः सगरात्मजाः ।

दिव्यमूर्त्तिधरा भूत्वा ययुः स्वर्गं सुदाञ्चिताः ॥

भगौरथमुवाचेद् ब्रह्मा सुरगणैः सह ।

तारिता नरशार्दूल त्वया पूर्वपितामहाः ॥

षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ।

इत्युपक्रम्य,—

पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ।

कुरुस्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञा परिपालिता ॥

अथ तुलसीमाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम्,—

तुलसीपत्रमात्रेण योऽर्चयेदिप्सुमन्वहम् ।

स याति शाश्वतं ब्रह्म पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 विष्णोः शिरशि विन्यस्तमेकं श्रीतुलसीदलम् ।
 अनक्तफलदं विद्वन्मन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ॥
 पुष्पान्तरैरन्तरितं निर्म्मितं तुलसीदलैः ।
 नाख्यं मैत्रयन्त्रालिप्तं दद्याच्छ्रीराममूर्द्धनि ॥
 किन्तस्य वज्रभिर्यज्ञैः सम्पूर्णवरदक्षिणैः ।
 किं तीर्थसेवया दानैरूपेण तपसापि वा ॥
 पत्रं पुष्पं दलं चैव श्रीतुलसीः समर्पितम् ।
 रामाय मुक्तिमार्गस्य द्योतकं नात्र संशयः ॥
 संपूज्य विधिवद्ग्रामं भक्त्या श्रीतुलसीदलैः ।
 भवार्णवमहस्तेषु दुःखपाहाद्विमुच्यते ॥
 पूजायोग्यैर्दलैः पुष्पैः पत्रैर्वा योऽर्चयेद्भुरिम् ।
 यदि न्यूनातिरिक्तानि तस्य पूर्णानि तान्यहो ॥
 दलैः कोमलपद्मवैरित्यर्थः ।

तथा,—

स तस्य नरकक्षोभो योऽर्चयेत्तुलसीदलैः ।
 निर्माख्यतुलसीमालायुक्तो योऽभ्यर्चयेद्भुरिम् ॥
 यद्यत् करोति तत् सर्वमनन्तरुणितं भवेत् ।
 यदि न्यूनं भवत्येव रामाराधनसाधनम् ॥
 तुलसीपत्रमात्रेण बाह्यं तत्परिपूर्यते ।
 संशयः तुलसीकाष्ठं यो दद्याद्राममूर्द्धनि ।
 कर्पूरागुरुकस्तूरीचन्दनञ्च न तत्समम् ॥

शारोपयन्ति ये भक्ष्या तुलसीः स्वयमेव हि ।
 मोक्षाय च तदेवालं नान्यदभ्यर्चितं ततः ॥
 शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलवासितम् ।
 ये पिवन्ति पुनस्तेषां साङ्गपानं न विद्यते ॥
 तुलसीविपिनस्यापि समन्दात् पावनं, स्वस्वम् ।
 शोभमात्रं भवत्येव गात्रेभ्यस्तेव पार्थसः ॥
 तुल्यारोपिता सिका दृष्टा स्पृष्टा च पावयेत् ।
 प्रदक्षिणं भ्रमिता ये नमस्कृष्वन्ति मित्यशः ।
 न तेषां दुष्कृतं किञ्चित् प्रक्षीणं भवन्निष्यते ॥
 अनन्यदर्शनाः प्रात र्यं पश्यन्ति तपोधन ।
 अक्षोराचकृतं पापं तत्क्षणास्त्राशयन्ति ते ॥
 शालग्रामशिलायाश्च गङ्गायाश्च तपोधन ।
 तुलस्याद्यैव भाषाभ्यं नेष्टे वक्तुं हि विद्यस्यक् ॥
 तुलसीमन्त्रिधौ प्राणान् ये त्यजन्ति मुनीश्वर ।
 न तेषां नरकक्षेत्रेण्ये वान्ति परमं पदम् ॥
 शालग्रामशिलायाश्च तुलस्याद्यैव मन्त्रिधौ ।
 येषां पुण्यवर्ता मृत्युस्ते मुक्ता नात्र संशयः ॥

संवत्सरप्रदीपे,—

तुलसीदलगा च्छाया यत्र देशे भवेद्विज ।
 तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं गयाश्राद्धफलाधिकम् ॥
 न ददाति गयां गला पिण्डं यो वै महामुने ।
 तुलसीकानने श्राद्धं कृत्वा स तारयेत् पितॄन् ॥

द्वादशां न च कुर्वीत तुलसीचयनं कचित् ।
चयनमन्तमाह तत्रैव ।

तुलस्यमृतनामाऽपि सदा त्वं कैशवप्रिया ।
केशवार्चं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वदेकमन्त्रवैदेवं पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कक्षौ मलविनाशिनि ॥
मन्त्रेनानेन यः कुर्यात्तुलसीचयनं हरेः ।
दशवर्षमहस्त्राणि पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥

अथ शालग्राममाहात्म्यम् ।

पद्मपुराणे,—

चक्षाङ्कितास्तु पापाणां दुश्मन्ते ये तु शोभनाः ।
तेषां सन्दर्शनादेव नरः पापादिमुच्यते ॥
चक्षाङ्कितन्तु पापाणं पूजयेत् प्रयतो गृह्णौ ।
यतिर्वापि महीपाक्ष भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
न पूजयति यो देवं शालग्रामसमुद्भवम् ॥
प्राप्ते कलियुगे घोरे तस्य स्वर्गगतिः कुतः ।
न तपोभिर्न जपेन न दानेन न चेच्छया ॥
सा गतिः प्राप्यते या स्थात् शालग्रामशिलार्चनात् ।
न व्याधिर्न भयं तत्र न पीडा दुर्घटोऽपि वा ॥
शालग्रामशिला यत्र पूज्यते भक्तिभावतः ।
शालग्रामशिलायान्तु नित्यं सन्निहितो हरिः ॥
यत्रापि नौयते तत्र वाराणस्याः समं फलम् ।

न तेषामपराधोऽस्ति नापराधे च पातकम् ॥
 नागस्यागमने पापं न च विश्वामघातने ।
 शालग्रामशिलारूपौ यत्र तिष्ठति केनचनः ॥
 तत्र देवासुरा यत्रा भुङ्क्तानि चतुर्दश ।
 शालग्रामशिलायान्तु यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
 सुप्रीताः पितरस्तस्य गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
 ये पिवन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकम् ।
 प्रचालयन्त्यसन्दिग्धं ब्रह्महत्यादिपातकम् ॥

लिङ्गपुराणे,—

कामासक्तोऽपि वै नित्यं भक्तिभावविवर्जितः ।
 शालग्रामशिलां पुत्रं योऽर्चयेत् सोऽच्युतो भवेत् ॥

तथा,—

शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं परमं स्रतम् ।
 तत्र दानञ्च यागश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
 शालग्रामसमीपे तु क्रोधमात्रे व्यवस्थितः ।
 कौकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥

अथ वारव्रतम् ।

भविष्ये,—

यस्त्वादित्यदिने भक्त्या भानुं संपूज्य श्रद्धया ।
 नम्रं करोति पुरुषः स यात्यमरलोकताम् ॥
 भक्तिरूपासत्वेन ज्ञानं, वेदोक्तमिदमिति धीः श्रद्धा ।

सुहृत्तेनं दिनं ज्ञेयं सौरनक्षत्रते विधिः ।

इति सप्तमीकृत्ये सौरनक्षत्रं प्राशक्तं । प्रतमिदमेकादशमायम् ।

भविष्ये । आदित्य उवाच,—

योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्षत्रं मम दिने नरः ।

ब्रह्मचारी जितक्रोधो समार्चनपरायणः ॥

वत्सरान्ते ततो ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः ।

एवं भक्तिसमायुक्तो मम श्लोकं च गच्छति ॥

न च मानुष्यकं श्लोकमधुवं प्राप्नुयान्नरः ।

ब्रह्मचारी परित्यक्तमैथुन इत्यर्थः ।

तथा,—

उपवासश्च कुर्वन्ति ये त्वादित्यदिने तथा ।

जपन्ति च महाश्वेतां ते क्षमन्ते यथेष्टितम् ॥

महाश्वेतामन्त्रः प्रोक्त आगमे,—

‘ह्रामित्युक्ता ततो ह्रीन्तु सकारश्च विसर्गवान् ।

महाश्वेतास्यमन्त्रोऽयं भानोऽस्य चर ईरितः ॥

नरमिहपुराणे,—

हस्तायुक्ते सौरदिने सौरं नक्षत्रं विधीयते ।

स्वात्मा सूर्ये समभ्यर्च्य विष्णुं वा नीरुजो भवेत् ॥

भविष्ये,—

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते नक्षत्रं कुर्वन्ति मानवाः ।

भानुं सम्पूज्य वै भक्त्या ते भवन्ति त्वरोगिणः ॥

मत्स्यपुराणे,—

यत्तद्विद्यात्मनो धाम सूर्यरूपेण संस्थितम् ।

तस्मादादित्यवारे तु सदा नक्ताशनो भवेत् ॥

सुहृत्तानं दिनं सौरनक्षत्रमिति प्रागुक्तम् । सदेति नित्यत्वं
प्रतिपादितम् ।

तथा भविष्ये,—

आग्निपं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने ।

सप्तजन्म भवेत् कुष्ठौ दारिद्र्यमुपजायते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकभक्तं रवेर्दिने ।

कुर्यान्नक्तं हविष्यं वा रोगयुक्तोऽन्यथा भवेत् ॥

रक्तशाकमिति यावदामिषत्वातिदिष्टोपलक्षणम् ।

भविष्ये,—

लवणाज्यगुडोपेतमपूपं सूर्यवासरे ।

सद्विरण्यं नरो दत्त्वा न रोगैरभिभूयते ॥

काष्ठदानात् भौमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।

जीवेऽङ्गि वस्त्रदानेन परां पुष्टिमवाप्नुते ॥

शनैश्चरदिने दत्त्वा तैलं विप्राय शक्तिः ।

नित्यमेव महाभाग रोगनाशमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,—

भौमवारे वर्षमेकं भक्ष्या सम्पूज्य भङ्गलम् ।

हविष्यभुक् मिताहारः पुत्रं दीर्घायुषं लभेत् ॥

धनं धान्यं तथारोग्यं लभते सम्पदस्तथा ।

अथ सूतिकापठौपूजा ।

ब्रह्मपुराणे,— देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तदहस्तस्मात् पुण्यं षष्ठं सर्वदा ॥

अत्र सर्वदेहनेन जननाशौचान्तरपातेऽपि शुद्धिरित्युक्तम् ।

तथा च विष्णुधर्मो,—

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ।

रक्षणीयं तथा षष्ठीं निशां तत्र विधेयतः ॥

तत्र जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा वलिः ।

अत्र प्रकृते पुत्रजन्माशौचे शुद्धिप्रतिप्रसवमाप्तौ जन्मनीत्युपादानं जननाशौचान्तरपातेऽपि शुद्धिविधानार्थं न तु मरणशौचपात इति । तासां यागनिमित्तार्थमित्यनेन तद्दिनविहितषष्ठ्यादिदेवता-पूजास्त्रेव शुद्धिर्नान्येषु सन्ध्यादिकर्मस्त्वित्युक्तम् । षष्ठीं निशां प्राप्य विधेयतो रक्षणीयं बालस्य रक्षा कार्येत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अन्यमुशून्ये च तथा निर्यूपे सूतिकागृहे ।

अदीपश्चस्त्रमुषले भृतिर्षर्पपराजिते ॥

अनुप्रविश्य या जानमपद्यत्य ततोऽपरम् ।

चणप्रसविनीबालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥

सा जातहारिणी नाम सुधोरा पिशिताशना ।

तस्मात् संरक्षणं कार्यं यदतः सूतिकागृहे ॥

इतिगन्धनार्थं दूपस्तम्भः भूतिर्यज्ञभक्तः । तत्र पठेऽङ्गि सायंसमये
स्नातः शुचिराचान्तः स्नस्ति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अभिनवजातकुमारस्य जन्मवाचरात् पठेऽङ्गि
अभिनवजातकुमारस्यास्य सर्वारिष्टप्रशमनपूर्वकदीर्घायुद्वकामो
वर्द्धिर्बन्दिदानानन्तरं गणेशपञ्चादिदेवतानां भूजाकर्म करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य सप्तमण्डलिकाः कृत्वा तत्र कुशानास्तोर्यं समुज्ज्य च
मापभक्तेन बलिं दद्यात् ।

ॐ चेवपात्ता नमो वोऽस्तु सर्वशान्तिफलप्रदाः ।

वाक्त्रस्य विघ्ननाशाय प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

चेवपात्तेभ्य एष मापभक्तबलिर्नमः ।

पूर्वादिदिग्बिभागेषु सुस्थले प्रतिवासिनः ।

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

पूर्वादिदिक्स्थेभ्यो नमः ।

भूतदैत्यपिशाचाश्च गन्धर्वा रक्षसा गणाः ।

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

भूतदैत्यपिशाचादिभ्य एष मापभक्तबलिर्नमः ।

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवद्योनयः ।

स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

मातृभ्य एषः ।

आदित्यादि ग्रहा ये च स्तस्थानप्रतिवासिनः ।

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

आदित्यादिग्रहेभ्य एषः ।

अथ सूतिकापष्टीपूजा ।

ब्रह्मपुराणे,— देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तदष्टस्मत् पुष्टं पष्ठश्च सर्वदा ॥

अत्र सर्वदेत्यनेन जननाग्रौचान्तरपातेऽपि शुद्धिरित्युक्तम् ।

तथा च विष्णुधर्मो,—

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ।

रचणीयं तथा पठौ निशां तत्र विशेषतः ॥ *

तत्र जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा वक्तिः ।

अत्र प्रकृते पुत्रजन्माग्रौचे शुद्धिप्रतिप्रसवप्राप्तौ जन्मनौत्युपादानं जननाग्रौचान्तरपातेऽपि शुद्धिविधानार्थं न तु मरणाग्रौचपात इति । तासां यागनिमित्तार्थमित्यनेन तद्दिनविहितपष्ठ्यादिदेवता-पूजास्त्रेव शुद्धिर्नान्येषु सन्ध्यादिकर्मस्त्रित्युक्तम् । पठौ निशां प्राप्य विशेषतो रचणीयं बालस्य रचा कार्येत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अत्यम्बुशून्ये च तथा निर्धूये सूतिकागृहे ।

अदौपमस्तमुषले भृतिमर्पपराजिते ॥

अनुप्रविश्य या जानमपद्यत्य ततोऽपरम् ।

वणप्रसविनीबालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥

सा जातहारिणी नाम सुधोरा पिशिताग्रना ।

तस्मात् संरक्षणं कार्यं यन्नतः सूतिकागृहे ॥

कागवन्धनाथै यूपस्तम्भः भूतिर्यज्ञभञ्ज । तत्र पठेऽङ्गि सायंसमये
स्नातः शुचिराचान्तः स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् ।

ॐ अथेत्यादि अभिनवजातकुमारस्य जन्मवाचरात् पठेऽङ्गि
अभिनवजातकुमारस्यास्य सर्वारिष्टप्रशमनपूर्वकदीर्घायुद्वकामो
वह्निर्बलिदानानन्तरं गणेशपञ्चादिदेवतानां भूजाकैर्भक्तैः करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य भग्नमण्डलिकाः कृत्वा तत्र कुशानास्तौर्ग्यं समूज्य च
मापभक्तेन बलिं दद्यात् ।

ॐ क्षेत्रपाला नमो वोऽस्तु सर्वगान्तिपक्षप्रदाः ।

बाह्यस्य विघ्ननाशाय प्रतिगृह्णन्विमं बलिम् ॥

क्षेत्रपालेभ्य एष मापभक्तबलिर्नमः ।

पूर्वादिदिग्विभागेषु सुस्थले प्रतिवासिनः ।

रचां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्विमं बलिम् ॥

पूर्वादिदिक्स्थेभ्यो नमः ।

भूतदैत्यपिशाचाश्च गन्धर्वा रचमा गणाः ।

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्विमं बलिम् ॥

भूतदैत्यपिशाचादिभ्य एष मापभक्तबलिर्नमः ।

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवयोनयः ।

स्वयं रचन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्विमं बलिम् ॥

मातृभ्य एषः ।

आदित्यादि यज्ञा ये च स्रष्टान् प्रतिवासिनः ।

रचां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्विमं बलिम् ॥

आदित्यादियज्ञेभ्य एषः ।

योगिनी डाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ।
शान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्व्वा मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

थोमिन्यादिभ्य एषः ।

दिक्पाला ये तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवाणिनः ।
शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्व्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

इन्द्रादिलोकपालेभ्य एषः ।

ततो द्वारदेयं गत्वा द्वारपालकाभ्यां नम इति मन्त्रेण द्वार-
पालौ पाद्यादिभिः सम्यूज्य प्रणमेत् ।

द्वारपाल नमस्तुभ्यं सर्व्वशान्तिफलप्रद ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

खड्गपाणे नमस्तुभ्यं सर्व्वविघ्नविनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

ततो गृहं प्रविश्य प्राङ्मुख उपविश्य कराङ्गन्यासौ कृत्वा सामा-
न्यार्थं विधाय गणेशं ध्यात्वा ॐ गणानात्वेत्यावाह्य पाद्यादिभिः
सम्यूज्य पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

सर्व्वविघ्नहरोऽसि त्वमेकदन्तो भञ्जाननः ।

षष्ठीगेहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥

क्षत्वोदर महाभाग सर्व्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

ततः षष्ठीं पूजयेत् ।

पां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । पों तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । पूं मध्यमाभ्यां
वषट् । पैं अनामिकाभ्यां ह्रं । पौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । षः कर-

नेत्रशृङ्गाभ्यां फट् । वां हृदयाय नमः, वाँ शिरसे स्वाहा, पूं
शिखायै वषट्, घँ कवचाय ऊं, वाँ नेत्रत्रयाय वौषट्, फः करतल-
शृङ्गाभ्यां फट् ।

इति करान्गन्यासौ कृत्वा देव्यै ध्यायेत् । .

दिभुजां हेमगौराङ्गीं रत्नाक्षरभूषिताम् ।

वरदाभयहस्ताञ्च शरचन्द्रनिभाननाम् ॥

पीतवस्त्रपरीधानां पीनोन्नतपयोधराम् ।

अङ्गार्पितसुतां पृथ्वीमनुजस्थां विचिन्तयेत् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः समूह्य अर्घ्यपात्रं प्रोक्षणी-
पात्रञ्च स्थापयित्वा प्रोक्षणीजलेन पूजापकरणान्भुक्ष्य घटं स्थाप-
यित्वा तत्र पीठपूजां कुर्यात् ।

जयायै, विजयायै, अजितायै, अपराजितायै, काल्यै, भद्रकाल्यै,
सङ्गमायै, सिद्धायै

मध्ये,—

लोहितायै, पद्मासनाय नमः ।

ततः पूर्ववद्वात्वा देवीमावाहयेत् ।

आद्याहि वरदे देवि पृष्ठि पृथौति विव्रते ।

धात्रीरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवामरे ॥

पृष्ठि देवि दद्यागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव सन्नि-
हता भव प्रसन्ना भवेत्यावाह्यं ॐ वां पृष्ठ्यै नम इति पाद्यादिभिश्च-
पचारैः पूजयित्वा पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

जगन्मातर्जगद्धात्रि जगदानन्दकारिणि ।

प्रसीद मम देवेभि षष्ठि देवि नमोऽस्तु ते ॥

अस्मिन् सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

त्वमिमं रच मे वालं महापठि नमोऽस्तु ते ॥

भूतदेव्यपिशाचेषु डार्किनीयोगिनीषु च ।

मतिरु रक्त मे पुत्रं व्यापदे पद्मगेषु च ॥

षष्ठि देवि महाभागे भक्तानामभयप्रदे ।

वरदे त्वत्प्रसादेन चिरं जीवतु वालकः ॥

अस्मिन् सुतिकागारे देवीभिः परिवारिते ।

रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाशिनि ॥

ततस्त्रिश्ररणाद्याः पृथक् गन्धादिभिः पूजयेत् ।

त्रिश्ररणा दृढमाता च गौरी च कटपूतना ।

पूजितव्याः प्रयत्नेन जन्मदा जातहारिणी ॥

ततो जयन्त्यै मङ्गलायै काञ्चै कपालिन्यै दुर्गायै शिवायै चमायै
धायै स्वाहायै स्वधायै नम इति पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ।

गौर्यादिमातृकाभ्यो नमः । जन्मदाभ्यो नमः^१ । चित्रपालेभ्यो
नमः । भैरवेभ्यो नमः । आदित्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । दिक्षुपा-
लेभ्यो नमः ।

ततो मार्कण्डेयं पाद्यादिभिः पूजयित्वा पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

मार्कण्डेय महाबाहो प्रार्थये त्वां दृताञ्जलिः ।

चिरजीवी यथा त्वं भोक्तृया भवतु मे सुतः ॥

१ ख पुस्तके, जन्मदाभ्यो नम इति वाक्यं नास्ति ।

अथत्याग्रे वल्लये व्यासाय हनुमते विभीषणाय कृपाय परशुरामाय नमः । नारदादि ऋषिभ्यो नमः । गङ्गायै दुर्गायै महालक्ष्म्यै सरस्वत्यै । अश्विन्यादिनक्षत्रेभ्यः, विष्णुभादियोगेभ्यः, ववादिकरणेभ्यः, प्रतिपदादितिथिभ्यः, मेघप्रदिवाद्गरागिभ्यः, सूर्यादिवारेभ्यः ।

ततः स्कन्दमावाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् । * . .

कार्तिकेय महाबाहो गौरीचन्दनन्दन ।

बालं मे रच भोतिभ्यः पङ्कानन नमोऽस्तु ते ॥

१[मन्थानदण्डाय नमः, इति मन्थानदण्डं पूजयेत् ।

मन्थान त्वं हि गोलोके देवदेवविनिर्मितः १ ।

पूजितश्च विधानेन पुत्रं मे परिपालय ॥

ततः चतुर्ग पाद्यादिभिः संपूज्य अग्निर्विगसन इत्यादिना प्रणमेत् ।

ततो वासुदेवं गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रणमेत् । १]

वासुदेव नमस्तुभ्यं प्रह्लादकण्ठाधर ।

कुमारं रच भोतिभ्यः शान्तिं कुह नमोऽस्तु ते ॥

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् दैत्यघ्नविमर्दनः ।

शान्तिं कुह गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

• ब्रह्मा करोतु कन्यापुत्रं जगत्सृष्टिकरोऽख्ययः ।

सुतस्य मे देवदेवस्तथा नारायणः प्रभुः ।

ततो माघभक्तेन बलिं दद्यात् ।

ॐ बलिं गृह्णन्विमं देवा आदित्या वसवस्तथा ।

१ ग पुस्तके [ ] चिह्नितांशो वाक्छि ।

२ ख पुस्तके, देवदेव विनिर्मितः ।

प्रसीद मम देवेभिः षष्ठि देवि नमोऽस्तु ते ॥

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

त्वमिमं रक्ष मे बालं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

भूतदैत्यपिशाचेषु डाकिनीयोगिनीषु च ।

मतिं रक्ष मे पुत्रं व्यापदे पद्मनेषु च ॥

षष्ठि देवि महाभागे भक्तानामभयप्रदे ।

वरदे त्वत्प्रसादेन चिरं जीवतु बालकः ॥

अस्मिंश्च स्तुतिकागारे देवीभिः परिवारिते ।

रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाग्निनि ॥

ततस्त्रिभरणद्याः पृथक् गन्धादिभिः पूजयेत् ।

चित्ररणा दृढमाता च गौरी च कटपूतना ।

पूजितव्याः प्रयत्नेन जन्मदा जातहारिणी ॥

ततो जयन्त्यै मङ्गलायै काल्यै कपालिन्यै दुर्गायै शिवायै क्षमायै
धायै स्वाहायै स्वधायै नम इति पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ।

गौर्यादिमादृकाभ्यो नमः । जन्मदाभ्यो नमः^१ । चित्रपालेभ्यो
नमः । भैरवेभ्यो नमः । आदित्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । दिक्षुपा-
लेभ्यो नमः ।

ततो मार्कण्डेयं पाद्यादिभिः पूजयित्वा पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

मार्कण्डेय महाबाहो प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः ।

चिरजीवी यथा त्वं भोक्षथा भवतु मे सुतः ॥

१ ख पुस्तके, जन्मदाभ्यो नम इति वाक्यं नास्ति ।

अथ त्वाम्ने वल्लये व्यासाय हनुमते विभीषणाय कृपाय परशुरा-
माय नमः । नारदादि ऋषिभ्यो नमः । गङ्गायै दुर्गायै महालक्ष्म्यै
भरस्वत्यै । अश्विन्यादिनववेभ्यः, विष्णुग्यादियोगेभ्यः, ववादिकर-
णेभ्यः, प्रतिपदादितिथिभ्यः, मेषादिद्वादशराशिभ्यः, सूर्यादिवारैभ्यः ।

ततः स्कन्दमावाच्या गन्धादिभिः पूजयेत् । • •

कार्त्तिकेय महाबाहो गौरौघदयनन्दन ।

बालं मे रच भीतिभ्यः पङ्कानन नमोऽस्तु ते ॥

१[मन्यानदण्डाय नमः, इति मन्यानदण्डं पूजयेत् ।

मन्यान त्वं हि गोलोके देवदेवविनिर्मितः १ ।

पूजितस्य विधानेन पुत्रं मे परिपालय ॥

ततः शङ्खं पादादिभिः संपूज्य अग्निर्विशसन इत्यादिना प्रणमेत् ।

ततो वासुदेवं गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रणमेत् ।]

वासुदेव नमस्तुभ्यं प्रह्लादचक्रगदाधर ।

कुमारं रच भीतिभ्यः शान्तिं कुरु नमोऽस्तु ते ॥

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् दैत्यचक्रविमर्दनः ।

शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

• बध्ना करोतु कन्याणं जगत्सृष्टिकरोऽव्ययः ।

सुतस्य मे देवदेवस्तथा नारायणः प्रभुः ।

ततो मायभक्तेन बलिं दद्यात् ।

ॐ बलिं गन्धान्वितं देवा आदित्या वसवस्तथा ।

१ ग पुस्तके [ ] चिह्नितोऽंशो नास्ति ।

२ छ पुस्तके, देवदेवेन निर्मितः ।

मास्तस्याश्विनौ देवाः सुपर्णाः पञ्चगा यक्षाः ॥

असुरा यातुधानाश्च रथस्था देवताश्च याः ।

दिविष्ठा लोकपालाश्च ये च विघ्नविनाशकाः ॥

जगतः स्वस्ति कुर्वन्तो दिव्या महर्षयस्तथा ।

सर्वे कुर्वन्तु मे रक्षां शान्तिं पुष्टिं धृतिं तथा ॥

सर्वेभ्यो बलिरेषः ।

ये रौद्रा रौद्रकर्माणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।

सौम्याश्चैव तु ये केचित् सौम्यस्थाननिवासिनः ॥

मातरो रौद्ररूपाश्च गणानामधिपाश्च ये ।

विघ्नभूतास्तथा चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिताः ॥

सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्विमं बलिम् ।

सिद्धिं दिशन्तु मे पुत्रं भयेभ्यः पान्तु मां सदा ॥

भूतेभ्य एष बलिः ।

ततो बालं व्यजने समारोप्य षष्ठ्यै समर्पयेत् ।

देवतानामृषीणाञ्च भक्तानां भक्तवत्सले ।

मातेव रच मे पुत्रं महापति नमोऽस्तु ते ॥

जननी सर्वभूतानां बालानाञ्च विशेषतः ।

नारायणीस्वरूपेण सुतं मे रच सर्वतः ॥

जगदाद्ये जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।

समर्पितो मया देवि पादयोस्तव मे सुतः ॥

निजपुत्रवदेनं त्वं कुरु दीर्घायुषं सदा ।

अयं मम कुलोत्पन्नो रक्षार्थं पादयोस्तव ॥

नीतो मया महाभागे चिरं जीवतु बालकः ।

इति बालं समर्थं पुण्याञ्जलिना प्रणमेत् ।

माहेश्वरि शिवे नित्यं शिवदे शिवनायिके ।

सुतं मे रच पद्माक्षि शिवदा भव सर्वदा ॥

ततः कुशेन बालमार्जनम् ।

विष्णुपुराणे,—

मायुरं मङ्गलं यच्च विष्णोरमिततेजसः ।

हरस्य मङ्गलं यच्च सर्व्वे भवतु मे सुते ॥

शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु प्रणम्यत्वशुभञ्च यत् ।

यत एवागतं पापं तच्चैव प्रतिगच्छतु ॥

रचतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।

यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत् ॥

येन दंष्ट्राविधृता धारयत्यवनी जगत् ।

वराहरूपधृक् देवः स त्वां रचतु केशवः ॥

नखाङ्गुरविनिर्भिन्नवैरिवचःस्रक्तो विभुः ।

नृसिंहरूपी सर्व्वत्र रचतु त्वां जनार्दनः ॥

वामनो रचतु सदा भवन्तं यः सृणादभूत् ।

त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तचैल्लोकसुरदायुधः ॥

शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रचतु केशवः ।

शुक्लं स जठरं विष्णुर्जडापादं जनार्दनः ॥

मुखं बाह्व प्रवाह्य च मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।

रचत्वव्याहृतैश्वर्य्यस्रव नारायणोऽव्ययः ॥

शार्ङ्गचक्रगदाखड्गगङ्गनादहताः सयम् ।

गच्छन्तु प्रेतकुम्भाण्या राक्षसा ये तवादिताः ॥

त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।

वृषीकेशोऽम्बरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ।

तथा कालिकापुराणि,—

उमा देवी गिरः पातु ललाटं शूलधारिणी ।

जिह्वां च चण्डिका देवी प्रीवाञ्च तत्र कालिका ॥

अग्नोकवासिनी चेतो द्वौ बाह्व शूलधारिणी ।

हृदयं ललिता देवी उदरं सिंहवाहिनी ॥

कण्ठं भगवती पातु उरु च विन्ध्यवासिनी ।

महाबला च जङ्घे द्वे पादौ पातालवासिनी ॥

सर्वतः पातु सततं दुर्गा देवी शुभावहा ।

ततः श्वेतसर्पपेन वेतालाद्येति रक्षां कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा
अच्छिद्रं कुर्यात् । तां राक्षिं खड्गपाणिर्जाम्येयात् । धनुःकाण्डश्च
गृहे स्थापयेत् । आचारादकुलपचाणि द्वारदेशे दृष्टे गोमुण्डश्च
स्थापयेत् ।

इति स्तुतिकापठौपूजा ।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजा ।

कालिकापुराणे,—

यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च दिभुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मासनस्था तु मुकुटत्रयमण्डिता ।

रक्तकौषेयवसना स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
 नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गौ ललितप्रभा ।
 उमया भाषितं तन्त्रं यत् पूर्वं त्वेकमञ्जरम् ॥
 मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ।
 नारायणै विद्महे त्वां चण्डिकायै तु धीमहि ॥
 तन्नो ललितकान्तेति ततः पश्चात् प्रचोदयात् ।
 एषा ललितगायत्री देव्या दृष्टैः प्रकीर्तिता ॥
 लोहिताङ्गस्य दिवसः प्रियोऽस्याः परिकीर्तितः ।
 कालो वसन्तकालश्च स्वरश्चापि तु पञ्चमः ॥
 अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च पूजा कार्या विभूतये ।
 दूर्वाङ्कुरैः समायुक्तमक्षतं प्रीतिदं परम् ॥
 निर्मान्यधारिणीं चास्या देवीं ललितचण्डिका ।
 अयमस्या विशेषस्तु पूजायां परिकीर्तितः ॥
 वैष्णवीतन्त्रमन्त्रस्य तन्त्रं ग्राह्यन्तु पूजने ।
 उपचारो वलिश्चास्या विहितोऽयं क्रमः पुरा ॥
 महामाया महादेयान्तद्वाह्यं परिपूजने ।
 पटेषु प्रतिभायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
 यः पूजयेद्भौमदिने शुभैर्दूर्वाङ्कुरैः परम् ।
 सततं साधकः सोऽपि कामानिष्टानवाप्नुयात् ॥

मुकुटत्रयेति एकपट्टिकोपरि विशदङ्गाकारमुकुटमण्डितेत्यर्थः ।

उमामन्त्रः प्रागुक्तो यथा ।

यादिः समाप्तिमहित उमामन्त्र इति श्रुतः ।

यादिर्मकारः समाप्तिर्विशर्ग इत्यर्थः ।

नारायणैर्विद्महे त्वां चण्डिकायै धीमहि ।

तन्नो ललितकान्ता प्रचोदयात् । इति ललितगायत्री ।

आदौ मूलमन्त्रमुच्चार्य श्रमया गायत्र्या देवीं पूजयेदित्यर्थः ।
लोहिताङ्गस्य दिवसो मङ्गलवारः प्रियः, वसन्तकालः प्रियः पूजा-
कालः, पञ्चमस्वरः पञ्चमरागोऽस्याः प्रिय इत्यर्थः । अष्टम्यां
नवम्याञ्च फलातिशय इत्यर्थः । अष्टदूर्वाङ्कुरसहितैरष्टाक्षततण्डु-
लैरिति लोकप्रसिद्धिः । पूजान्ते निर्मात्येन ललितचण्डिकां
पूजयेदित्यर्थः । वैष्णवीतन्त्रमन्त्रस्य महामायाभन्त्रस्य यः पूजा-
विधिरुक्तः सोऽत्र दद्यात् इत्यर्थः । स च प्रयोगलिखनेन व्यक्तीभव-
यति । पूजाफलन्तु यद्यस्याभिमतं तस्य तत्प्राप्तिरित्यर्थः ।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजाप्रयोगः ।

कृतनित्यक्रियो यजमान उदङ्मुख आसने उपविश्य स्वस्ति वाच्य
मङ्गलं कुर्यात् ।

अथेत्यादि श्रमुकगोत्रोऽमुकग्रन्थोऽमुककामः श्रीमङ्गलचण्डिका-
पूजाकर्त्तृ करिष्ये इति मङ्गल्य अः फट् इति मन्त्रेण श्वेतसर्षपान्
अक्षतान् वा दिक्षु विकीर्य भृतापसारणं कृत्वा नारदश्चपिर्मस्तकेऽनु-
ष्टुप्छन्दो मुखे श्रीमङ्गलचण्डिका देवतां यदि विन्यस्य कृताञ्जलिः
सर्वकामार्थमाधने श्रीमङ्गलचण्डिकापूजायां विनियोगः । ॐ ह्रीं
सः इति न्यानमभ्युक्ष्य ह्रीं सः इति मन्त्रेण करस्य पुण्यं दक्षिण-
हस्तेन संमृज्य घ्रात्वा वामहस्तेन पूर्वमन्त्रेण ऐशान्यान्दिशि चिपेत् ।
भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासं च कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

मां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः मौं तर्जनीभ्यां स्वाहा मूं मध्यमाभ्यां
वषट् मैं अनामिकाभ्यां हूं मौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् मः करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । मां हृदयाय नमः मौं गिरसे स्वाहा मूं शिखायै-
वषट् मैं कवचाय हूं मौं नेत्राभ्यां वौषट् मः अस्ताय फट् ।

तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा पीठन्यासं कुर्यात् ।

अंसद्वये—धर्माय, ज्ञानाय ।

वामाद्युद्दये—वैराग्याय, ऐश्वर्याय । मुखे—अधर्माय । वामपार्श्वे
अज्ञानाय । नाभौ—अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे—अनैश्वर्याय ।
घनमध्ये—शेषाय, यज्ञाय, अं सूर्यमण्डलाय, उं भोममण्डलाय, मं
वज्रिमण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने, ह्रीं योगपद्मपीठा-
त्मने नमः ।

ततो देवीं ध्यायेत्,—

यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता सा त्रिभुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मासनस्था तु मुकुटचयमण्डिता ।

रक्तकौषेयवसना स्मितवक्त्रा शुभानना ।

नवयौवनसम्पन्ना चार्चङ्गी ललितप्रभा ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्पूज्य साहमित्यात्मानं
विभाव्य गन्धपुष्पाभ्यां देवीरूपमात्मानं सम्पूज्य शिरोहृदयगुह्य-
पादसर्वाङ्गेषु पुष्पपञ्चकं चिपेत् ।

ततो वामभागे त्रिकोणमण्डलोपरि अर्थाधारं स्थापयित्वा,

तत्र अस्त्राय फडिति प्रोक्षितं गृह्यं स्थापयित्वा नम इति मन्त्रेण
गन्धपुष्पे दत्वा मूलमन्त्रेण जलेन पूरयित्वा मं दशकलाव्याप्तवज्रि-
मण्डलाय नम इत्याधारं सम्पूज्य अं द्वादशकलाव्याप्तसूर्यमण्डलाय
नम इति गृह्यं, जं षोडशकलाव्याप्तचन्द्रमण्डलाय नम इति जलं
सम्पूज्य तत्र षडङ्गानि पूजयित्वा देवीरूपं जलं ध्यात्वा कराभ्या-
मर्घ्यपात्रमाच्छाद्य मूलमष्टधा जप्त्वा तालत्रयदिग्वन्धनाभ्यां संरक्ष्य
ऊमित्यवगुण्ठ्य धेनुमुद्रयाऽमृतौकुर्व्यात् ।

अर्घ्यस्य दक्षिणे ॐ फडिति प्रोक्षणीपात्रं संप्रोक्ष्य जलेनोपूर्य्य
गन्धपुष्पे दत्वा तीर्थमावाह्य अर्घ्यजलं किञ्चिद्दत्वा तेनोदकेनात्मानं
पूजोपकरणश्चाभ्युक्षेत् ।

अर्घ्यस्योत्तरतः कार्य्यं पाशमाचमनौयकम् ।

दक्षिणे गणेशं ध्यात्वा आवाह्य गन्धादिभिरभ्यर्च्यं पीठं पूजयेत्
अग्न्यादिकोणेषु—अधर्मादिचतुष्टयम् ।

पूर्वादिदिक्षु—अधर्मादिचतुष्टयम् पूजयित्वा ।

मध्ये—शेषाय, पद्माय, अं सूर्य्यमण्डलाय जं सोममण्डलाय,
मं वज्रिमण्डलाय, सं सत्त्वाय, रं रजसे तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । ह्रीं योग-
पद्मपीठासनाय नमः इत्यामनाथं पुष्पाञ्जलिं दत्वा पूर्व्ववद्देवीं
ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना नासाद्वारा तेजोरूपां भगवतीं निःसार्य्य
ह्रीं इति मन्त्रेण मण्डलमध्ये स्थापयेत् ।

मध्ये—नारायण्यै विद्महे तां चण्डिकायै धीमहि । तन्नो
लक्षितकान्तां प्रचोदयात् ।

इति मूलमन्त्रपूर्व्या गायत्र्या श्रीभगवति मङ्गलचण्डिके
 दहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव सन्निरुद्धा भव प्रमन्त्रा
 भवेत्यावाह्य आवाहन-स्वापन-सन्निधापन-सन्निरोधन-परमौकर-
 णामृतौकरणमुद्राः प्रदर्शं स्वागतमिति स्वागतं पृष्ट्वा मूलमन्त्रपूर्व्या
 ललितगायत्र्या पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपकांचमवस्त्राभ्यर्ज्यलवस्तालङ्कार-
 गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्रमूलानि दद्यात् । अग्नौ गन्धपुष्पधूपदीप-
 नैवेद्यैः पञ्चोपचारैः पूजयेत् ।

ततो मूलमन्त्रपूर्विकां ललितगायत्रीं पठित्वा मङ्गलचण्डिकायै
 नम इत्यष्टदूर्वासंयुक्ताष्टाक्षतमण्डलान् दद्यात् ।

मण्डलमध्ये,—

जयन्तीं मङ्गलां कालीं भद्रकालीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चमां धार्त्रीं स्वधां स्वाहां प्रपूजयेत् ॥

ततोऽङ्गपूजा ।

मां हृदयाय नमः । मीं शिरसे स्वाहा नमः । मूं शिखायै वषट्
 नमः । मै कवचाय ह्र नमः । मौं नेत्राभ्यां वौषट् नमः । मः
 अस्त्राय फट् नमः । इति सम्पूज्याष्टपत्रेषु अष्टौ यौगिनीः पूजयेत् ।
 पूर्व्यादिचतुर्दिक्षु,—

गैलपुत्र्ये, चण्डमुण्डायै, स्कन्दमात्रे, कालरात्र्यै नमः ।

अन्यादिकोणेषु,—

चण्डिकायै, कुम्भाण्डे, कात्यायन्यै, महागौर्यै नमः ।

इति पूजयित्वा मः मङ्गलचण्डिकायै नमः इत्यष्टधा पुन्यैः पूज-
 येत् । ततो दुर्गापूजोक्तविधिना बलिं दद्यात् ।

बलिदानानन्तरं कालिकापुराणे,—

जपं समारभेत् पश्चात् पूर्ववद्व्यानतत्परः ।

हस्तेन स्रजमादाय मनसा चिन्तयन् शिवाम् ॥

यथाशक्ति जपित्वा जपं समर्प्य,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यै शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये अस्वके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ।

सप्तधा वर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान्तु साधकः ।

पञ्च प्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीं इति मन्त्रकैः ॥

ततः काममिष्टं निवेद्य योनिमुद्रां दर्शयित्वा चमस्वेति विम-
ज्जयेत् । तत ऐशान्यां चिकोणमण्डले ललितचण्डिकां गन्धादि-
भिरभ्यर्च्य ललितचण्डिकायै नम इति निर्मात्यं तत्र विन्यसेत् ।

उदके तरुमूले च निर्मात्यं तु समुत्सृजेत् ।

अनेनैव विधानेन पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कुर्यात् ।

इति श्रीमङ्गलचण्डिकापूजाविधिः ।

अथ जन्मदिनपूजा ।

जन्मतिथौ जन्मनक्षत्रयोगे शुभमुक्तं ज्योतिषे,—

जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे

यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च ।

भवन्ति संवत्सरमेव याव-

सैव्यसम्मानसुखानि तस्य ॥

अग्निमङ्गलवारो दोषमाह तत्रैव ।

हृतान्तकुञ्जयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् ।

अनृचयोगसम्प्राप्तौ विप्रसूतस्य पदे पदे ॥

हृतान्तः अग्निः । अग्निमङ्गलवारो यदि जन्मवारः स्यात्तदा न दोष इति प्राप्तः । अत्र जन्मनृचयोगे तु न दोष इत्यर्थः ।

प्रतीकारमाह तत्रैव,—

तस्य सर्व्वोपधिघ्नानं ग्रहविप्रसुरार्चनम् ।

सर्व्वोपधिमाह मत्स्यपुराणे,—

मुरा मांभी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

ग्रठी चम्पकमुस्तस्य सर्व्वोपधिगणः स्मृतः ॥

रजनीद्वयं हरिद्रा दारुहरिद्रा चेत्यर्थः ।

जन्मतिथिव्यवस्था तु चान्द्रेणैव न तु सौरेण । सौरे मासि कदाचित्तिथ्यप्राप्तौ लोपप्रसङ्गात् । रोहिण्यष्टमीराम-
नवम्यादीनां भगवच्चजन्मतिथीनां ब्रह्मपुराणादौ चान्द्रेण व्यवस्था-
दर्शनाच्च ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टम्,—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मासवृद्धौ पराः कार्य्या वर्ज्जयित्वातिपैदकम् ॥

अस्यार्थः । प्रसवाहो जन्मतिथिः । मासवृद्धौ मलमासपाने
मासवृद्ध्या तिथिद्वयप्राप्तौ पर एव प्रकृते मामि कार्य्यम् । न तु
पूर्व्वस्तिन् मलमासे, अतिपैदकं सपिण्डीकरणं वर्ज्जयित्वा तत्तु मल-
मासेऽपि कार्य्यमिति विवेचितं शुद्धिकौमुद्याम् ।

अथ दिनद्वये तिथिप्राप्तौ उदयगामितिषेरेव ग्रहणं “युगाद्या
वर्षवृद्धिश्चेति पूर्वोक्तवचनात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

सर्व्वेऽस्तु जन्मदिवसे स्नातैर्मन्त्रलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्रस्य पूजनौयाः प्रयत्नतः ॥

स्नानचवश्च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिभंवत्सरं यत्रात् कर्त्तव्यस्तु महोत्सवः ॥

प्रतिभंवत्सरं यत्रादित्यभिधानान्नित्याधिकारः । पितरौ जगतां
पितरौ लक्ष्मीवासुदेवावित्यर्थः प्रजापतिश्चमभिव्याहारात् पृथक्
गुरुपूजाभिधानाच्च । स्नानञ्च तिलोदत्तनं कृत्वा सतिलजलेन
कार्यम् ।

तथा,—

तिलोदूर्त्ता तिलघ्रायी तिलपायी तिलप्रदः ।

तिलक्षोता तिलभोक्ता षट्तिली नावसीदति ॥

तथा,—

दिभुजं जटिलं शैम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥

दौर्घायुषं ततो व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ।

प्रह्लादञ्च हनूमन्तं तिभीषणमथार्चयेत् ॥

रामोऽत्र जामदग्न्यः, द्रौणिरश्वत्थामा । अत्राचारात् पृथीमपि
पूजयन्ति ।

स्कान्दे,—

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च ।

आमिषं कलहं हिंसां वर्षष्टद्धौ विवर्जयेत् ॥

व्योतिषे,—

स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं पस्विहन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियं

मय्यान् मोचयतो दिजाय ददंतोऽप्यायुश्चिरं वृद्धंते ।

शक्रून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति भुवं

भुङ्क्ते यश्च निरामिषं म हि भवेच्चन्मान्तरे पण्डितः ॥

अथ प्रयोगः ।

प्रातस्त्रिलोद्धर्त्तनं विधाय तिलमिश्रोदकेन स्नात्वा पूर्णकुम्भेषु
गङ्गाशुद्धिकाफलदूर्वापञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तैरभिषेचयेत् ।

पद्मपुराणे पुष्कर उवाच,—

मृणुध्वावहितो ब्रह्मन् सर्वकिल्बिषनाशनम् ।

येनाभिषिक्तो नृपतिश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥

सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धास्तपोधनाः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्रणाः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनेधौ भिषग्वरौ ।

अदिति र्देवमाता च स्वाहा सिद्धिः सरस्वती ॥

कौत्तिर्लक्ष्मी धृतिः श्रीश्च मीनीवाली कुञ्जस्तथा ।

दितिश्च सुरमा चैव विनता कद्रुरेव च ॥

देवपत्न्यश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।

सर्वास्त्रामभिषिञ्चन्तु शुभाद्याप्सरसाङ्गणाः ॥

नक्षत्राणि मुहूर्त्ताश्च पञ्चाहोरात्रसन्धयः ।

संवत्सरा निमेषाश्च कलाः काष्ठाः क्षणा लवाः ॥
 सर्व्वं त्वामभिपिञ्चन्तु कालस्यावयवाः शुभाः ।
 वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
 सरितश्च महाभागा नद्याः किम्बुरुषास्तथा ।
 वैखानसां मन्त्राभागा द्विजा वैहायसास्तथा ॥
 सप्तर्षयः सदाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि च ।
 मरीचिरविः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः ॥
 मृगः सनत्कुमारश्च जेगीषथो वृहद्वसुः ।
 एकतश्च द्वितयैव त्रितो जावालिकश्चपौ ॥
 दुवांसा दुर्विनीतश्च कण्डः कात्यायनस्तथा ।
 मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शुनःशेफो विदूरथः ॥
 श्रीर्व्वः समर्त्तकश्चैव च्यवनश्च पराशरः ।
 द्वेपायनो जरत्कारु देवराजः महात्मजः ॥
 पर्व्वता गुरवो वन्द्याः पुष्पान्धायतनानि च ।
 प्रजापतिय भगवान् गावो विश्वस्य मातरः ॥
 वाहनानि च दिव्यानि सर्व्वं लोकाश्चराचराः ।
 अग्रयः पर्व्वताश्चैव जीमूताः खं दिशो जलम् ॥
 एते चान्ये च बहवो वेदव्रतपरायणाः ।
 सश्रियास्तोऽभिपिञ्चन्तु सदाराश्च तपोधनाः ॥
 सेन्द्रा देवगणाश्चैव पुण्यश्रवणकौर्त्तनाः ।
 तोयैस्त्वामभिपिञ्चन्तु सर्व्वोत्पातनिवर्द्धणैः ॥

इति स्नानं समाप्य नूतनवस्त्रयुगमलङ्कारश्च परिधाय सन्ध्या-

दिकं कृत्वा इष्टदेवतां सम्पूज्य स्मृति वाच्य सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ
अद्येत्यादि शुभवर्षेष्टद्वौ सकलमङ्गलसम्बलित दीर्घायुद्वकामो मार्क-
ण्डेयादिपूजाकर्म्म करिये ॥

ततो घटं संस्थाप्य तत्र गणैशं पाद्यादिभिरभ्यर्च्य नवग्रहान्
दिक्पालान् च सम्पूज्य सामान्यार्घ्यं विधाय मां हृदयाय नमः,
इत्यादिना श्रद्धान्यासं कृत्वा,—

द्विभुजं जटिलं मौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।

दण्डावसूत्रहस्तश्च मार्कण्डेयं विचिन्तयेत् ॥

इति ध्यात्वा घटे आवाह्य ॐ मां मार्कण्डेयाय नमः, इति
पाद्यादिभिरुपचारैरभ्यर्च्य—

ॐ आयुःप्रद महाभाग सोमवंगममुद्भव ।

महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिना प्रणम्य कृताञ्जलिः प्रार्थयेत् ।

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।

चिरजीवी यथा त्वम्भो भविष्यामि तथा मुने ॥

ततो व्यासं परशुरामं श्रद्धत्यामानं कृपं बलिं प्रह्लादं हनुमन्तं
विभोपणञ्चार्चयेत् । ततो जन्मनक्षत्राय नमः, जन्मतिथये, जन्म-
वाराय, जन्मराशये, जन्मलघ्नाय, नम इति सम्पूज्य वासुदेवं लक्ष्मीं
प्रजापतिञ्च विशेषतः पूजयेत् ।

ततः पठौमावाह्य ॐ पां पथ्यै नम इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य
प्रणमेत् ।

मातृभूताऽपि भूतानां वक्षणा निर्मिता पुरा ।

तस्मान्मां पुत्रवत् कृत्वा पालय त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ततस्त्रिगणनाद्याः पूजयित्वा प्रणमेत् ।

ॐ त्रिगणना वृद्धमाता च गौरौ च कटपूतना ।

आयुर्दात्र्यो भवन्त्येतत् अथ जन्मतिथौ मम ॥

ततः कार्तिकेयं मृगश्र्वं कुलदेवतामर्चयेत् । ततो दक्षिणं
दत्त्वा दौर्घ्यायुष्कामनया तिलान् धान्यानि चोत्सृज्य ब्राह्मणाय दद्यात् ।
पश्चिणो मत्स्यांश्च घातकहस्तान्मोचयेत् विप्रांश्च तोषयेत् । गोरो-
चनादिमङ्गलद्रव्याणि चालभेत् ।

तत आचारादष्टोत्तरशतदूर्वाक्षितमिद्वार्यनिम्बपल्लवैर्घन्यबन्धनं
कुर्वन्ति । सतिलं सशर्करं च दुग्धं पिबन्ति ।

तत्र मन्त्रः,—

सतिलं गुडसमिधमध्वर्युर्द्धमितं पयः ।

मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥

ततो बन्धुभिः सह निरामिषं सहस्रं हवीन् ।

अथ प्रकीर्णवचनानि ।

दर्शस्थानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वन् पितृहा भवेत् ॥

तथा,—

भुक्त्वा च श्रीफलं नाद्यात्तथा रात्रौ नृपोत्तम ।

बुद्धिचयकरा एता माषकोद्भवमृत्तिकाः ॥

मनुः,—

यत्किञ्चित्तिलसंमिश्रं नाद्यादस्तमिते रवौ ।

जावालः,—

नाधीयित नरो नित्यमादावन्तो च पक्षयोः ।
 आदौ तु क्षीयते बुद्धिरन्तो ब्रह्मैव क्षीयते ॥
 त्रयोदश्याद्यतुर्थाद्य मप्तमन्नेनवमीतियेः ।
 प्रदोषेऽध्ययनं श्रीमान् द्वादश्याद्य विवर्ज्येत ॥

द्वचः,—

‘प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
 यामद्वयं ग्रथानद्य ब्रह्मभूषाय कल्पते ॥

इति द्वेष्टेण प्रदोषाख्यो रात्रेः प्रथमो यामः शेषयामस्य अध्यय-
 नकाल उक्तस्तत्रोक्तजावालवचनेन त्रयोदश्यादिषु प्रदोषाख्ये प्रथम
 यामे निषिध्यते शेषयामेत्वध्ययनमविरुद्धमेव ।

अनध्यायं प्रकृत्य याज्ञवल्क्यः,—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राजसूतके ।

अतुसन्धिषु भुक्त्वा च आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥

पञ्चदश्यादिषु यावत्तिथिविषयं राजसूतके दिनव्ययमनध-
 यनम् ।

अहं न कौर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राक्षोऽय सूतके ।

इति मतुवचनात् । अतुसन्धिविषये भुक्त्वा भोजनाव्यवहित-
 काखेन भुक्तमात्रेण जीर्णे इति मतुवचनात् (?) ।

शारदातिलके,—

चतुर्दश्याष्टमौपर्व्यप्रतिपद्यहणेषु च ।

संक्रमेषु च सर्वेषु विद्यां नैव पठेन्नरः ॥

निशासु दीपभंगे च सद्यः पाठं परित्यजेत् ।

विद्युत्स्तनितवर्षेऽपि प्रकृत्य मनुः—

एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभदर्शने ॥

प्रादुष्कृतेऽपि तु विद्युत्स्तनितसम्भवे ।

सज्योतिः स्वादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

सायंप्रातर्होमार्थं प्रादुष्कृतेऽपि सत्सु सन्ध्यादये इत्यर्थः । एतां स्त्रीन् प्रागुक्तान् विद्युत्स्तनितवर्षानभ्युदितान् समूतान् यदा जानीयात् तदा काले वर्षाकालेऽपि प्राकरणिकमहोरात्रमनध्यायं विद्यात् । तथाऽनृतौ वर्षातिरिक्तकाले सन्ध्यासमये अपो विभर्त्तीत्यभ्रमिति व्युत्पत्त्या सजलमेघदर्शनमात्रेऽप्यहोरात्रं नतु वर्षास्त्रित्यर्थः । चकारात् केवलविद्युत्स्तनितेऽप्यनृतावहोरात्रम् ।

वर्षाकाले सन्ध्यागर्ज्जनमात्रे विशेषमाह प्रादुष्कृतेऽपि सन्ध्याकाले विद्युत्स्तनितमात्रे सति सज्योतिरनध्यायः । प्रातःसन्ध्यागर्ज्जे दिवामात्रं सायं गर्ज्जे रात्रिमात्रमित्यर्थः शेषे विद्युत्स्तनितवर्षाणां शेषे वर्षे च सति यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि अहोरात्रं इत्यर्थः ।

वर्षावतुरत्र श्रुतु संवत्सरमते मासचतुष्टयं प्रायशोऽत्र दृष्टिवाङ्मत्यात् ।

याज्ञवल्क्येन तु,—

सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घातभूकस्योक्त्वा निपातने ।

समाप्य वेदं धुनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥

इति यत् सन्ध्यागर्ज्यं शुनिशमुक्तं तन्मनुवचनेकवाक्यतया
ऽनृतावेव मन्तव्यम् ।

तदयं संक्षेपः ।

वर्षाकाले सन्ध्यायां विद्युत्स्रनितवर्षेषु त्रिषु सत्सु अक्षोरात्रं
विद्युत्स्रनितमात्रे सज्ज्योतिः न तु वृष्टिमात्रेऽनर्थायः । अनृतौ तु
विद्युदादीनां वयाणां प्रत्येकसमुदायाभ्यां सम्भवेऽक्षोरात्रमनर्थायः ।
काशीखण्डे,—

जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।

भक्ष्याभक्ष्ये न दूष्येच यावद्वै नोपनीयते ॥

उपनयने भत्यष्टवर्षाभ्यन्तरेऽपि न दोष इत्यर्थः ।

तथा,—

शूद्रात्रं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेणैव सक्षामनम् ।

शूद्राज् ज्ञानागमः कश्चित् ज्वलन्तमपि पातयेत् ।

गोरक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुकुशीलवान् ॥

प्रेष्यान् वार्द्धुपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ।

वृष्टचारदीये,—

यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते दिजः ।

सुरापीतिः स विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं बिभ्युं वापि नमेजरः

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥

नमेयुः शूद्रसंसृष्टं लिङ्गं वा हरिसेव वा ।

स सर्वथातनाभोगी यावदाहृतसंश्रवम् ॥

अयाचितप्रदातां स्थात् क्षपिं दृक्ष्यर्पमाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयादिप्राक्षरसिंहश्च पूजयेत् ॥

आगमोक्तमन्त्रजपस्तु कर्त्तव्य एव तत्र विशेषविधानात् ।

द्विजशूषया कुटुम्बभरणाशक्तावाह मनुः—

अशक्तुर्वस्य शूषूष्णां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ।

एवदारात्ययं प्राप्तो जीवेच्च कारुक्कर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः स्वचरितैः शूषूपन्ते द्विजातर्यः ।

तानि कारुक्कर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥

आचरेदिति शेषः ।

दृष्टव्यः,—

शूद्रस्य द्विजशूषूषा सर्वशिष्यानि चाप्यथ ।

विक्रयः सर्वपण्यानां शूद्रधर्म उदाहृतः ॥

धर्मार्थमुभयार्थं वा ब्राह्मणानेव धारयेत् ।

जातब्राह्मणशब्दस्य साहचर्येण कृतकृत्यता ॥

उभयार्थं धर्मार्थं जीवनार्थश्चेत्यर्थः । ब्राह्मणशूषुरयमिति
जातब्राह्मणशब्दस्येत्यर्थः सा जातब्राह्मणशब्दता ।

कालिकापुराणे,—

विक्रयं सर्वपण्यानां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।

मधु चर्म सुरां लाघां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम् ॥

देवस्य,—

लाघासञ्चिषमांसानि मधुलौहविषाणि च ।

आजीवन् वृषक्षोऽप्यार्यैः कर्मणा तेन वर्जितः ॥

‘धनसञ्चयस्तु शूद्रेण न कार्यः’

मनुः,—

‘शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥

ब्राह्मणाद्ये धनसञ्चये तु न दोषः

यथा वैवर्णिकं मूल्यं गोतमः,—

‘तदर्थोऽस्य सञ्चय इति ।

मनुः,—

‘न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्थोपदिष्टेद्रुधं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

‘मतिरात्मज्ञानं उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं पात्रे यन्मुक्तम् ।

तथा हारीतः,—

‘स्नात्वा भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषस्त्राय प्रयच्छति ।

स गच्छन्नरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥

‘स्नातावशिष्टं उदत्तनद्रव्यं भुक्तावशिष्टं पात्रस्यमन्नादि चेत्यर्थः ।

‘नियेधोऽयं शूश्रूषापरेतरशूद्रविषयः । शूश्रूषापराणान्तु पात्रस्यो-
च्छिष्टं दातव्यमित्याह मनुः,—

‘उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥

‘पुलाकास्तुच्छधान्यानि परिच्छदाम्ब्रामनादयः । अत्रोपभुक्त-

जीर्णवस्त्रादिदानमाह चर्यात् पात्रे भुक्तावशिष्टान्नं स्नान्यशूद्रायैव

दातव्यमिति प्रतीयते ।

अथ विधवाधर्मः ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डे.—

विधवाक्त्वरीबन्धो भर्तुर्वन्धाय जायते ।
 शिरसो वपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा ॥
 एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रतमद्यापि वा ॥
 यवाक्षैर्वा फलाहारैः शाकाहारैः पथोव्रतैः ॥
 प्राण्याचां प्रकुर्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ।
 पर्यङ्कग्रायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 तस्मात् भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीक्षया ।
 नैवाङ्गोदन्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया कचित् ॥
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो न च कार्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यक्षं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ॥
 तत्पितुस्तत्पितुषापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ।
 विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या नचान्यथा ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः प्रियं भवेत् ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यथा ।
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः ।

मनुः,—

कामन्तु चपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
 न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य च ॥

आसीतामरणात् चान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
मृते भर्तरि माध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ॥
स्वर्गे गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।

अथ पतिव्रताधर्मः ।

मनुः,—

बालया वा युवया वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥
मदा प्रचष्टया भाव्यं गृहकार्यं च दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया वये चासुहृद्वत्तया ॥

उपस्कारो गृहोपकरणम् ।

मनुष्टो भार्यथा भर्ता भर्वा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत् कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
पितृभिर्भाद्रभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च वज्रकल्याणमीशुभिः ॥

काशीखण्डे,—

पाणिपौडिताः ।

तामानुष्ठा तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
वज्रदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्त्रियम् ।
स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याग्रीवं सदातनम् ॥

तथा,—

सेवेत भर्तुं सच्छिष्टं मिष्टमन्नफलदिकम् ।
महाप्रसादं दत्तुं क्त्वा पतिदत्तं प्रतीच्छति ॥

अयाचितप्रदातां स्यात् क्षपिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयादिप्राचरमिहञ्च पूजयेत् ॥

आगमोक्तमन्त्रजपसु कर्त्तव्य एव तत्र विशेषविधानात् ।

द्विजशुश्रूषया कुटुम्बभरणाशक्तावाह मनुः—

अशक्तुर्वंश्च शूश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेच्च कारुक्कर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः स्वचरितैः शुश्रूषन्ते द्विजातयः ।

तानि कारुक्कर्मणिं शिन्धानि विविधानि च ॥

आचरेदिति शेषः ।

दृष्टसति,—

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिक्ष्यानि चाप्यथ ।

विक्रयः सर्वपण्यानां शूद्रधर्म उदाहृतः ॥

धर्मार्थमुभयार्थं वा ब्राह्मणानेव धारयेत् ।

जातब्राह्मणशब्दस्य साक्ष्यस्य कृतकृत्यता ॥

उभयार्थं धर्मार्थं जीवनार्थञ्चेत्यर्थः । ब्राह्मणशुश्रूषुरयमिति

जातब्राह्मणशब्दस्येत्यर्थः सा जातब्राह्मणशब्दता ।

कालिकापुराणे,—

विक्रयं सर्वपण्यानां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।

मधु चर्म मुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम् ॥

देवसः,—

लाक्षामञ्चिष्ठमांसानि मधुसौहविषाणि च ।

आजीवन् वृषसोऽप्यार्थं कर्मणा तेन वर्जितः ॥

धनसञ्चयस्तु शूद्रेण न कार्यः ।

मनुः—

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि, धनमासाद्य ब्राह्मणानेव नाधते ॥

ब्राह्मणाद्यये धनसञ्चये तु न दोषः ।

यथा नैवर्णिकं प्रकृत्य गौतमः,—

तदर्थोऽपि सञ्चय इति ।

मनुः,—

न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चाख्योपदिष्टेदृशं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

मतिरात्मज्ञानं उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं पात्रे यन्मुक्तम् ।

तथा हारीतः,—

घाला भुक्ता य उच्छिष्टं दृपलाय प्रयच्छति ।

स गच्छन्नरकं घोरं निर्घृण्योनौ च जायते ॥

स्नातावशिष्टं उदर्शनद्रव्यं भुक्तावशिष्टं पाचस्वमन्नादि चेत्पर्यः ।

निषेधोऽयं शूद्रपापरेतरशूद्रविषयः । शूद्रपापराणान्तु पाचस्वो-

च्छिष्टं दातव्यमित्याह मनुः—

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं और्णानि वसनानि च ।

पुलाकाखेव धान्यानां और्णान्यैव परिच्छेदाः ॥

पुलाकास्तुच्छधान्यानि परिच्छेदाश्चासनादयः । अत्रोपभुक्त-

और्णवस्त्रादिदानसंरक्षणात् पात्रे भुक्तावशिष्टात्तं कस्यश्चायैव

दातव्यमिति प्रतीयते ।

प्रागुक्तमनुहारीतवचनयोरेकवाक्यतया पात्रत्यक्कात्रदाननिषेधे प्राप्ते स्मृत्यशूद्रगोचरतया उच्छिष्टमन्न दातव्यमित्यनेन मनुना प्रतिप्रसवाच्च ।

एतेन—नोच्छिष्टं न हविष्कृतमिति स्नात्नीत्यावशिष्टनिषेधोऽस-
च्छूद्रविषयः, उच्छिष्टमन्न दातव्यमिति विधिस्तु सच्छूद्रविषयः, स
च स्नात्नीत्यावशिष्टावस्यैव, न तु पात्रे त्यक्तस्य । सच्छूद्रस्य पञ्च-
यज्ञविधानात् । पात्रत्यक्तस्य च पञ्चयज्ञायोग्यत्वात् । ततश्च सिद्धा-
न्नेनैव सच्छूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानमित्याधुनिकैरुक्तं तन्निरस्तं ।

वैय्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृगंशं प्रयोजयन् ॥

इति मनुवचने सामान्यतः शूद्रमात्रस्यैव भृत्येन सह स्नात्नी-
त्याद्यदानविधानाच्च । कुटुम्बे गृहे इत्यर्थः ।

किञ्च,—

शामश्राद्ध द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ।

इति प्रचेतोवचनात् ।

शामं शूद्रस्य पकाश्वं पकमुच्छिष्टमुच्यते ।

इति देवस्तवचनाच्च ।

पकाश्वेन कर्षनिषेधात्तेन पञ्चयज्ञानुष्ठानमुभयलोकविरुद्धमेव ।

नचान्यथानुपपत्त्या सिद्ध्यर्थं विधिरिति वाच्यम् । पञ्चयज्ञश्रा-
द्धार्थं स्नानिषकाशात् पृथगामात्रग्रहणसम्भवात् “पुलाकास्यैव
धान्यानामिति मनुवचने धान्यदानविधानादन्यथोपपत्तेश्च अन्यथा
अभावस्याश्राद्धादिकमपि विध्यर्थेन प्रसज्येत ।

एवञ्च सामान्यतः पाचत्यक्रोच्छिष्टदाननिषेधे स इत्यविषयः
प्रतिप्रसवः । न तु सर्वदैव तस्योच्छिष्टदानमिति नियमः । हवि-
स्तमिति यज्ञसम्भृतं हविरित्यर्थः । धर्मो वर्णाश्रमाचारः, अतं
चान्द्रायणादिकम् । अतश्च सान्वाचोपदिशेत् परम्परयात्पदेशः
कार्यं एव यथा ।

तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचन ।

इति प्रागुक्तभविष्यवचनम् ।

तथाचाङ्गिराः—

न्यायतो मार्गमाश्रय्य सचियादेः प्रमाद्यतः ।

अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा अतमेयां समादिशेत् ॥

मनुः—

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।

वैश्ववर्ष्यौचकस्यश्च द्वित्रोच्छिष्टश्च भोजनम् ॥

मासिकं वपनं प्रतिमासं मुण्डनं, केशरचा न कार्येति तात्प-
र्यम् । अथवा वपनं पिण्डनिर्वापोऽभावस्याशङ्कमिति यावत् ।

व्यासः—

सत्यं दमस्तथादानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः ।

दृग्गते यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

शूद्रे चैवं भवेद्दृष्टं ब्राह्मणे न च विद्यते ।

शूद्रोऽपि विप्रो मन्तव्यः शूद्रो विप्रोऽपि निष्क्रियः ॥

उपनयनवर्जं निषेकायाः सर्वा एव क्रियाः शूद्राणाममन्ता
कार्याः ।

यथा याज्ञवल्क्यः,—

विप्रचत्रियविट्शूद्रा वणांश्चाद्यास्तयो द्विजाः ।

निषेकाद्याः श्रग्नानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

तेषां द्विजानां अत्र तेषां मन्त्रत इत्यभिधानाच्छूद्रस्यामन्त्रिकाः
क्रियाः कार्य्या एव अन्यथा वैयर्थ्यात् ।

तथा मनुः,—

निषेकादिः श्रग्नानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥

अत्रापि मन्त्रैरित्यनेन शूद्रस्यामन्त्रिको विधिरस्तीत्यायातम् ।

तथा भविष्ये,—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्य्या विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

उपनयनन्तु सावित्रीयज्ञरूप वेदपाठनिषेधात् स्वत एव
व्यावृत्तम् ।

तत्र विवाहस्यासुरो मुख्यः ।

आसुर वैश्यशूद्रयोरिति मनुवचनात् । गान्धर्वोऽनुकल्पः ।

यथा नारदः,—

साधारणः स्याद्गान्धर्वः ।

आसुरगान्धर्वावुक्तौ याज्ञवल्क्ये,—

आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्वः समयान्निभः ।

यद्यपि,—

शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां क्षोभमोक्षिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिन्त्रिणकारिणः ॥

पतन्ति नरके घोरे ब्रन्ति चासप्तमं कुक्षम् ।

इति कथ्यपवचनात् सामान्यतः मन्वर्वर्णशोचरो निषेधः तथापि
शूद्रस्यासुरविधानादासुरत्वस्यादनाय किञ्चिदनियतधनग्रहणं काव्ये
न तु प्रतिनियतशुक्रं वृत्त्यर्थादद्यात् विक्रयस्यात्यन्तनिषिद्धत्वात्
अतएव लोभमोहिता इत्युक्तम् ।

केचित्तु— वैश्यशूद्रविषय आसुरविवाहो निन्दाविधानवत्त्वादि-
त्याहुः । तस्य, उक्तप्रकारेणासुरविधेरन्यथोपपत्तौ सामान्यतो विक्र-
यनिषेधस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

अतएवादित्यपुराणे—आसुरगान्धर्वयोरपि विवाहयोः फल-
मुक्तं यथा,—

गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गन्धर्वलोकं व्रजति गन्धर्वैः पूज्यते च सः ॥

शुक्लेन दद्याद्यः कन्यां वराय सदृशाय च ।

किञ्चरैः स च गौयेत गान्धर्वं लोकमेति च ॥

अत्र दद्यादित्यनेन किञ्चिदनियतधनग्रहणं प्रतिपादितं प्रति-
नियतधनग्रहणस्य विक्रयत्वात् दद्यादित्यनुपपत्तेः, वराय सदृशाय
मजातीयायेत्यर्थः । अतएव वचनात् शूद्रस्य प्रतिग्रहनिषेधेऽपि
कन्याप्रतिग्रहविधिरप्यायातः ।

शूद्रेण तु यजुर्वेदविधिना मन्वं कार्यम् ।

आर्षक्रमेण सर्वे तु शूद्रा वाजसनेदिनः ।

तस्माच्छूद्रः स्वकं कर्म यजुर्वेदेन कारयेत् ॥

इति कूर्मपुराणवचनात् ।

अथ विधवाधर्मः ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डे—

विधवाकवरीबन्धो भर्तुर्वन्धाय जायते ।

शिरसो वपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा ॥

एकाक्षरैः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमथापि वा ॥

यवाक्षैर्वा फलाक्षरैः शाकाक्षरैः पयोव्रतैः ॥

प्राण्यात्रां प्रकुर्वीत धावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ।

पर्यङ्कभाषिणी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥

तस्मात् भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीक्षया ।

नैवाङ्गोदत्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया कश्चित् ॥

गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो न च कार्यस्तथा पुनः ।

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ॥

तत्पितुस्तत्पितृयापि नामगोवादिपूर्वकम् ।

विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या नचान्यथा ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः प्रियं भवेत् ।

तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ।

वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।

खानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामयहं पुनः ।

मनुः—

कामन्तु चपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृहीयात् पत्यौ प्रेते परस्य च ॥

आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यया ते ब्रह्मचारिणः ।

अथ पतिव्रताधर्मः ।

मनुः,—

बालया वा युवया वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेऽपि ॥
मदा प्रचष्टया भाव्यं गृहकार्यं च दक्षया ।
समंजसोपस्करया यथे चामुक्तहस्ताया ॥

उपस्कारो गृहोपकरणम् ।

मनुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतन् कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भुवम् ॥
पितृभिर्मातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैरस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च वज्रकन्दारमौषुभिः ॥

काशीसङ्घे,—

पाणिपीडिताः ।

तामानुष्ठा तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
वज्रदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्त्रियम् ।
न पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशौचं सदातनम् ॥

तथा,—

सेवेत भर्तुर्विष्टं मिष्टमद्यपलादिकम् ।
महाप्रसाद इत्युक्ता पतिदत्तं प्रतीच्छति ॥

स्त्रीधर्मिणी विराचन्तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् ।
 श्रवाच्यं श्रावयेन्नापि यावत् स्नाता न वै भवेत् ॥
 सुस्नाता भर्तृवदनमीचेतान्यस्य न कश्चित् ।

• दीक्षयेऽपि च पतिव्रता ॥

पतिं नास्तीति न ब्रूयादायाच्यं न योजयेत् ।
 आयाच्यं नेति, एतादिकं वृद्धं न तु नास्तीति ब्रूयात् इत्यर्थः ।

तथा,—

तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् ।
 मङ्गरादपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः ॥
 व्रतोपवासनियमान् पतिमुल्लङ्घ्य या चरेत् ।
 आयुः सा हरते पत्युस्तंता निरयमृच्छति ॥
 पतिमुल्लङ्घ्य व्रताद्याचरणे दोष इत्यर्थः ।

तथा,—

उक्ता प्रत्युत्तरं दद्यात् या नारी क्रोधतत्परा ।
 मरमा जायते यामे गृगाली वा महावने ॥

मरमा कुरुरी ।

तथा,—

धन्या सा जननी लोके धन्योऽथ जनकः पुनः ।
 धन्यः स च पतिः श्रीमान् यम्य गेहे पतिव्रता ॥
 पितृवंशा मातृवंशा पतिव्रतास्तयः स्त्रियाः ।
 पतिव्रतायाः पुष्टेन स्वर्गमौख्यादिशालिनः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः ।

मनुः—

यस्यै दद्यात् पिता वैनं भ्राता वानुमतः पितुः ।
 तं शृश्रूषेत जीवन्तं मंस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥
 यमिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
 ऽगालयोनिमाप्नोति पापरोमैश्च पौडते ॥
 पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
 सा भर्तृलोकानाप्नोति मद्भिः माध्वीति वर्णते ॥
 विशीलः कामवृत्तोवा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
 उपचर्यः स्त्रिया माध्वरा मततं देववत्पतिः ॥
 नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।
 पतिं शृश्रूषते येन तेन स्वर्गं महीयते ॥
 गोविन्दानन्दकृतिना कृतेयं वर्षकौमुदी !
 इमां भजन्तु कृत्यकृत्यताम् ॥
 सर्वान्तर्यामिने तस्मै गोविन्दाय नमो नमः ।
 यत्कृपा विदुषामभ्यामनुरागप्रवर्त्तिनौ ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्यकृता

वर्षकौमुदी समाप्ता ॥